

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**ANADOLU'DA YEREL, YERELÜSTÜ VE
BÖLGELERÜSTÜ BİLİCİLİK**

Selin ÖNDER KADDAR

2502130057

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

İstanbul-2020

ÖZ

ANADOLU'DA YEREL, YERELÜSTÜ VE BÖLGELERÜSTÜ BİLİCİLİK SELİN ÖNDER KADDAR

Bu çalışmada, Anadolu sınırları içerisindeki bilicilik unsurlarının özellikleri ve etki alanları, başta antik kaynaklar, epigrafik ve numismatik buluntular ve diğer arkeolojik buluntular ışığında incelenmiştir. Bilicilik faaliyetlerine sahne olan kutsal alanlar, etki alanlarına göre, yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü öneme sahip olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmayı sağlayan parametrelerin belirlenebilmesi için her kültün veya faaliyetin özellikleri, ortak ve farklı noktaları tanımlanmıştır. Arkaik dönemin başından Geç Antik döneme uzanan zaman dilimi içerisinde, Anadolu'nun bilicilik faaliyetleri karşılaştırmaya dayanan bir yöntemle ele alınmış, insanların ve devletlerin belirli bir kutsal alanı seçmesinin ardında yatan nedenler ve buna bağlı olarak da dönemin toplumsal hayatına dinin etkisi anlamaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Küçük Asya, Kehanet, Bilicilik, Din

ABSTRACT

LOCAL, SUPRALocal AND SUPRAREGIONAL ORACLES IN ANATOLIA SELİN ÖNDER KADDAR

In the scope of the PhD thesis entitled “Local, Supralocal and Supraregional Oracles in Anatolia”, oracles within the Anatolian borders, their characteristics and sphere of influence are addressed primarily in the light of ancient sources, epigraphic and numismatic materials, as well as other archaeological finds. Reasons behind the peoples’ or poleis’ preference of specific sanctuaries, the qualities defining sanctuaries of local, supralocal and supraregional importance and their differences are analysed. In order to define the parameters of this classification, the characteristics of each Anatolian oracle are presented. The timeline of the work starts from the beginning of the Archaic period, unless there is related evidence of oracular activity in the same location attested from earlier periods and ends with the Late Antique period, as most of the oracles fell silent with the rise of Christianity within the Roman Empire, if not earlier. This work aims to sketch a complete picture of the oracular scene in Anatolia from its smallest oracular unit to its biggest by means of a comparative perspective. Thus, it is aimed to be useful in understanding the impact of religion on the social and political life of the period.

Keywords: Anatolia, Asia Minor, Oracle, Divination, Religion

ÖNSÖZ

Eskiçağ araştırmacıları nihaî uğraşları olan insanlık tarihinin Eskiçağ olarak adlandırılan dönemini anlamaya ve aktarmaya çalışırken, karşılaştıkları en büyük engel veri yetersizliğinden ya da verilerdeki çelişkilerden kaynaklanan boşluklardır. Örneklemeler ve analizler vasıtasıyla, bilinenlerden bilinmeye doğru bir yolculuğa çıkılır. Bu şekilde, Eskiçağ dünyasının organik bir biçimde birbirine bağlı olan ve bu nedenle de birbirinden bağımsız ele alınması güç olan dinî, sosyal ve siyasî yönleri incelenir. Eskiçağ bilicilik araştırmalarının kaderi de bu anlamda Eskiçağ araştırmalarının geri kalanıyla paralellik göstermektedir. Bilicilik konusu, bir yandan Eskiçağ araştırmalarında yaşanan dezavantajlardan nasibini alırken, öte yandan din tarihi ana başlığı altında incelenen bir konu olmasına karşın, Eskiçağ dünyasının sosyal ve siyasî hayatında büyük bir role sahipti. Toplumun en küçük parçası olan aileden, devletlere kadar etki alanı genişti, çünkü antik Yunan dininin temel unsurlarından biri olarak toplumda karşıladığı rolle, bireysel hayattan toplumsal hayata kadar insan bağlamındaki her alana dokunuyordu.

Bu çalışmada “Anadolu’da Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik” başlığı altında, özellikle antik kaynaklar ve epigrafik buluntular vasıtasıyla Anadolu coğrafyasında bilicilik faaliyetlerine sahne olduğu bilinen kutsal alanların ve bilicilik kültürlerinin bir analizi yapılmıştır. Anadolu’daki kutsal alan bağlantılı bilicilik faaliyetlerinin incelenmesi sonucunda, etki alanlarına göre kutsal alanları sınıflandırma mümkün olmuştur. Bu sınıflandırma için, Anadolu’nun bilicilik faaliyetlerine dair varolan verilerin analizi sonucunda, bu ayrımın parametreleri belirlenmiştir. Bu bağlamda, yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü çaplarda öneme sahip olduğu anlaşılan bilicilik kültürleri değerlendirilmiştir. Yerel olarak nitelenen kültürlerin etki alanlarının bulundukları lokasyonla sınırlı olduğu görülmektedir. Yerelüstü sınıflandırmasında değerlendirilenlerin etkileri yerel kültürlere nazaran daha geniş bir çapa yayılmıştır ve bulundukları yerden Anadolu’nun farklı bölgelerine eriştikleri anlaşılmaktadır. Bölgelerüstü öneme sahip bilicilik kültürlerinin ise sınırları Anadolu’yu aşmaktadır. Buna bağlı olarak da önem ve ünleri arasında bir paralellik görülmektedir.

Bu çalışmanın başlangıcından itibaren bu dolambaçlı yolda bana ışık olan, beni bilicilik çalışmalarına yönlendiren, hakkını birkaç satırla teslim edemeyeceğim değerli

hocam ve danışmanım Prof. Dr. Mustafa H. Sayar’a bu süreçte bana açtığı sayısız kapı için çok teşekkür ederim. Yüksak lisans eğitimim sırasında ve doktora çalışmalarım süresince aydınlatıcı görüşleri ve yapıcı eleştirileriyle beni hep daha iyiye yönlendiren, emekli olana kadar tez komitemde yer almaya devam eden değerli hocam Prof. Dr. Vedat Çelgin’e de üzerimdeki tüm emeği için teşekkür ederim. Tez komitesi üyelerim ve değerli hocalarım Prof. Dr. Güler Çelgin ve Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu’ya tüm süreç boyunca bana ve tezime ayırdıkları vakit ve yol gösterici fikirlerini benimle paylaştıkları için minnettarım. Yüksek Lisans eğitimimin başlangıcından bu yana desteklerini hep hissettiğim Doç. Dr. Erkan Konyar ve Prof. Dr. Oğuz Tekin’e de teşekkürü bir borç bilirim.

Alman Arkeoloji Enstitüsünün Münih’te bulunan Eskiçağ Tarihi ve Epigrafi Komisyonuna beni davet ederek bana harika bir fırsat sunan ve Münih’te bulunduğum tarihte artık emekli olmuş olmasına rağmen, benimle görüşerek, tez konumla ilgili değerli görüşlerini benimle paylaşan Prof. Dr. Johannes Nollé’ye de teşekkür etmem gerekir. Tübitak 2214/A Yurtdışı Doktora Sırasında Araştırma Bursu kapsamında danışmanlığımı üstlenmeyi kabul eden ve Münih’te geçirdiğim 9 aylık süreçte Eskiçağ Tarihi ve Epigrafi Komisyonunun tüm imkanlarından yararlanmamı sağlayan, tezimle ilgili görüşmek için bana zaman ayıran ve sabırla sorularımı cevaplayan Prof. Dr. Christof Schuler’e çok teşekkür ederim. Özellikle Covid-19 salgını nedeniyle ülke sınırlarının kapanmasının ardından yaşadığım güçlükler sırasında gösterdiği ilgi ve desteğe hayatım boyunca minnettar olacağım. Bu fırsatta, Münih’te bir araya geldiğim, dostluklarını ve yardımlarını benden esirgemeyen Dr. Selen Kılıç-Arslan’a, Prof. Dr. Fatih Onur’a ve katkılarının izleri çalışmama yansıyan Dr. Andrew Lepke’ye de özellikle teşekkür etmeliyim.

Çalışmam sırasında hem akademik hem de manevî destekleriyle araştırma yolculuğunun yalnızlığında kaybolmamamı sağlayan değerli arkadaşlarım Dr. Öğr. Ü. Oğuz Yarlıgaş, Dr. Arif Yacı, Araş. Gör. Dr. Esen Kaya, Dilan Taştekin (MA), Gökür Bektaş (MA), Hale Tümer (MA), Araş. Gör. Asuman Karakaya (MA), Araş. Gör. Dr. Muhammet Yücel, Merve Sarılar Özdemir (MA), Araş. Gör. Armağan Tan (MA), Araş. Gör. Dr. İsmail Ayman, Uzman Dr. Can Avcı ve Araş. Gör. Dr. Taner Güler’in tüm yaptıkları için minnettarım. Son olarak, 2214/A Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma

Bursu kapsamında çalışmamı destekleyen Tübitak’a bana sundukları imkân için çok teşekkür ederim.

Bu çalışmayı, kendimi en şanslı öğrencileri addettiğim anneanneme ve dedeme, kendini beni yetiştirmeye adanmış anneme, her şeyi mümkün kılan babamın güzel hatırasına ve beni her koşulda destekleyen eşime ithaf ediyorum.

SELİN ÖNDER KADDAR

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	VII
LEVHALAR LİSTESİ	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİCİLİK NEDİR?

A. ANTİK YUNAN DİNİ VE BİLİCİLİK	5
B. BİLİCİLİK TANIMLARI.....	8

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA BİLİCİLİK FAALİYETLERİNİN DAĞILIMI

A. BITHYNIA	13
1. Kalkhedon	13
2. Herakleia Pontike	20
B. PAPHLAGONIA.....	24
1. Sinope.....	24
2. Abonouteikhos	26
C. MYSIA.....	37
1. Adrasteia	37
2. Zeleia.....	40
3. Hadrianoi.....	40
D. TROAS.....	51
1. Aleksandreia Troas.....	51
E. AIOLIS.....	59
1. Aigai.....	59
2. Gryneion.....	61
F. LYDIA	66
1. Thyateira	66
2. Panda	67
3. Saittai.....	68
G. PHRYGIA	69
1. Hierapolis	69
2. Akmonia	75
H. IONIA	78
1. Smyrna	78
2. Erythrai.....	81
3. Klaros	89
4. Didyma.....	98
I. KARIA	107

1. Tralleis.....	107
2. Hierakome	111
3. Kys	112
4. Panamara	112
5. Olymos	115
6. Labraunda.....	115
7. Telmissos.....	119
8. Knidos	127
İ. LYKIA	131
1. Oinoanda	131
2. Tlos.....	133
3. Sidyma.....	136
4. Patara.....	137
5. Kyaneai	154
6. Soura	156
7. Limyra	159
J. PISIDIA	161
1. Termessos.....	161
K. KILIKIA	164
1. Sarpedon.....	164
2. Mallos.....	169

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ BİLİCİLİK FAALİYETLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

A. ANADOLU'NUN YEREL, YERELÜSTÜ VE BÖLGELERÜSTÜ BİLİCİLİK PARAMETRELERİ	175
B. YERELÜSTÜ VE BÖLGELERÜSTÜ BİLİCİLİK MERKEZLERİ	180
C. YEREL BİLİCİLİK UNSURLARI	197
SONUÇ	208
KAYNAKÇA	213
ÖZGEÇMİŞ	251

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 3.1: Bilicilik Tanrıları ve Buluntu Listesi.....	205
Levha 3.2: Bilicilik Faaliyetlerinin Tarihsel Aralığı.....	206
Levha 3.3: Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik Faaliyetleri.....	207

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.y.	: aynı yer
Anth. Gr.	: The Greek Anthology
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
Bkz.	: Bakınız
BMC	: British Museum Catalogues of the Greek Coins
CIL	: Corpus Inscriptionum Latinarum
CIG	: Corpus Inscriptionum Graecarum
dn.	: dip not
FHG	: Fragmenta historicorum graecorum
IG	: Inscriptiones Graecae
IGBulg	: Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae
IGR	: Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes
Inscr. jur., gr.	: Recueil des inscriptions juridiques grecques
IK	: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien
IScM	: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae
IMT	: Inschriften Mysia & Troas
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
LIMC	: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
LW	: Le Bas & Waddington, Voyage archéologique
NAC	: Numismatika Ars Classica
m.	: Metre
MAMA	: Monumenta Asiae Minoris Antiqua
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
OGIS	: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae
OMS	: Opera Minora Selecta
Ör.	: Örneğin
RE	: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Rec. Gén.	: Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure
RPC	: Roman Provincial Coinage Online

Scant	: Scienze dell'antichità
SEG	: Supplementum Epigraphicum Graecum
SIG	: Sylloge inscriptionum graecarum
SNG	: Sylloge Nummorum Graecorum
TAM	: Tituli Asiae Minoris
TIB	: Tabula Imperii Byzantini

GİRİŞ

Eskiçağ'da insanlar ile tanrılar arasındaki en kısa yol olan bilicilik olgusunu anlamaya çalışmak, Eskiçağ insanının dine ve hayata bakış açısını anlamamıza yardımcı olurken, bir yandan da toplumsal algıların tarihsel süreçte hangi evrelerden geçtiğini, hayatlarının merkezindeki dinin en önemli bileşenlerinden biri üzerinden takip edebilmemizi sağlar. Antik Yunan dünyasının baş bilicilik merkezi Delphoi'un, Ege'nin diğer yakasında yansımaları özellikle kolonizasyon döneminin ardından görülmeye başlamıştır. Anadolu'nun yerel uygulamalarıyla perçinlendiği düşünülen bu yansımalar, farklı özellikler ve farklı etki alanlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu tez çalışmasının amacı Anadolu coğrafi sınırlaması içinde Eskiçağ'da bilicilik olgusuna, bilicilikle bağlantılı tanrılara ve kutsal alanlarına karşılaştırmalı bir bakış açısıyla yaklaşarak ayrı ayrı parçalardan bir bütün oluşturup, sonunda da bu bütünü değerlendirmektir.

Çalışma esnasında karşılaşılan zorluklardan biri terminoloji hususunda yaşanmıştır. Basitçe tanrının gelecekle ilgili cevabı olarak tanımlanabilecek kehanetin Grekçe karşılığı **χρησμός**'tur, fakat **χρηστήριον** ve **μαντεῖον** da kehanet anlamına gelmektedir. Ancak **khresterion** ve **manteion** aynı zamanda bilicilik yerini tanımlamak için de kullanılmaktadır. Kehanette bulunma gücü ve bilicilik anlamlarına gelen **μαντεία** da aynı zamanda cevap olarak kehanet anlamında kullanılmaktadır. **Μάντις** ise bilici veya kâhin anlamlarına gelmektedir. Benzer bir durum Latince için de geçerlidir. **Oraculum** bir taraftan kehanet anlamına gelerek, cevabı tanımlarken, öte yandan bilicilik yapılan yeri tanımlar. Bilicilik olarak çevrilebilen **divinatio** ise **manteia**'nın anlamını karşılar, ancak iki ismin de kökenleri anlam açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Bu ifadelerin yer değiştirilerek kullanılıyor olması Hint Avrupa kökenli dillere de yansımıştır. Öte yandan, bu konuda terminoloji Türkçede oturmamış durumdadır. Bir ilâhla ilişkili biliciliğe en yakın uygulamalar, İslamiyet öncesi Türk kültüründe şamanlar tarafından gerçekleştiriliyordu ve daha sonra da yerini alan benzer bir uygulama olmamıştı. Falcılık, münecimlik ve astroloji bilicilik türleri olsalar da tanrısal bir bağdan söz edilemediği için bu anlamda dikkate alınamaz. Dillerin ait oldukları kültürlerle şekillenmesi dolayısıyla bilicilik (Lat. **divinatio**, Gr. **manteia**) ve kehanet (Lat. **oraculum**, Gr. **khresmos**) kavramlarıyla ilgili olarak sorunlar

yaşanmaktadır. Bilicilik teriminin dilimizde kullanımı Eskiçağ araştırmaları kapsamında yaygınlaşmıştır, ancak hala “kehanet” ve “bilicilik” adlandırmaları yer değiştirir biçimde kullanılmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri biliciliğin her yeni terim gibi yapay durmasının yanı sıra, kehanetle her zaman aynı anlamı ifade etmiyor oluşudur, çünkü kehanet hem verilen cevabı hem de bilicilik gibi uygulamanın kendisini tanımlayabilir. Bu nedenle tez kapsamında bu terimler bir arada kullanılacaktır, fakat özellikle kültleri ve faaliyetleri tanımlarken “bilicilik” teriminin kullanılmasına, verilen cevaplar için de “kehanet” teriminin kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, bilicilik araştırmaları ve bilicilik tanımları üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Antik Yunan dini kapsamında biliciliğin yerine kısaca değinilmiş, ardından da Eskiçağ din tarihi araştırmaları arasında biliciliğin kendine bulduğu yerin zaman içindeki değişimi özetlenmiştir. Son olarak da modern ve antik bilicilik tanımlamalarına örnekler verilmiştir.

İkinci bölümde, ortak noktaları olduğu kadar farklı özellikler de gösteren Anadolu’nun bilicilik unsurları, antik kaynaklar ve epigrafik buluntular ışığında belirlenmiş, numismatik veriler ve diğer arkeolojik buluntular vasıtasıyla da incelenmiştir. Belirlenen bilicilik unsurları için öncelikle antik kaynaklardaki anlatımlar derlenmiştir. Ardından yazıtlarda söz konusu bilicilik faaliyetleriyle bağlantılı bulgular incelenmiştir. Numismatik buluntulara da biliciliğe işaret etmeleri durumunda yer verilmiştir. Bilicilik faaliyetlerine sahne olan kentlerin sikkelerinde, bilicilik haricinde öne çıkan farklı fonksiyonları olan tanrıların yansımaları yalnızca olası bilicilik ile bağlantılı öğeler söz konusuysa ele alınmıştır. Ancak, Apollon gibi bilicilik özelliğine vâkıf olduğumuz tanrılarla ilgili sikke tiplerine bilicilik bağlantısı olmaksızın değinilmiştir. Bilicilikle doğrudan ilişkili diğer arkeolojik verilere de tez kapsamında yer verilmiştir. Tez çalışmasının en zorlu yanı da zaman ve coğrafya sınırlamasının genişliği itibarıyla tezin panoramik ölçekte olması, buna bağlı olarak da bilicilik faaliyetlerinin eksiksiz olarak belirlenmeye çalışılması ve incelenmesi olmuştur.

Üçüncü bölümde, ilk defa bir arada incelenen Anadolu’nun bilicilik kültürünün, bu inceleme sonucunda elde edilen ortak ve farklı özellikleri doğrultusunda etkinlik alanlarıyla ilgili çıkarımlar yapılmıştır. Böylelikle, Anadolu’nun bilicilik unsurlarını etkili yapan özellikler belirlenmiştir. Tezin parametreleri olarak belirlenen bu özellikler, bilicilik unsurları arasında yerel,

yerelüstü ve bölgelerüstü olmak üzere önem ve tesir alanları açısından bir sınıflandırma yapmayı mümkün kılmıştır.

Anadolu'nun özellikle güney bölgelerinde görülen ve doğrudan kült bağlantılı olmayan harf ve zar biliciliği özel olarak tezin kapsamında ele alınmamıştır. Bunlar dışında, tez kapsamında ele alınan bilicilik faaliyetleri ihtiyatla seçilmiştir. En azından bir antik kaynakta ya da yazıtta net olarak bir kehanet izine rastlanmıyorsa ve bugüne kadar ele geçen bulgular aksini kanıtlayacak nitelikte değilse bu çalışmada yer verilmiştir. Örneğin, Karia'nın yerel kütleri üzerine önemli bir monografisi bulunan Alfred Laumonier, Halikarnassos'taki Zeus Akraios'u Dodona'daki Zeus'a benzeterek, burada bir bilici tanrı söz konusu olduğunu öne sürmüştür. Bu önerisini, tapınağın etrafında sürekli 2 karganın uçtuğuna dair anlatımlardan¹ ve tanrının adının yazıtlarda² geçtiği gibi yükseklerin (Ἀκραίος) tanrısı olarak değil de birkaç antik kaynakta³ Askraios (Ἀσκραίος) olarak adlandırılmasından yola çıkarak meşe bağlantısına dayandırmıştır⁴. Halikarnassos sikkelerinde rastlanan dallarına iki kuş konmuş iki ağaç arasında bulunan Zeus kült heykeli betimlemesiyle de bu savını desteklemektedir⁵, ancak antik kaynaklarda ve yazıtlarda net bir bağlantı olmaması nedeniyle Zeus Akraios'u bugüne kadarki bilgiler ışığında bir bilici tanrı olarak nitelemek mümkün görünmemektedir⁶. Bu nedenle Halikarnassos'taki Zeus Akraios kültü tez kapsamının dışında bırakılmıştır. Aynı şekilde Ephesos'ta bulunmuş iki yazıt üzerinden bilicilik vasfı olan bir Apollon kültünün Ephesos'ta varlık gösterdiği iddiası halihazırdaki verilerle ikna edici bulunmaması nedeniyle bir başlık altında incelenmemiştir⁷. Bu örnekler gibi veri yetersizlikleri nedeniyle bilicilik ilişkileri şüpheli faaliyetlere, içinde kaldıkları bölgelerin ana başlıklarında dip not olarak değinilmiş, tez metninde neden ele alınmadıkları da gerekçelendirilmiştir. Bunların

¹ Mir. ausc.137.; Apollonius, **Mir.** XIII.

² W. R. Paton, "Zeus Askraios", *The Classical Review*, Vol. 21, No. 2, 1907, 47-48, s. 47.; K. Jeppesen, D. Strong, "Discoveries at Halicarnassos. New Fragments of the Amazon Frieze of the Mausoleum", *Acta Archaeologica* xxxv, 1964, 195-203, s.202-203.; LW 501.; S. Isager, "The Pride of Halikarnassos", *ZPE* 123, 1998, 1-23.

³ Apollonius, **Mir.** XIII.; Plut. **Mor.**, Anim. an corp. 4.

⁴ A. Laumonier, **Les cultes indigènes en Carie**, Paris, 1958, s. 628-632.

⁵ SNG Aulock Karia 2533, 2534, 2537.; RPC III 2149.

⁶ Fritz Graf, Laumonier'nin Zeus Akraios kültüyle ilgili bazı çıkarımlarını desteklese de kuşlarla ilişkili bir bilici tanrı yerine, etrafında kutsal korusu bulunan ve muhtemelen yüksek bir mevkiide kurulmuş bir tapınağı olan bir dağ tanrısına işaret edildiğini önermiştir. Daha fazla bilgi için bkz. F. Graf, "Zeus and his Parhedroi in Halikarnassos", **A Study on Religion and Inscriptions**, Estudios de Epigrafía Griega, A. Martínez Fernández (ed.), La Laguna 2009, 333-348.

⁷ Bu iddiayla ilgili daha fazla bilgi için bkz. dn. 397

yanı sıra, sağlık ilgilil bilicilik faaliyetlerinin sũrdũrũldũđũ bilinen Asklepios kutsal alanları ve diğer sağlık biliciliği faaliyetlerinin de uzmanlık alanlarının yalnızca şifa olması nedeniyle tez kapsamında ele alınan bilicilik kavramına dahil edilemez. Bu nedenle sağlık biliciliği kutsal alanları incelemeye alınmamıştır. Anadolu'nun en etkin bilicilik faaliyetlerini iğerlen Apollon Klarios ve Didymaios kũltleri hakkında bugũne kadar yazılmış birden fazla kapsamlı monografi bulunması nedeniyle, tez çerçevesini korumak adına ikisinin de yalnızca ne çıkan verileri ele alınmıştır.

Tezde kullanılan antik kaynaklar için, söz konusu metinlerin Thesaurus Linguae Latinae (TTL) ve Thesaurus Linguae Graecae (TLG) tarafından esas alınan versiyonları kullanılmıştır. Antik kaynakların kũnyelerine kaynakça kısmında ayrıca yer verilmemiştir. Antik kaynaklarının kısaltmalarının kullanılması durumunda, Oxford Classical Dictionary 4th Edition Online kısaltmaları dikkate alınmış ve kısaltmalar listesinde ayrıca verilmemiştir. Kaynakçada bulunan sũreli yayınların kısaltılmaları L'Année Philologique Online'ın listesinde bulunuyorsa kısaltmalar listesinde ayrıca verilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİCİLİK NEDİR?

A. Antik Yunan Dini ve Bilicilik

Modern literatürde antik Yunan dini genel başlığı altında değerlendirilen çok tanrılı inanç geleneği en basit tanımlamayla Akdeniz dünyasındaki Eskiçağ insanının dünyayı ve yaşamı algılayış biçimini yansıtmaktaydı ve muadilleri gibi mythoslar ve ritüeller vasıtasıyla insanın ruhanî açlığını dindirmesi ve yaşamı anlamlandırması gibi varoluşsal temel ihtiyaçlarının giderilmesine bir nevî zemin hazırlıyordu. Ancak söz konusu inanç geleneğinin nedenselliği kısaca cevaplanamayacak kadar karmaşık bir meseleyken, bir arz-talep durumunun söz konusu olduğu ve bir açığın kapatılması, bir ihtiyacın karşılanması bağlamında Eskiçağ insanının hayatında yer aldığı yadsınamaz. Belirli bir doktrini olmayan, fakat tapınakları, dinî kadroları ve ritüelleriyle kurumsallaşmış olan bu gelenek kapsamında kurban sunuları, dualar ve bilicilik uygulamalarıyla Eskiçağ insanı tanrılarıyla iletişime geçebiliyordu. Böylelikle de söz konusu inanç geleneğinin en temel varlık prensiplerinden biri olan “ihtiyaç karşılama” spesifik olarak dinî uygulamalara yansımış oluyordu. Bu uygulamalar arasında en çabuk sonuç veren ise bilicilikti. Kurban sunularından ve dualardan bilicilik kadar hızlı sonuç alınmıyor oluşu, biliciliğin rolünü arttırmıştı¹.

Buna bağlı olarak da Eskiçağ insanının tanrılarıyla aralarında doğrudan iletişimi sağlayan en net köprünün bilicilik oluşu hem uygulamanın yayılımını hem de etkisini perçinliyordu. Robert Parker vahiysiz bir dine neden inanıldığını tartıştığı antik Yunan dini eserinde, dindarlığın karşılığının alındığı, dünya varolduğuna göre bir yaratıcının da olduğu, sıradışı olayların varlığı ve psikolojik olarak nitelendirilebilecek diğer argümanları arasında, yaratıcının varlığının bilicilikle ilişkilendirildiğinin de üstünde durmuştur. “Tanrılar varsa geleceği öğrenme imkânı da sunabilir ve gelecek öğrenilebiliyorsa tanrılar da vardır” fikrinin dönemsel geçerliliğinden söz etmiştir. Bu şekilde, antik Yunan din algısının ne denli bilicilikle örtüştüğünü gözler önüne sererek, bilicilik uygulamalarının bu inanç geleneği kapsamında vahiylerin yerini aldığını önermektedir. Başka

¹ S. I. Johnston, *Ancient Greek Divination*, Oxford, Wiley-Blackwell, 2008, s. 4.

dinlerdeki vahiy kavramına en yakın uygulama olan bilicilik, ilahî iradenin ortaya konmasının farklı bir yoluydu. Bilinen anlamda vahiylerden farkı ise spesifik sorulara cevap veriliyor oluşuydu².

Ancak, biliciliğin antik Yunan dini çerçevesindeki artık genel anlamda kabul gören önemi Eskiçağ araştırmacıları tarafından 19. yüzyılın sonundan itibaren birkaç kez ele alındıktan sonra bir süre ihmal edilmişti. Bunun birincil nedeni de biliciliğin mantık dışı olarak algılanarak din fikrinden uzakta düşünülmesi ve tıpkı büyü gibi marjinal olarak nitelendirilen bir uygulama olmasıydı³. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar varlık gösteren negatif genel kanıya rağmen, bilicilik üzerine çalışmalar 19. yüzyılın sonunda kendini göstermeye başlamıştı. Auguste Bouché-Leclercq'in "Histoire de la divination dans l'antiquité" adlı 4 ciltlik eseri konuyu ele alan ilk eser olmasının yanı sıra yayımlandığı güne kadar bilinen verileri kapsamlı bir şekilde ele alarak, epigrafik buluntuların arttığı 20. yüzyıl ortalarına kadar ve antik kaynaklar bağlamında günümüzde de veri anlamında yararlılığını korumaya devam etmektedir⁴. Yaklaşık olarak aynı dönemde bilicilik üzerine bir başka yayın ise Jacob Burckhardt'ın **Griechische Kulturgeschichte** eserinin ikinci cildindeki "Geleceği keşfetme" adlı bölümdür⁵. 20. yüzyılın başında ise, Cambridge ritüelist yaklaşımının etkisinde yazılmış William Reginald Halliday'ın **Greek Divination** eseri ve Arthur Stanley Pease'in Cicero'nun **De Divinatione** adlı eserine yazdığı yorum ilk örnekler arasında sayılabilir⁶.

20. yüzyılın ortası itibariyle arkeolojik kazıların artmasıyla Delphoi, Dodona, Didyma gibi bilicilik merkezlerinin epigrafik buluntularına ve arkeolojik verilerine yer veren çalışmalar artmıştı⁷. Özellikle önde gelen bilicilik merkezleri üzerine yaptığı çalışmalarla Herbert William Parke Antik Yunan coğrafyasının

² R. Parker, **On Greek Religion**, Cornell Studies in Classical Philology, 60. Ithaca, NY; London: Cornell University Press, 2011, s.1-14, 53-57.

³ Johnston 2008, s. 7-9.

⁴ A. Bouché-Leclercq, **Histoire de la divination dans l'antiquité**, 4 cilt, Paris, 1879-1882.

⁵ J. Burckhardt, **Griechische Kulturgeschichte**, 4 cilt, Berlin, Stuttgart, 1898-1902.

⁶ W. R. Halliday, **Greek Divination: A Study of Its Methods and Principles**, London 1913.; A. S. Pease, **M. Tulli Ciceronis De Divinatione**, Illinois Studie sin Language and Literature 6, Urbana, Ill., 1920.

⁷ Ör. P. Amandry, **La mantique apollonienne à Delphes**, Paris, 1950.; J. Fontenrose, **The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses**, Berkeley, 1978.; W. Günther, **Das Orakel von Didyma in hellenistischer Zeit**, Tübingen, 1971.; G. Roux, **Delphes: son oracle et ses dieux**, Paris 1946.

bilicilik dünyasına ışık tutmuştu⁸. Bunların yanı sıra, Parke'nin Anadolu'daki Apollon bilicilik kurumları üzerine çalışmasının yeni buluntularla güncelliğini kaybeden bazı noktaları olsa da Eskiçağ'da Anadolu'daki bilicilik uygulamalarını inceleyecek araştırmacılar için el kitabı niteliğini korumaktadır⁹.

Bilicilik üzerine araştırmaların arttığı söz konusu dönemde, buluntu ve edebî kaynaklar üzerinden ilerleyen belgeleme çalışmaları Jean Pierre Vernant'ın başını çektiği¹⁰ ve biliciliğin tarihsel süreçte antropolojik ve sosyolojik durumunun tartışmaya açıldığı bir ortam da oluşmuştu. Eskiçağ insanın biliciliğe karşı yaklaşımını inceleyerek Eskiçağ mantalitesini aydınlatmaya yönelik çalışmalar ortaya konmaya başlanmıştı. Biliciliğin sosyopolitik ve sosyokültürel etkileri, polis yaşantısıyla ilişkisi, psikolojik ve düşünsel etkileri tartışmaya açılmıştı¹¹.

Araştırma yolculuğunda bilicilik, yalnızca farklı yönleriyle ele alınmamış, aynı zamanda birbirinden farklı yaklaşımların da odak noktası olmuştu. 19. yüzyılın sonunda hâkim olan ve etkisini kimi araştırmacılar nezdinde sürdürmeye devam eden biliciliğin ilkelik, egzotiklik çerçevesinde batıl inanç vurgularının dışında, politik bir manipülasyon yöntemi olarak algılandığı yaklaşımlar vardı. Bununla birlikte, Eskiçağ insanının gözünden dinin ve buna bağlı olarak da uygulamalarının anlamaya çalışılması kapsamında önyargısız yaklaşımlara dayalı araştırmaların sayısı artmıştı. Özellikle antik Yunan dini kapsamında son dönemde revaçta olan bilişsel perspektifle¹² bilicilik de ele alınmaya başlandı¹³.

⁸ H.W. Parke, D.E.W. Wormell, **The Delphic Oracle**, 2 vols., Oxford, 1956.; H.W. Parke, **Greek Oracles**, London 1967.; **The Oracles of Zeus: Dodona, Olympia, Ammon**, Oxford, 1967.; **Sibyls and Sibylline Prophecy in Classical Antiquity**, London, 1988.

⁹ H.W. Parke, **Oracles of Apollo in Asia Minor**, London 1985.

¹⁰ J.P. Vernant, **Divination et rationalité**, Paris, Éditions du Seuil, 1974.

¹¹ Bazı örnekler için bkz. L.Maurizio, "Anthropology and Spirit Possession: A Reconsideration of the Pythia's Role at Delphi," **JHS** 115, 1995, 69-86.; D.Potter, **Prophecy and history in the crisis of the Roman Empire: a historical commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle**, Oxford 1990.; D.Potter, **Prophets and Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius**, Cambridge, Mass.,1994.; R. Parker, "Greek States and Greek Oracles," in **Crux: Essays Presented to G.E.M. de Ste. Croix on his 75th Birthday**, History of Political Thought 6. 1-2, eds. P.A. Cartledge, F.D. Harvey 1985, 298-326, yeniden basım R. Buxton ed., **Oxford Readings in Greek Religion**, Oxford 2000, 76-108.; P. Cox Miller, **Dreams in Late Antiquity: Studies in the Imagination of a Culture**, Princeton, 1994.; S. I. Johnston, P. T. Struck, **Mantikê: Studies in ancient divination**. Leiden: Brill 2005. Bilicilikle ilgili detaylı bir araştırma tarihçesi için bkz. Johnston 2008, s.1-33.

¹² J. Larson, **Understanding Greek Religion. A Cognitive Approach**. (Understanding the Ancient World.) London/New York, Routledge, 2016.

¹³ P. T. Struck, **Divination and Human Nature, A Cognitive History of Intuition in Classical Antiquity**, Princeton University Press, 2016.

B. Bilicilik Tanımları

Bilicilik ele alınırken, çıkış noktaları, yaklaşımlar ve bakış açısı farklarıyla doğru orantılı olarak detaylarda birbirinden ayrılan çeşitli tanımlamaların yapılmasına neden olmuştur. Özellikle emik ve etik olarak ifade edilen iki ana yaklaşım tipi bulunmaktadır. Antropolojik bir sınıflandırma olan ve dil bilimdeki fonetik ve fonemik tabirlerinden¹⁴ devşirilen bu tanımlar bakış açısını tasvir etmek adına kullanılmaktadır. Emik yaklaşımda, incelenen kavramın varolduğu toplumun gözünden algılanışı esas alınırken, etik yaklaşım ise o toplumun üyesi olmayan birinin dışarıdan bir bakış açısıyla tanımlama yoluna gitmesidir¹⁵.

Falcılık ve astroloji gibi günümüzdeki en yakın muadilleri Eskiçağ'daki din çerçevesinden çok uzakta kalan, bilicilik gibi geçerliliğini korumayan bir uygulama incelenirken, dışardan bir bakış açısı normal şartlarda bekleneceği gibi objektivite sağlamak yerine, bizi olgunun gerçekliğinden uzaklaştırmaktadır. Emik tanımlamalar ise, Eskiçağ insanının ne düşündüğünü, neyi neden yaptığını anlamak için harcanan bir çabanın ürünü olarak, etik tanımlamalar gibi bugünün algısı ve bugünün gerçekliği üzerine inşa edilmemektedir. Ancak bu görüşün aksi savunularak, etik yaklaşımla bilicilik çalışmaları yapılmaya da devam etmektedir. Son yıllarda bilicilik konusunda en çarpıcı etik yaklaşım örneğini Kim Beerden doktora tezinden kitaplaştırdığı **World Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context**'te işlemiştir. Beerden'in etik bilicilik tanımına göre, bilicilik için kullanılan 5 duyuyla algılanan işaretlerin varlığı ve yorumlanması insana bağlanmaktadır. Buna göre bilicilik insan üretimi olan işaretlerin doğaüstüne yorularak yorumlanmasıdır. İnsanın algıladığı işaretlerin doğaüstünden geldiğini düşünmesi bilicilik işareti olarak yorumlanması için yeterlidir¹⁶. Beerden'in etik tanımı, uygulamayı özetlerken ardındaki nedenselliği vermemektedir. Bu da tanımlamada bir açığa neden olmaktadır, çünkü uygulamanın en önemli varoluş nedeni Eskiçağ insanının hayatında oynadığı roldü. Buna bağlı olarak, emik bir yaklaşım açısı olmadan biliciliğin varolma amacını da içeren eksiksiz bir tanımlama yapmanın zorluğu görülmektedir. Dinî süreçleri yorumlarken, arkada yatan

¹⁴ K. Pike, **Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior**, 2nd edition, The Hague: Mouton, 1967.

¹⁵ R. T. McCutcheon, **The Insider-Outsider Problem in the Study of Religion**, A Reader-Bloomsbury Academic, New York, 1999.

¹⁶ K. Beerden, **World Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context**, Religions in the Roman World, 176. Leiden: Brill, 2013., s. 20.

dinamikleri anlayabilmek için dönem insanının ne düşünmüş olabileceğini değerlendirmek resmin bütünü görmemizi sağlayacaktır. Bu anlamda, dışardan içeriye bakmadan, içerden dışarıya bakmaya çalışmak, bilicilik gibi alacakaranlıkta olduğumuz bir konuda yolumuzu daha iyi bulmamızı sağlayabilir. Öte yandan, Beerden'in iddiası¹⁷, tanımlamasının biliciliğin rolündeki farklılıklara alan açtığı yönündedir ve bu roller arasında doğaüstünden bilgi almak, geçmişin yanlışlarını düzeltmek, şimdiki zamanda gerçekleşen olayların nedenselliğini anlamak, gelecekle ilgili bir nevî rehberlik hizmeti almak gibi seçeneklere yer vermiştir. Bu sav göz önünde bulundurularak, Beerden'in tanımlaması emik bir bakış açısıyla geliştirilebilir. Karar verebilmek, önünü görebilmek, geçmiş, şimdi ve geleceğe dair cevap alabilmek, dinî sorulara cevap bulmak, doğru olanı öğrenmek ve hata yapmamak adına Eskiçağ insanının işaretler veya başvurular vasıtasıyla tanrılarla iletişime geçmesi ve cevap olarak nitelendirilebilecek tüm sezgisel işaret ve sözlerin yorumlanmasına bilicilik denebilir.

Emik ve etik tanımlamalarının her ikisinde de anafikri kaçırmamak ve somut veriler üzerinden çalışmak için antik kaynaklardaki bilicilik tanımlamaları başlangıç noktası olmuştur. Özellikle birincil ağızdan yorumlar içerdikleri için emik tanımlamanın bel kemiği olarak düşünülebilirler. Uygulama ve ritüellerle ilgili antik kaynaklarda çok sınırlı bilginin varolması bilicilik konusunun tamamıyla aydınlanmasında sorunlara yol açmaktadır. Bu eksikliğin nedeninin, Eskiçağ insanının bilicilik ritüelleri konusunda hakimiyeti, yani konunun tüm hatlarını enine boyuna bilmesi ve herkes tarafından bilinen olgulardan bir kez daha bahsetmeme isteği olduğu ve bir de bu yöntemlerin unutulabileceğini, antik Yunan dininin tarihe karışabileceğini hesap etmemiş olmaları önerilmektedir¹⁸. Aynı zamanda kehanet prosedürünün detaylandırılarak paylaşılmasının dinen uygun olmaması olasılığı üzerinde de durulmaktadır¹⁹. Bununla birlikte, bilicilik konusuna tüm detaylarıyla olmasa da sıklıkla antik kaynaklarda değinilmiştir. Platon, Ksenophon ve Cicero'nun bilicilikle ilgili tanımlamaları Eskiçağ'dan günümüze ulaşan örnekler arasında sayılabilir.

Platon uzun zaman Eskiçağ araştırmacılarını düşündürmeye ve karşı karşıya getirmeye devam edecek **manteia** (bilicilik) ve **mania** (delilik) ilişkisini ortaya

¹⁷ a.g.e., s. 26.

¹⁸ Ustinova 2009, s. 53.

¹⁹ J. Kindt, **Rethinking Greek Religion**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s.6.

atmıştı. Platon'a göre **mania** vasıtasıyla tanrılar insanlığa hediyeler sunuyordu, çünkü Pythia, Dodona rahibeleri ve Sibylla **mania** etkisinde kehanette bulunuyorlardı ve **manteia** kelimesi de bu nedenle **mania** kelimesine tau harfinin eklenmesiyle oluşmuştu²⁰. Biliciliği bilişsel bir yaklaşımla ele alan Peter Struck, Platon'un bu şekilde delilik halinin değerini gözümüzde arttırmaya çalıştığını, bu hali esinlenmeyle bağlantılı bilicilik vasıtasıyla bilme eylemiyle ilişkilendirdiğini önermektedir²¹. Bunun yanı sıra Platon'un eserlerinde sıkça yer kaplayan bilicilik olgusundan bir tür zanaat veya teknik bir uzmanlık olarak bahsedildiği üzerinde durarak, Platon'un genellikle belirsiz, istemsiz, dile bağlı olmayan ve kaynağı belli olmayan bilgi için biliciliği bir metafor olarak kullandığının da altını çizmiştir²². Öte yandan Ksenophon, tanrılarının her şeyi bildiğinden ve insanları uyarmak istediklerinde bunu kurbanlarla, alametlerle, seslerle ve rüyalarla yaptıklarından ve tanrılarının kendilerine iyi günlerinde de dua edenlere, sadece ihtiyaç anında kendilerine başvuranlardan daha çok tavsiyede bulunduklarından söz eder²³. Cicero ise **De Divinatione** (Bilicilik Üzerine) adlı, kimi günümüze ulaşmamış yazarların konuyla ilgili zaman zaman birbiriyle ters düşen görüşlerini de içeren eserinde, Yunanların biliciliği **mantike** olarak adlandırdığından bahseder. Bunun da bir öngörü ve geleceği bilme olduğunu söyleyerek eğer gerçekten böyle bir olgu varsa, bunun ne kadar harika ve yararlı olduğunu, ancak bu şekilde insanın tanrılarının gücüne erişebileceği yorumunu yapmıştır²⁴.

Bu kısa örnekler dışında, antik Yunan yaşamının önemli ve belirleyici bir parçası olan biliciliğe dair ipuçları antik Yunan ve Latin edebiyatının neredeyse her türünde görülürken, Eskiçağ yazarlarının bilicilikle ilgili farkında olmadıkları, fakat günümüzde bilinen tek özellik ise antik Yunan biliciliğinin bazı özelliklerinin

²⁰ Pl. **Phdr.** 244, a-d.

²¹ Struck 2016, s. 62.

²² **a.g.e.**, s. 43, 90.

²³ Xen. **Eq. Mag.** IX.9.; Aiskhylos'un **Prometheus Desmotes** adlı tragedyasında Prometheus'un kendi ağzından insanlığa bahsettiği hediyeler sıralanırken Xenophon'un bahsettiği bilicilik çeşitlerine de yer verilmiştir. Prometheus'un insanlara öğrettiği bilicilik türleri arasında rüya yorumları, ses kehanetleri, kuşların uçuşunun izlenmesiyle yapılan bilicilik, bağırsaklara bakarak yapılan bilicilik, ateş ve duman biliciliği bulunmaktadır. Bkz. Aesch. **PV** 484-499.

²⁴ Cic. **Div.** 1.1.; Cicero'nun bilicilikle ilgili aktardıkları üzerine bkz. Pease 1920.; Johnston 2008, s.12-16; Struck 2016, s. 175-177.; M. Beard, "Cicero and Divination: The Formation of a Latin Discourse," **JRS** 76 1986, 33-46.; M. Schofield, "Cicero for and against Divination," **JRS** 76, 1986, 47-65.

kökenlerindeki Yakınoğu etkisidir²⁵. Bu etki üzerinde duran Walter Burkert²⁶ biliciliği insanlığın erişim alanını normalde yaklaşamayacağı şekilde genişletmesi olarak tasvir etmiřtir²⁷. Bu bağlamda, modern tanımlamalara dönecek olursak bilicilik araştırmalarının mihenk taşı Bouché-Leclerque, biliciliği bilimin sınırları dışına çıkararak insan aklının ilahî fikre yaklaşması olarak tanımlamıştır. Ona göre kehanet, işaretler vasıtasıyla ilahî tasavvur ile ilgili bilgi bulmaktı²⁸. Eskiçağ’da bilicilere eğildiği kitabında Michael Flower ise biliciliği insanın normal algılama aralığı dışında kalan sorulara kendinden daha yüksek bir erkten ya da doğauştı bir varlıktan cevap edinilmesi girişimi, diğer bir deyişle tanrılarla insanların arasındaki boşluğa köprü kurulması olarak tanımlamıřtır²⁹. Flower aynı zamanda bilicilik konusunda genel bir kanı olan insanın tavsiye alma ihtiyaı üzerine de dışıncelerini aktarmıştır. Buna göre, bilicilik yalnızca sorulara cevap olmuyordu aynı zamanda kararsızlara yardımcı olacak alternatifleri sunarak, bir çeşit rehber görevi görüyordu, çünkü Eskiçağ insanı yalnızca geleceği merak etmiyordu, hayatlarıyla ilgili tavsiye almak istiyorlardı³⁰. Benzer bir tanımlama Robert Parker tarafından da yapılmıştı. Parker’a göre bilicilik, antik Yunan dınyası sınırları içinde ve dışında yalnızca geleceğin perdesini aralamak veya bir merakı gidermek için değil aynı zamanda harekete geçmek için bir rehber görevi görüyor ve şüphe duygusunu ortadan kaldırarak güven tesis edilmesini sađlıyordu³¹.

Biliciliğin toplumsal ve bireysel boyutta kapattığı en büyük açık belirsizliklerle dolu bir dınyada kesinlik arayışına cevap olmasıydı³². Eskiçağ’da bilicilik insanın kontrolü dışında gelişen olaylara ve geleceğe karşı bir çeşit savunma mekanizması görevi görerek, onu en çok zorlayan bilinmezlik ve belirsizlik karşısındaki savunmasızlığına çare arayışının bir sonucuydu, fakat bu arayışla insan, normal şartlarda erişimi dışındakileri kontrol etmeyi amaçlarken, biliciliğin rolü kontrolü bıraktığı ve sorumluluğu üzerinden attığı noktada

²⁵ M. A. Flower, **The Seer in Ancient Greece**, Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press 2007, s.24-25.; Beerden 2013, s.48.

²⁶ W. Burkert, **Greek religion**, Cambridge: Harvard University Press, 1985, s. 114-118.

²⁷ W.Burkert, “Signs, Commands, And Knowledge: Ancient Divination Between Enigma And Epiphany”. **Mantike, Studies in Ancient Divination**. Leiden, Brill 2005, s. 30.

²⁸ Bouché-Leclercq 1879, I.7, s. 8-9

²⁹ Flower 2007, s.72.

³⁰ **a.g.e.**, s 74-75.

³¹ Parker 2000, s. 77-78.

³² H. Bowden, 'Seeking Certainty and Claiming Authority: The Consultation of Greek Oracles from the Classical to the Roman Imperial Periods' in Veit Rosenberger, ed. **Divination in the Ancient World**, Potsdamer Altertumswissenschaftlichen Beiträge 46, Stuttgart, 2013, 41-60, s. 46.

başlıyordu. Bu şekilde de manevî bir rahatlama hissine erişmiş oluyordu. Bilicilik, Eskiçağ insanı için dinî bir tatmin unsuruyken bir yandan da hem gündelik hayatta hem siyasî konularda hem de psikolojik olarak fayda sağlayan bir uygulamaydı. Antik Yunan Dünyasının kalbi de bu nedenlerle en önemli bilicilik merkezi Delphoi'da atıyordu. Kâhinlik hizmeti sunan kutsal alanların büyük çoğunluğunda görüldüğü gibi en önde gelen merkezin tanrısı da Apollon'du. Apollon babası Zeus'un ona bahsettiği geleceği bilme gücüyle kâhinesi Pythia'nın ağzından insanlara rehberlik ediyordu. Yunanistan anakarasında Delphoi dışında da Dodona, Lebadeia, Abai'da olduğu gibi bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yapan birçok kutsal alan vardı. Özellikle kolonizasyon dönemi itibariyle Anadolu kıyılarına gelen Yunan yerleşimciler beraberlerinde dinî uygulamalarını da getirmişti. Bu yeni uygulamalar Anadolu'nun yerel dinî öğeleriyle birleşerek çok renkli bir Pagan geleneğinin oluşmasına yol açmışlardı. Anadolu halklarının yabancı olmadığı bilicilik fikri, antik Yunan mythosları, kurumları ve ritüelleriyle beslenerek, özellikle Anadolu'nun kıyı kesimlerinde baskın bir bilicilik tablosu oluşmasını sağlamıştı. Bu tabloyu oluşturan unsurlar da antik Yunan dininin çok bileşenli bir gelenek olmasının yanı sıra coğrafi, sosyopolitik ya da tarihsel sebeplerle etki alanları anlamında birbirinden farklılıklar gösteriyorlardı. Söz konusu çeşitlilik ve etki alanlarıyla yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü olarak dinin genel mantığına uygun bir paralellikte dağılım göstermekteydi.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA BİLİCİLİK FAALİYETLERİNİN DAĞILIMI

A. Bithynia

1. Kalkhedon

İstanbul Boğazı'nın güneydoğu girişinde Byzantion'un karşısında bugünkü Kadıköy sınırları içerisinde kurulmuş olan Kalkhedon topraklarındaki ilk yerleşim tarih öncesi devirlere dayanır, ancak kentin yaklaşık MÖ 685 yılında Megaralılar tarafından bir koloni olarak kurulduğu kabul edilmektedir¹. Zaman içinde **territoriumu** oldukça genişlemiş olan kent, Boğaz'ın diğer ucundaki Zeus Urios kutsal alanına ve güneybatıda bulunan Panteichon'a (Pendik) dek uzanmıştır². Konumu nedeniyle hem limanı hem de iç bölgesi Eskiçağ'ın en uğrak ve işlek noktalarından olması beklenen Kalkhedon'un sosyal ve siyasî hayatında Eskiçağ insanının tanrılarla arasındaki en önemli köprü olan biliciliğin rolü antik kaynaklar, yazıtlar ve numismatik bulgular ışığında anlaşılmaktadır. Kentin baş tanrısı Apollon'un **epitethonunun** kehanetle ilgili anlamına gelen Khresterios (**Χρηστήριος**) olması da kentteki bilicilik unsurunun en açık göstergesidir.

Dionysios Byzantios, **Anapoulos Bosphorou** adlı eserinde İstanbul Boğazı'nın Eskiçağ dönemindeki tasvirini yaparken Boğaz'ın bitiş noktası olarak gördüğü Kalkhedon'da Eskiçağ'a dair harika kalıntıların olduğunu söyler ve bunların arasında “özellikle de en iyilerinden bir eksiği olmayan Apollon'un kâhini ve **temenosu**”³ bulunduğunu belirterek eserini tamamlar. Kalkhedon'daki bilicilik tanrısına işaret ettiği önerilmiş bir başka antik kaynak da Byzantionlu Antiphilous'un⁴ Kalkhedonlular tarafından balıkçıl kuşunun uğursuz olduğunun düşünülmesi ve sevilmemesinden bahsettiği bir epigramdır. Burada Antiphilous,

¹ Kalkhedon'un bir Megara kolonisi olması hakkında bkz. A. Robu, **Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin**, Peter Lang, 2014, s. 222-233.

² K. Strobel, E. Wirbelauer, “Calchedon”, **Brill's New Pauly**, Ed. H. Cancik vd., Brill Reference Online, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e605620>; Strabon XII.4.

³ Dionysios Byzantios, 111: **Μάλιστα γε μὴν τέμενος καὶ χρηστήριον Ἀπόλλωνος οὐδενὸς τῶν ἄκρων ἀποδέεσθρον**.

⁴ Antiphilous'la ilgili epigramları dışında başka bir kaynak bulunmamaktadır. Byzantionlu olduğu çıkarımı da yine bu epigramlar vasıtasıyla yapılmaktadır. A.S.F. Gow, D.L. Page, **The Greek Anthology: Garland of Philip and some Contemporary Epigrams**, 2 vols., 1968, s.116.

kuşun neden hain olarak tanımlandığını “Phoibos söyleyecek” der⁵ ve ardından kuşun düşmanlardan yiyecek kabul ettiği anlatılır. Kâhin Apollon’a burada neden bir gönderme yapıldığı doğrudan anlaşılmasa da bir kâhin olarak hep doğru söyleme özelliği nedeniyle bu anlatımda geçtiği düşünülmektedir⁶.

Apollon bilicilik tapınağının varlığına işaret eden bir başka antik kaynak ise Lukianos’un sahte kâhin Aleksandros’la ilgili yazdığı kitaptır. Aleksandros, sahte bilicilik merkezini Abonouteikhos’ta (İnebolu)⁷ kurmadan evvel, arkadaşı Kokkonas ile Kalkhedon’daki Apollon tapınağına gelmiş ve buraya üzerinde Asklepios’un, babası Apollon ile birlikte Abonouteikhos’a taşınacağını yazan bronz tabletler gömmüşlerdir. Bu tabletler vasıtasıyla Abonouteikhos’taki bilicilik merkezinin kökenlerini bir kehanete dayandırmışlardır⁸. Metin, Kalkhedon ile bağlantılı iki önemli bilgi verir. Apollon tapınağının Kalkhedon’daki en eski tapınak olduğunu bildirmekle birlikte tapınakta kullanılan yöntemle ilişkin de bir ipucu içerir. Aleksandros’un bronz tabletler vasıtasıyla düzenbazlığına bir köken hikâyesi kazandırmaya çalışması, Eskiçağ coğrafyasının bazı yerlerinde⁹ olduğu gibi Kalkhedon’da da bilicilik merkezinde tanrının verdiği cevapların bronz tabletlere yazılıyor olabileceğini düşündürür.

Aleksandros’un kurmaca kehanetine ek olarak, Kalkhedon’un adı da iki başka kurmaca kehanet bağlantısına konu olmuştur. Parke, Kalkhedon adının¹⁰ Homeros’un bahsettiği kâhin Kalkhas’ın oğlu Kalkhedon’dan geldiğinin düşünülmesinin kurmaca da olsa buradaki kâhinler için uygun bir soy ağacı oluşmasına yardımcı olduğunu söyler¹¹. Kâhin Kalkhas bağlantısı kentin Megara’ya dayanan kökenleriyle bağlantılıdır. Bu bağlantıyla ilgili iki olasılık öne sürülmüştür. Bunlardan biri Megaralıların Kalkhas’ı benimsediklerinde Kalkhedon’da bir bilicilik merkezi kurmuş olabilecekleridir. Diğeri ise, kentin baş tanrısının bilicilik özelliğini gözler önüne sermek için sonradan ortaya atılmış bir bağlantı olmasıdır¹² ki bu olasılık daha mantıklıdır. Kalkhedon örneğinde Apollon ve kehanetle bir başka sonradan ilişki kurdurma örneği ise, Valens’in

⁵ Antiphilous: Φοῖβος ἐρεῖ, Anth. Gr. III.9.551.

⁶ Gow, Page 1968, s. 123.

⁷ Sahte kâhin Aleksandros ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. s. 26.

⁸ Lucian. Alex, 10.

⁹ Ör. Dodona.

¹⁰ Kalkhedon adının etimolojik kökenleriyle ilgili bkz. Robu 2014, s. 223-226.

¹¹ Parke 1985, s. 179.; Hesychios Illustris 21.

¹² A. Robu, “Réflexions sur le culte d’Apollon à Chalcedoine”, *Les études classiques* 75, 2007, 137-155, s. 144-146.

Kalkhedon'un surlarını Konstantinopolis'te kullanmak üzere yıktırması sırasında¹³ kehanet içeren mermer bir bloğun ortaya çıktığı iddiasıdır¹⁴. MS 5. yüzyılda kaleme alınmış Socrates Scholasticus'un **Historia Ekklesiastika** adlı eserinden öğrendiğimiz kehanete göre kente bol su sağlandığında, duvar hamam görevi görecek ve o zaman Roma eyaletlerini istila eden ve birçok kötülük yapan sayısız barbar topluluğu en sonunda yıkıma uğrayacaktı. Valens Su Kemerî'nin (Bozdoğan Su Kemerî) yapılmasının ardından, Constantinae Hamamları'nın yapımıyla bağdaştırılan kehanetle ilgili bir başka öneri daha bulunmaktaydı. Manzume olan kehanette kente bol su sağlandığı zaman diye yorumlanmış olan kısmın kelimesi kelimesine tercümesinde "Nymphelerin ıslak ayaklarıyla Byzantion sokaklarında dans edeceği zaman" olarak geçmesi kehanetin başka bir şekilde açıklanmasına neden olmuştu. Su kemerî inşa edildikten sonra, kentin **praefectus**u Clearchus bol su anlamına gelen Dapsiles Hydor¹⁵ Hamamı'nı yaptırmış ve buna bağlı olarak bir festival kutlanmaya başlanılmıştı.

Kalkhedon'daki bilicilik merkeziyle bağdaştırılabilecek bir başka antik kaynak da Zosimos'un **Historia Nea** adlı eseridir. Konstantinopolis'in kuruluşu ve gelişiminden bahsederken, kentin geleceği noktayla ilgili daha önce tanrıların bir kehanette bulunmadığına şaşırdığını ve kentle ilgili bir kehanet bulmak için ciltlerce tarih kitabı ve kehanet koleksiyonu okuduğunu söyler. Bunun sonucu olarak da Erythrai'daki Sibylla ya da Epeiros'taki Phaennis kaynaklı olduğunu söylediği bir kehanetle karşılaşır. MÖ 3. yüzyılda Keltlerin Anadolu'ya gelişiyle ilgili **post eventum** bir kehanet olarak yorumlanmış olan manzume bugün elimizde olmayan bir kaynaktan alınmıştır. Ayrıca, Zosimos'un kehanetle ilgili yorumundaki tarihsel tutarsızlıklar da bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, kehanetin dili, dönemin şartları ve son olarak da Grekçe el yazmalarına getirilen farklı okumalar¹⁶ bu

¹³ Valens, Kalkhedonlular kendisine karşı, tahtı ele geçirmeye çalışan Procopius'un tarafını tuttukları için, ona küfürler ettikleri ve o geçerken kapılarını kapattıkları için Kalkhedonluları cezalandırarak, surlarını yıkıp, taşlarıyla Constantinae Hamamları'nı yaptırmıştır. Bkz. Amm. Marc. XXVI.7.2.

¹⁴ Parke 1985, s. 180.; Socrates, **Hist. eccl.** IV.8.

¹⁵ Δαψιλῆς ὕδωρ. Socrates, **Hist. eccl.** IV.8.

¹⁶ Zosimos'un kitabı, Eunapius'un **Kronike Historia** adlı günümüze ulaşmamış eserinin neredeyse bir tekrar yazımı niteliğinde olup, Zosimos bugün de tarihçilerin sıklıkla düştüğü bir tuzağa yakalanmış ve kendi aklında oluşturduğu tarihsel kurguyu kanıtlayacak veri aramıştır. Bunun sonucunda karşısına çıkan kehanetin günümüzde aslında düşündüğünden farklı olduğu anlaşılmış olsa da kurduğu yanlış bağlantı olmadan bize hiç ulaşmamış olacağını da unutmamak gerekir. Bu kehanetle ilgili detaylı bir analiz için bkz. H. W. Parke, "The Attribution of the Oracle in Zosimus, New History 2. 37", **The Classical Quarterly**, Vol. 32, No. 2, 1982, 441-444.

kehanetin aslında Byzantionlular için değil de Apollon Khresterios tarafından Kalkhedonlulara ithafen yapıldığını göstermiştir. Heksametron ölçüsünde 21 satırlık metnin özellikle son 7 satırının Apollon Khresterios'un ağzından yazıldığı, Kalkhedonluları ilgilendiren sıkıntılı bir dönemde tapınaktan alınmış cevap olabileceği düşünülmüştür¹⁷. Kehanetin geleceğe dair bir şeyler söylediği son 4 satırlık kısmı kolaylıkla herhangi bir dönem ya da olayla ilişkilendirilebilecek kadar muğlaktır. Özet olarak kehanet Thrakia'nın büyük bir kötülük doğurduğunu, kıyıda bir yaranın oluşacağını, şişeceğini ve hızla patlayıp kanayacağını söyleyerek biter¹⁸.

Apollon bilicilik merkezinin Kalkhedon'daki varlığını kanıtlar nitelikteki en önemli yazıt 1927 yılında Moda'da¹⁹ bulunmuştur. Bu yazıtta geçen Apollon **epithetonu** Khresterios (**Χρηστήριος**) Grekçe "bilicilikle bağlantılı" anlamına gelen bir sıfattır. Yazıtın buluntu yeri Kadıköy'deki Notre Dame de Sion okulunun yeni binası olarak verilmiştir. Notre Dame de Sion okul binasının bir zamanlar bulunduğu konum Moda Caddesi üzerinde, Moda'nın en yüksek yeridir. Kalkhedon'un Eskiçağ'daki topografik yapısı göz önünde bulundurulduğunda kentin en önemli tapınağı için uygun olan alanda günümüzde Kadıköy Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi bulunmaktadır. Ancak devşirme olarak kullanıldığı anlaşılan bloğun orijinal yeri bilinmediği için²⁰ topografik olarak son derece uygun olsa da kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Apollon Khresterios'un kehanetleri uyarınca Kalkhedon'un Apollon'a ait ve bütün insanlık için kutsal ve dokunulmaz²¹ olduğu belirtilen ve MÖ 3. yüzyılın sonu ya da MÖ 2. yüzyılın başına tarihlenen yazıtta Phokaialılar (Foça) ve Tenedoslular (Bozcaada) Kalkhedon'u bu özellikleriyle kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, Kalkhedon'daki Apollon'un aynı zamanda tıpkı Megara'da olduğu gibi Pythaios olarak da adlandırıldığı ve bizzat Delphoi tarafından **asylia** statüsü verildiği de bir başka yazıt vasıtasıyla anlaşılmaktadır²². Ancak bu iki yazıtta karşılaşılan farklılık ve tutarsızlıklar bu yazıtların iki farklı tanrıya ait olabileceği fikrini doğurmuş ve çeşitli tartışmalara

¹⁷ Parke 1985, s.179.; Parke 1982, s. 441-444.

¹⁸ Θρήσσα κύει μέγα πῆμα τόκος δε οἱ οὐκέτι τηλοῦ/ σπειραι παῖδα κακὸν...καὶ τῇδε φέρουσιν/ τρηχὺ παρ'ἡπείρου πλευρὰς ἐπιναισεται ἔλκος/ καὶ μέγ'ἀνοιδῆσει ταχὺ δὲ ῥαγὲν αἰμοροῆσει. Zos. II. 37.

¹⁹ V. Laurent, "Une nouvelle inscription grecque de Chalcédoine", *Échos d'Orient*, tome 27, n. 149 1928, 24-44.; IK 20, 5.

²⁰ Laurent 1928, s. 44.

²¹ SIG II, 550, **ἱερὰν καὶ ἄσυλον**.

²² IK 20, s. 116.; K. Rigsby, **Asylia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World**, University of California Press 1996, s. 168.; A. Jacquemin, D. Mulliez, G. Rougemont, **Choix d'Inscription de Delphes, traduites et commentées**, Bocard 2012, s. 75.

yol açmıştır. Phokaialılar ve Tenedoslular tarafından Kalkhedon'un **asylia** statüsünün kabul edildiği yazıtta, Apollon Khresterios'un kehaneti vasıtasıyla Kalkhedon'un Apollon'a ait, kutsal ve dokunulmaz olduğu aktarılırken, Delphoi'daki yaklaşık olarak MÖ 3. yüzyılın başına tarihlenen²³ yazıtta Kalkhedon'un anakenti Megara'nın tanrısı Apollon Pythaios söz konusudur ve yazıtın dili²⁴ ile tarzında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklarla ilgili çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Bunların arasında aynı tanrıya farklı **epitheton**larla seslenilmesi, tanrının zaman içerisinde kehanette bulunma özelliği kazanmasıyla adının değişmesi ve hatta Phokaialıların Kalkhedon Apollon'unun gerçek **epitheton**unu bilmemeleri gibi daha sonra tamamen çürütülmüş öneriler vardır. Apollon'un her iki yazıttan çok daha önceden beri kâhinlik özelliği taşıdığı ve **asylia** dekretlerinin talepte bulunan kentin sözlerini yansıttığı göz önünde bulundurularak bir başka sonuca ulaşılmıştır. Buna göre, Kalkhedon **territoriumu** içinde iki farklı Apollon tapınağı mevcuttur. Apollon Khresterios tapınağı yazıtlardan ve antik kaynaklardan anlaşıldığı üzere kentin içinde, Apollon Pythaios tapınağı ise kent merkezinin dışında kalmaktadır. Bu tapınağın yeri için Rigsby'nin önerisi Çamlıca tepesidir. Bu iki yazıtın farklı tarihlerde kentin iki ayrı tapınağı için **asylia** statüsü aldığını gösterdiğini iddia eden Rigsby, Apollon Pythaios tapınağının Eskiçağ kaynaklarındaki eksikliğini Apollon Khresterios tapınağının daha popüler olmasına bağlamaktadır²⁵. Buna karşılık bir Megara kolonisi olarak kurulan kentin, diğer Megara kolonilerinde olduğu gibi Apollon Pythaios'u benimsediği açıktır²⁶. Özellikle kültün Megara kökeni üzerinde duran araştırmacılara göre, Apollon Pythaios, anakente olduğu gibi birden fazla **epitheton**la anılıyor olabilir ve Kalkhedon'daki Apollon'un bilicilik özelliği nedeniyle yeni bir **epitheton** olan Khresterios'u almış olabilir. Bu fikirden yola çıkılarak, Apollon'un Kalkhedon'da iki tapınağı olamayacağı fikrinin üzerinde durulmuştur. Delphoi yazıtında geçen **ἐν**

²³ Yazıtın MÖ 4. yüzyıla tarihlenmesi de öneriler arasındadır. Bkz. Jacquemin, Mulliez, Rougemont 2012, s. 75.

²⁴ Örneğin Delphoi'da bulunan yazıtta Kalkhedon'a **asylia** statüsü verildiği **ἄσυλον καὶ φύκτιμον** sözleriyle anlaşılırken, Kalkhedon yazıtında **ἱερὰν καὶ ἄσυλον** tanımı geçmektedir.

²⁵ Rigsby 1996, s. 164-171.

²⁶ Kalkhedon'da yapıldığını yazıtlar vasıtasıyla bildiğimiz Pythia oyunları için bkz. Robu 2007, s.152.; M.H. Sayar, **Perinthos-Herakleia (Marmara Ereglisi) und Umgebung, Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften**. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1998, 31,1.; IGR IV, 161.

τῶι Καλχαδονίαι ifadesiyle Kalkhedon'un **khora**'sının kast edildiği ve Apollon'un tek tapınağının kentin **khora**'sında olması gerektiği iddia edilmektedir²⁷.

18. yüzyılda Kalkhedon sınırları içerisinde bir bağda bulunan ve Hellenistik döneme tarihlenen bir dekrette, kentin en yüksek yöneticisinin (**basileus**), kâhininin (**prophetas**), kutsal sekreterinin (**hieromnamon**), Dionysios ayında kentin yürütücü meclisini oluşturduklarını ve meclise bir lider belirlediklerini yazar²⁸. Merkelbach yazıtta geçen kâhinin Apollon Khresterios kâhini olduğunu söylemektedir²⁹. Bu durumda, Apollon Khresterios rahibinin kentin en yüksek mertebedeki din görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.

Augustus döneminde beyaz mermer üzerine, Aulus Oktavius tarafından kahramanlık kültü kurulmasıyla ilgili olarak yazdırılmış yazıtta, Aulus Oktavius'un yaptığı memurluklar sıralanırken, kâhinlik yaptığından da bahsedilmektedir. Merkelbach bu kâhinliği de Apollon Khresterios'la ilişkilendirmiştir³⁰.

Kadıköy, Yeldeğirmeni'nde 1899 yılında bulunmuş olan ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan bir mezar steli yine Kalkhedon'da bilicilik hizmetinin verildiğini ispatlar niteliktedir. Cenaze sahneli mezar stelinin tek satır yazıtında mezar sahibinin kutsal sekreter ve bir tören esnasında kâhin olduğu yazmaktadır³¹ ki bu yine, kâhinlik görevinin kentteki önemli resmi görevlerden biri olduğunu düşündürmektedir.

Tabula ansata içerisinde yazılmış bir başka mezar yazıtını ise bir kâhinin eşi Appha, evlatlığı Urbanilla için yaptırmıştır. Merkelbach burada geçen kâhinin de Apollon Khresterios kültüne bağlı olduğunu söylemektedir³². Bu önerilerinin kaynağı olarak da Louis Robert'i göstermektedir. Louis Robert bu kâhinin neden Apollon Khresterios'la bağlantılı bir kâhin olduğunu söylemeden önce, bu yazıtlarda anılan ve kâhinlik görevi yaptıkları anlaşılan kişilerin Kalkhedonlu olduklarını ve bu görevleri Kalkhedon'da icra ettiklerini, dolayısıyla temsilciliklerini yaptıkları kültün yerel bir kült olduğunu belirtir. Ayrıca, sadece

²⁷ Bu tartışmayla ilgili detaylı bilgi için bkz. Robu 2007, s. 137-155.; A. Herda "Megara and Miletos: Colonising with Apollo, A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States, Mégarika", *Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*. Textes réunis et édités par Adrian Robu et Iulian Birzescu, Paris, 2016, 15-127, s. 35, dn. 86.

²⁸ IK 20, 7, s. 13-14.

²⁹ a.g.e., s. 14.

³⁰ a.g.e., 19.

³¹ a.g.e. 42.

³² a.g.e, 61.

buluntu yerlerinden değil aynı zamanda yazıtlarda geçen Megara ve kolonilerinde olan kurum ve memuriyet adlarından ve yine Megara’da ve kolonilerinde rastlanan kişi adlarından Kalkhedon’daki bir bilicilik kurumuna işaret ettiğinin anlaşıldığını da ekler³³. Kalkhedon’un baş tanrısının bir bilicilik tanrısı olan Apollon Khresterios olduğunu ve Hellenistik dönemde, kutsal alanının Delphoi tarafından bir **asylia** olarak kabul edildiğinin altını çizer. Bu sebeplerden ötürü kentin, başka kentler tarafından da **ἱερὰ** ve **ἄσυλα** olarak anıldığını ekler³⁴.

Bilicilik merkezinin etki alanına dair önemli bir delil Histria’da (Köstence) bulunmuştur. MÖ 3. yüzyılın son yarısında, Histria’da Serapis kültü kurulmadan önce Kalkhedon’daki bilicilik merkezine danıştıkları anlaşılmaktadır. Bir Miletos kolonisi olan Histria’nın Kalkhedon’u tercih etmesinin nedeni olarak da Kalkhedonluların Ptolemaioslarla iyi ilişkiler içinde olması gösterilmiştir ama bunun bir başka nedeni Kalkhedon ve Histria arasındaki iyi ilişkiler olabilir³⁵. Bunlara ek olarak, göz önünde bulundurulması gereken bir başka konu da Histria ve Kalkhedon arasındaki mesafenin, Histria ve Didyma arasından çok daha kısa olmasıdır. Ancak, bu Kalkhedon’daki bilicilik merkezinin dar bir etki alanına sahip olduğu anlamına gelmez. Tapınağın bölgeler üstü bir öneme sahip olduğu açıktır. Bu önem, Delphoi’un onayıyla kanıtlanmış ve Phokaia, Tenedos ve Histria gibi kentler tarafından tanınmıştır³⁶.

Son olarak, sikkelerindeki tiplere de bakıldığında, Apollon’un kent için ne kadar önemli bir tanrı olduğu ve kentin kendini Apollon’la özdeşleştirdiği anlaşılmaktadır. Sikkelerde Apollon başlarından, kuğu ve lir betimlerine kadar çok çeşitli Apollon ikonografisine rastlanırken kentin kehanet bağlantısının altını çizen sikkeleri de bulunmaktadır. MÖ 5. ve 4. yüzyıllara tarihlenen sakallı ve sakalsız erkek başlarının Kalkhas, Kalkhas’ın oğlu Kalkhedon ve Apollon olması gibi çeşitli öneriler mevcuttur³⁷. MÖ 240-220 yıllarına tarihlenen sikkelerde sağa doğru

³³ a.g.e., s. 14.; OMS 1340.; T. J. Russell, *Byzantium and the Bosphorus: A Historical Study, from the Seventh Century BC.*, Oxford University Press, 2016, s.224.

³⁴ SIG, II, 550.

³⁵ SEG 50 682.; IScM I 5.; D.M. Pippidi *Scythica Minora: Recherches sur les Colonies Grecques du Littoral Roumain de la Mer Noire*. Bucharest, 1975, s.106.

³⁶ Parke 1985, s.179.; SEG 4 720.

³⁷ SNG Aulock I 482.; W. H. Waddington v.d., *Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure*, I, 2, Paris, 1908, s. 290., Bu önerilerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Robu 2007.; G. Camassa, “Calcante, La Cecita’ Dei Calcedoni E Il Destino Dell’eroe Del **Bronzo** Miceneo”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*. Classe di Lettere e Filosofia, Serie III, Vol. 10, No. 1, 25-69, 1980, s.30-31.; K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund 1934, s. 165.

omphalos üzerinde oturmuş Apollon elinde ok ve yay tutmaktadır³⁸. Bilicilik ile ilgili sembolizasyona işaret eden betimlemeler arasında ise MS 2. ve 3. yüzyıllarda üzerine yılan sarılmış tripod tipi görülmektedir³⁹. Yazıtlar Kalkhedon'daki kâhinlik kurumunun faal olduğu tarih için Hellenistik dönem ile Augustus dönemi arasını verse de sikkeler ve antik kaynaklar vasıtasıyla kentte biliciliğin MS 2. yüzyılda da önemini sürdürdüğü⁴⁰ ve hatta kendisinin olmasa da etkisinin MS 4. yüzyıla, İmparator Valens dönemine kadar ulaştığı anlaşılmaktadır.

2. Herakleia Pontike

Herakleia, yaklaşık MÖ 560 yılında Megaralılar tarafından bugün Zonguldak ilinin Karadeniz Ereğlisi ilçesinin bulunduğu topraklarda kurulmuştu. Kente adını Herakles'in vermiş olmasının sebebi Herakles'in yeraltı dünyasından, yanında **kerberos** ile döndüğü rivayet edilen mağaralardan birinin⁴¹ Herakleia yakınlarındaki mağaralardan biri⁴² olduğunun düşünülmesidir. Bu mağaranın, olasılıkla bu yeraltı bağlantısı nedeniyle antik kaynaklarda bahsedilen bilicilik merkezine de ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir⁴³. Ölümlerle iletişime geçerek gelecekle ilgili bilgilere vâkıf olunan bir kehanet tekniği kullanılan, bu sebeple de yeraltı bağlantısı esas olan bu tip bilicilik merkezlerine **Nekromanteion** ya da **Psykhomanteion** denir. Mağaralarla bağlantılı kehanet geleneği Eskiçağ dünyasında sık rastlanan bir olgudur. Önemli ve büyük bilicilik merkezlerinin birçoğunda mağara veya benzeri bir ortam bulunmaktadır⁴⁴. Hatta kehanet ve mağara ilişkisinin mitolojik bir temeli olduğu da söylenmektedir. Orpheus **Theogonia**'sındaki Zeus'un doğum mythosunda Zeus kaderini mağaranın içinde

³⁸ SNG Aulock Bithynia 491.

³⁹ RPC III 1060, 1064.; RPC IV.1 4750, 4754.; RPC VI 3501, 3516.

⁴⁰ Dionysios Byzantios'un Anaplous Bosphorou eserini MS 195 yılındaki Severus'un Byzantium kuşatmasından önce yazdığını göz önünde bulundurursak, kentteki bilicilik merkezinin hala önemini koruduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, Lukianos'un eseri de merkezin MS 2. yüzyılda varlığını doğrular niteliktedir. Lucian. *Alex.* 10.; Parke, 1985, s.180.

⁴¹ Bir başka yeraltı girişi için bkz. Taenarum, Ustinova 2009, s. 69-71.

⁴² W. Hoepfner, **Herakleia Pontike-Ereğli Eine baugeschichtliche Untersuchung**. Tituli Asiae minoris Ergänzungsbände 1 = Forschungen an der Nordküste Kleinasiens, 2 = Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. 89, Vienna, 1966, s. 21.

⁴³ Nekromansinin antik Yunan dünyasında fiilen uygulanan bir bilicilik methodu olmasıyla ilgili tartışma için bkz. J. N. Bremmer, "Ancient Necromancy: Fact or Fiction?", **Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance**, ed. K. Bielawski. Warsaw, 2015, 119-141.

⁴⁴ Örneğin, Delphoi, Klaros, Didyma, Patara bkz. Ustinova 2009, s. 53-54

öğrenmiştir⁴⁵. **Nekromanteion**larda ise, mağara gizemli kehanet sürecinde bir kapı görevi görüyor ve ölümler dünyasıyla, yaşayanlar dünyasının arasında bir geçiş sağlıyordu⁴⁶. **Nekromanteion**larda ölümler gelecekle ilgili sorulara cevap veriyor ya da kendi isteklerini dile getiriyorlardı⁴⁷.

Herakleia'daki **Nekromanteion**un bulunduğu düşünülen mağaranın yakınlarında adı yeraltı nehirlerinden Akheron ile aynı olan bir nehir de bulunuyordu. Bunun dışında, Herakles'in 12 görevinden biri olarak yeraltından **kerberosu** getirdiğini anlatan birçok farklı antik kaynak Herakles'in yeryüzüne çıktığı yer olarak Herakleia'daki yarımada üzerindeki mağaraya işaret etmiştir⁴⁸. Bu da demek oluyor ki, MÖ 6. yüzyılda Megaralı yerleşimciler bölgeye geldiklerinde buranın bir bilicilik merkezi olarak kullanılabilmesi için bütün coğrafi veriler ve mitolojik alt yapı hazırды.

Antik kaynaklar bizi aynı zamanda bilicilik merkezi olarak mağaranın ne kadar süre işlevini sürdürdüğüne dair de bilgilendirir. Yaklaşık MÖ 6. yüzyılda kurulmuş olduğu ve MS 4. yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü düşünülmektedir⁴⁹. Kentin kuruluş tarihini bilicilik merkezinin kurulmuş olabileceği en erken tarih olarak alan araştırmacılar, merkezin varlığına dair son tarih olarak da Ammianus Marcellinus'tan yola çıkarak MS 4. yüzyılı önermektedir. Ancak Latince metinde bölgenin coğrafyası anlatılırken buradan sadece “yerlilerin **Mykhopontion** diye adlandırdığı Acherisium mağarasının bulunduğu yer” olarak bahsedilmektedir⁵⁰. Bilicilik merkezinin varlığına veya işlevlerini devam ettirmesine dair bir yorum yoktur. Ogden, yazmalarda geçen **Nykhopontion** ya da **Mykhopontion** sözcüklerinin yerine Plutarkhos'un *Moralia*'da kullandığı **Psykhopompeion** (ruhların gönderilme yeri) kelimesinin kullanılması gerektiğini söylemektedir⁵¹. Bu düzeltme doğru olarak kabul edilse dahi buradaki bilicilik merkezinin işlevine

⁴⁵ a.g.e., s. 54.

⁴⁶ Akheron nehrinin Herakleia Pontike'deki varlığı da yeraltı bağlantısını güçlendirir niteliktedir. J. N. Bremmer, *The Rise and fall of the afterlife*, Routledge, New York, London, 2003, s. 73.

⁴⁷ S. Hornblower, v.d., *The Oxford Companion to Classical Civilization*, Oxford University Press, 2014, s.333.

⁴⁸ Herakleia'daki mağara için bkz. Xen. *An.* VI.2.2.; Ov. *Met.* VII.406-19.; Pomp. Mela 103.1.; Apollonios Rhodios, *Argonautika* II.353-354.; Nic. *Alex.* 13b.; Dionys. Per. 788-92.; Herakleia için bkz. Strabon XII.3-4.; D. Ogden, *Dragons, Serpents, and Slayers in the Classical and Early Christian Worlds*, Oxford University Press, New York, 2013, s. 68.

⁴⁹ Ustinova 2009, s.71.

⁵⁰ “Ultra haec loca Acherusium specus est, quod accolae μυχοπόντιον appellant”, Amm. Marc., XXII.17.

⁵¹ Ogden 2013, s. 17.

devam ettiği kesin görülmemelidir, çünkü yerli halkın burayı **Psykhopompeion** olarak adlandırmaya devam ediyor olması, buranın hala bir merkez olarak kullanıldığını ispatlamaz, merkez bir süre sonra işlevini yitirmiş ve bu adlandırma da yalnızca bir coğrafi isim olarak kullanılmış olabilir.

Bu belirsiz tarih aralığı düğümünden uzaklaşıp, bir başka belirsizliğe, Herakleia'daki bilinen tek bilicilik başvurusuna gelirsek, buranın MÖ 5. yüzyılda bilicilik hizmeti verdiği iddia edilebilir. Plutarkhos'un aktardığına göre, Perslerin Yunanistan'dan ayrılmasının ardından Atinalılar hala Sparta ve Pausanias'ın hakimiyeti altındayken, yaklaşık MÖ 478-477 yıllarında, Pausanias, Kleonike adında Byzantionlu bir kızı alıkoyar ve bir gece o uyurken ayağa kalkan kız Pausanias'ın uyanmasına neden olur, Pausanias onu bir düşman zannederek öldürür ve o geceden itibaren kızın ruhu ona musallat olur. Bunun üzerine Byzantion'dan ayrılarak Herakleia'ya ölümler bilicilik merkezine danışmaya gelir. Burada Kleonike'nin ruhunu çağırır ve ona azabının geçmesi için ne yapması gerektiğini sorar. Kleonike Pausanias'a, Sparta'ya dönerse sıkıntılarının sona ereceğini söyler. Sparta'ya döndüğünde kehanet gerçekleşir, Pausanias ölür ve sıkıntıları sona erer⁵². Pausanias'la ilgili aynı hikâye Coğrafyacı Pausanias tarafından da anlatılmaktadır, fakat onun versiyonunda Pausanias bir başka ölümler bilicilik merkezine çare aramaya gider⁵³. Bu kaynaklara dayanarak, Pausanias'ın gerçekten herhangi bir sebepten ötürü bir bilicilik merkezine başvurup başvurmadığını söylemek mümkün olmasa da Plutarkhos ve Pausanias'ın bu olaydan bahsediş biçimleri onlar için ölümler bilicilik merkezlerinin varlığının bir sürpriz olmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu anlatımlar, üzerine günümüzde çok az şey bilinen ölümlere danışmanın antik dünyada geçerliliği olan, olağan bir olgu olduğunu göstermektedir. Ölümlere danışmanın bir başka bilinmeyeni de bilicilik yönteminin ne olduğu ve nasıl işlediği konusudur. Nasıl bir tören sonucunda kehanetin danışana ulaştığı, ruhların insanlara rüyada mı görüldüğü yoksa danışanların bir tür transa girip girmediği spekülasyondan öteye gitmemektedir.

Bunlara karşın, elimizde somut verilerle örtüşen bir antik kaynak bulunmaktadır. Quintus Smyrnaeus, MS 3. yüzyılda eseri **Posthomerica**'da söz konusu mağaranın içini tasvir etmiştir. Buna göre, geniş mağaranın içerisinde temiz bir su havuzu ve insan elinden çıkma nişler içerisinde heykeller ve vazolar

⁵² Plut. **Vit. Cim.** 6.; **Mor.** 555c.

⁵³ Pausanias III.17.

bulunmaktadır⁵⁴. Aynı eserde, bugüne kadarki bütün Eskiçağ kaynaklarının aksine mağara Nympheler'e ve Pan'a ait olarak anlatılmıştır. Bu da akıllara Delphoi yakınlarında Parnassos dağı eteklerinde bulunan Nympheler ve Pan'a atfedilmiş Korykon mağarasını getirmektedir. Söz konusu mağarada Nymphelerin bilicilik özelliğiyle bağlantılı aşık kemiğinden yapılmış zarlar bulunmuştur⁵⁵. Mağara tasviri Hoephner'in 1966'da ve daha sonra 1972'de ortaya koyduğu mağara planlarıyla örtüşmektedir. Dar bir girişten geçerek girilen mağaranın ana odası 45 m. genişliğinde ve 20 m. derinliğindedir. Tabanı su basmış durumda olan odada Quintus Smyrnaeus'un anlattığı nişler de heykeller olmaksızın yerinde belgelenmiştir⁵⁶.

Herakleia Pontike'nin Herakles'le bağlantılı mythosları sebebiyle ilk sikkelerinden itibaren görülen Herakles tipleri, kentin öteki dünyayla bağlantısına işaret etmektedir. Bilicilik için antik kaynaklar dışında bir gösterge olarak sikkelerdeki bu Herakles ve kerberos tipleri düşünülebilir, ancak doğrudan bilicilik ile bağlantılı bir tipe rastlanmamaktadır⁵⁷. Herakleia'daki Ölüler bilicilik merkezinin varlığına ve işlevlerine dair bugüne kadar hiçbir yazıt bulunmadığı gibi, başka herhangi bir **nekromanteion** ile ilgili de hiçbir yazıt bilinmemektedir⁵⁸.

Herakleia Pontike'deki bir bilicilik merkezinin varlığına dair kaynakların yetersizliği, elimizdeki bulguların azlığı, bir bilicilik merkezi olarak gizemini korumasına neden olmuştur. Antik kaynakları dikkate alarak, burada bir merkezin en azından bir dönem çalıştığını söylemek mümkün olabilir, ancak merkezde kullanılan yöntem ve tam tarih aralığıyla ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Amaçları bilicilikle ilgili bilgi vermek olmayan kaynaklarda, bu merkezlerde nasıl bir yöntem izlendiğinden bahsedilmemesinin nedenlerinden biri olarak dönem yazarlarının okuyucuları tarafından halihazırda çok iyi bilinen yöntemleri tekrar etmek istememesi düşünülebilir.

⁵⁴ Quint. Smyrn. IV.497.

⁵⁵ Ustinova 2009, s.59, 65.

⁵⁶ Hoephner 1966, s. 21.; F.K., Dörner, v.d., **Forschungen an Der Nordküste Kleinasiens**, Denkschriften / Österreichische Akademie Der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 1972, pl.5.; Ustinova 2009, s. 72.

⁵⁷ SNG Aulock Bithynia 377, 378 vb.

⁵⁸ Ogden 2013, s.22.

B. Paphlagonia

1. Sinope

Sinope, Karadeniz'in güneyinde, Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nin orta kesiminde, bugün Sinop'un bulunduğu yerde Miletoslu kolonistler tarafından MÖ 7. yüzyılda kurulmuştur. Sinope'de adına bir bilicilik merkezi bulunan Autolykos (**Αὐτόλυκος**), bazen Deimakhos'un oğlu bazen de Hermes'in oğlu olarak anılmıştır ve Herakles'e güreşi öğreten ve Argonautlardan biri olan Sinope'nin efsanevi kurucusu olarak kabul edilmektedir⁵⁹. Birçok başka örnekteki gibi Autolykos, **oikistes** (kurucu) kültü bağlamında tanrılaştırılmış ve kâhinlikle onurlandırılmıştır.

Birkaç antik kaynak dışında Sinope'deki Autolykos bilicilik merkezine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Plutarkhos, **Bioi Paralleloi** eserinde Romalı devlet adamı Lucullus'u anlatırken, Lucullus'un Sinope kuşatmasını gördüğü bir rüyadan ve sonrasında gerçekleşenlerden bahseder. Lucullus, uyurken yanı başında bir form belirmediğini ve ona "Biraz daha ileri git Lucullus, çünkü Autolykos geldi ve seninle buluşmak istiyor" dediğini söyler. Plutarkhos'a göre bunun ne anlama geldiğini bilmeyen Lucullus, Sinope'yi ele geçirmek için harekete geçer. Kilikalılardan kenti geri alan Lucullus, kaçarlarken sahilde arkada bıraktıkları heykeli görür ve ona bu heykelin Sthenis tarafından yapılan Autolykos heykeli olduğu söylenir⁶⁰. Plutarkhos'tan daha önce Strabon da bu konuya değinmiştir. Strabon'a göre, Lucullus Sthenis'in eseri olan Autolykos heykelini yanında Roma'ya götür. Strabon, Autolykos'un kentte bir bilicilik merkezi olduğunu açıkça yazmaktadır, fakat sözlerinden eserini kaleme aldığı tarihte böyle bir merkezin varlığını sürdürmediği anlaşılabılır⁶¹. Autolykos'tan ve aynı olaylardan bahseden bir başka Eskiçağ yazarı da Appianus'tur. Appianus'un anlattıkları Plutarkhos'unkilerden detaylar itibarıyla ayrılmaktadır. Ona göre, kenti boşaltan Sinopeliler gemilere binerken keten örtülerle üstü örtülmüş heykeli sahilde arkalarında bırakmıştır. Bundan haberi olmayan ve Autolykos'un kendisini

⁵⁹ F. Graf, M. Folkerts, "Autolykus", **Brill's New Pauly**, ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e210180.

⁶⁰ Plut., **Vit. Luc.** 23.

⁶¹ Strabon XII.3.11.

çağırdığı rüyayı görmüş olan Lucullus, üzeri kapalı heykeli taşıyarak geçen adamlara, taşıdıklarının üzerini açmalarını emreder. Üzeri açılınca bunun rüyasında gördüğü formun aynısı olduğunu anlar. Appianus'un anlatıklarında diğerlerinden farklı olan bir başka konu ise açık bir şekilde Autolykos'un bilicilik yöntemine dair bir açıklamada bulunmasıdır. Appianus'a göre, Autolykos kehanetlerini Sinopelilere bu heykel vasıtasıyla iletiyordu⁶². Ancak hem Plutarkhos'un hem de Appianus'un anlattıklarından Autolykos'un yöntemine dair bir başka sonuç çıkabilir. İki anlatımda da Lucullus'un Sinope'ye gelmesini sağlayan bir rüya söz konusudur. Autolykos rüyada görünerek, Lucullus'a yol gösterici bir yönlendirmede bulunmuştur. Bu da Sinope'de rüya biliciliğinin kullanılma ihtimalini akla getirmektedir.

Antik kaynaklarda anlatılanları Sinope'de bilicilik merkezinin varlığına dair bir kanıt olarak kabul edecek olursak, MÖ 70 yılından sonra burada bilicilik faaliyetlerinin durduğunu düşünebiliriz. Heykelin götürülmesi ve tabii Strabon'un bilicilik merkezinden geçmiş zamanda bahsediyor oluşu bu tarihlenmenin arkasında yatan mantık olarak gösterilebilir⁶³. Bouché Leclercq, Eskiçağ'da bilicilik üzerine 19. yüzyılın sonunda yazdığı eserinde, bilicilik merkezinin yerel sorunlarla ilgilendiği, yabancı danışanların sorularına çok az cevap verdiğini öte yandan Autolykos'un Hellen dünyasında bir ünü olduğu için birçok kişinin ona danışmak için Sinope'ye seyahat ettiğini söylemektedir⁶⁴, fakat Bouché-Leclercq bu çıkarımlara nasıl ulaştığını belirtmemiştir⁶⁵.

⁶² App. **Mithr.** 83.

⁶³ Bouché-Leclercq 1881, s. 353.

⁶⁴ Bouché-Leclercq 1881, s. 353.

⁶⁵ Kentin MÖ 4. yüzyıl-MÖ 1. yüzyıl arasına tarihlenen bazı sikkelerinde Apollon ve tripod tasvirleri görülmektedir. Bunlara örnek olarak MÖ 120-63 yılları arasına tarihlenen ön yüzünde defne çelenkli Apollon başı ve arka yüzde ΣΙΝΩ-ΠΗΣ (Sinopes) lejandı arasında tripod tipli bir sikke verilebilir. Bkz. SNG Cop Paph. 313.; Bir diğer örnek için bkz. Rec. Gén. s. 194, 54.; Anadolu'da geniş bir tapınım alanı olan Apollon'un Sinope sikkelerinde de betimlenmiş olması şaşırtıcı değildir, fakat en önemli özelliklerinden biri bilicilik olan Apollon'un, bilicilik attribülerinden tripodla beraber Sinope sikkelerinde tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Autolykos ile ilgili tek bir sikkesi olmayan kentin, bilicilik geleneğini bilinirliği çok daha yaygın olan bir tanrıyla sikkelere taşımış olması olarak yorumlanabilir. Ancak, epigraфик ve arkeolojik başka hiçbir buluntuya rastlanılmamış olması derin ve net bir yorum yapmayı güçleştirmektedir.

2. Abonouteikhos

Paphlagonia'nın kıyı kesiminde kurulmuş Abonouteikhos yerleşimi bugün Kastamonu ilinin İnebolu sınırları içerisinde kalmaktadır. Yerleşimin kuruluşuyla ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte ilk başta Sinope'nin **emporionu** olarak kurulmuş olabileceği düşünülmüştür⁶⁶. Küçük kentin⁶⁷ ünü burada kurulmuş olan bir bilicilik merkezi vasıtasıyla Roma'ya kadar yayılmış ve hatta bilicilik merkezinin kurucusu Aleksandros'un girişimiyle kentin adı Ionopolis olarak değiştirilmiştir ve bu ad da günümüze İnebolu olarak ulaşmıştır⁶⁸.

Abonouteikhos'un yerlilerinden biri olan Aleksandros tarafından MS 140-145 yılları arasında Glykon Neos Asklepios (Γλύκων Νέος Ἀσκληπιός) adlı yeni bir bilicilik tanrısı lanse edilmiş ve onun için bir kült merkezi kurulmuştur. Bu yeni kült, hakkında en fazla veriye sahip olduğumuz bilicilik kültürlerinden biridir. Numismatik ve epigrafik belgelerin yanı sıra bu kültürle ilgili çok detaylı bilgiler veren bir antik kaynak daha bulunmaktadır ve bu veri yoğunluğuyla doğru orantılı olarak günümüz araştırmacıları tarafından çok çalışılmıştır. Samsatlı Lukianos'un Aleksandros'un ölümünden sonra kaleme aldığı "Aleksandros Sahte Kâhin"⁶⁹ adlı yergisi özellikle araştırmacılar için çıkış noktası olmuştur. Lukianos, kültü son derece negatif bir bakış açısıyla hem ağır ithamlarda bulunarak hem de alaya alarak açıkça bir düzenbazlık olarak nitelemektedir, ancak bunu yaparken kültürün kuruluşu, törenleri, festivali, bilicilik yöntemi, bilicilik hizmetinin ücreti, tapınak görevlileri, tapındaki diğer etkinlikler ve tabii en çok da kültürün kurucusu Aleksandros hakkında bilgiler verir. Lukianos'un açıkça nefret ettiği ve hatta kendisine karşı yapılmış bir suikast girişiminin azmettiricisi olduğunu söylediği⁷⁰ bu dönemdaşıyla ilgili yazdıklarına yanlı tutumu nedeniyle dikkatli yaklaşılması gerekir. Bununla birlikte, eleştirirken abartılı bir anlatımı özellikle seçmiş olsa da doğruluğu aşikâr olan birtakım bilgiler verdiği göz ardı edilemez.

⁶⁶ TIB 9, s.219.

⁶⁷ Strab. XII.3.10: Πολύχτιον.

⁶⁸ C. Marek, "Abonutichus", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e100960.

⁶⁹ Ἀλέξανδρος ἡ ψευδόμαντις.

⁷⁰ Lucian. **Alex**, 55-56.

Lukianos'un aktardıklarına göre, Yeni Pisagorcu Tyanalı (Kemerhisar) Apollonios'un öğrencisi olan düzenbaz Aleksandros, hocası öldükten sonra koro şarkıları yazan Byzantionlu Kokkonas ile birlikte Bithynia'dan Makedonia'ya gider ve Pella'da ne yaparlarsa yapsınlar insanlara asla zarar vermeyen evcil yılanları görür ve bunlardan birini satın alır⁷¹. Ardından Kalkhedon'a gelirler ve Aleksandros, Glykon Neos Asklepios kültünü memleketinde kurmadan önce ön hazırlıklara başlar. Lukianos'un anlatımına göre Aleksandros, Apollon Khresterios tapınağının bahçesine Apollon'un ve onunla birlikte oğlu Asklepios'un Abonouteikhos'a geleceğini bildiren bronz tabletler gömer ve bu tabletlerin ortaya çıkmasıyla da Asklepios'un adı üzerinde yeni (Neos) bir versiyonu olan kültün tanrısının Abonouteikhos'a teşrif edeceği müjdelenmiş olur. Bu haber büyük bir hızla Bithynia, Pontos ve Paphlagonia'da yayılır ve Abonouteikhoslular bir tapınak inşa etmek için harekete geçerler⁷². Aleksandros tapınağın temellerinde, içinden yılan çıkan bir yumurta bulur ve bu herkesin önünde gerçekleşen olay bölge halkı tarafından Glykon Neos Asklepios'un tezahürü olarak yorumlanır. Lukianos, Aleksandros'un bu mucizeyi gerçekleştirmek için yaptığı düzenbazlıkları anlatır. Buna göre, Aleksandros gece vakti tapınağın temel inşaatına gider ve buraya içine yeni doğmuş bir yılan yerleştirdiği bir kaz yumurtası gömer. Ertesi sabah, pazar yerinde üzerinde sadece bir peştamal ve elinde bir kılıçla koşturmaya başlar, daha sonra yüksek bir sunağın üzerine tırmanır ve halka seslenerek tanrının gelişini müjdeler. İbranice ya da Fenikeceye benzeyen bir dilde içinde Apollon ve Asklepios'un adlarının geçtiği anlaşılmaz sözler söyler ve ardından hızla tapınağa koşar. Burada bulunan su kaynağının içine girer ve Asklepios ile Apollon adına ilahiler söylemeye başlar ve çevredekilerden bir libasyon kabı ister, kabı suyun içine daldırır ve yumurtayı çıkarır. Şaşkınlıkla onu izleyenlerin karşısında yumurtayı kırar ve içinden küçük bir yılan çıkarır. Bu şekilde Abonouteikhos halkı yeni tanrının tezahürüne şahit olmuş olur⁷³. Bu olayın ardından Aleksandros yılanı alarak evine kapanır ve haberin yayılmasıyla halk bir süre sonra bu mucizevi tanrıyı görmek için Aleksandros'un evine akın etmeye başlar. Soyunun Perseus'a

⁷¹ Lucian. **Alex**, 6.

⁷² Lucian. **Alex**. 9-10. Bu tapınağın lokalizasyonu için bkz. TIB 9, 220: Avra çayının sol kıyısında 120 m. yüksekliğinde bir tepenin üzerinde kentin **akropolisinin** ve Glykon tapınağının bulunduğu düşünülmektedir. Tepede duvar izlerine, tuğlalara ve başka mimari kalıntılara rastlanmıştır.

⁷³ Lucian. **Alex** 13.

dayandığını söyleyen Aleksandros⁷⁴ onları tanrılara yakışır bir kılıkla kucağında birkaç gün içerisinde olamayacak kadar çok büyümüş insan yüzlü evcil bir yılanla karşılar⁷⁵. Bilicilik kültünün ortaya çıkış hikâyesi Lukianos'un anlattıklarına göre bu şekilde gerçekleşmiştir.

Lukianos, Aleksandros ile ilgili yergisine devam ederken bizi kültle ilgili bilgilendirmeyi de sürdürür. Örneğin, bilicilik yöntemiyle ilgili olarak, Kilikia'da Mallos kentindeki bilicilik merkezinin yöntemine benzer bir yöntem kullanıldığını söylemektedir. Gelecekle ilgili sorularına cevap arayan insanlar tıpkı Mallos'ta olduğu gibi öğrenmek istediklerini parşömenlere yazıp tomar haline getirerek mum ya da kille mühürlerler. Aleksandros bunları alarak inşaatı bitmiş olan tapınağın iç kısmına girer ve daha sonra mührü bozulmamış parşömen tomarlarıyla ve cevaplarla geri çıkar. Lukianos'un Aleksandros'un düzenbazlığıyla ilgili olarak bu mühürleri açarak, soruları nasıl okuduğuna dair de olasılıklardan bahsetmektedir. Bunun haricinde, Aleksandros'un bilicilik merkezinde uyguladığı başka kehanet yöntemleri de söz konusudur. Bunlardan biri Aleksandros'un parşömen tomarlarının üzerinde rüyaya yattığı ve gece cevapları diye adlandırdığı yöntemdir⁷⁶. Diğerinde ise araçlar kullanılmadan tanrı direkt karşısındakine seslenir ve bu biçimde verilen kehanetler **autophonos**⁷⁷ diye adlandırılan, yalnızca soylu ve zengin başvuru sahiplerine özel bir yöntemdir. Lukianos bu yöntemin arkasında yatan düzenbazlıkla ilgili olarak da bizi bilgilendirmiştir. Bir turnanın solukborusunu, yılanın canlı gibi görünen yapma kafasından geçirerek, bunu dışarıyla bağlantılı bir tüp olarak kullanıp, aslında dışardan gelen sesin yilandan geldiği izlenimi yaratılıyordu⁷⁸.

Bu çok boyutlu kehanette bulunma işlemlerinin çarklarını döndüren de aslında Aleksandros'un tapınak görevlileriydi. Kültün çalışanları arasında bilgi

⁷⁴ Aleksandros'un Abonouteikhos'ta kurulan Glykon Neos Asklepios tapınağının başına geçmesiyle ilgili olarak bkz. R. Lane Fox, **Pagans and Christians**, Penguin Books, 1986, s. 246-247: Tyanalı Apollonius'un diğer öğrencileri gibi Aleksandros'un da Aigai'da bir eğitim kurumu işlevi olan Asklepios tapınağında vakit geçirmiş olabileceği ve hatta soyunu kahraman Perseus'a dayandırmış olmasının arkasında yatan nedenlerden birinin de Perseus'un Aigai'nin kurucusu olmasına bağlanmaktadır. Perseus'un aynı zamanda Paphlagonia'da da saygı görüyor olması mevkisini güçlendirmiş ve Asklepios tapınağı kurulduğunda başına onun geçirilmiş olmasına neden olmuş olabilir. Sonuçta soyu bir kahramana dayanan ve Asklepios öğretilerine muktedir biri, Asklepios tapınağından sorumlu olmak için çok iyi bir adaydır.

⁷⁵ Lucian. **Alex**, 15-16.

⁷⁶ Lucian. **Alex**, 49.

⁷⁷ **αὐτόφωνος**.

⁷⁸ Lucian. **Alex**, 26

toplayan casuslar, yazmanlar, kehanet düzenleyenler, mühürleme işlemleriyle görevliler ve yorumcular vardı⁷⁹. Lukianos, bilicilik yönteminin yanı sıra, bilicilik ücretiyle ilgili de bir fikir edinmemizi sağlamıştır. Aleksandros'un Mallos'taki örneği takip ettiğini söylerken oradaki danışma ücretinin 2 obol olduğunu, ancak Abonouteikhos'ta bilicilik hizmeti almanın daha pahalı olduğunu yazmıştır. Aleksandros'un kendi bilicilik merkezine biçtiği ücret kehanet başına 1 drahmi, 2 oboldür⁸⁰. Tapınakta bilicilik hizmeti dışında başka hizmetler de verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Lukianos'un eserinde Aleksandros'un bir yandan muğlak ve anlaşılmaz kehanetlerde bulunduğu, bazen kendisine başvuranları önemi dönem insanların gözünde kanıtlanmış Klaros, Didyma ve Mallos'taki kâhinlere yönlendirdiği, öte yandan da hastalara diyetler uyguladığı ve işe yarar ilaçlarla tedavi ettiği söylenmektedir⁸¹. Bu eser vasıtasıyla vâkıf olduğumuz bir başka önemli konu da külte bağlı festivaldir. Aleksandros gizem törenlerine benzeyen birtakım kutlamalar düzenlemiştir. Her yıl bir kere düzenlenen ve üç gün süren Eleusis gizem kültüründe de görülen ayinlerin olduğu törenler yapılmaktadır⁸². Bu festivalin ilk gününde, Hristiyan, ateist ve Epikuroşçuların kovulduğu bir halk duyurusu gerçekleşmekte, Apollon'un doğumu ve Koronis ile evliliği canlandırılmaktadır. İkinci gününde Glykon sergilenir ve tanrının doğumu canlandırılır. Üçüncü gün, Aleksandros'un annesi ve babası Podalerios'un⁸³ evliliği canlandırılır ve meşaleler yakılırdı. Törenlerin en sonundaysa, yine Eleusis gizemlerinin bir yansıması olarak **hierophantes** (ἱεροφάντης)⁸⁴ ve **dadoukhos** (δαδοῦχος)⁸⁵ olarak insanların karşısına çıkan Aleksandros, Endymon'u temsil eder ve müritlerinden olan Romalı senator Rutilianus'un karısı Rutilia ile birlikte Selene ile Endymon arasındaki aşk canlandırılırdı⁸⁶.

⁷⁹ Lucian. *Alex.* 23.

⁸⁰ Lucian. *Alex.* 19-21, 23.

⁸¹ Lucian. *Alex.* 22.

⁸² Lucian. *Alex.* 38: **τελετήν τε γάρ τινα συνίσταται καὶ δαδουχίας καὶ ἱεροφαντίας, τριῶν ἐξῆς ἂν τελευμένων ἡμερῶν.**

⁸³ Aleksandros, Podalerios'un oğlu olduğunu iddia ederek soyunu doğrudan Asklepios'a bağlıyordu. Asklepios'un oğlu Podalerios için bkz. L. Käppel, "Podaleirius", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 Mayıs 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e929250.

⁸⁴ **ἱεροφάντης**: Kutsal şeyleri gösteren anlamına gelen isim, gizem kültürü baş rahiplik unvanıdır. Bkz. W. Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, Çev. Sina Şener, İmge Kitabevi Yayınları, 1999, s. 69.

⁸⁵ bkz. **a.g.e. δαδοῦχος**: Meşale taşıyan anlamına gelen isim gizem kültürünün ikinci önemli rahiplik unvanlarından biridir.

⁸⁶ Lucian. *Alex.* 38.

Bunlara ek olarak, Lukianos'un eserinde Glykon'un kehanetleriyle ilgili de ilginç anekdotlara rastlanmaktadır. Aleksandros, İmparator Marcus Aurelius Germania'da Markomanlar ve Quadlarla savaşıırken (MS 168) bir kehanet göndermiş ve bu kehanete göre iki canlı aslanın parfümler ve başka adaklarla Tuna'ya atılmasını salık vermiş ve bu şekilde zafere ulaşılacağını iletmiştir. Ancak Lukianos aslanların Tuna'nın diğer kıyısından çıktıkları anda düşman kuvvetlerince öldürüldüğünü aktarır⁸⁷. Bir başka anekdotta, kehanet Cappodocia valisi Severianus'a **autophonos** olarak verilmiştir ve Parth seferinden zaferle döneceği söylenmiştir⁸⁸, fakat bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁸⁹.

Daha önce belirtildiği gibi, Eskiçağ araştırmacıları Lukianos'un yukarıda özetlenen eseri üzerine çeşitli incelemeler ve kritikler yazmışlardır⁹⁰. Ortak kanı Lukianos'un eserinin objektif bir bakış açısıyla yazılmamış olmakla ve çeşitli konularda abartılı yorumlar içermekle birlikte kült ile ilgili verdiği temel bilgilerin doğru olduğu yönündedir. Otto Weinreich, Lukianos'un anlattıkları üzerinden Aleksandros'la ilgili oluşan yargının özünde hep negatif kalacağını, fakat bize ne kadar aldatici görünürse görünsün Aleksandros'un da uzun bir süre boyunca ve geniş bir kitleye "ışık" olduğunu ve hedeflediklerini başardığını belirtir⁹¹. Aynı şekilde Ulrich Victor da Lukianos'un eseri üzerine hazırladığı yayında böyle bir kült oluşturabilmiş olmanın olağanüstü bir başarı olduğundan söz eder, kurucusunun ölümünden 150 yıl sonra dahi varlığını sürdürmeye devam ettiğinin altını çizer ve hatta birçok başka bilicilik merkezinden farkını herhangi bir soruya cevap vererek koyduğunu ve geleneksel bilicilik merkezlerinden farklı olarak bir de insanlara tıbbî yardımda bulunduğunu belirtir⁹². Victor'un analizine göre, Aleksandros dönem ve yöre insanlarının temel ihtiyaçlarına karşılık veriyordu. Bir

⁸⁷ Lucian. **Alex.** 48.

⁸⁸ Lucian. **Alex.** 26

⁸⁹ Cassius Dio LXXI. 2.

⁹⁰ Bkz. O. Weinreich, "Alexander der Lügenprophet und seine Stellung in der Religiosität des zweiten Jahrhunderts", **Neue Jahrbücher für das klassische Altertum** 47, 1921, 129-151, Yeniden basım: *Ausgewählte Schriften*, ed. G. Wille, I, Amsterdam, 1969, 520-551.; M. Caster, **Études sur Alexandre ou le Faux Prophète de Lucien**, Collection d'études anciennes, Paris, Les Belles Lettres, 1938.; L. Robert, **À travers l'Asie Mineure : poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie**, Athènes, École française d'Athènes, 1980, s. 393-421.; U. Victor, **Lukian von Samosata: Alexandros oder der Lügenprophet**, Religions in the GraecoRoman World 132, Leiden, Brill, 1997.; A. Chaniotis, "Old Wine in a New Skin: Tradition and Innovation in the Cult Foundation of Alexander of Abonouteichos", E. Dabrowa, **Tradition and Innovation in the Ancient World** (Electrum 6), Krokow, 2002, 67-85.

⁹¹ Weinreich 1969, s. 551.

⁹² Victor 1997, s. 38-39.

yandan sağlık konusunda onlara çeşitli k rler ve ilaçlar vererek destek oluyordu. Öte yandan gelecek kaygısı duyan insanların sorularına cevap vererek onları rahatlatıyordu. Bunların yanı sıra, ölümden sonraki yaşamın gizemiyle ilgili cevaplar için de bu kült bir kaynaktı. Aleksandros'un dinini, çok güçlü bir synkretismosun şaşırtıcı bir sonucu olarak tanımlayan Victor, Lukianos sayesinde hakkında birçok Eskiçağ kültünden daha fazla bilgiye sahip olduğumuzu hatırlatır⁹³. Victor kültle ilgili yorumlarında çok doğru noktalara parmak basmıştır. Kült birçok farklı Antik Yunan din ögesini bünyesinde barındırır ve bu da Eskiçağ kültlerinin arasında çok yeni olan ve nispeten geç bir dönemde ortaya çıkan bu kültün başarısının perde arkasında yatan nedendir. Angelos Chaniotis de **“Old Wine in a New Skin: Tradition and Innovation in the Cult Foundation of Alexander of Abonouteichos”**⁹⁴ adlı makalesinde bu konuya değinmiştir, hatta başlıktan da anlaşılacağı üzere Aleksandros'un bilinen dinî ögeleri yeni bir görünüm altında tekrar ortaya koyduğundan bahsetmektedir ve Aleksandros'un başarısının ardında gelenek ve yeniliğin birleşiminin olduğunun altını çizer.

K ltten kısaca bahsettiği düşünülen bir antik kaynak daha bulunmaktadır. MS 2. yüzyılın ikinci yarısında Athenagoras tarafından kaleme alınan **Legatio Pro Christianis** adlı eserde Parion'da bir Aleksandros heykeli yaptırıldığından bahsedilmektedir⁹⁵. Eser yazılırken Parion'daki forumda bulunduğu söylenen heykelin izine henüz rastlanmamakla birlikte eserde Aleksandros denirken aslında Aleksandros olarak da bilinen Troialı Paris'in kastedildiği d ř n lmektedir⁹⁶.

Kültün, Lukianos'un hiciv dolu anlatımından anlaşılan tüm başarısına rağmen varlığına dair Abonouteikhos'un lokalizasyonunun yapıldığı  nebolu civarında bugüne dek herhangi bir yazıt bulunmamıştır. Buna karşın bu külte dair günümüzde Romanya'nın Alba kentine lokalize edilen Roma'nın Dacia eyaletinin Apulum kentinde Latince iki adak yazıtı bulunmuştur. Yazıtlardan Glykon kabartmalı olanında Marcus Antonius Onesas adlı bir Roma vatandařı⁹⁷, diğerinde

⁹³ a.g.e., s.50-52.

⁹⁴ Makale başlığının Türkçe  evirisi: Yeni deride eski şarap: Abonouteikhoslu Aleksandros'un kültünün kuruluşunda gelenek ve yenilik.

⁹⁵ Athenagoras, **Legatio Pro Christianis** 26. 3-4.

⁹⁶ A.V.B. Miron, “Alexander von Abonouteichos. Zur Geschichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon”, W. Leschhorn, A.V.B. Miron, A. Miron (eds.), **Hellas und der griechische Osten**. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt, Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag, Saarbrücken, 1996, 153-188, s.186.; G. B. Battaglia, **Glykon**, LIMC, 1988, 279-283, s. 279.

⁹⁷ CIL III. 1021.; Battaglia 1988, s. 281.

Marcus Aurelius Theodotus adlı bir Roma vatandaşı Glykon'a adakta bulunmuştur⁹⁸.

Manisa, Turgutlu'da Kaisareia Troketta yerleşiminin lokalizasyonunun yapıldığı alanda bulunmuş olan bir heykel kaidesinde, bir salgınla ilgili Apollon Klaros'a başvuran Trokettalılara gelen kehanet ve anıtın yapımında emeği geçenlerden bahsedilmiştir⁹⁹. Yazıta göre, kehanet uyarınca yapılması gereken Apollon heykelinin yapım masraflarını karşılayan Glykon oğlu Miletos adlı bir rahiptir. Lukianos'tan öğrendiğimize göre Aleksandros'un müritleri eşlerinin onunla birlikte olmasını bir onur ve iyi şans olarak görmüş ve birçok kadın Aleksandros'tan çocuk sahibi olmuştur¹⁰⁰. Louis Robert bu yazıtta geçen rahibin babasının adının Glykon olmasını, bu kişinin Aleksandros'un çocuklarından biri olabileceğine; rahibin adının da Miletos olmasını ise kuruluşu daha önce belirtildiği gibi karanlıkta olan ve sonradan Ionopolis adını alan Abonouteikhos kentinin Eskiçağ'da çok önem taşıyan bir köken ispat etme çabasına yormaktadır¹⁰¹. Ayrıca, Apollon'un bu yerel rahibinin bulunduğu göreve gelmesinin babasının adının Glykon olması sayesinde olabileceği önerilmiştir¹⁰². Bu duruma başka bir örnek olarak Smryna'da bulunmuş, Glykos oğlu Neiketes adlı Tieionlu bir doktora ait mezar yazıtı gösterilebilir. Neiketes'in, Neos Asklepios kültünün birincil etki alanında bulunan Tieion kentinden olması ve hatta meslek olarak doktorluğu seçmesi üzerinden bu öneri temellendirilebilir. Ancak Grekçe "tatlı olan" anlamına gelen Glykon'un kùltten bağımsız olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bir isim olarak kullanıldığı ve bu yazıtların bir kısmının da MS 2. yüzyılın ikinci yarısından önceye tarihlendirildiği görülmektedir. Bu nedenle yazıtlarda Glykon'un oğlu olarak bahsedilen her kişinin Aleksandros'un oğlu olamayacağı anlaşılmaktadır¹⁰³.

⁹⁸ CIL III. 1022.

⁹⁹ K. Buresch, **Klaros**, Leipzig 1889, s. 10.

¹⁰⁰ Lucian. **Alex.** 42.

¹⁰¹ Robert 1980, s. 407.; SEG 30 1388.; Aleksandros'un Abonouteikhos adını Ionopolis olarak değiştirmek için Antoninus Pius'a başvurmasının arkasında yatan nedenin de kentin kökenlerini Ion'lara bağlamak olduğuna Lukianos tarafından da değinilmiştir. Bkz. Lucian. **Alex.** 58.

¹⁰² Lane Fox 1986, s. 243.

¹⁰³ Örneğin Hadrianoi Pros Olympene (Orhaneli) yazıtlarından birine göre Glykon oğlu Attinas adlı bir kişi L. Aelius Caesar heykelini kendini cebinden yaptırmıştır. Yazıt Hadrianus'un evlatlığı L. Aelius Caesar'ın ikinci konsüllüğü sırasında yaptırılmıştır ve bu nedenle MS 137 yılına tarihlenmektedir. Glykon kültünün kabul edilen ortaya çıkış tarihi olan MS 140'dan birkaç yıl önce cebinden para ödeyerek heykel yaptıran bir yetişkinin Aleksandros'un çocuklarından biri olamayacağı açıktır. Bu nedenle buradaki Glykon isminin kùltten bağımsız olduğu anlaşılmaktadır. Yazıt için bkz. IK 33, 43. Glykon isminin geçtiği MS 140 öncesine tarihlenen başka yazıt örnekleri için bkz. IMT Kyz Kapu Dağ 1464.; TAM V,1 492, vb.

Glykon kültüne dair başka bir yazıt ise, Roma coğrafyasının diğer ucundan, Syria eyaletindeki Antiokheia'dan gelmektedir. 1903 yılında Paul Perdrizet'e bir kopyası ulaştırılmış ve onun tarafından yayımlanmış yazıt, harflerinin gravür stili nedeniyle Roma İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Beyaz mermerden bir sütun tabanında bulunan bu Grekçe yazıtta Lukianos'un daha önce Aleksandros'un etki alanının hızla İtalya'ya yayılmasından bahsederken söz ettiği apotropaik bir kehanetin bir kısmı korunmuştur. Aleksandros, Roma'nın birçok yerine Glykon'un kendi ağzından çıkmış bu sözleri¹⁰⁴ göndertmiştir ve birçok evin kapısına hastalıkları dışarıda tutmak için "saçı kesilmemiş Phoibos vebanın bulutunu uzakta tutsun"¹⁰⁵ yazılmıştır. Antiokheia'da bulunan yazıtın tamamının okunaklı olmadığı anlaşılrsa da aynı cümle olduğu düşünülmüştür¹⁰⁶. Yazıtın bulunduğu sütunun tabanının üzerinde bir Apollon heykeli olabileceği ve bir veba salgını sırasında heykelin dikilmiş olabileceği önerilmiştir¹⁰⁷. Perdrizet bu yazıtta geçen ve Lukianos'un da Aleksandros'a attettiği bu sözlerin ilk defa Aleksandros'un kâhin tanrısı tarafından kullanıldığına neredeyse emin olabileceğimizi, aksi söz konusu olsa, Lukianos'un bu fırsatı kullanacağını ve Aleksandros'u yererken onun bu sözleri başka birinden aşırıldığını aktaracağını düşünmektedir¹⁰⁸. Perdrizet'in bu makul yorumu, Aleksandros'un bir bilicilik merkezini yoktan var etmesinin arkasındaki başarının da bilinen dinî öğeleri kullanarak, onları synkretik bir potaya koyup, orijinal bir dille aktarması olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır. Ayrıca, MS 5. yüzyılda Afrikalı yazar Martianus Capella'nın da **De nuptiis Philologiae et Mercurii** adlı eserinde aynı cümleyi kullanması sadece yazın dilinde de olsa Aleksandros'un izlerinin MS 5. yüzyıla taşındığını gösterir¹⁰⁹.

Aleksandros'un Yeni Asklepios kültünün özellikle geçerlilik ve etki alanına dair kaynaklar ve yazıtlar haricinde bize ipuçları veren ve bildiklerimizin üzerine yenilerini ekleyen bir başka buluntu grubu da kültle ilişkili betimlemelere sahip sikkelerdir. Tanrı Glykon tipli sikkeler MS 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birden fazla kent tarafından basılmıştır. Başta Abonouteikhos¹¹⁰ sikkelerinde olmak

¹⁰⁴ Glykon'un autophonos kehanet yöntemine bir örnektir.

¹⁰⁵ Lucian. *Alex.* 36: Φοῖβος ἀκερσεκόμης λοῖμου νεφέλην ἀπερύκει.

¹⁰⁶ P. Perdrizet, "Une Inscription d'Antioche qui reproduit un oracle d'Alexandre d'Abonotichos", *CRAI*, 1903, 62- 66, s.62, \\φελην ἀπερύκει A.E.H.I.O.Y.ω.

¹⁰⁷ a.g.e., s. 64.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 66.

¹⁰⁹ a.g.e., s.66.; Martianus Capella, **De nuptiis Philologiae et Mercurii** I, 18.

¹¹⁰ RPC VI.1, 5358 (temporary); RPC VI.1, 4881 (temporary); RPC VI.1, 5359 (temporary).

üzere Lukianos'un anlatımıyla¹¹¹ örtüşen Glykon tasvirleri Antoninus Pius döneminden itibaren aralıklarla Trebonianus Gallus dönemine kadar görülmeye devam eder¹¹². Antoninus Pius dönemi Abonouteikhos sikkelerinin arka yüzünde insan başlı, çöreklenmiş bir yılan bulunmaktadır¹¹³. Aynı dönemin bir diğer Abonouteikhos sikkesinin arka yüzünde ise çöreklenmiş sakallı yılan tipi görülürken, altında ΓΑΥΚΩΝ lejandı okunmaktadır¹¹⁴. Kentin Lucius Verus dönemi sikkelerinde arka yüzde bulunan Glykon tipi hem uzun saçlı hem de sakallıdır ve ΙΩΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ve ΓΑΥΚΩΝ lejandları okunmaktadır¹¹⁵. Geta dönemi sikkelerinde ise Glykon köpek kafasıyla tasvir edilmiştir¹¹⁶. Severus Alexander sikkelerinde ise etrafına sarılmış Glykon'u besleyen bir kadın tipi (Tykhe?) karşımıza çıkmaktadır¹¹⁷. Gordianus dönemi sikkelerinde de Glykon görülürken¹¹⁸, son olarak Trebonianus Gallus dönemi sikkelerinde hayvan başlı ve uzun yeleli bir Glykon bulunmaktadır¹¹⁹.

Paphlagonia'nın diğer kentlerinden Gangra/Germanikopolis¹²⁰ (Çankırı)'te ve komşu bölgelerdeki kentlerden Tieion¹²¹ (Zonguldak) ve Amaseia (Amasya)'nın¹²² da Glykon'u sikkelerinde tip olarak kullanacak kadar benimsedikleri görülmektedir. Sikkeler ışığında kültün yerel etkisinin MS 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan Nikomedeia¹²³, Pergamon¹²⁴ ve Klazomenai¹²⁵ gibi Anadolu'nun çeşitli başka kentlerinde de

¹¹¹ Lucian. *Alex.* 6 ve 12.

¹¹² Rec. Gén. Tome I-I s.129.

¹¹³ RPC VI.1, 4881 (temporary).; RPC VI.1, 5358 (temporary).

¹¹⁴ RPC VI.1, 5359 (temporary).

¹¹⁵ Rec. Gén. Tome I-I s.131,12 (levha XVII 16).; RPC IV.1, 5364 (temporary). İmparator Marcus Aurelius Döneminden itibaren sikkelerde kentin adının İonopolis olarak değiştiği görülmektedir.

¹¹⁶ Rec. Gén. Tome I-I s.132,15 (levha XVII 19).

¹¹⁷ Rec. Gén. Tome I-I s.132,16 (levha XVII 20).; RPC VI, 6459 (temporary).

¹¹⁸ Rec. Gén. Tome I-I s.132,17 (levha XVII 21).

¹¹⁹ Rec. Gén. Tome I-I s.132,18 (levha XVII 22); RPC IX,1218 (temporary).

¹²⁰ SNG Aulock Nachträge Paph. 6820.

¹²¹ Antoninus Dönemine tarihlenen sakallı Glykon tipli sikke için bkz. SNG Aulock Bithynia 940.; Rec. Gén. Tome I-III s.623,54 (levha CVII 27).

¹²² Antoninus Dönemine tarihlenen Glykon tipli sikke için bkz. Rec. Gén. Tome I-I s.30,16.; RPC VI,3 5301 (temporary). Amaseia'nın Traianus ve Septimius Severus dönemi sikkelerinde de yılan tipi görülmektedir, fakat bu sikkelerdeki yılan net bir şekilde Glykon olarak tanımlanamamaktadır.

¹²³ Antoninus Pius Dönemi sikkesi için bkz. RPC IV 6062 (temporary). Caracalla Dönemi sikkesi için bkz. Rec. Gén. Tome I-III s.545,225 (levha XCIV 12). Maximinus Dönemi sikkesi için bkz. RPC VI, 3486 (temporary).; Rec. Gén. Tome I-III s.562,353.

¹²⁴ MS 139-161 yılına tarihlenen sikke için bkz. SNG Aulock Mysia 1403.; Marcus Aurelius Dönemi sikkeleri için bkz. RPC online (temporary) IV 3197.

¹²⁵ Commodus Dönemi sikkeleri için bkz. RPC online (temporary) IV, 2377.

Glykon tipli sikkeler darp edilmiştir¹²⁶. Bu sikkeler ışığında da kültün Anadolu'daki yerelüstü etkisinin en azından MS 238 yılına kadar¹²⁷ sürmüş olduğu söylenebilir.

Bunun haricinde Moesia Inferior'un Tomis¹²⁸, Kallatis¹²⁹, Dionysopolis¹³⁰, Markianopolis¹³¹, Nikopolis ad Istrum¹³² ve Thrakia'nın Odessos¹³³, Philippopolis¹³⁴, Augusta Traiana¹³⁵, Serdica¹³⁶, Pautalia¹³⁷ ve Hadrianopolis¹³⁸ kentlerinin sikkelerinde Glykon lejandı olmayan ve kafası insan ya da hayvan kafası olarak seçilemeyen, ancak Glykon ikonografisini andıran çöreklenmiş yılan tipi görülmektedir. Bu sikkelerden en erkeni Marcus Aurelius dönemine¹³⁹ tarihlenirken, en geçi de Philippus Arabus¹⁴⁰ dönemine tarihlenir. Dönem olarak kültün varlık gösterdiği dönemle paralellik olması, ayrıca yakın bölgelerde Glykon'a inanıldığına dair bulgular¹⁴¹ olması ve sikkelerde başka bir dinî öge ya da lejand bulunmaması sebebiyle bu sikkelerin Glykon kültürüyle ilişkili olduğu düşünülmüştür¹⁴². Ancak bu sikkelerin hem Asklepios kültürünün hem de bölgede varlığı bilinen yılan kültürünün bir yansıması olabileceği de düşünülmelidir. Bu sikkeleri Glykon'a atfederken temkinli olunmalıdır, çünkü buradaki kentlerin Anadolu'daki bir bilicilik merkezinin yeni ortaya çıkmış tanrısı için sikke bastığını desteklemek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

Sikkeler dışında kültün yaygınlığını ortaya koyan başka arkeolojik buluntular da söz konusudur. Romanya'da, Tomis'te (Köstence) MS 150-170 yıllarına tarihlenen mermer Glykon heykeli 16 farklı tanrıya ait 24 heykel arasında bulunmuştu. Günümüzde Constanza Müzesi koleksiyonunda bulunan yılanın

¹²⁶ Louis Robert, s. 395.

¹²⁷ RPC VI, 3486 (temporary).

¹²⁸ Moushmov 2003, 2275.

¹²⁹ Moushmov 2003, 304.

¹³⁰ Moushmov 2003, 111.

¹³¹ Moushmov 2003, 480, 553, 554, 679, 729.

¹³² Moushmov 2003, 1253, 1408, 1409.

¹³³ Moushmov 2003, 1663.

¹³⁴ Moushmov 2003, 5265.

¹³⁵ Moushmov 2003, 3011, 3055.

¹³⁶ Moushmov 2003, 4860.

¹³⁷ Moushmov 2003, 4125, 4260.

¹³⁸ Moushmov 2003, 2572, 2573.

¹³⁹ Moushmov 2003, 2975.

¹⁴⁰ Moushmov 2003, 2326.

¹⁴¹ Apulum'da bulunan iki yazıt ve Tomis'te bulunan Glykon heykeli. Bkz. s. 31 ve 35.

¹⁴² "Antik Çağdan Bugüne Glykon Kültü", M. Karasalihoğlu, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi 2011.; F. Yılmaz, Antikçağ'da Glykon Kültü, Eskiçağ Yazıları 7, İstanbul, 2015, 157-222.; M. Tacheva-Hitova, **Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC-4th Century AD)**, Brill, Leiden, 2015, s. 276.

uzunluğu kıvrımları açık olarak hesaplandığı takdirde 4 metre 67 cm olup, kafası bir köpeğinkini andırır ve insan kulaklı ve uzun saçlıdır¹⁴³.

Glykon'a dair diğer arkeolojik buluntular arasında Atina'da MS 2. yüzyılın sonu, 3. yüzyılın başına tarihlenen ve muhtemelen koruyucu amületler gibi takmak için kullanılan iki küçük heykelcik¹⁴⁴, Amasra Müzesi'nde ve Ürdün, Gaddara'da kazı deposunda bulunan mermer heykeller¹⁴⁵ ve son olarak Antiokheia'da ve Mısır'da bulunan gemmalar¹⁴⁶ sayılabilir.

Elimizdeki tüm kaynaklar değerlendirildiğinde, kültün birincil etki alanının kendi bölgesi Paphlagonia ve çevre bölgeleri Bithynia ve Galatia olduğu, ancak Anadolu'nun sınır bölgelerinde yaşayanların bile tanrının varlığından haberdar olduğu söylenebilir. Kültün Thrakia, Dacia ve Moesia gibi Balkan eyaletlerine yayılmasında Aleksandros'un müritlerinden olan Rutilianus'un Moesia Superior valisi olması ve Anadolu'dan bu bölgelere olan göçler neden olarak gösterilmiştir¹⁴⁷. Bununla birlikte, kültün çıkış noktasının Doğu seferleri için Balkanlardan sevk edilen Roma ordularının sefer güzergâhı üzerinde olduğunu göz önünde bulundurularak, doğu batı aksında hareket eden askerlerin de kültün Balkanlara yayılmasında etkisi olmuş olabileceği düşünülebilir. Aynı şekilde başkent Roma'da da kültün dikkate alınıyor olması¹⁴⁸ yine Anadolu'daki üst düzey yöneticilerin arasında Aleksandros'un müritlerinin olmasıyla açıklanabilir. Kültün geniş bir coğrafyada bilinirlik kazanmasının arkasında yatan neden, doğru zamanda doğru yerde dönem insanının taleplerini karşılamak olarak açıklanabilir. Aleksandros'un kültü yalnızca MS 2. yüzyılda bilicilik merkezlerinin yeniden keşfedildiği ve eski önemini yeniden kazandığı bir dönemde insanların gelecekle ilgili sorularını yanıtlamakla kalmıyor, aynı zamanda insanlara tıbbî destek de sağlıyordu. İlaçlarının işe yarıyor olması da kültün benimsenmesinde rol oynayan önemli faktörlerden biriydi. Tapınağı Pergamon'daki Asklepios tapınağı ve Klaros'taki Apollon tapınağında verilen hizmetlerin bir karışımını sunuyordu¹⁴⁹. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi kültün son derece synkretik bir yapısı vardı.

¹⁴³ Robert 1980, s. 397-399. Bu heykelin ve bulunduğu müzenin resmi 1994 yılında Romanya'nın bastığı 10000 ley kâğıt paraların üzerinde görülmektedir. Yine aynı heykelin tasvirlerine 1970 ve 1994 yıllarında basılan Romanya pullarında rastlanmaktadır.

¹⁴⁴ Battaglia 1988, s. 281.

¹⁴⁵ Miron 1996, s. 167.

¹⁴⁶ Battaglia 1988, s.281-283.; Victor 1997, s. 2.

¹⁴⁷ Robert 1980, s.397.

¹⁴⁸ Lane Fox 1986, s. 242.

¹⁴⁹ a.g.e., s. 246.

Farklı kùltlerin kabul görmüş önemli öğelerini ve küçük ritüel detaylarını bir şemsiye altında toplayarak, alışıldık ama yepyeni bir kùlt olarak ortaya çıkmıştı. Örneğin, Stratonikeia'daki Hekate kùltünde olduğu gibi korosunda şarkı söylemesi için erkek çocukların çevre kentlerden gelişı¹⁵⁰, Mallos'taki kehanet yöntemini kullanışı¹⁵¹, Eleusis Gizem ritüellerinin öğelerini festivaline dahil etmesi¹⁵², Aleksandros'un kucağına sürünen bir yılan tasvirinin bulunması¹⁵³, kullarının sorunlarını dinleyen ve onlara cevap veren Mısır tanrıları gibi kulaklı tasvirlerinin olması¹⁵⁴ gibi örneklerde görüldüğü üzere yalnızca Antik Yunan dininin değil, Roma ve Yakın Doğu'daki başka politheistik dinlerin de birçok parçasını kendi bütününe dahil etmiştir. Bunu yaparken de soyunu biliciliğin en önemli tanrısı Apollon'a ve sağlığın esas koruyucusu Asklepios'a dayandırmayı da ihmal etmemiştir.

C. Mysia¹⁵⁵

1. Adrasteia

Mysia'da Kyzikos yakınlarında bulunan ve Apollon ile Artemis'e ait bir bilicilik tapınağına ev sahipliğı yaptığı düşünölen Adrasteia yerleşimi Strabon'a göre Priapos ve Parion arasındaydı ve kentin adı Adrasteia veya "Adrasteia ovası" olarak geçiyordu¹⁵⁶. Adrasteia (Ἀδράστεια) adını Mysia Kyzikos'ta ve Troas'ta Ida dağında tapınım gören, Anadolu'daki Kybele kùltüyle bağlantılı, ünü Atina'ya kadar ulaşmış bir dağ tanrıçasından almıştır¹⁵⁷. Bu tanrıça aynı zamanda antik kaynaklarda, özellikle mitolojik şiirlerde geçmektedir¹⁵⁸. Zeus'un doğumundan

¹⁵⁰ Lucian. *Alex.* 41.

¹⁵¹ Lucian. *Alex.* 19.

¹⁵² Lucian. *Alex.* 39.

¹⁵³ Aleksandros'un kucağına sürünen yılan tasviri Sabazios'la ilgili metinleri hatırlattığı için bkz. Caster 1938, s. 28-30.; Chaniotis 2002, s.73.

¹⁵⁴ *a.g.e.*, s.73.

¹⁵⁵ Pergamon'daki ve Poemanenos'taki Asklepios tapınaklarında sadece sağlıkla bağlantılı konularda iyileşme üzerine tanrının fikrine vâkıf olunduğı için çeşitli yayınlarda (Bkz. "Oracles of the Graeco-Roman World", *Brill's New Pauly.*; *Daremberg-Saglio*, "Oraculum") bilicilik merkezi kategorisinde ele alınsa da yalnızca sağlık konularıyla ilgilenen bilicilik unsurları bu çalışmanın kapsamında ele alınmamaktadır.

¹⁵⁶ Strabon XIII.1.13; X.5.7.

¹⁵⁷ F. Graf, "Adrastea," *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e103890; Strabon XII.8,11, XIII.1,13.

¹⁵⁸ Apollonios Rhodios, *Argonautika* III.127.; Apollod. 1.1.6.; Callim. *Hymn* 1.42.

sonra onun bakımına yardımcı olmuştur. Daha önce kehanet-mağara bağlamından söz ederken belirtildiği gibi Zeus'un doğum mythosunda kehanet olgusu söz konusudur. Kendi kaderine doğar doğmaz vâkıf olan bebek Zeus'la ilgilenen Adrasteia'nın adını verdiği bir yerleşimde kehanet tapınağı olması modern bakış açısıyla ilk anda zorlama bir çıkarım olarak görünebilse de Eskiçağ dünyasında mitolojik hafızanın oynadığı rol ve sembolizmin önemi düşünüldüğünde mitolojik bir dayanak olarak yorumlanabilir. Bunlara ek olarak bilicilik konusunda tanrılar dünyasının en yetkin üyesi olan Apollon'un yanında Artemis'in anılıyor olmasının arkasında, yerleşime adını veren Adrasteia'nın Kybele bağlantısı olabilir.

Strabon'un anlattıklarına geri dönülecek olursa, yerleşime adını Nemesis tapınağını burada kurmuş olan Kral Adrastos vermişti ve burada Apollon Aktaios (**Ἀκταῖος**) ve Artemis adına bir **manteion** bulunuyordu. Tapınak yıkıldıktan sonra, bütün döşeme ve taşları Parion'a taşınmış, bu devşirme malzemeye Hermokreon, Parion'da uzunluğu bir stadion olan gösterişli bir sunak yapmıştır. Strabon, bilicilik tapınağının faaliyetlerinin Zeleia'daki tapınak gibi sona erdiğini ve onun zamanında ne Nemesis tapınağının ne de başka bir tapınağın burada bulunduğunu sözlerine eklemiştir. Parke tarafından tapınağın ortadan kalktığı tarih MÖ 4. yüzyıl olarak verilmektedir¹⁵⁹. Bunlara ek olarak, Strabon'un Grekçe metinde Apollon Aktaios ve Artemis bilicilik tapınağının olduğunu söylediği kısımda bir bozukluk söz konusudur. Bu eksikliğin tapınak "sahilde" ya da "Pityeia yönünde" ya da "Paktye yönünde" olarak tamamlanabileceği önerilmiştir¹⁶⁰. Apollon'un **epithetonunun** bu yerleşimde Grekçe "sahilde" anlamına gelen Aktaios olması tapınağın sahilin yakınında bulunduğunu düşündürmektedir. Ancak tapınağın sahilde olma olasılığı, diğer önerilerde de geçerli olduğundan Strabon metnindeki bozukluğa kesin bir tamamlama olarak düşünülemez¹⁶¹.

Antik kaynaklarda Apollon Aktaios ile ilgili olduğu öne sürülen bir de kehanet anekdotu bulunmaktadır. Buna göre Priapos'taki Apollon, Troia'nın kurucusu Ilos'a Ate dağında (Ilion tepesi) yerleşmemesini söyler ve Troia'nın düşüşünü öngörür¹⁶².

¹⁵⁹ Strabon XIII.1.13.; Parke 1985, s.178.

¹⁶⁰ Strabon XIII.1.13.; H. L. Jones, **The Geography of Strabo**, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1924.

¹⁶¹ Metin Paktye yönünde ya da Pityeia yönünde olarak tamamlandığında da tapınağın lokasyon olarak sahilde olması olasılıklar dahilindedir.

¹⁶² Parke 1985, s. 178, 253.; Hellanicus F.Gr.Hist. 4f25.

Elimize ulaşmış yazılı kaynaklarla, özellikle Strabon'un anlattıklarıyla örtüşebilecek numismatik bulgular da söz konusudur. Yaklaşık olarak MÖ 350-300 yıllarından itibaren Parion sikkelerinde sunak tipi görülmeye başlanır. Bu da Strabon'un anlattığı Adrasteia'daki Apollon Aktaios ve Artemis tapınağının malzemelerinin devşirilerek kullanılmasıyla yapılan Parion sunağını düşündürmektedir. Sikkelerde sunağın ilk görülmeye başlanmasıyla, tapınağın yıkılarak faaliyetlerinin son bulduğu düşünülen tarihin MÖ 4. yüzyıla¹⁶³ denk gelmesi bu fikri güçlendirmektedir. Sikkelerde bir tip olarak karşımıza çıktığına göre kent için hayli önemli olduğu anlaşılan ve Strabon'un devasa ve son derece gösterişli olarak aktardığı sunağın, Eskiçağ'da çok önemli olan bilicilik faaliyetlerinin yakınlardaki temsilcisinin taşlarıyla yapılmış olan sunak olması akla yatkındır.

Hellenistik döneme tarihlenen farklı bronz sikke tiplerinin de ön yüzünde sağa doğru boğa görülürken, arka yüzünde sunak bulunmaktadır¹⁶⁴. Kentin daha sonraki dönem sikkeleri arasında ise Apollon Aktaios'un ortaya çıktığı görülmektedir. Yaklaşık MÖ 190 yılına tarihlenen gümüş tetradrahmilerinde ön yüzde başı örtülü Demeter, arka yüzde sola doğru Apollon Aktaios sağında omphalosun üzerinde duran lire yaslanmış ve önünde yanan bir sunak ile elinde bir phiale tutmaktadır ve **ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΚΤΑΙΟΣ ΠΑΡΙΑΝΩΝ ΠΟΛΥΚΛΗΣ** lejandı okunmaktadır¹⁶⁵. Daha sonra, MÖ 165-160 ve MÖ 165-143 yıllarına tarihlenen gümüş tetradrahmilerde Apollon tek başına karşımıza çıkar. Ön yüzünde defne çelenkli sağa doğru Apollon başı bulunan bu sikkelerin arka yüzünde elinde defne dalı tutan Apollon sol elinde tuttuğu yayı yere dayamıştır ve önünde üzerinde **ΔΙ** yazan bir sunak, sağında **ΤΕΥ** yazan bir monogram bulunmaktadır. Sikkenin sağında **ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ**, solda **ΑΚΤΑΙΟΥ**, alttaysa **ΠΑΡΙΑΝΩΝ** yazmaktadır¹⁶⁶. Bunlar dışında, bu külte ilişkin olduğu düşünülebilecek sunak tipi Gallienus dönemine kadar kentin çeşitli sikkelerinde görülmeye devam eder¹⁶⁷. Eskiçağ'da kentler övündükleri ve önemli buldukları sembolleri sikkelerine taşırlar. Parion örneği de Adrasteia'daki bilicilik tanrısının

¹⁶³ W. Leaf, **Strabo on the Troad**, The University Press, 1923, s.84.

¹⁶⁴ BMC Mysia 97, 41.; SNG Cop. Mysia 270.

¹⁶⁵ SNG France 5, Mysia, 1401.

¹⁶⁶ NAC 29, lot no. 197.

¹⁶⁷ Bkz. Commodus dönemi Parion sikkeleri RPC IV.2 2373 (temporary).; RPC IV.2 11263 (temporary).; Bkz. Gallienus dönemi Parion sikkesi SNG France Mysia 1524.

yerel ölçekte de olsa ne kadar önemli olduğunu etki alanı ve etki süresini yansıtması bakımından iyi bir göstergedir.

2. Zeleia

Zeleia Kyzikos'un **territoriumunda** Aesepos vadisinde, bugün Sarıköy'e lokalize edilmektedir. Zeleia'daki Apollon bilicilik aktiviteleriyle ilgili kısıtlı bilgimiz antik kaynaklar ve Sarıköy'de bulunmuş bir yazıt¹⁶⁸ sayesinde şekillenmiştir. Hasluck, Johannes Tzetzes'in Lykophron yorumunda Zeleia'daki kehanet tapınağının bilinen bir yer olarak bahsedildiğini bildirmektedir ve tapınak için Gönen kaplıcalarının yerini önermiştir¹⁶⁹. Strabon, bir önceki bölümde belirtildiği gibi Adrasteia'daki tapınağın faaliyetlerinin sona ermesinden bahsederken Zeleia'daki **manteionun** da kapandığını söylemiştir¹⁷⁰.

Bunun dışında burada bir bilicilik aktivitesi olduğuna ve Apollon'un Artemis ile birlikte anıldığına dair bilgilere ulaşılan bir dekret Granikos savaşının hemen sonrasına yaklaşık MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir¹⁷¹. Zeleia'nın otonomisini kazandıktan sonra tekrar yapılanmasının izleri takip edilebilen dekrette görevlendirilen memurların Artemis'e yemin ederek, Apollon Pythios tapınağına bir stel diktirmeleri emredilmektedir. Strabon'un burada kendi zamanından önce bir **manteion** olduğunu aktarması ve yerleşimde bulunmuş olan bir yazıtta Apollon'un bilicilikle bağlantılı **epitheton**larından biri olan Pythios ile anılması dışında başka bir delil olmasa da MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinde, burada bir bilicilik aktivitesi olma olasılığından bahsedebiliriz, fakat elimizdeki bulgular bu tapınağın etki alanına ve yöntemlerine dair bir bilgi vermemektedir.

3. Hadrianoi

MS 2. yüzyılın başında İmparator Hadrianus tarafından Olympos (Uludağ) yakınlarında kurulan Hadrianoi antik kentinin kalıntıları bugün Bursa'nın Orhaneli ilçesi civarına lokalize edilmektedir¹⁷² ve bölgede ele geçirilen yazıtlarda yerel bir bilicilik tanrısının izlerine rastlanmıştır. Kökenleri karanlıkta olup hakkında sayılı

¹⁶⁸ IMT 1135.

¹⁶⁹ F.W. Hasluck, **Cyzicus**, Cambridge, 1909, s.102.; Schol. **Lykophron**, 315.

¹⁷⁰ Strabon XIII.1,13.

¹⁷¹ H. G. Lolling, "III. Inschrift aus Zeleia" **MDAI(A)**, 6, 1881, 229-232, s.229.

¹⁷² IK 33, 133-141.

belge bulunan Zeus Kersoullos (**Κερσούλλος**) adındaki bu tanrı ilk kez 1896 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesine teslim edilen ve buluntu yeri bilinmeyen bir yazıtla gün yüzüne çıkmıştır. Hassoulier, yazıtı inceleyerek, Kersoul(l)os ve Lykophron'un **Aleksandra** eserinde geçen Zeus'un Kerdylas¹⁷³ **epithetonunun** arasındaki benzerliğin üzerinde durmuştur¹⁷⁴. Daha sonra Zeus Kersoullos'un **epithetonu** nedeniyle Thrak kökenli bir tanrı olabileceği düşünülmüş, adının bir Thrak ismi olan Kersebleptes ile aynı köke ait olabileceği, adını Kersa ya da Kerse diye anılan bir yerleşimden almış olabileceği gibi ihtimaller sıralanmıştır¹⁷⁵. Ancak Zeus Kersoullos'a ithafen yapılan adak yazıtlarına özellikle Hadrianoi ve çevresinde rastlanması tanrının çıkış noktası olarak bu bölgeyi işaret etmektedir¹⁷⁶.

Antik kaynaklarda geçmeyen Zeus Kersoullos'un Hadrianoi'daki varlığına dair en önemli kanıtlar elbette bölgede bulunmuş yazıtlardır. 1987'de Elmar Schwertheim tarafından **Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien**'in 33. cildi olarak yayımlanan Hadrianoi ve Hadrianeia yazıtları Zeus Kersoullos'a adak yazıtlarıyla başlamaktadır¹⁷⁷. Bu yazıtlardan ilkinin Akçapınar köyünün üzerindeki tepede bulunduğu ve Akçapınar Camisinde giriş basamağı olarak kullanılırken görüldüğü anlaşılmaktadır. 2 metreyi aşkın uzunlukta ve yarım metre genişlikte olan beyaz mermerden yapılmış stelin üzerinde yazıt bir çerçevenin içine yazılmıştır. İlk satırları oldukça aşınmış olmasına rağmen büyük kısmı okunabilir haldedir. Yazıtta, Marcus U(l)pius Caelianus Menianus'un bu steli masraflarını kendi karşılamak suretiyle Zeus Kersoullos için yaptırdığı ve bir **toga**, altın yüzük, kalkan ve mızrak sunduğu söylenmektedir. Yazıt, Zeus'a şükran duyduğu ve yemini uyarınca 100 **denarius** değerinde altın bir heykel diktirdiği söylenerek biter¹⁷⁸. MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen yazıt, bilicilik tanrılarının Anadolu'daki "kehanet rönesansı" devrine denk gelmesi nedeniyle dikkat çekicidir.

MS 2. yüzyıl sonrasına tarihlenen bir başka mermer stele kazınmış adak yazıtı da Akçapınar'daki Aynarpınar çeşmesinin köşesinde bulunmuştur. Asklepiades'in kendisi, karısı ve oğlu için Zeus Kersoullos adına bir sunak

¹⁷³ Lykophron, **Alexandra** 1092.

¹⁷⁴ RE X A.; B. Hassoulier, **RPh** XXII, 1898, s. 167-168.; IK 33,2.

¹⁷⁵ RE Suppl. XV, 1123.; TAM 14, 334.; IK 33, s. 4.

¹⁷⁶ IK 33, s. 4.; TAM 14, 338.

¹⁷⁷ IK 33.

¹⁷⁸ IK 33,1.

yaptırdığı söylenen yazıt, “Leibanos” sözcüğü ile sona erer. Bu tek başına yazıtın sonunda bulunan sözcük ile ilgili yapılan ilk yorum bunun coğrafi bir köken belirttiğine yöneliktir. Öyle ki Asklepiades’i tanımladığı düşünülen bu sözcük bir sıfat olarak “Lübnanlı” anlamında yorumlanmıştır ve Schwertheim’in önerisine göre bilicilik tanrısını ziyaret eden başkaları gibi Asklepiades Lübnan’dan gelmiş ve adakta bulunmuştur¹⁷⁹. Ancak yazıtla ilgili daha sonraki bir edisyonda, söz konusu sözcüğün “Leibenos” olduğu ve bu nedenle de Asklepiades’in Nikomedeia ve Nikaia arasındaki **mansio** Libum’dan olabileceği önerilmiştir¹⁸⁰.

Diğer yazıtlarla yaklaşık olarak aynı tarihe işaret eden bir başka yazıt Akçapınar’daki bir evde giriş desteği olarak kullanılmış bir sütunun üzerindedir ve yazıtta Zeus Kersoullos’un adı Zeus Kersoussos olarak geçmektedir. Sütunun üzerinde “Aizanoi vatandaşı, Olgeizeos’ta yaşayan Attalos oğlu Attalos, (bu sütunu diktirerek) Zeus Kersoussos’a yeminini yerine getirmiştir” yazmaktadır. Olgeizeos’un lokalizasyonu yapılamamış olup, Paphlagonia’daki Olgassus dağının akla geldiği belirtilmiştir¹⁸¹, fakat başka veriler olmaksızın bu konunun kesinlik kazanması mümkün değildir. Olgeizeos’un yeri bilinmese de Attalos’un yaptırdığı yazıtta özellikle Aizanoilu olduğunu belirtmesi ve Olgeizeos’ta ikamet ettiğini¹⁸² söylemesi Attalos’un Hadrianoilu olmadığını kesin kanıttır. Ancak, bu ifade Olgeizeos’un Hadrianoi veya Aizanoi **territoriumunda** bulunduğunu kesin olarak göstermez, her iki olasılık da söz konusu olabilir. Öte yandan, Kersoullos **epithetonunun** Kersoussos olarak yazılmış olması basit bir taş ustası hatası olarak düşünülebilirken, aynı zamanda Attalos ve ailesinin Hadrianoi’da yaşamadıkları savına destek bir argüman olarak da görülebilir. Ancak, yazıtta Attalos’un Aizanoilu olduğu söylendikten sonra Olgeizeos’ta yaşadığının belirtilmiş olması, Attalos’un bir **metoikos** olarak Hadrianoi sınırlarında bulunan bir yerde ikâmet ettiğini düşündürmüştür¹⁸³. Ayrıca, son yıllarda belgelenmiş bir yazıt vasıtasıyla Zeus Kersoullos tapınınının yalnızca Attalos ailesine özgü olmadığı, Aizanoi’da bir ölçüde yer bulduğu anlaşılmıştır. Aizanoi **territoriumunda** bulunan bu yazıtta Zeus Olympios Kersoullos olarak geçmektedir. Bu da Olympos dağının bu kadar

¹⁷⁹ IK 33, 3; **a.g.e.**, s. 6-7.

¹⁸⁰ F. Battistoni, P. Rothenhöfer, “Inchriften aus dem Raum Keles und Orhaneli”, **EA**, 46, 2013, 101-165, s. 122-123.

¹⁸¹ IK 33,4.; Strabon XII,3,40. cf. **Ὀλγασσός, Ὀλγειζός.**

¹⁸² **οἰκέω.**

¹⁸³ C. Lehmer, M. Wörrle, “Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi IV, Aizanitica Minora II”, **Chiron**, München, 2006, 46-111, s. 81.

yakınında kült alanı bulunduğu düşünülen bu tanrının kökenine bir atıf olarak yorumlanabilir¹⁸⁴.

Yine Akçapınar köyünde bulunmuş bir mermer sütun üzerinde ilk satırları kırılmış bir adak yazıtı daha kaydedilmiştir ve yazıtın okunabilen ilk kısmında “Kersoullos’a” ifadesi görülür ve bu kısım MÖ 1. yüzyıla tarihlenmektedir, sonradan eklendiği düşünülen yazıtın ikinci kısmının ise MS 1. yüzyılda yapılmış olabileceği düşünülmüştür¹⁸⁵. Aynı köyde bir evin önünde gömülü şekilde bulunan bir başka mermer sütunda yine Zeus Kersoullos’a ithafen yapılmış bir adak belgelenmiştir. Bu yazıtta Planenoslu¹⁸⁶ Aristokritos’un oğlu Artos, karısı ve çocukları için Chrysogonos ile birlikte kendi paralarıyla sütunu yaptırdığı ve kâhinin Epithymetos oğlu Apollonios olduğu geçmektedir. Yaklaşık MS 2. yüzyıla tarihlenen yazıtta kâhinliği yapmış olan anlamına gelen **participium**’un **Aoristum** olarak çekilmesi kâhinin önce tanrının sözlerini Artos ve yakınları için yorumladığı ardından adakta bulunulduğunu işaret etmesi bakımından önemlidir¹⁸⁷. Buluntu yeri Akçapınar’ın üzerindeki tepe olan, Belenören köyü camisi önünde görülen başka bir mermer sütun fragmanında aynı kâhinin adına rastlanmaktadır¹⁸⁸. Belenören’de tespit edilmiş bir başka yazıtta da Zeus Kersoullos’a bir sütun adağında bulunulmuştur ve yine kehanet işlemini gerçekleştiren kişi olarak Epithymetos’un oğlu Apollonios geçmektedir¹⁸⁹. Zeus Kersoullos tapınağında MS 2. yüzyılda bir dönem Epithymetos’un oğlu Apollonios’un tanrının sözlerini yorumladığı açıktır. Belenören’de bulunan MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen bir başka adak yazıtının da Zeus Kersoullos’a ithafen yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁰. Belenören’de tespit edilmiş ve MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen bir diğer yazıtta üç erkek kardeşin Zeus Kersoullos’a adakta bulunduğu ve kâhinlik görevinin Timotheos’un

¹⁸⁴ Bu durum, Hadrianoğlu bir Zeus rahibinin oğlu olduğu düşünülen Aelios Aristides’in Zeus’dan bahsederken Olympios **epithetonu** kullanması (Aristid. **Or.** 49.41; 50.48; 51.10.) nedeniyle Schwertheim’in Zeus Kersoullos ve Zeus Olympios arasında önerdiği bağlantıyı akla getirmekle birlikte, kesin bir sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Bkz. Lehmer, Wörrle 2006, s. 79-82 no.137.; E. Schwertheim, “Die Heimat des Aelius Aristides”, H.-J. Drexhage- J. Sünskes ed., **Migratio et Commutatio**, Festschrift Th. Pekary, 1989, s. 249-257; C. Jones, “Zeus Anabatos and Kersoullos”, **ZPE**, Bd. 180, 2012, 233-236.

¹⁸⁵ IK 33, 5.

¹⁸⁶ Yeri bilinmeyen Planenos’un Schwertheim tarafından bir çiftlik adı olabileceği önerilmiştir. IK 33, s.9.

¹⁸⁷ Προφητεῦσαντος Ἀπολλωνίου Ἐπιθυμήτου, IK 33, 6.

¹⁸⁸ IK 33, 23.

¹⁸⁹ Battistoni, Rothenhöfer 2013, no. 18.

¹⁹⁰ IK 33, 7.

oğlu Diophanes tarafından yerine getirildiği anlaşılmaktadır¹⁹¹. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde yaptırıldığı düşünülen bir başka yazıtta ise Markia adlı bir kadının Zeus Kersoullos’a adağı söz konusudur¹⁹².

Belenören yakınlarındaki Haydar köyünde de Zeus Kersoullos’la ilişkili adak yazıtlarına rastlanmıştır. Bunlardan bir tanesi, Traianus’un unvanları vasıtasıyla tam tarihlemesi imparatorun Parth seferi öncesine, MS 113-114’e yapılan ve imparatorun zaferi için Zeus Kersoullos’un emri uyarınca Prusa vatandaşları olan Papas’ın oğulları Asklepiades ve Papas tarafından masrafları üstlenilerek kendileri ve ebeveynleri için yaptırdıkları sütunlarla ilgilidir¹⁹³. Aynı köyde Zeus Kersoullos’a yapılmış fragmanter durumda bir adak yazıtı daha bulunmuştur¹⁹⁴. Belenören’in güneyinde Çakmak köyünde de Asklepiades’in oğlu Onesimos’un kendisi ve karısı Euporia adına tanrının emri üzerine adakta bulunduğunu ve Nikephoros’un kâhinlik görevini yerine getirdiğini gösteren bir yazıt bulunmuştur¹⁹⁵.

Schwertheim’in Şehriman köyünün 3 kilometre kuzeyinde eski bir orman yolunun üzerindeki Gürgen Çeşmesi’nin yakınında diyerek buluntu yerini tarif ettiği bir başka Zeus Kersoullos adağının yazıtı da kumtaşından yapılmış bir sütun üzerinde tespit edilmiştir. Schwertheim buranın Eskiçağ’da Hadrianoi’u başka yerlere bağlayan yol olduğunu ve çiftçiler tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Hem kumtaşının dayanıksızlığı hem de yapılma tarzı yazıtın okunmasını zorlaştırmıştır. Yazıttan farklı ailelerden üç kişinin Zeus Kersoullos’a bir sütun ve bir heykel adadığı anlaşılmaktadır. Yazıtın tarihlemesi MS 3. yüzyıla yapılmıştır¹⁹⁶.

Daha önce bahsedilen Zeus Kersoullos adının ilk kez belgelendiği, İstanbul Arkeoloji Müzeleri envanterine kayıtlı, Menekratos’un oğlu Thalamos tarafından tanrıya adak olarak yaptırılmış bir kabartma, diğer tüm Zeus Kersoullos yazıtları Orhaneli’nin çevresinden geldiği için Hadrianoi ile ilişkilendirilmiş ve MS 2. yüzyıla tarihlenmiştir. Kabartmada ayakta tasvir edilmiş Zeus sol kolunu kaldırmış ve elinde bir mızrak tutmakta, sağ elini, arkasında ağaç yükselen bir sunağın üzerine doğru uzatmış ve bir **patera** tutmaktadır. Solunda başı ona dönük biçimde bir kartal

¹⁹¹ Battistoni, Rothenhöfer 2013, no. 19.

¹⁹² a.g.e., no. 20.

¹⁹³ a.g.e., no. 31.

¹⁹⁴ a.g.e., no. 32.

¹⁹⁵ a.g.e., no. 36.

¹⁹⁶ IK 33, 8.

bulunur. Bazı yerleri bitmemiş gibi görünen kabartma çok yıpranmıştır. Kabartmadaki tasvirin benzerlerine çok sık rastlandığı için Zeus Kersoullos’a özgü olarak nitelendirilebilecek yeni bir özellik vermemektedir¹⁹⁷.

Schwertheim’in 1979 yılında belgelediği, fakat daha sonra üzeri çimentoyla kaplanan Akçapınar’da bir evde çatı kirişine destek olarak kullanılan üstten ve alttan profilli mermer kaidenin üzerindeki vezinli yazıtın çevirisi ve tarihlenmesiyle ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bir tapınak görevlisinin ağzından yazıldığı düşünülen yazıtın Schwertheim tarafından yapılmış transkripsiyonuna¹⁹⁸ sadık kalındığı takdirde, Türkçe’ye “Ben Gauros kâhinlerin güvenilir sözlerini aldım/ ve Caesar’ın zaferini ve tanrıların diğer (güvenilir sözlerini¹⁹⁹) yazdım/ (Tanrılar) ki onlardan dualarla herşeyi aldım başından sonuna kadar/ ve hediyeleri hasetsiz geri vermekten onur duyuyorum. Gauros, Toreanoslu Asklepiades’in oğlu bu heykeli kendi cebinden yaptırdı” olarak çevrilebilir²⁰⁰. Bu yazıtla ilgili ilk yapılan yorum Gauros’un Zeus Kersoullos tapınağında kehanet yazıcısı olarak çalıştığına dairdir. Gauros, dualarına her zaman cevap veren tanrılardan olan ve hizmetkârı olduğu Zeus Kersoullos’a adakta bulunurken, Caesar’ın zaferini öngördüğü kehanetinin de diğer kehanetlerin yanısıra kendisi tarafından kaleme alındığını söylemektedir. Bu sözlerle ilgili yapılan ilk yorum, burada Caesar’ın zaferi olarak geçen zaferin Octavianus’un Actium ya da Iulius Caesar’ın Pharsalos zaferleri olabileceği yönündedir. Açıklamaya gerek olmayan, herkesin bildiği Caesar zaferinin Octavianus’un Actium Savaşı (MÖ 31) olduğunu belirten Schwertheim aynı zamanda Iulius Caesar’ın Pharsalos zaferinin (MÖ 48) yazıtlarda Caesar’ın zaferi diye geçtiğini söylemiştir ve buna göre yazıtın tarihini MÖ 1. yüzyılın sonu olarak yorumlamıştır²⁰¹.

¹⁹⁷ IK 33, 2.

¹⁹⁸ IK 33, 24, Γαῦρος προφητῶν εἰλομην πιστοὺς λόγους | καὶ ἐπέγραψα νίκην Καίσαρος καὶ ἄ[λ]λους θεῶν, | ἐξ ὧν κατευχαῖς εἶχον πάντα ἀπ’ ἀρχῆς ἰς τέλος | καὶ δῶρα ἀμίσῳ ἀποδίδων γαυρόνομαι. | Γαῦρος Ἀσκληπιάδου Τορηανὸς τὸν ἀνδρῆάντα (sic) ἐκ τοῦ ἰδίου.

¹⁹⁹ ἄ[λ]λους tamamlaması yerine ἄ[θ]λους tamamlaması da önerilmiştir. Bkz. IK 33, s.23.; A. Chaniotis, “Epigraphic Bulletin for Greek Religion”, *Kernos* 4, 1991, 287-311, s. 307 no. 104.; R. Merkelbach, J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten II*, Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos), Stuttgart/Leipzig, 2000, 114, 08/08/01.; S. Llewelyn, *Contests of the Gods*, *EA* 32, 2000, 147-149.; H. Schwabl “Zum Kult des Zeus in Kleinasien”, G. Dobesch – G. Rehrenböck (Hrsg.), *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Akten des Symposiums vom 23. bis 25. Oktober 1990*, Wien, 1993, 329–338.

²⁰⁰ Bu çeviri Schwertheim tarafından yapılan ilk Almanca çeviriyle farklılık göstermektedir. Başka bir çeviri için bkz. Merkelbach, Stauber 2000, 114, 08/08/01.

²⁰¹ IK 33, s. 23.

Angelos Chaniotis'in görüşüne göre, bu epigramdan Gauros'un başka tanrıların da kehanetlerini yazdığı ya da Herakles veya Dionysos'un işleriyle²⁰² ilgili şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Bunların Gauros'un hayata geçirdiği iki önemli faaliyeti tanımladığını söyler. Buna göre, Gauros'un kehanetleri bir koleksiyon halinde yazdığını²⁰³ ve tanrıların işleriyle ilgili mitolojik düz yazılar ya da şiirler yazdığını söylemektedir.

Hans Schwabl ise, Gauros'un bir tapınak görevlisinden ziyade bir kehanet danışanı olmasının daha net ve doğal bir anlamlandırma olduğunu ifade etmiş ve buna istinaden ἄ[λ]λους tamamlaması yerine ἄ[θ]λους tamamlamasının daha doğru olacağını düşünmüştür. Buna göre sahip olduğu her şeyi tanrılara dua ederek alan Gauros, kâhinlerden güven uyandıran sözler (kehanetler) işitmiştir ve adak olarak da Caesar'ın zaferini ve tanrıların savaşını²⁰⁴ resmederek tasvir etmiştir²⁰⁵. Schwabl yazıtın her halükârda MS 2. yüzyılın ikinci yarısına ya da MS 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendiğini de eklemiştir²⁰⁶. Stephen Llewelyn ise Epigraphica Anatolica'nın 32. sayısında yazıtı ele almış, Schwabl'ın konuyla ilgili katkılarını gözden geçirerek benzer yorumlar yapmış ve ἄ[θ]λους tamamlamasını önermiştir²⁰⁷. **Steinepigramme aus dem griechischen Osten**'de Marmara Denizi ve Pontos'un ele alındığı ciltte, Schwabl'ın yazıtla ilgili yaptığı yorumlar dikkate alınarak yazıt incelenmiş, ancak yine de Gauros'un kehanetlerin kaydını tutan bir tapınak görevlisi olduğu fikri belirtilmiştir²⁰⁸.

Son olarak Annie Vigourt, Augustus döneminden başlayarak imparatorlukla ilgili kehanetleri ele aldığı yayının başında bir yazıtta Caesar ile ilgili bir kehanetten bahsedilme olasılığı her ne kadar cazip olsa da yazıt metninde bulunan yukarıda değinilen problemlerden ötürü Zeus Kersoullos'un Caesar ile ilgili bir kehanette bulunduğu düşüncesine katılmadığını söylemiş ve çalışmasını yalnızca antik kaynaklara dayandırarak devam edeceğini belirtmiştir²⁰⁹.

²⁰² bkz. ἄ[λ]λους ve ἄ[θ]λους tamamlamaları dn. 199.

²⁰³ Chaniotis 1991, s. 307.; A. Chaniotis, **Historie und Historiker in den griechischen Inschriften: Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie**, (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, 4.) Stuttgart, Steiner, 1988, s. 280.

²⁰⁴ ἄ[θ]λους, i.e. **Gigantomakhia**

²⁰⁵ **ἐπέγραψα**.

²⁰⁶ Schwabl 1993, s. 336-338.

²⁰⁷ Llewelyn 2000, s.147-149.; SEG 50 1200.

²⁰⁸ Merkelbach, Stauber 2000, 114, 08/08/01.

²⁰⁹ A. Vigourt, **Les Présages Impériaux d'Auguste à Domitien**, Paris, Éditions de Boccard, 2001, s.10-11.

Zeus Kersoullos ile ilgili ilginç bir başka yazıt Bursa'da Büyükorhanlı yakınlarındaki Derecik köyünde erken dönem Bizans bazilikası kazılarında ortaya çıkmıştır. Bazilikanın bulunduğu yerde önceden bir Hadrianus tapınağı olduğu önerilmiş ve kazılar sırasında devşirme malzeme olarak kullanılmış iki sunağa rastlanmıştır. Bu sunaklardan ikisi de Zeus Anabatenos adlı yerel bir tanrıyla ilişkilidir. İlginç olan, sunaklardan daha erken tarihe, MS 2. yüzyılın sonuna ya da MS 3. yüzyılın başına tarihlenenin üzerinde “Zeus Anabatenos Zeus Kersoullos için diktirdi” ifadesi geçmektedir²¹⁰. Christopher Jones'un Doğu Akdeniz'de sık rastlanıldığını aktardığı tanrının tanrıya adakta bulunması durumu, az da olsa Batı Akdeniz'de de görülmektedir. Bu örnekte de Mysia'da iki Zeus'un birbirinden tamamen ayrı olduğu ve dönem insanının da onları birbirinden farklı iki tanrı olarak algıladığı anlaşılmaktadır²¹¹.

Günümüzde Bursa Müzesinde olan, fakat buluntu yeri bilinmeyen ve Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir başka yazıttan da Ankyra'nın Aoriasse komesinden Asklepiades oğlu Apollonios'un Zeus Kersoullos'a kehanet emri uyarınca adakta bulunduğu ve kâhinlik görevini aynı zamanda **mystarkhos** olan Rufus'un üstlendiği öğrenilmiştir. Apollonios'un memleketi olan Ankyra'nın coğrafi yakınlık sebebiyle Galatia'daki değil, Abbaitis'teki Ankyra olduğu düşünülmektedir²¹². Kâhinlik görevini yerine getiren Rufus'un gizem ritüellerinden sorumlu olduğunu gösteren **mystarkhos** unvanıyla tanımlanması da Zeus Kersoullos bilicilik faaliyetlerinin bir gizem kültü bağlantısı olduğuna işaret edebileceği gibi, Rufus bağımsız bir gizem kültüründe de **mystarkhosluk** yapıyor ve bu unvanıyla biliniyor olabilir.

Ele alınan yazıtlardan anlaşıldığı üzere, Zeus Kersoullos bilicilik kültürünün bölgedeki varlığına dair hiçbir şüphe yoktur. Bunlara ek olarak, Hadrianoi çevresinde bulunan açıkça tanrının adının geçmediği yazıtlarda²¹³ geçen **προφητεύσαντος** (kâhinliği yapmış olan) ifadeleriyle tanımlanan kişilerin

²¹⁰ N. E. Akyürek Şahin, “Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaios”, **Olba** 18, 2010, 267-280, s.273-274.

²¹¹ Jones 2012, s. 233-236.

²¹² N. E. Akyürek Şahin, H. Uzunoğlu, “New Inscriptions from the Museum of Bursa”, **Gephyra**, 17, 2019, 239-285, n.2.

²¹³ IK 33, 23; 25; 26; 29; 30; 32-35; F. Onur, “New Inscriptions From Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)”, **Olba**, 19, 2011, 325-348, s.337.; Bunlara ek olarak, Bursa'nın Nilüfer ilçesinin Hasanağa mahallesinde tespit edilmiş benzer bir yazıt için bkz. SEG 58 1451.; M.F. Auzépy, “Marmara Bölgesi Yüzey Araştırması 2007 Çalışma Dönemi 26 Ağustos-7 Eylül”, **AST** 26.3, 2009, 347-360, s. 351.

tamamının Zeus Kersoullos'un kâhinleri olduğu beklenmekte ve kâhinlerin hizmet verdiği tapınağın da Hadrianoi **territorium**unda bulunduğu düşünülmektedir. Yeri bilinmeyen tapınağın lokasyonu ile ilgili Schwertheim'in önerisi Bursa'nın Keles ilçesindeki Akçapınar ve Belenören köylerinin arasındaki bugün Tazlaktepe adı verilen alandır²¹⁴. Ancak, söz konusu kâhin yazıtlarının hepsinin Zeus Kersoullos'la bağlantılı olmaması ihtimali üzerine de bir öneri yapılmıştır. Akçapınar'ın kuzeydoğusunda Baraklı'da tespit edilmiş bir yazıtta bilicilikle ilişkili tanrının, diğer bilicilikle bağlantılı tanrılarda da gördüğümüz gibi başka bir tanrı için heykel adanmış bulunulmasını öngördüğü anlaşılmaktadır. Yazıtı göre, Hadrianoi kentinden olan Aleksandros'un oğlu Tyrannos masrafları kendisi karşılayarak bir Dionysos heykeli diktirmişti ve Papias'ın oğlu Zeilas kâhinliği yapmıştı²¹⁵. Zeus Kersoullos'un adının yazıtta açıkça ifade edilmemiş olması, Baraklı'da Assartepe'de görülen ve bir kutsal alanla ilişkilendirilen kalıntılarla bu kutsal alanla ilgili düzenlemeler içerdiği düşünülen bir yazıtın²¹⁶ varlığı, çok azı okunabilen, ancak kehanetle ilgili olması çok yüksek ihtimalli olan bir başka yazıt²¹⁷ ve de Schwertheim tarafından Assartepe'de daha evvel tespit edilmiş diğer kâhin yazıtları²¹⁸ ışığında Assartepe'de bir başka tanrıyla bağlantılı bilicilik faaliyetleri yapılmış olabileceği önerilmiştir²¹⁹.

Bununla birlikte, kehanet uyarınca Dionysos heykeli adandığı anlaşılan yazıt²²⁰, Zeus Kersoullos'un adı geçmemesine rağmen, Zeus Kersoullos'la ilişkilendirilebilir. Assartepe'de Dionysosla ilişkili bir kutsal alanda Zeus Kersoullos'un kehaneti uyarınca adakta bulunulmuş olabilir. Zeus Kersoullos'la ilgili olduğunu kesin olarak bildiğimiz yazıtların buluntu alanı Hadrianoi ve çevresinde geniş bir eksen vermektedir. Tazlaktepe çevresindeki köylere taşların devşirme malzeme olarak taşınmasının haricinde, söz konusu eksen Mysia sınırlarını aşmaktadır. Tazlaktepe'nin güneyinde ve batısında Zeus Kersoullos'un izleri takip edilebilmektedir. Bununla birlikte, Baraklı'da tespit edilen yazıtlarla Zeus Kersoullos'la ilişkili olduğu açıkça belirtilen yazıtlarda kâhinlik yapan kişinin kim olduğu söylenerek benzer bir tarihleme formülünün kullanılması ve

²¹⁴ IK33 s.139.

²¹⁵ IK 33, 12.

²¹⁶ Battistoni 2013, no. 1.

²¹⁷ a.g.e., no.3.

²¹⁸ IK 33, 26; 29; 33; 34.

²¹⁹ Battistoni 2013, s. 106-108.

²²⁰ IK 33, 12.

Baraklı'nın Zeus Kersoullos izine rastladığımız birçok yerden Tazlaktepe'ye çok daha yakın bir lokasyon olması gibi nedenlerle yeni buluntular olmaksızın Zeus Kersoullos'un Assartepe'deki buluntuların öznesi olduğunu düşündürmektedir.

Söz konusu Dionysos heykel adağı yazıtının rol oynadığı başka bir öneri de Baraklı'nın hangi kentin territoriumunda bulunduğu sorunsalı üzerinedir. Hadrianoi'un kuruluşundan sonraya, MS 145/146'ya tarihlenen ve Baraklı'da bulunmuş bir stelde, **bithyniarkhos** unvanının geçmesi²²¹, buranın Asia eyaleti değil, Bithynia eyaletinde bulunduğunu göstererek, Baraklı'nın Hadrianoi değil, Prusa ad Olympum territoriumunda olduğunu düşündürmüş ve Dionysos heykel adağında bulunan Aleksandros oğlu Tyrannos'un bu nedenle özellikle Hadrianoi olarak yazıtta belirtildiğini önermişlerdir²²². Ancak, bu durum söz konusu yazıtın Zeus Kersoullos'la bağlantısı olma ihtimalini azaltmaz. Buna ek olarak, Zeus Kersoullos tapınağı yakınlarında olduğu düşünülen Dogutener **khora**sının Prusa ad Olympum'la bağlantısına²²³ dikkat çekilerek, Belenören'in güneyinde Menteşe'de bulunmuş bir mezar yazıtında mezar sahiplerinin Prusa ad Olympum'a özgü olduğu düşünülen makam adlarıyla anılmaları üzerinden Zeus Kersoullos'un kutsal alanının Prusa sınırlarında kaldığı önerilmiştir²²⁴. Ancak, Belenören yakınlarındaki Haydar köyünde bulunmuş Zeus Kersoullos'un emri uyarınca Prusa vatandaşları olan iki erkek kardeşin Trainanus'un Parth seferinden zaferle dönmeleri için yaptırdıkları yazıt²²⁵ Zeus Kersoullos tapınağı Prusa'daysa iki kardeşin neden özellikle Prusa vatandaşları olduklarını belirtme ihtiyacı duydukları sorusunu da beraberinde getirmektedir.

Hadrianoi'un MS 2. yüzyılın ilk yarısında bastığı bir sikkenin ön yüzünde sağa doğru çelenkli Hadrianus büstü, arka yüzünde sağa doğru elinde asa tutan Zeus ve elindeki kürenin üzerinde Nike görülmektedir²²⁶. Aynı dönemin bir diğer sikkesinde yine ön yüzde sağa doğru çelenkli Hadrianus büstü, arka yüzde de elinde **phiale** (?) tutan ve asasına dayanan Zeus görülür²²⁷. Bu Zeus tiplerinin kesin olarak Zeus Kersoullos olduğunu söylemek mümkün olmasa da Zeus'un kent için önemi

²²¹ Battistoni 2013, no.1.

²²² **a.g.e.**, s. 103.; Baraklı'nın Prusa ad Olympum territoriumunda bulunmadığına dair görüş için Bkz. SEG 61 1013.; SEG 63 1024.

²²³ IK 39, 22.

²²⁴ Bu fiktirden yola çıkarak da Bithynia ve Asia eyaletleri arasındaki sınırın Uludağ değil Rhyndakos nehrinin vadileri olabileceği önerilmiştir. Bkz. Battistoni 2013, s. 104.

²²⁵ **a.g.e.**, no. 31.

²²⁶ SNG France 5 Mysia 1057.

²²⁷ SNG France 5 Mysia 1058.

anlaşılmaktadır. Hadrianoi dışında, Hadrianus dönemine tarihlenen bir Caesarea Germanica sikkesinde ön yüzde Hadrianus büstü arka yüzde ise KEPΣO lejandıyla birlikte ayakta bir Zeus bulunmaktadır. Kerso başka bir şeyle ilişkilendirilemeyerek bölgede görülen Zeus Kersoullos etkinliği nedeniyle Kersoullos’la ilgili olabileceği önerilmiştir²²⁸. Bugüne kadar ele geçmiş verilerin ışığında eski bir Mysia tanrısı olduğu düşünülen²²⁹ Zeus Kersoullos’un MS 2. ve MS 3. yüzyılda Hadrianoi çevresinde, çıkış noktası Tazlaktepe olan bir etki alanı dairesi çizen, Mysia’nın dışında Phrygia²³⁰ ve belki Bithynia’da²³¹ da danışanları olan bir bilicilik tanrısı olduğu anlaşılmaktadır.

Hadrianoi’da bilicilikle bağlantılı olabilecek bir başka tanrı daha tespit edilmiştir. Bu kez Ksyreos (Ξυρεός) **epitheton**uyla anılan Zeus’la ilgili bilgiye Orhaneli’de bulunan bir yazıtla ulaşılmıştır²³². Bu yazıtta göre Epinikos’un oğlu Asklepiades ve Stephanis Zeus Ksyreos’a yemin etmişler ve bir stel yaptırmışlardı, kâhinleri de Diodoros’un oğlu Agathopos’tu. MS 2. yüzyıla tarihlenen bu yazıttaki Zeus’un epithetonunu bir yer adından aldığı üzerine öneriler²³³ bulunmaktadır, fakat hiçbirisi ikna edici boyutta değildir. Hadrianoi yakınlarında, fakat bu defa Aizanoi **territorium**unda, Tepecik’te bulunmuş bir yazıtta aynı **epithetona** rastlanmıştır. Dikkat çekici nokta, tanrının değişerek Apollon olmasıdır. Ancak burada da bir bilicilik faaliyetinin izi sürülebilmektedir. Yazıtta Apollon Ksyreos’a yemin edilirken kâhinlik yapan kişinin adı belirtilmiştir. Yazıttaki tanrının Hadrianoi yazıtındaki Zeus Ksyreos ile bağlantılı olduğu düşünülmüş ve hatta tanrıların farklı olmasına rağmen **epitheton**ların eşliği nedeniyle aynı külte yakıştırılmışlardır. Buluntu yerlerinin Eskiçağ’da farklı bölgelerin sınırları içerisinde kalsalar da fizikî olarak yakın olması ve **epitheton**ların birebirliği bu iki yazıt arasında bağlantı kurulurken temel oluşturmuştur. Tanrının aslında Zeus iken, Apollon’un bilicilik konusundaki ünü nedeniyle Aizanoi dolaylarında bu isimle anılmış olabileceği önerilmiştir²³⁴, fakat bir kült görevlisi olacak kadar oturmuş bir sistemi olan ve bilicilik hizmeti veren bir kutsal alanın efendisinin adının bu şekilde değişmiş olmasının başka bir nedeni olmalıdır. Zeus Ksyreos ve Apollon Ksyreos,

²²⁸ RPC III 1026.; RPC Consolidated Supplement I-III (1992-2015), s. 99, 2017.

²²⁹ Schwabl 1993, s. 338.

²³⁰ Lehmer, Wörrle 2006, s.46-111, n.137.

²³¹ Battistoni 2013, s. 122-123.

²³² T. Wiegand, “Reisen in Mysien”, *Athenische Mitteilungen* 29, 1904, 254-339, s. 335.; IK 33,19.

²³³ a.g.e.

²³⁴ MAMA IX 60.

Anadolu'nun kırsal kesimlerinde rastlanan yerel bilicilik faaliyetlerine birer örnek olurken, iki farklı tanrının varlığının bir karışıklık olup olmadığını öğrenebilmek için yeni buluntulara ihtiyaç duyulmaktadır.

D. Troas²³⁵

1. Aleksandreia Troas

Çanakkale'nin Ezine ilçesinin Dalyan köyüne lokalize edilen Aleksandreia Troas MÖ 4. yüzyılın sonunda Antigonos Monophtalmos tarafından bir **synoikismos** sonucu Sigia'da kurulmuştu²³⁶. Antigonos Monophtalmos, Kolonai, Larisa, Hamaksitos (Khyrsa), Kebren, Neandreia ve Skepsis adlı yerleşimleri²³⁷ bir araya getirerek kurduğu kente Antigoneia²³⁸ adını vermişti. Daha sonra, Lysimakhos tarafından Aleksandreia Troas olarak adı değiştirilen kent Anadolu'nun en ilgi çekici dinî merkezlerinden birini de **territoriumuna** katmıştır. Aleksandreia Troas'ın güneyinde bugün Bababurnu yarımadasına lokalize edilen Hamaksitos'un²³⁹ **territoriumunda** Khrysa'da (Gülpınar) Smintheion kutsal alanı

²³⁵ Troas'ta Thymbrios nehri kıyısında bulunan bir yerleşim ve kimi zaman ova veya yer olarak Antik kaynaklarda adlandırılan (Strabon XIII.1.35; Hom., II. 10.430.) Thymbra, Byzantionlu Stephanos tarafından kent olarak adlandırılmıştır (Steph. Byz. 319.17.) 19. yüzyılın sonundan beri yerleşimin tam lokalizasyonu ile ilgili öneriler ve tartışmalar devam etmektedir. Arkaik dönem buluntularının yoğunluğu göz önünde bulundurularak, Çanakkale ili sınırları içerisinde, daha önce lokalize edildiği Akçaköy'ün güneyinde, Ezine'nin yaklaşık 20 km kuzeyindeki Hanaytepe civarında bulunduğu düşünülmektedir, ancak Thymbra'nın tam yeri için eldeki verilerle kesin bir şey söylemek hala mümkün değildir. (Bkz. D. S. Lenger, "Nerede Basıldığı Bilinmeyen ΘΥ Lejandlı Sikkeler", **Mediterranean Journal of Humanities**, I/2, 2011, 151-161, s. 152-153.) Ancak Strabon'a göre Thymbra, Ilion'un güneyinde, Thymbrios ve Skamandros nehirlerinin birleştiği yerde bulunur ve burada Apollon Thymbraios'a (Θυμβραῖος) ait bir tapınak vardır (Strabon XIII.1.35). Akhilleus'un, Priamos'un oğlu Troilos'u öldürdüğü ve kendisinin de Paris ya da Apollon tarafından öldürüldüğü yer olan Apollon Thymbraios tapınağının bilicilik bağlantısına dair yalnızca bir anekdot vardır (Bkz. J. M. Cook, **The Troad**. An Archaeological and Topographical Study, Oxford, Clarendon Press, 1973, s. 117-119) Hikâyeye göre, Ilion kralı Priamos'un çocukları Helenos ve Kassandra'nın bilicilik yeteneğini edindikleri tapınak Apollon Thymbraios tapınağıdır. İki kardeş tapınakta uyurlar ve uyurlarken yılanlar tarafından kulakları yalanır, uyandıklarında gelecekte olacakları bilme hediyesini kazanmışlardır (Parke 1985, s.178.; Antikleides F.Gr.Hist. 140f17., ancak bu anekdot dışında Strabon'da ve Homeros'ta bahsedilen tapınağın bugüne kadar bilicilikle ilişkilendirildiği bir başka kaynak ya da epigrafik ve numismatik kanıt bulunamamıştır. (Thymbra sikkeleriyle ilgili tartışmalar için bkz. Lenger 2011, s. 151-161) Bunlar göz önünde bulundurulduğunda burada bilicik faaliyetlerinin yürütüldüğüne dair net bir çıkarım yapmak mümkün değildir.

²³⁶ "Alexandreia Troas", **Brill's New Pauly**, ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e113940.

²³⁷ IK 53, s.1.

²³⁸ Strabon XIII.1.26.

²³⁹ Aleksandreia Troas'ın synoikismos sonucu kuruluşu ve Hamaksitos'un Aleksandreia Troas'a dahil olması hakkında yeni öneriler için bkz. A. Ellis-Evans, **Mouse-Killing Apollo and His Coinage: New Light on the Mint of Alexandreia Troas in the Hellenistic Period**, *American*

bulunmaktadır. Adını Apollon Smintheus'un (Σμινθεύς) **epitheton**undan alan Smintheion kutsal alanında bulunan tapınak İon düzeninde **pseudo dipteros** planlıdır ve 8x14 sütunları 11 basamaklı bir podyum üzerinde yükselir. MÖ 2. yüzyılın ortalarına tarihlenen²⁴⁰ tapınağın frizleri **Ilias** destanı betimlemeleriyle süslüdür²⁴¹. 1853 yılında Thomas Abel Brimage Spratt tarafından tespit edilen alan, ilk olarak Richard Popplewell Pullan tarafından kısmen kazılmıştır²⁴², ancak sistematik kazı ve onarım çalışmaları 1980 yılından itibaren Coşkun Özgünel başkanlığında sürdürülmektedir.

Smintheus **epitheton**unun etimolojik kökenleri ve anlamı üzerine Eskiçağ'dan itibaren çeşitli yorumlar ve önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler dikkate alınarak günümüz araştırmacıları da bu konuyu tartışmış ve çoğunlukla Apollon Smintheus'un fare bağlantısı üzerinde yoğunlaşılırken, tanrının Girit veya Mysia kökenli olduğu gibi iddialar öne çıkmıştır. Grekçe'den başka dillerde²⁴³ kelime anlamı olarak fare anlamına geldiği düşünülen Sminthos kökü ve anlamı tanrının doğasını algılamayı kolaylaştırmak yerine zorlaştırmıştır. Ortak kanı, farenin tanrının önemli bir attribüsü oluşudur ve hatta adı nedeniyle kimi zaman fare-tanrı olarak bile adlandırılmıştır. Ancak fare özelliğinin boyut ve sınırları ile coğrafi kökenleri ayrı düşünülen noktalar olmuştur. Sminthos'un Girit²⁴⁴ ve Aioli dillerinde fare anlamına geldiği ve tanrının çiftçileri tarla farelerinin zararlarından koruyan bir tarım tanrısı olduğu düşünülmüştür. Tanrının Yunanistan anakarasından gelmiş, fakat oradaki ibadetinin unutulmuş olabileceği ya da Aiollerin Troas'a geldiklerinde bu tanrıyla karşılaşarak bu kültü adapte olmuş olabilecekleri önerilmiştir. Tanrının kökeni ve yayılım alanının çakışması, bir tür döngüsel probleme neden olmaktadır. Apollon Smintheus'un varlık gösterdiği her yer, aynı zamanda çıkış noktası olarak düşünülmüştür. Apollon Smintheus'tan bahseden ilk antik kaynak Homeros'un **Ilias** destanı da bu sorun sarmalından çıkmamızı sağlayamamaktadır. Eserin başlangıcında, Apollon'un rahibi Khryses,

Numismatic Society, New York, 15 Eylül 2017 (Çevrimiçi), <http://numismatics.org/news/lectures/>. Ellis-Evans'a göre, Hamaksitos Aleksandreia Troas'a MÖ 188'deki Apameia antlaşmasından önce dahil olmamıştı. Bu durumda, Smintheion da bu tarihe kadar Aleksandreia Troas'ın kontrolünde değildi.

²⁴⁰ IK 53, s. 6.; C. Özgünel, "Das Heiligtum des Apollon Smintheus und die Ilias", **Studia Troica** 13, 2003, 261-291, s. 262.

²⁴¹ **a.g.e.**, s. 265.

²⁴² Parke 1985, s. 176.; Özgünel 2003, s. 262

²⁴³ Bkz. RE 2R05, III, s.724.

²⁴⁴ F. Graf, Giritlilerin fareye "sminthos" dediğini, fakat Troas'ta yaşayanların fare için böyle bir kelime kullanmadıklarını düşünüyor. F. Graf, **Apollo**, Oxon, Routledge, 2009, s.23-24.

kızı Khryseis'i alıkoyan Agamemnon'dan onu serbest bırakmasını ister, Agamemnon talebini geri çevirir. Bunun üzerine Khryses, Apollon Smintheus'a dua eder. Duasında Apollon Smintheus'a Khrysa'nın ve kutsal Killa'nın koruyucusu, güçlü Tenedos'un efendisi diye seslenir²⁴⁵. Homeros, Khryses'i kâhin olarak tasvir etmez. Strabon ise Homeros'un dizelerinde bahsedilen Apollon Smintheus'un tapınağının Tenedos'ta olduğunu söyler. Ancak, Strabon²⁴⁶ tarafından bu şekilde tanımlanmış olmasa da Agamemnon **Ilias**'ın ilk satırlarında Khryses'in rahipliğini üstlendiği Apollon Smintheus tapınağından bahsederken, Khrysa'daki Apollon Smintheus tapınağını kastettiği düşünülmektedir²⁴⁷. Homeros ve Strabon'dan anlaşıldığı üzere, Aiolis ve Troas'ın çeşitli kentlerinde ve adalarda hem onurlandırılan hem de tapınaklara sahip olan tanrının Rhodos ve Girit'te de ibadet gördüğü anlaşılmaktadır²⁴⁸. 19. ile 20. yüzyıl araştırmacıları, **Ilias**'ta Apollon Smintheus'un Khryses'in duası üzerine Akhaların kampına gönderdiği vebayı, fare tanrısı olmasına bağlayarak 14. yüzyılın ortasında farelerin taşıdıkları pirelerle neden olduğu veba salgınını da bu ilişkiye kanıt olarak öne sürmüşlerdir²⁴⁹. Buna karşın, "sminthos" kelimesinin Troas'ta yaşayanlar için fare anlamı taşımadığını düşünen Graf, bu kelimenin ne Apollon Smintheus'a ibadet edenlerin ne de Homeros'u okuyanların kolayca anlayacağı bir şey olmadığını düşünmüş ve heykel tasvirlerinden sikkelere, kent kuruluş mythoslarına kadar inkâr edilemeyecek kadar açıkça görülen fare bağlantısının doğrudan kelime anlamıyla ilgili olmadığını gözler önüne sermiştir. Aksine tanrının yerel bir tanrının yerine geçerek, bu tanrının adını **epitheton**unda yansıttığını öne sürmüş ve fare ile salgın ilişkisinin modern bir çıkarım olduğunu, Eskiçağ insanların veba salgını olduğunda Apollon Smintheus'a başvurmadığına dikkat çekmiştir²⁵⁰.

²⁴⁵ Hom. **II**. 1.38

²⁴⁶ Strabon daha sonra Khrysa'da ve Rhodos'ta da birer Apollon Smintheus tapınağı olduğunu söyler. XIII.1.48

²⁴⁷ Hom. **II**. 1.38, Parke 1985, s.176.; Strabon XIII.1.46, 48.

²⁴⁸ L. Farnell, *The Cults of Greek States*, Oxford: Clarendon Press, 1896-1909, IV, s.162-166.

²⁴⁹ J. H. Moulton, A. T. C. Cree, "ΣΜΙΝΘΕΥΣ, Pestilence and Mice", **CR**, Cambridge University Press, Vol. 15, 5, July 1901, 284-285.; A. Lang, "Apollo Smintheus, Rats, Mice, And Plague", **CR**, Cambridge University Press, Vol. 15, 6, July 1901, 319-320.; G. F. Hill, "Apollo and St. Michael: Some Analogies", **JHS**, Vol. 36, 1916, 134-162.; A.H. Krappe, "ΑΠΟΛΛΩΝ ΣΜΙΝΘΕΥΣ", **Classical Philology**, The University of Chicago Press, Vol. 36, No. 2, Apr., 1941, 133-141.; J.B. Geyer, "Mice and Rites in 1 Samuel V-VI", **Vetus Testamentum**, Vol. 31, 3, Jul., 1981, 293-304.; vb.

²⁵⁰ Graf 2009, s.23-24.

Bu görüşlere ek olarak, Khrysa'nın kuruluş mythosunda fare olgusunun önemi ve tapınağın kurulduğu alanla bağlantısı açıkça anlaşılmaktadır. Aelianus'un **Hayvanların Doğası Üzerine**²⁵¹ adlı eserinden öğrendiklerimize göre koloni kurmak için yola çıkan Giritli bir kabile Delphoi'a gelir ve nereye yerleşecekleriyle ilgili Apollon'a başvuruda bulunurlar. Apollon'un kehanetine göre, "topraktan doğanların onlarla savaştıkları yer"²⁵² kolonilerini kurmaları gereken yerdir. Bu kehaneti aldıktan sonra Batı Anadolu'ya gelen Giritliler geceleme için Hamaksitos'ta konaklarlar ve çok sayıda farenin geceleyin ortaya çıktığını ve bunların kalkan askılarını ve yaylarını yediğini görürler. Bunun üzerine Apollon'un kehanetinde bahsedilen yerin Hamaksitos'taki bu alan olduğunu düşünür, buraya yerleşmeye ve Apollon Smintheus'a bir tapınak adamaya karar verirler. Aelianus aynı zamanda tapınakta farelere bakıldığından, sunağın altında yuvaları olduğundan ve hatta Apollon'un tripodunun hemen yanında bir fare durduğundan bahseder²⁵³. Aelianus'un aktardıkları, Apollon Smintheus'un daha önce belirtilen Girit kökenli olduğu önerileriyle örtüşmektedir. Tapınakla ilgili bir başka kuruluş efsanesinin geçtiği Troailı Polemon'a ait bir fragmana göre, Apollon Khrysa'daki rahibi Krinis'e kızarak tarlalara fareler gönderir ve hasatın mahvolmasına neden olur. Ardından da Apollon aldığı talep üzerine, oklarıyla fareleri öldürür. Bunun üzerine Krisis Apollon Smintheus adına bir kutsal alan kurar²⁵⁴. Bize ulaşmış bu anlatılar farelerin Eskiçağ'da kehanetle ilişkilendirilme²⁵⁵ örnekleri açısından net olmasa da Apollon Smintheus'un bilicilik faaliyetleriyle bir ilişki kurulmasını sağlamaktadır.

Apollon Smintheus antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular açısından zengin bir bulgu birikimi olarak tanımlanabilecek bir mirasa sahiptir, fakat bunlardan yalnızca birkaçı Apollon Smintheus'un bilicilik özelliğini vurgular niteliktedir.

Apollon Smintheus'un bahsinin geçtiği antik kaynaklar arasında, onun bir bilicilik tanrısı olduğunu en net şekilde ifade eden MS 3. yüzyılda yaşamış

²⁵¹ Ael. NA XII.5.

²⁵² "ἐνθα ἂν αὐτοῖς οἱ γηγενεῖς πολεμήσωσιν" Ael. NA XII.5.

²⁵³ Ael. NA XII.5.; Bu kuruluş mythosu için ayrıca bkz. Lykophron **Alexandra** 1303 ve Strabon XIII.1.48.

²⁵⁴ FHG III 124.31

²⁵⁵ Özellikle ölüm ve doğal afetler habercisi olarak görülmesi için bkz. O. Hekster, Of Mice and Emperors: A Note on Aelian "De natura animalium" 6.40, **Classical Philology**, Vol. 97, No. 4, Oct., 2002, 365-370.

Menandros Rhetor'un **Sminthiakos Hakkında** adlı konuşmasıdır. Orijinal adı **Περὶ Σμινθιακού** olan bu konuşma Suda'da Laodikeialı Menandros'a atfedilen **Περὶ Ἐπιδεικτικῶν**²⁵⁶ adlı eserde bulunmaktadır. Bu eserin Troaslı Aleksandros adlı bir rhetora ait olduğu iddia edilmiştir²⁵⁷. Bütün konuşma sırasında kullanılan “biz”, “bizim” gibi ifadeler bu ihtimali kuvvetlendirmekte ve konuşmada Apollon'un özelliklerinin Smintheion ekseninden ayrılmadan aktarılması civarda yaşayan biri tarafından yazıldığını düşündürmektedir. Aslında Apollon üzerine nasıl bir konuşma hazırlanması gerektiğini anlattığı bu bölümde, önce Apollon'un doğumundan bahseder ve onun kökenleriyle ilgili tartışmalara yer verilmesi gerektiğini aktarır. Sonra Lykia'da doğmuş olduğu ihtimalini ele alarak, “Tanrının Lykia'dan geldiğini ve Smintheion'u ele geçirdiğini ve burada **manteion**unu kurup tripodunu faaliyete geçirdiğini söylerler²⁵⁸” diye devam eder ve Smintheion'dakilerin tanrının kehanetlerine ilk sahip olanlar olduğunu ve başka yerlere buradan kehanetlerin gittiğini, bunun da kendi rızaları sonucunda olduğunu ve tanrının yer isimlerinden aldığı bütün **epitheton**larını eşit derecede sevdiğini söyler. Örnek olarak Pythios ve Sminthios'²⁵⁹u gösterir. Menandros bu şekilde Apollon Smintheus'u bilici bir tanrı olarak açıkça tanımlamakla kalmayıp aynı zamanda ilk bilicilik aktivitelerinin yapıldığı yerin Smintheion olduğunu iddia etmektedir. Ardından, neden Apollon'un burayı seçtiğinin anlatılması gerektiğini söyler ve tek tek Apollon'un özelliklerinden bahsedilmesine geçer; sırasıyla okçuluk, bilicilik, müzik ve sağlık konusunda nelerden bahsedilebileceğini üstün körü biçimde anlatır. Bilicilik özelliğinden bahsederken tanrının bir **mantis**²⁶⁰ olmasının en önemli başarısı olduğunu söyleyerek söze başlanmasını önerir. Konuşmanın sonunda ise Apollon Smintheus adına düzenlenen festivalden, tapınaktan, kült heykelinden, kutsal alan çevresindeki nehir ve kaynaklardan, tapınağa çıkan ve kutsal kabul edilen tüm yollardan bahsetmesi gerektiğini ve tanrıyı onurlandırarak konuşmayı bitirmesi gerektiğini söyler, fakat bunları söylerken hiçbir detay vermez, yalnızca çeşitli örneklendirmelerle nasıl bir üslupta

²⁵⁶ **Hitabet Üzerine.**

²⁵⁷ Bkz. C. Bursian, “Der Rhetor Menandros und seine Schriften”, **Abhandl. der bayer. Akad. der Wissenschaften**, XVI, 1882, s. 3-4.

²⁵⁸ Ἐκ δὲ Λυκίας παρ' ἡμᾶς ἀφικέσθαι λέγουσι τὸν θεόν καὶ καταλαμβάνοντα τὸ Σμίνθιον μαντεῖον ἐγκαταστήσαι τῷ τόπῳ καὶ κινήσαι τρίποδα. Men.Rhet. s. 439.

²⁵⁹ Metinde **epitheton Σμινθιος** olarak yazılmıştır. Men. Rhet. s. 440, Genel kanıya göre, Smintheus **epithetonu** bir yer adı kaynaklı değildir. Ancak tanrının **epithetonu** daha sonra yere de adını vermiştir. Bkz. Stephanos Byzantios, Sminthe.

²⁶⁰ **Μάντις**: bilici. Men. Rhet. s. 442.

bunlardan bahsedilmesi gerektiği aktarır²⁶¹. Tanrı onuruna düzenlenen bir festival olduğu, kutsal alanının yakınlarında su kaynakları olduğu ve buraya çıkan yolların Apollon'a adandığı dışında hiçbir bilgi alınamamaktadır.

Antik kaynaklarda, Apollon Smintheus'a yapılmış yalnızca bir tek başvuru anekdotu bulunmaktadır. Ovidius'un **Fasti** eserinde anlatılan hikâyedeki kehanet başvurusu tamamen Ovidius'un üretimi olabileceği gibi, günümüze ulaşmamış bir Hellenistik şairden alıntı olabileceği de düşünülmüştür²⁶². Buna göre, Dardanos'un oğlu Ilos, Ilion (Troia)'u kurduktan sonra Minerva'nın göksel bir işareti²⁶³ kentin tepelerinden iner ve bununla ilgili olarak Apollon Smintheus'a danışılır. Yalan söylemeyen Apollon Smintheus, korusunun loş ışığında kenti korumak için tanrıçayı muhafaza etmesi gerektiğini söyler ve Ilos Apollon'un dediğini yapar, ancak Ovidius, Priamos'un döneminde tanrıçanın iyi korunmadığını söyleyerek Apollon Smintheus'un kehanetinin gerçekleşmiş olduğunu ve Priamos döneminde kentin düştüğünü kastetmiştir²⁶⁴.

Pausanias ise, Apollon Smintheus tapınağına gömülen Herophile adında bir kâhine ile ilgili Aleksandreia Troaslıların anlattığı bir hikâyeyi aktarır. Buna göre, Apollon Smintheus tapınağında **neokorosluk**²⁶⁵ yapan Herophile, Hekabe'nin Paris'e hamileyken gördüğü rüyasını yorumlar ve kehanette²⁶⁶ bulunur. Pausanias'a göre, Aleksandreia Troaslılar bu kâhinenin hayatının büyük bir kısmını Samos'ta geçirdikten sonra sırayla çeşitli bilicilik merkezlerini gezdiğini ve sonra Troas'a gelerek öldüğünü, ardından da tapınağın korusuna gömüldüğünü söylerler²⁶⁷. Parke, **The Oracles of Apollo in Asia Minor**'da bu tip hikâyelerin uydurma olduğu kesin olsa da belirli tapınaklarla ilişkilendirilmelerinin nedeninin bu tapınakların gerçekten bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yapması olduğunu söyler²⁶⁸. Bu nedenle Eskiçağ yazarlarının aktardıkları süzgeçten geçirilip, detaylar dikkate alınarak incelenmelidir. Örneğin, Apollon Smintheus'un fare bağlantılı bilicilik özelliğiyle ilgili olarak daha önce de ele alınmış olan Aelianus'un eserinde²⁶⁹,

²⁶¹ Men. Rhet., s. 444-446.

²⁶² Parke 1985, s. 177.

²⁶³ Ov. **Fast.**, VI.420: **signum caeleste Minervae**.

²⁶⁴ Ov. **Fast.** VI.417-425.

²⁶⁵ **Νεοκόρος**: tapınak görevlisi.

²⁶⁶ Hekabe Paris'e hamileyken rüyasında yanan bir meşale dünyaya getirdiğini ve kenti yaktığını görür. Bkz. Apollod. **Bibl.** III.12.5, Pind. **Pae.** 8a vb.

²⁶⁷ Pausanias X.12.5-7.

²⁶⁸ Parke 1985, s.176.

²⁶⁹ Bkz. s. 54; Ael. **NA** 12.5.

Aelianus farelerden bahsederken Apollon Smintheus tapınağında bakılan ve beslenen farelerden birinin tripodun yanında durduğunu söyler. Bu da tripodun işlevi ve sembolizmi nedeniyle doğrudan bir bilicilik bağlantısı kurmaya yarar. Ayrıca, tapınakta tripod bulunması, Delphoi'daki Apollon Pythios bilicilik merkeziyle aynı bilicilik yönteminin söz konusu olabileceğini düşündürmüştür²⁷⁰.

Apollon Smintheus'un bilicilik özelliğini vurgulayan çok az yazıt bulunmaktadır. Smintheion'dan Lesbos adasındaki Molyvos'taki Aziz Panteleimon kilisesinin bahçesine götürülmüş, fakat bugün kaybolmuş Caius Cornelius Secundus Proculus için yaptırılmış bir onurlandırma yazıtında aynı zamanda şair olan Cornelius'un Apollon Smintheus'un kâhini olduğu söylenmektedir²⁷¹. Louis Robert, şehir meclisi tarafından onurlandırılan Cornelius adlı rahibin edebî yeteneklerini tanrının kehanetlerini nazımlaştırmak üzere kullanmış olabileceğini önermiştir²⁷². Bir diğer yazıt ise Aleksandreia Troas'ta bulunmuştur, fakat bugün yeri bilinmemektedir. Orta kısmı zarar görmüş 16 satırlık ve bir rahibe ait bu mezar yazıtının²⁷³ 13. satırı için yapılan tamamlama önerisine göre bu kişi Apollon Smintheus kâhini olabilir, ancak veri eksikliği sebebiyle bu tamamlama önerisi ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Sikkelerde Apollon Smintheus kültünün bilinen ilk izi MÖ 3. yüzyılın sonu, MÖ 2. yüzyıllar arasına tarihlenen Hamaksitos basımlarında görülmektedir²⁷⁴. Muhtemelen MÖ 188'den sonra Hamaksitos'un Aleksandreia Troas'a dahil olmasıyla kutsal alanın etkileri Aleksandreia Troas sikkelerinde görülmeye başlanmıştır²⁷⁵ ve MS 3. yüzyıla'a kadar sürmüştür. Kentin Apollon Smintheus tipinin olduğu ilk sikkelerinin ön yüzlerinde çelenkli Apollon başları, arka yüzlerinde ayak ucunda fare duran, elinde yayıyla ayakta duran Apollon Smintheus tipleri

²⁷⁰ Parke 1985, 178.

²⁷¹ IK 53, 43, 4-5.

²⁷² IK 53, 43.; a.g.e., s. 77.; OMS, s. 1099.

²⁷³ IK 53, 140.

²⁷⁴ A. Bresson, "Hamaxitos en Troade", J. Dalaison (ed), **Espaces et pouvoirs dans l'Antiquité de l'Anatolie à la Gaule**. Hommages à Bernard Rémy, Grenoble, 2007, s. 139-158.; BMC s. 56, 3.; SNG Cop. Troas 345., Bu sikkeler MÖ 4. yüzyıla tarihlenirken, önce Bresson, daha sonra da Ellis-Evans tarafından bu tarihleme değiştirilerek MÖ 3. yüzyılın sonu, MÖ 2. yüzyıl başı önerilmiştir.

²⁷⁵ Apameia antlaşmasından önce Aleksandreia Troas bu kutsal alanı sınırları içinde bulundursaydı, Homeros'tan beri bilinen kültle bağlantısının altını çizmek, bölgede prestij kazanmak ve ekonomik olarak da kültten faydalanmak adına, kurulduğu MÖ 311'den beri sikkelerinde Apollon Smintheus'a yer vereceği önerilmiştir. Bkz. A. Ellis-Evans, **Mouse-Killing Apollo and His Coinage: New Light on the Mint of Aleksandreia Troas in the Hellenistic Period**, American Numismatic Society, New York, 15 Eylül 2017 (Çevrimiçi), <http://numismatics.org/news/lectures/>.

bulunmaktadır²⁷⁶. MÖ 2. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arasına tarihlenen sikkelerde tarzı değişse de yine ön yüzde çelenkli Apollon başı bulunurken, arka yüzde bir elinde ok ve yay diğer elinde patera bulunan ayakta Apollon Smintheus, **ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΜΙΘΕΩΣ** ve **ΑΛΕΞΑΝ** lejantlarıyla görülür²⁷⁷. MS 2. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan Roma imparatorluk dönemi sikkelerinde ise arka yüzlerde çeşitli Apollon Smintheus betimlemeleriyle birlikte²⁷⁸, tripod²⁷⁹, tapınak ve kült heykeli²⁸⁰ gibi kimi doğrudan bilicilik ile ilintili kimi de Apollon Smintheus'un kentin kimliği için ne derece önemli olduğunu vurgulayan betimlemeler karşımıza çıkar. Apollon Smintheus'un Roma imparatorluk dönemine kadar çeşitli sikkelerinde görülen kült heykeli günümüze ulaşamamıştır. Ancak Strabon²⁸¹ gibi Eskiçağ yazarlarından öğrendiğimiz kadarıyla, MÖ 4 yüzyılın meşhur bir heykeltraşı olan Skopas tarafından yapılmış heykelde Apollon eteklerinde bir fareyle betimlenmiştir. Sikkeler üzerindeki tiplerde farenin olmaması, bunun yanlış bir eşleştirme olduğunu düşündürmüştü, ancak sikke üzerindeki heykelin ayaklarının dibine o ölçekte bir fare figürü yerleştirmenin güçlüğü iddiasıyla, Strabon'un bahsettiği kült heykeliyle sikkelerdekini aynı olduğu kanaatine varılmıştır²⁸².

Antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler ve arkeolojik buluntular Apollon Smintheus bilicilik kültürünün MÖ 4. yüzyılın sonundan başlayarak MS 3. yüzyıla kadar olan dönemde varlık göstermiş olabileceğine yöneliktir. Kültün yayılım alanı da daha evvel belirtildiği gibi köken tartışmalarındaki önerilerle paralellik göstermektedir. Tenedos²⁸³ ve Lesbos gibi Kuzey Ege adalarından Girit ve Rhodos gibi Güney Ege adalarına kadar kültürün izleri görülmektedir. Anadolu yarımadasında ise, Pergamon sikkelerinde Asklepios'un yanında Apollon Smintheus'un görülmesinin, kültürün Pergamon'da da önemli bir yeri olduğuna işaret

²⁷⁶ SNG Aulock, Nachträge, 7545

²⁷⁷ NAC 29 (5/2005), lot 198.

²⁷⁸ Bu tipi taşıyan örnek bir Commodus dönemi Aleksandreia sikkesi için bkz. RPC IV.2 143 (temporary).

²⁷⁹ Commodus dönemi Aleksandreia Troas sikkelerinde tripod önünde paterayla sunuda bulunan Apollon için bkz. SNG Cop Troas 125; RPC IV.2 153 (temporary); RPC IV.2 174 (temporary); RPC IV.2 9202 (temporary); Yalnızca tripod olan sikke için bkz. RPC IV.2 11289 (temporary).

²⁸⁰ Caracalla Dönemi tapınak içinde kült heykeli betimlemeli sikkeler için bkz. SNG Turkey 3.1. 283; 284.

²⁸¹ Strabon XIII.1.48

²⁸² P. W. Lehmann, "New Light on Skopas", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, Vol. 15, No. 1/2, 1978, 67-71. s. 58

²⁸³ Strabon XIII.1.46.; Eust. Dionys. Perieg. s. 210.

ettiği düşünülmüştür²⁸⁴. Kültün synkretik bir yapısı olduğu gerçeği de tanrıya atfedilen özelliklerde ve **epithetonunda** takip edilebilmektedir. Apollon Smintheus'un barındırdığı yerel izler Apollon'a yeni bir kimlik katmış, fakat tanrı Troas'a gelirken yanında getirdiği esas kimliğini de korumuştur.

E. Aiolis

1. Aigai

Batı Anadolu'daki Aioli kentlerinden olan Aigai, bugün Manisa'nın Yunddağı Köşeler köyünün güneyinde bulunan Gün dağında²⁸⁵ MÖ 8. yüzyıldan itibaren yerleşim görmüştür. Yerleşimin kuzeyinden geçen antik yol doğuya doğru takip edildiğinde Kocaçay (Tisnaios) deresi kıyısında bulunan Apollon tapınağı kalıntılara ulaşılır²⁸⁶. Antik kaynaklarda bahsi geçmeyen Aigai'daki Apollon'un **epithetonu** Kalkhedon'un Apollon'u ile birebir aynı ve kehanetle ilgili anlamına gelen bir sıfat olan Khresterios (**Χρηστήριος**)'tur. Bir mağaranın yakınında bulunan Apollon Khresterios'un tapınak kalıntıları arasında²⁸⁷ teras, **cella** duvarları, İon düzeninde sütun tamburları ve yakın geçmişe kadar bütünüyle ayakta olan bir kapı çerçevesi bulunmaktadır.

19. yüzyılda bölgeye araştırmacılar geldiğinde, tapınağın Apollon Khresterios tapınağı olarak tanımlanabilmesini sağlayan yazıt tapınak kalıntıları arasında bir arşitrav parçası üzerinde görülmüştür²⁸⁸. MÖ 46-44 yıllarına tarihlenen yazıtta göre, Aigai halkı Proconsul Publius Servilius Isauricus'a teşekkür etmek için Apollon Khresterios'a adakta bulunmuştur²⁸⁹. Aigai'nin kuzeyindeki Atçılar köyünde bulunan²⁹⁰ bir başka yazıt ise Hellenistik döneme tarihlenmektedir ve tapınağın bu dönemde işlevsel olduğunu kanıtlar niteliktedir. Pergamon krallığının

²⁸⁴ C. Özgünel, "Apollon Smintheus Kültü", **Arkeoloji Dergisi** XII, 2008-2, 1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültürleri Sempozyum Bildirileri 17-20 Ağustos 2005, Ege Üniversitesi, İzmir, s.168.

²⁸⁵ Y. Sezgin, "Aioli'de Bir Dağ Kenti: Aigai", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, Ocak-2013, s. 95-116.

²⁸⁶ Y. Sezgin, **Gelenekle Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yunddağı (Sorunlar ve Öneriler)**, Aigai-Yunt Dağının Kısa Tarihi ve Aigai Antik Kenti, Manisa 2017, s. 46.

²⁸⁷ R. Bohn, **Altertümer von Aegae**, Berlin, 1889, s. 46-47.; M. A. Clerc, "Les Ruines d'Aegae en Eolie", **BCH** 1886, 10, s. 275-296.

²⁸⁸ E. Fabricus, "Der Tempel des Apollon Chresterios bei Aigai." **Athenischen Mitteilungen**, 10, 1885, 272-274, s. 272.

²⁸⁹ OGIS 450.; IGR IV.1178.

²⁹⁰ G.E. Bean, "Two inscriptions from Aeolis", **Bulleten** XXX, 1966, s.525-537.

kurucusu Philetairos (MÖ 283-263) tarafından²⁹¹ tanrıya arazi vakfedilmiştir²⁹². Bir başka yazıtta ise yine Attalos oğlu Philetairos, Apollon Khresterios'a adakta bulunmuştur²⁹³. Benzer bir yazıt da tam buluntu yeri bilinmemekle birlikte antik kent çevresinde kopyalanmıştır, fakat buluntu yeri belirsizliği nedeniyle, Philetairos gibi kenti etkisi altında tutmaya devam eden I. Eumenes'in (MÖ 263-241) ne büyüklükte bir araziyi kutsal alana tahsis ettiği tahmin edilememektedir²⁹⁴. Bunların yanı sıra, 1996 yılında Klaros'ta kazılarda bulunmuş Aigai'ya ait bir dekret vasıtasıyla, rahiplerin kentte yönetici konumunda olduklarına ve burada kastedilen rahiplerin Apollon Khresterios rahipleri olduğuna dair bir çıkarım yapılmıştır. Bu varsayım doğru kabul edildiği takdirde Apollon Khresterios'un kentteki gücünün MS 3. yüzyılın ilk yarısında devam ettiği düşünülebilir²⁹⁵.

Aigai sikkelerinde MÖ 4. yüzyıldan itibaren Apollon tipleri görülmektedir²⁹⁶. Bunların arasında özellikle Apollon Khresterios'la bağdaştırılan sikke tipi sağa doğru duran, **himation** giymiş, sağ eliyle **taenia**, sol eliyle defne dalı tutan kült heykeli betimlemesidir²⁹⁷. Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bu sikkelerin diğer yüzlerinde genellikle imparator büstlerine rastlanmaktadır²⁹⁸. Hadrianus döneminde de kült heykelinin cepheden betimlendiği bir örnek de bulunmaktadır²⁹⁹.

²⁹¹ Aynı kişi tarafından yaptırılmış bir başka adak yazıtına ise Attika lehçesinde rastlanılmıştır. Bkz. CIG 3527, OGIS 312.

²⁹² a.g.e., 525,1.; K. Bringmann, H. Steuben, **Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer**. Teil 1: Zeugnisse und Kommentare, Berlin, 1995, s. 286 no. 252.

²⁹³ a.g.e., s. 285, no. 251.

²⁹⁴ H. Malay, **Researches in Lydia, Mysia and Aiolis** (ETAM 23), Wien 1999, 22.; Aigai'nın kuş uçuşu yaklaşık 20 km uzağında Magnesia ad Sipylum ve Apollonis arasında bulunmuş olan yine bir Apollon kâhiniyle ilgili yazıt, bilinen en yakın bilicilik yeri olması ve tamamı okunamayan epithethonunun da Khresterios olarak tamamlanması dolayısıyla Aigai'ya atfedilmiştir. Bkz. K. Josef, A. Permerstein, **Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis**, Wien, 1908, no. 91 s. 44-45., W. M. Ramsay, "Neryllinus", **CR**, Vol. 48, No.1, Feb. 1934, 9-13, s. 11. Yazıtın bir başka tamamlama önerisi için bkz. L. Robert, **Villes d'Asie Mineure**. Études de géographie ancienne, seconde édition, Paris, E. de Boccard, 1962, s.91-2.; Bkz. Panda, s. 67.

²⁹⁵ P. Gauthier, "Nouvelles Inscriptions de Claros : Décrets d'Aigai et de Mylasa pour des Juges Colophonien", **REG**, 1999, 1-36, s. 8.

²⁹⁶ SNG Aulock Aeolis 1593.

²⁹⁷ J. Servais, "ΣΤΕΜΜΑΤ' ΕΧΩΝ ΕΝ ΧΕΡΕΣΙΝ", **L'Antiquité Classique**, T. 36, Fasc. 2, 1967, 415-456, s. 448.; L. Lacroix, "La statue masculine", **Les reproductions de statues sur les monnaies grecques: La statuaire archaïque et classique**, Presses universitaires de Liège, 1949, s. 42-100.

²⁹⁸ Sikkelerin ön yüzünde görülen imparatorlar arasında Augustus (RPC I 247), Claudius (SNG von Aulock 7672), Vespasianus (RPC II 967; SNG Cop. 24.1262), Titus ve Domitianus (SNG Aulock 7673) bulunmaktadır.

²⁹⁹ RPC III 1922.

Özetle, elimizdeki somut veriler MÖ 3. yüzyıl ve MS 3. yüzyıl arasında kent için önemli bir bilicilik tanrısının varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Pergamonlu yöneticilerin bilici tanrı Apollon Khresterios'a bahsettiği önem yazıtlar vasıtasıyla anlaşılmaktadır, ancak bu durumun kentin uzun bir süre Pergamon himayesinde kalmasından kaynaklandığı düşünülebilir³⁰⁰. Çok yakınında Gyrneion³⁰¹ gibi merkez olarak daha ünlü bir bilicilik alanı varken, özelliğini adında taşıyacak kadar iddialı olduğu düşünülebilecek Apollon Khresterios'un ne kadar öne çıktığını değerlendirebilmek için yeterli bilgimiz olmamakla birlikte yine yazıtlar ve sikkeler vasıtasıyla tanrının öneminin en azından kent bazında Roma hakimiyetinde de devam ettiğini söylemek mümkündür.

2. Gryneion

Elaia ve Myrina arasında Çandarlı Körfezi kıyısındaki Gryneion antik kenti günümüzde İzmir'in Aliağa ilçesi sınırlarında bulunmaktadır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, antik kaynaklar ve arkeolojik yüzey buluntuları karşılaştırılarak kentin ve daha sonra da kentteki Apollon tapınağının yeri belirlenmeye çalışılmış, bölgeye yapılan seyahatler sonucunda genel kanı Temaşalık burnu üzerine yoğunlaşmıştır³⁰². Ancak yarımadaının hem kenti hem de tapınağı taşıyacak boyutta olmadığı gözlenmiş ve anakaraya doğru kentin yayılmış olması gerektiği önerilmiştir³⁰³. Antik kaynaklarda, bir bilicilik merkezi olarak adlandırılan tapınak deniz kenarında ve kutsal alanında bir de kutsal koruyla (ἄλσος) tasvir edilmiştir. Strabon'a göre, Gryneion'da çok pahalıya mal olmuş beyaz mermerden bir Apollon tapınağı ve eski bir **manteion**³⁰⁴ vardı. Strabon'un **manteion** için ἀρχαῖος sıfatını kullanmış olması tapınağın geçmişini derinleştiren önermelere neden olmuştur³⁰⁵. Pausanias vasıtasıyla ise, tapınağın bilicilik faaliyetleriyle bağlantılı iki önemli unsura vâkıf oluruz. Bunlardan biri, tanrıya yapılan keten zırh sunularıdır. Pausanias, keten zırhların başka kutsal alanlarda da

³⁰⁰ Bkz. Y. Sezgin, "Antik Dönemde Pergamon-Aigai İlişkileri", *Arkeoloji Dergisi* XVII, 2012, 81-96.

³⁰¹ Bkz. Gryneion, s. 61.

³⁰² G. Ragone, "Il Tempio di Apollo Gryneios in Eolide", *Studi Ellenistici* 3, 1990, 9-112 s. 9-31.; Plin. *Naturalis Historia* V.32.

³⁰³ G. Bean, *Aegean Turkey: An Archaeological Guide*, London, 1966, s. 83-85. Yarımada üzerinde görülen mimari buluntular Bizans dönemine tarihlenirken, yüzeyde bulunan keramik örnekleri arasında Klasik, Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenen parçalar bulunmaktadır. Ragone 1990, s. 37.

³⁰⁴ **μαντεῖον ἀρχαῖον**, Strabon XIII.3.5.

³⁰⁵ Ragone 1990, s. 44.; Parke 1985, s. 172.

tanrılara sunulduğu gibi, Gryneion’da da bu ritüelin gerçekleştiğini aktarmıştır. Diğer i se, kutsal alanda hem kokusu hem de görüntüsü keyif veren, meyvesi olmayan ve bakımlı ağaçlarla dolu çok güzel bir koru olduğu bilgisidir³⁰⁶.

Gryneion’daki Apollon’a Vergilius’un iki farklı eserinde değinilir ve her ikisinde de bilicilik olgusu ön plandadır. **Aeneis**’te, Aeneas kendisine Apollon Gryneios’un ve Lykia’daki kehanetlerin Italia’yı ele geçirmesini emrettiğini söyler³⁰⁷. **Eclogae** eserinde ise, hamisi Cornelius Gallus’un Gryneion’daki Apollon bilicilik tapınağının kuruluşuyla ilgili epik bir eser yazacağını bildirir ve burayı “Gryneion korusu” olarak anar³⁰⁸. Maurus Servius Honoratus, **Eclogae** için MS 4. yüzyılın sonunda kaleme aldığı yorumunda, bu projenin Euphorion’un Kalkhas ve Mopsos arasında geçen kehanet çekişmesini konu alan şiirinden³⁰⁹ esinlenerek ortaya çıkmış olduğunu ileri sürmeden önce koruda ağaçların, çiçeklerin, çimenliklerin ve çok sayıda su kaynaklarının olduğundan bahseder³¹⁰. Kalkhas ve Mopsos arasında geçen çekişmeye göre, Mopsos’un Kalkhas’ın ölümüne dair kehaneti gerçekleştirmiştir. Ancak bu kehanet anekdotunun en önemli kısmı kutsal koru bağlamında verdiği bilgidir. Buna göre koruda yeni şarap tadılması yasaktı ve Kalkhas da aslında bu yasağı delerek ölmüştü. Bu eylemin de tehlikeli ritüellerle bağdaştırıldığı, bu nedenle Apollon’un kutsal alanında yasak olduğu önerilmiştir³¹¹.

Servius aynı yorumda Gryneion’a ve Pergamon’a ortak bir kuruluş efsanesi atfetmiştir. Buna göre Grynios yönetime geçince komşularının direnişiyle karşılaşmış ve Epeiros Pergamos’un desteğini alarak onları alt etmişti. Ardından da Apollon’un kehaneti uyarınca, müttefiki ve kendi adına iki kent³¹² kurmuştu. Bu kehanet, Apollon Gryneios’un ilk kehaneti olarak yorumlanmıştır. Kuruluş efsanesinin kaynağı olarak ise, Euphorion önerilmiştir, fakat kaynak herhangi bir başka Hellenistik dönem şairi olabilir³¹³. Servius, yorumunun sonunda Varro’dan

³⁰⁶ Pausanias I.21.7.

³⁰⁷ Verg. **Aen.** V. 345.

³⁰⁸ “**Grynei nemoris**” bkz. Verg. **Ecl.** VI.72-73.

³⁰⁹ Euphorion fr.97. Bu şiirde yarışmanın yapıldığı yer Klaros yerine Gryneion olarak geçmektedir. Bu değişim, Attalid hanedanının gözüne girme girişimi olarak yorumlanmıştır. Bkz. Parke 1985, s. 173.

³¹⁰ Serv. **Ecl.** VI.72.

³¹¹ F. Graf, “Bois sacrés et oracles en Asie Mineure”, **Actes du Colloque International (Naples 1989)**, Naples, Publications du Centre Jean Bérard, 1993, 23-29, (Çevrimiçi) 2018, <<http://books.openedition.org/pcjb/323>>.

³¹² Pergamon ve Gryneion. Gryneion için bir başka ad kökeni olarak Amazon Gryne bkz. Serv. **Aen.** IV.345

³¹³ Parke 1985, s.173-174.

alıntı yaptığını söyleyerek, Gryneion'daki Apollon korusunun bir çeşit kutsal sığınak olduğunu ve tutsak kimsenin giremediğini, koruya girmeden evvel zincir ve prangaların bir ağaca asıldığını bildirir. Antik kaynaklar vasıtasıyla Gryneion'daki varlığına vâkıf olduğumuz kutsal koru başka Eskiçağ kutsal alanlarında³¹⁴ da karşımıza çıkmaktadır ve özellikle de Smintheion, Klaros, Didyma ve Soura gibi Küçük Asya'nın önemli bilicilik merkezlerinin de ortak noktasıdır. Fritz Graf, 1989 yılında Napoli'de gerçekleşen “**Les Bois Sacrés**”³¹⁵ konferansı için kaleme aldığı bildirisinde Küçük Asya'daki Apollon kutsal korularının üzerinde durmuştur³¹⁶. Kutsal korunun akademik olarak algılanış geçmişinden bahseden Graf, ilk olarak Platon'un bu koruların tapınak çevresinde bir dekor görevi gördüğü fikrinden³¹⁷ bahseder, daha sonra da Birge ve Laumonier gibi çeşitli araştırmacıların koruları sırasıyla üreme, bitkilenme³¹⁸ gibi süreçlerle ilişkilendirdiğini ya da en çok kutsal korusu olan tanrının Apollon olmasına rağmen tanrıçalar ve yeraltı tanrılarıyla³¹⁹ bağlantısının üzerinde durduğunu belirtir. Graf'ın görüşüne göre ise, bilicilik merkezleri medeniyetin uzağında kurulmuştu³²⁰. Bu da bu din pratiğinin izole ve gündelik hayattan ayrı bir alana ihtiyaç duymasıyla ilişkilendirilmiştir. Kent olgusu nasıl ki medeni hayatı ve normallığı yansıtıyorsa, orman da vahşi hayatı ve esrimeyi simgeler. Bu bağlamda, Graf kutsal koruların da medeni hayattan uzak, bilicilik faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu alanı sağladığını önerir ve Gryneion'daki köleleri özgürleştiren kutsal korunun da Altın Çağ'ı hatırlatan cennetvari tasvirinin tam olarak da bu ihtiyaç duyulan alanı oluşturduğunu söyler. 2018'de, Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler vasıtasıyla bu korunun bulunduğu yere ve sınırlarına dair bir öneride bulunulmuştur. 1487 yılına tarihlenen bir belgede “Temaşalık Korusu” adıyla geçen ve gelirleri tımarlı sipahilere paylaştırılan korunun, Gyrneion'un kutsal korusu olduğu düşünülmektedir. 1654 yılına kadar birkaç defa detaylı olarak korunun sınırlarının hangi alanları içerdiği kayıtlara yansıtılmıştır, ancak bu tarihten sonra korunun küçüldüğü anlaşılmaktadır³²¹.

³¹⁴ Kutsal korular en çok Apollon kutsal alanlarıyla ilişkili olarak görülürken, korusu olan başka tanrı ve tanrıçalar da bulunmaktadır.

³¹⁵ “Kutsal Korular”. Graf 1993, s. 23-29.

³¹⁶ a.e.

³¹⁷ Platon, **Nomoi** VI. 761.

³¹⁸ D. E. Birge, **Sacred Groves in the Ancient Greek World**, Berkeley, 1982.

³¹⁹ Laumonier 1958, s. 364.

³²⁰ Ancak bunun tersi örnekler de mevcuttur, bkz. Kalkhedon'daki Apollon Khresterios tapınağı.

³²¹ Koru ve sınırları üzerine daha fazla bilgi için bkz. E. Doğer, H. Ortaç, “Osmanlı Dönemi'nde Güzelhisar-ı Menemen Kazası Tahrirlerinden (15.-17. Yüzyıllar) Hareketle Apollon Gryneion

Atinalı Philostratos'un MS 1. yüzyılda yaşamış olan Apollonius'un yaşamını anlattığı eserinde ise, Gryneion Apollon'un önemli bilicilik tapınakları arasında sayılır. Buna göre, Lesbos'ta bir Orpheus başının kehanette bulunduğunu aktarırken, Apollon'un Gryneion, Klaros ve Delphoi gibi merkezleri yerine insanların neden Orpheus'u tercih ettiklerini anlamak için dikkatini buraya verdiğinden bahseder³²².

Bir başka antik kaynakta, Athenaios **Deipnosophistai** adlı eserinde Hermias'ın Gryneion Apollon'u üzerine yazdığı bir eserden bahseder ve bu eserin ikinci kitabından Naukrautis'teki festival adetlerini anlatan bir paragrafı alıntılar³²³. Bu atfın, Gryneion açısından iki önemi bulunmaktadır. Birincisi, Hellenistik dönemde buradaki Apollon üzerine en azından iki kitaptan oluşan bir metin yazıldığını anlamamızı sağlaması açısından önemlidir. İkinci olarak da Hermias'ın eserinde, Naukrautis'te uygulanan festival adetlerinden bahsetmesi bir **excursus** olarak algılanabilecek olsa da konunun çıkış noktası Gryneion Apollon'u ile bir şekilde bağlantılı olmalıdır.

Antik kaynaklara, özellikle de ikincil olanlara dikkatle yaklaşmak gerektiği için ve kent çevresinde bulunan yazıtların da doğrudan bilicilik bağlantısını ortaya koymaması dolayısıyla, Gryneion'daki Apollon tapınağı bir bilicilik merkezi olarak kesin bilinirliğini Kaunos'ta bulunmuş 16 satırlık Grekçe yazıt sayesinde kazanmıştır. Yazıtta göre, Kaunoslular iyi bir hasat için ne yapmaları ve hangi tanrıları memnun etmeleri gerektiğini öğrenmek için Imbroslu Menodios Sosikleous'u Gryneion'a göndermiştir. Tanrının cevabının yalnızca küçük bir kısmını eksik olarak içeren yazıtta, Kaunosluların Apollon ve Zeus'u onurlandırması (ya da onurlandırmaya devam etmesi) gerektiği anlamı çıkmaktadır. Hellenistik döneme tarihlenen yazıttaki ifadeler Kaunos'un Rhodos hakimiyetinde olmadığı, bağımsız olduğu bir döneme işaret ederken, yazıtın stili de Rhodos bölgeyi kontrol altına almadan önceki dönemi, MÖ 1. yüzyıl öncesini düşündürmüştür³²⁴.

Kutsal Korusu'nun Sınırları Üzerine Yeni Veriler", **Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları**, Aliğa Kent Kitaplığı, 2018, 45-59.

³²² Philostr. VA. IV.14.

³²³ Athenaios **Deipnosophistai** IV.1149d.

³²⁴ G. Bean, "Notes and Inscriptions from Caunos", JHS, 74, no. 21, 1954, 85-110, s. 85-87. Bu yazıt üzerine başka yorumlar için bkz. J. Robert, L. Robert, Bulletin Epigraphique, REG, 69, 1956, 104-191, s. 163-164.; J. Robert, L. Robert, Bulletin Epigraphique, REG, 72, 1959, 149-283s. 245.; R. Merkelbach, "Ein Orakel des gryneischen Apollon", ZPE, 5, 1970, s.48.

MÖ 4. yüzyıldan itibaren sikke basan Gryneion'un sikkelerinde bilicilik unsuruyla ilgili doğrudan bir bulgu görülmezken, bilinen tüm sikkelerinin ön yüzünde Apollon başı görülmektedir³²⁵. Apollon'un bilicilik merkezinin bulunduğu bir kentte, kentin baş tanrısının da bilici tanrı olması birçok antik kent örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Gryneion'un kendi bastığı sikkelerin yanı sıra, Myrina sikkelerinde de bilicilik faaliyetlerinin etkisi görülmektedir. Strabon'un kentten bahsederken Myrina'nın kasabası³²⁶ ifadesini kullanmasının, kentin bir süre Myrina'ya bağlı, kent olma özelliğinden mahrum kalmış bir statüsünün olduğu göstergesi olduğu kabul edilirken, MÖ 2. yüzyılın ortasından itibaren Myrina sikkelerinde Apollon Gryneios'un görülmeye başlaması bu fikri güçlendirmektedir³²⁷. Kutsal alanın etrafında gelişmiş olması olası olan bir yerleşimin, yakınlarında bulunan bir kente bağlı olması durumu da Eskiçağ dünyasının yabancı olduğu bir olgu değildir. Gryneion'daki Apollon tapınağının edebî kaynaklar ve Kaunos'ta bulunan yazıt vasıtasıyla Eskiçağ insanının mitolojik hafızasında ve uzaklardaki bir kentin dinî yaşamında izleri olması ve bilinen bazı bilicilik merkezlerine ev sahipliği yapan kentlerle ortak noktalara sahip olması, elimizdeki kısıtlı bulgulara rağmen, burayı Eskiçağ ölçeğinde tipik bir bilicilik merkezi kılar.

³²⁵ Gryneion sikkeleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. O. Tekin, "Gryneion ve Sikkeleri", **Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları**, Aliğa Kent Kitaplığı, İzmir, 2017, 101-113.

³²⁶ Πολιχνιον Μυριναιον, Strabon XIII.3.5.

³²⁷ MS 17 yılında bölgede gerçekleşen depremden sonra, antik kaynaklar ve epigrafik belgelerde etkilenen ve yardım alan kentler arasında Gryneion'un sayılmamasının nedeni olarak da Gryneion'un Myrina'ya bağlı olması gösterilmiştir. Bkz. Ragone 1990, s. 43.

F. Lydia³²⁸

1. Thyateira

Günümüzde Manisa'nın Akhisar ilçesi sınırlarında kalan Kuzey Lydia kenti Thyateira'da bulunan bir yazıt vasıtasıyla gizem kültleriyle bağlantılı olabilecek bir bilicilik faaliyetine rastlanılmıştır³²⁹. Küçük bir sunak üzerinde bulunan mezar yazıtı, ölümünden sonra kahramanlaştırılan Ammias adlı bir rahibe için yaptırılmıştır. Thyateira'nın dinî çerçevesinde Artemis gizemlerinin³³⁰ yeri olsa da yazıtta rahibe Ammias ve Artemis gizemlerini bağlayacak net veri yoktur. Louis Robert, Ammias'ın da Akmonia yakınlarında bulunan Epitynkhanos adlı bir başrahibin yazıtında olduğu gibi synkretik bir gizem kültü mensubu olabileceğini önermiştir³³¹. Hangi tanrılarla bağlantısı olduğu bilinmeyen bu rahibenin mezar taşının son satırlarında kendi ağzından, gerçekleri öğrenmek için kendisine başvuranların istediklerini elde edecekleri ve cevapları bir görüntü vasıtasıyla³³² gece ya da gündüz alacakları yazmaktadır³³³. Bu son satırda geçen görüntüyle (rüayla) cevapları alma ifadesi **incubatio**³³⁴ yöntemini akıllara getirmektedir³³⁵. Eskiçağ'da bilinen bir olgu olan kahramanlık biliciliği ve ölümler biliciliğinden daha farklı olan ve rahibe Ammias'ın mezarı başında gerçekleşen bu prosedür günümüz Türkiye'sinde hala uygulanan türbelere başvurma ritüellerinin Anadolu'daki ilk örneklerinden biri sayılabilir.

³²⁸ Günümüzde Manisa'nın Kula ilçesinin Gökçeören mahallesi (Maionia) ve İncesu mahallesi (Kollyda) yakınlarında bulunan iki yazıt vasıtasıyla Zeus Arios adlı bir tanrının bölgedeki varlığı bilinmektedir. **Epithetonunu** Arios isimli kült kurucusundan aldığı düşünülen tanrıya bir yazıtla iyileşmek için adakta bulunulurken bir kâhinin aracılık ettiği anlaşılmaktadır. bkz. TAM V, I 535.; M. Paz de Hoz, **Die Lydischen Kulte im Lichte der Griechischen Inschriften**, Rudolf Habelt 1999, s.90. Bir diğer yazıtta da tanrının buyruğu uyarınca Zeus Arios'a bir herme adanmıştır bkz. H. Malay, "Dedication of a Herm to Zeus Ariou", **EA**, 37, 2004, 179-180. Söz konusu olan ilk yazıt sağlık bağlantılı bir bilicilik kültürünü akla getirmektedir.

³²⁹ Yazıt için tarih önerisi verilmemiştir. Bkz. L. Robert, **Études anatoliennes**, Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, E. Boccard, 1937, s.129-133.; R. Merkelbach, "Inscription aus Thyateira." **ZPE**, 15, 1974, s. 208.

³³⁰ TAM V.2, 995.

³³¹ Robert 1937, s.131.; R. Merkelbach, J. Stauber, **Steinepigramme aus dem griechischen Osten III**, Der " Ferne Osten" und das Landesinnere bis zum Tauros, Munich 2001, s.235-241.

³³² **διὰ ὀράματος**.

³³³ TAM V.2, 1055.

³³⁴ Rüya ya yatma. Bkz. G. H. Renberg, **Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World**, Leiden, Brill 2017.

³³⁵ a.g.e., s. 323-324.

2. Panda

Manisa'nın kuzeyindeki Çamköy'e Louis Robert tarafından lokalize edilen Panda'nın ilk önce Apollonis ve Magnesia arasındaki tepelerin yamaçlarında kurulmuş ve Magnesia'nın **territoriumunda** bulunan bir kasabayken, MS 3. yüzyılda önemi artarak kent statüsüne erişmiş olabileceği düşünülmüştür. Bu fikir de Panda'ya dair elimizdeki tek antik kaynak olan, Plinius'un **Naturalis Historia** adlı eserinde Pergamon **conventusu** kentleri arasında sayılmasına dayandırılmıştır³³⁶. Panda'da bilicilik faaliyetlerinin söz konusu olduğu bir Apollon tapınağının varlığına dair bilgiler, en az Panda üzerine sahip olduğumuz bilgiler kadar kısıtlıdır. Panda'ya dair elimizde bulunan en eski bilgi MÖ 3. yüzyılda, II. Seleukos döneminin başında Magnesia ve Smyrna arasında yapılmış bir antlaşmanın şartlarını içeren yazıtta geçmektedir. Yazıtta antlaşmanın sergileneceği tapınaklar arasında Panda'daki Apollon tapınağı da bulunmaktadır. Louis Robert, bu tapınağın bulunduğu yerin, Plinius'un listelediği yerle birebir örtüştüğünü ileri sürmüştür³³⁷. Apollon tapınağının bilicilik faaliyetini gözler önüne seren ise yaklaşık olarak MS 160 yılına tarihlenen Grekçe bir onurlandırma yazıtıdır. Buna göre Publius Calvisius Agathadoros Apollon'un kâhinliğini yapmış ve aynı yazıtta göre onun ardından bu görevi T. Flavius Eutykhianus yerine getirmiştir. Manisa ve Akhisar arasında Çamköy'de bir çiftliğin bahçesinde 1880 yılında tespit edilen yazıtın ilk başta Aigai'daki Apollon Khresterios tapınağıyla ilgili olduğu³³⁸ ve taşın oradan taşınarak bu bölgeye getirildiği düşünülmüştür. Ancak, taşın Aigai'dan taşınmak için çok uzakta olması, yazıtta Aioli lehçesinin kullanılmamış olması ve Apollon'un **epithetonu** için yapılan tamamlama önerisinin Aigai bağlantısı göz önünde bulundurularak yapılmış olması yazıtın hangi tanrıya bağlantılandırılacağı konusunda yanıltıcı olmuştur. Louis Robert'in önerisi '**Ἀπόλλωνος Πανδῆγγοῦ**' yazıtın ilk kopyasındaki harf sayısı ile uygunluk gösterdiği gibi, Hellenistik antlaşma yazıtındaki Panda'daki Apollon tapınağı ile de örtüşmektedir. Tüm bunlar, Louis Robert'in deyişiyle Panda'da bilicilik özelliğine sahip olacak kadar

³³⁶ Plinius, V.126., Panda ile ilgili bkz. Robert 1962, s.83-92.

³³⁷ **a.g.e.**, s. 87, IK 24.1.573. Panda ile ilgili olabilecek Geç Hellenistik döneme tarihlenen bir yazıt fragmanı için bkz. SEG 49 1594.; Malay 1999, 69 no. 64.

³³⁸ Yazıtta Apollon **epithetonunun** yalnızca üç harfi okunmaktadır. Buna göre Khresterios tamamlaması önerilmiştir. Keil, Permerstein 1908, no. 91, s. 44-45.; Louis Robert'in önerisi için bkz. Robert 1962, s.92.; TAM V 2 1411.

ama Eskiçağ dünyasında da ünü yayılmayacak kadar önemli bir Apollon tapınağının varlığını ortaya koymuştur.

3. Saittai

Saittai antik yerleşimi Sidaskale olarak da bilinip, günümüzde Manisa'nın Demirci ilçesinde, İçikler köyünde bulunmaktadır. Manisa'nın Turgutlu ilçesinin Temrek köyünde bulunan ve MS 2. ya da 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta göre, Saittailı Aleksandros adında yerel bir kâhinin kehaneti uyarınca adı okunamayan bir tanrıya ve Angelos Hosios ve Dikaïos için adakta bulunulmuştur³³⁹. Bölgede sıkça rastlanan kutsal ve adil tanrı kültünün bir yandan bu yazıtta olduğu gibi habercilik, haberdar etme işlevi söz konusuysa bir yandan da Lydia ve çevresinde bulunan bu kültle bağlantılı başka yazıtlara göre halkın kendilerini, ailelerini ve hayvanlarını koruma amaçlı bu tanrıya adakta bulunduğu anlaşılmıştır³⁴⁰. Burada söz konusu olan yerel kâhinin Hosios ve Dikaïos kültüyle doğrudan bir ilişkisi olmayabilir. Bölgede dikkate alınan bir kült olduğu için veya başvuru nedeni sebebiyle adakta bulunan kişiye böyle bir kehanet verilmiş olabilir. Ancak kâhinin bir başka tanrının bölgedeki kutsal alanında tapınak görevlisi olarak çalışıyor olma olasılığı da söz konusudur³⁴¹.

³³⁹ TAM V.1,185.; L. Robert, "Relief Votifs et Cultes d'Anadolu", *Anadolu* 3, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1958, 103-133, s. 120-129.

³⁴⁰ Bkz. N.E. Akyürek Şahin, "Anadolu'da Hosios kai Dikaïos Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)", *Arkeoloji ve Sanat* 118, 2004, 1-18.; M. Riel, "Hosios ve Dikaïos I", *EA* 18,1991, s. 1-70, n.1.

³⁴¹ Robert 1958, s. 120-129.

G. Phrygia³⁴²

1. Hierapolis

Phrygia'nın güney batısında bugün Denizli ilinin Pamukkale ilçesinde bulunan Hierapolis antik kenti adından da anlaşıldığı üzere tarih boyu dinî öneme sahip bir yerleşim olmuştur. Özellikle, zehirli gazlar yayan ve ölümler dünyasına açılan bir kapı olduğu düşünülen bu nedenle de antik kaynaklarda Plutonium³⁴³ ya da Kharonia³⁴⁴ olarak adlandırılan kutsal mağara kentin de kutsal olarak addedilme nedenlerinden biri olmalıdır. Mağaranın, kentin MÖ 3. yüzyılda Hierapolis adıyla kuruluşundan üç yüzyıl önce, Arkaik dönemden itibaren ziyaret edildiği Francesco d'Andria'nın başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları sonucunda anlaşılmıştır³⁴⁵. Bunun yanı sıra kent Hellenistik dönemden itibaren sınırları içerisindeki birçok tapınakla adına yakışır bir dinî hayata ev sahipliği yapmıştır.

Hierapolis'te çok merkezî bir konumunda bulunan mağaranın Roma imparatorluk döneminde önde gelen kişilerce ziyaret edildiği antik kaynaklar sayesinde bilinmektedir. Bunlar arasında imparator Hadrianus ve Caracalla'nın yanı sıra Cicero³⁴⁶, Strabon³⁴⁷ ve Cassius Dio³⁴⁸ gibi Hierapolis'teki mağaradan çıkan ölümcül buhara şahit olduklarından bahseden yazarlar da vardır. Ortak kanıya göre, mağaranın ağzına götürülen boğalar yığılıyor ve içeriye bırakılan kuşlar

³⁴² MS 2. ve 3. yüzyılda, Laodikeia'dan Klaros'a başvurmak için gönderilen heyetlerde Apollon Pythios kâhini olarak adlandırılıp, ergenlik öncesi erkek bir çocuk tarafından yıllık bir görev olarak üstlendiği düşünülen bir memuriyet yazıtlar vasıtasıyla tespit edilmiştir. Başvuru heyetindeki gençlik korosunun başında bulunduğu düşünülen bu çocuğun babası **theopropos** olarak kehaneti Laodikeia'ya getirmekten sorumluydu ve **prophetes** olarak adlandırılan çocuğa eşlik ediyordu. Klaros ve Laodikeia arasındaki kehanet iletişiminde bir aracı rolü oynadığı düşünülen söz konusu **prophetes**lerin Laodikeia'daki Apollon Pythios tapınağında herhangi bir bilicilik faaliyeti gerçekleştirdiklerine dair bulgu yoktur. Bununla birlikte, Louis Robert, Hellenistik dönem ve MS 1. yüzyıl kent sikkelerinde görülen tripodlardan yola çıkarak, burdaki tapınağın bir dönem yerel bir bilicilik faaliyetine ev sahipliği yapmış olabileceği fikrinin varsayımdan öteye gitmeyeceğini söylemiştir. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. L. Robert, "Inscriptions", ed. J. Gagniers, **Laodicée du Lycos: le nymphée; campagnes 1961-1963**, Québec: Presses de l'Université Laval, 1969, 247-389, s.289-305.; Eskiçağ'da erkek çocukların kehanet yatkınlığı algısı üzerine bkz. Lane Fox 1986, s. 208.

³⁴³ Strabon XIII.4.14.

³⁴⁴ Strabon XII.8.17.

³⁴⁵ F. D'Andria, "Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", **KST**, 36, cilt 1, 2014, 203-222, s. 212.

³⁴⁶ Cic., **Div.I.79**.

³⁴⁷ Strabon XIII.4.14.

³⁴⁸ Cassius Dio LXVIII. 27.3.

ölerek düşüyorlardı³⁴⁹. Günümüzde bu yaşanan olayların, sismik fayın hemen üzerinde bulunan mağaradaki karbondioksit sızıntısı nedeniyle olduğu anlaşılmıştır³⁵⁰. Bu olağanüstü olarak algılanan olay, daha önce de belirtildiği gibi hem bu alana hem de kente kutsal bir anlam atfedilmesinde birincil neden olmalıdır. Mağaradaki zehirli gazdan etkilenmeyenler olduğundan da bahsedilmiştir. Strabon’a göre, Kybele’nin hadım rahipleri **Galloi** bu gazdan etkilenmeden mağaraya girebiliyorlardı. Strabon, Phrygia’da yaygın olan Kybele kültünün rahiplerinin etkilenmemelerinin nedeni olarak nefeslerini tutuyor olabilecekleri ihtimali üzerinde dururken, aynı zamanda bunun onlara bahsedilmiş bir “takdiri ilahi” olabileceğini veya kutsal alan çevresindeki herkesin böyle bir bağışıklığı olabileceğini önermiştir³⁵¹. Strabon’un bu sözleri **Galloi**’un da sürekli tapınakta bulunduğu izlenimi vermektedir. Öte yandan MS 2. yüzyılda burayı ziyaret eden Cassius Dio zehirli gazdan yalnızca hadımların etkilenmediğini ve mağaranın üzerinde inananlar mucizevî olayı izleyebilsinler diye bir **theatron** olduğunu söyler³⁵². Yaşlı Plinius’tan da yalnızca Magna Mater rahiplerinin gazdan etkilenmediğini ve başka yerlerde bu tip zehirli gazlar barındıran bilicilik mağaraları olduğu öğrenilmektedir³⁵³. Apuleius ise, kendisinin kaleme aldığını iddia ettiği, fakat Grekçe özgün bir eserin çevirisi olduğu düşünülen **De Mundo** eserinde, mağarayı “**Ditis Spiracula**³⁵⁴” olarak tanımlar ve **Galloi**’un yüzlerini yukarıda tutarak gazdan etkilenmediğini söyler³⁵⁵. MS 5. yüzyılın sonunda ise, filozof Damascius Hierapolis’i ziyaret eder ve mağarayı Apollon tapınağının altında “aşağıya doğru bir yol” olarak tanımlar³⁵⁶.

Mağaranın ve tapınağın antik kaynaklardaki tasvirleri 20. yüzyılın ikinci yarısının başından beri devam eden kazıların bulgularıyla³⁵⁷ büyük ölçüde örtüşmektedir, ancak antik kaynaklarda mağaranın tapınağın hemen altında

³⁴⁹ Kazılar sırasında bulunan kuş iskeletleri bu tasvirlerin doğruluğunu kanıtlamıştır. Bkz. F. D’Andria, “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, **KST**, 37, Cilt 2, 2015, 157-174, s. 165.

³⁵⁰F. D’Andria, “«La Reine des Nymphes» Eaux Et Paysages Urbains À Hiéropolis De Phrygie”, **Revue Archéologique**, 1, 2013, 115-124, s. 117.

³⁵¹ Strabon XIII. 4,14.

³⁵² Cassius Dio, LXVIII. 27.3.

³⁵³ Plinius II. 95.1.

³⁵⁴ Tam karşılığı “tanrının solunum deliği” olan şiirsel bir ifadedir. Bkz. Verg. **Aen.** VII. 568.

³⁵⁵ Apuleius, **De Mundo** 17.

³⁵⁶F. D’Andria, “Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia”, **MDAI(I)**, 63, 2013, 157-217, s. 198-199.; Damascius **Vita Isidori** 131.

³⁵⁷ Hierapolis kazılarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. F. D’Andria, Hierapolis di Frigia 1-10, Ege Yayınları, 2014.

bulunduğunun söylenmesi arkeolojik tanımlamalarda karışıklıklara sebep olmuştur. Mağaranın bulunduğu ve İtalyan kazı heyeti tarafından “kaynaklar kutsal alanı” olarak tanımlanan Plutonion, Apollon Kareios (**Καρείος**) kutsal alanının sınırları dışında kalmaktadır. Birbirine yakın, fakat ayrı iki farklı yapı kompleksi söz konusudur. Kutsal alanının adandığı ve adını yazıtlar vasıtasıyla bildiğimiz Apollon’un Kareios **epithetonunun** yerel bir tanrının Apollon’la bağdaştırılmasından ileri geldiği de öne sürülmüştür³⁵⁸. Apollon Kareios kutsal alanının batısındaki ilk terasta Severuslar dönemine tarihlenen ve önünde caddeye doğru bakan bir **theatron** bulunan bir **nymphaion** ve ardından anıtsal merdivenlerle ulaşılan teraslar üzerinde yanyana 3 yapının kalıntıları ve bu kalıntıların kuzeyinde de bir sunak alanı bulunmaktadır³⁵⁹. Ortada Ion düzeninde, zarif süslemeli sütun başlıkları olan, çiçek ve bitki kabartmalı bir friz olup ve sütun kaidelerinden birindeki yazıt vasıtasıyla Tiberius dönemine tarihlenen ve Apollon Kareios’a ait olduğu düşünülen bir tapınak kalıntısı bulunmuştur. Tapınağın hemen kuzeybatısında **cellasız Eretheion** tarzında sütun başlıklarına ve Ion stili bir arşitrava sahip bir yapının kalıntıları bulunmaktadır. Bu tapınağın altında ancak bir kişinin sığabileceği ve fay hattıyla bağlantılı olduğu için karbondioksit gazıyla dolan bir oda bulunmaktadır³⁶⁰. Güneyinde ise ilk evresi Hellenistik döneme tarihlenen travertenden bir yapının etrafında mermerden bir yapı bulunmaktadır. Döşemede de faya bağlandığı anlaşılan ve yeraltı tanrıları için olduğu düşünülen bir **libation** çukuru (**bothros**) vardır. Yanında da termal suyun ve gazın yükseldiği mermerden bir kaynak havuzu ve üzerinde dairesel bir **monopteros**³⁶¹ bulunmaktadır³⁶². Kutsal alanın güneyine düşen bu yapının bilicilik faaliyetlerinin yürütüldüğü yer olduğu düşünülmektedir. Kutsal alandaki diğer iki yapı MÖ 4.-5. yüzyıllarda tahrip olurken, bu yapı aynı kaderi paylaşmamış, MS 6. yüzyılda

³⁵⁸ T. Drew-Bear, H. Sonnabend, “Hierapolis”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry, Çevrimiçi 2017, <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e512840>; A. Ceylan, T. Ritti, “A New Dedication to Apollo Kareios”, **EA**, 28, 1997, 57-67.

³⁵⁹ G. Semeraro, “Archaeology of the Cult in the Sanctuary of Apollo in Hierapolis”, **Scant** 20.2, 2014, s.11-29.

³⁶⁰ Bu odanın bilicilikle bağlantılı olarak **incubatio** için kullanılmış olabileceği önerilmiş, özellikle sağlık biliciliği üzerinde durulmuştur, ancak binanın esas işlevi bilinmemektedir. Bkz. **a.g.e.**, s. 17-19. Kutsal alandaki başka binaların ve Plutonion’un **incubatio** ile yetersiz ya da şüpheli biçimde ilişkilendirilmesi hakkında bkz. Renberg 2017, s. 533-538.

³⁶¹ Vit. IV.8,1.; T. Ismaelli, “Il monopteros del Santuario di Apollo. a Hiérapolis. Alla ricerca della sede dell'oracolo alfabetico”, **MDAI(I)**, 59, 2009, 131-192.

³⁶² D'Andria 2013b, s. 117.

varlığını sürdürmeye devam etmiştir³⁶³. Harf biliciliği yöntemi uygulandığı yazıtlar vasıtasıyla anlaşılan bu merkezde **monopterosun** Apollon'un kehanetlerinin çekildiği/seçildiği yer olduğu düşünülmektedir³⁶⁴.

Daha önce de değinildiği üzere, **monopterosun** bilicilik faaliyetindeki rolü, altındaki fay hattına bağlı oda, oradaki kaynak suyunun varlığı ve Strabon'un tasviri, bulunduğu yerin 1960'lardan 2000'li yıllardaki çalışmalara kadar Plutonion olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Ancak, adı üzerinde Pluton ve Kore'ye adanmış Plutonion kutsal alanının, Apollon kutsal alanındaki tapınak kompleksinden bağımsız, onun güneyinde bulunduğu 2007-2009 kazı sezonlarında anlaşılmıştır. İki yarım İon sütunlu ve mermer kaplamalı mağara girişinin üzerinde traverten oturma sıraları olan dikdörtgen planlı **theatron** bulunmuştur³⁶⁵. Bu girişin her iki yanında durduğu düşünülen silindir bir öğeye sarılmış bir yılan heykeli ve **kerberos** heykeli de kazılarda açığa çıkmıştır³⁶⁶. Mağara giriş kapısının ve **theatronun** hemen karşısında ise iki kaynak havuzu arasında yükselen **tholos** tipi bir yapı bulunmaktadır. Plutonionun kesin olarak tanımlamasının yapılmasına yardımcı yalnızca bu mermer kaplı giriş ve **theatron** değildir, mağaranın girişinde durduğu anlaşılan ve günümüze ulaşan kısmı “[---]Πλούτωνι καὶ Κόρη τὴν ψαλ[ίδα---]”³⁶⁷ olarak okunabilen yazıt sayesinde bu tanımlama kesin olarak yapılmıştır. Bu yazıt dışında, burada devam eden kazılarda tahtta oturan Hades heykeli parçaları da bu alanda bulunmuştur³⁶⁸.

Hierapolis'teki bilicilik faaliyetlerinin Plutonion'la bağlantısı net değildir. Genel olarak yeraltına açılan kapılar ölümlerle bağlantılı biliciliğe ev sahipliği yapsa da yazıtlardan açıkça anlaşıldığı üzere Apollon Kareios tapınağında harf biliciliği yöntemi kullanılmaktadır. MS 2. yüzyılda Küçük Asya'nın güneyinde oldukça popülerleşen kura yoluyla harf çekilen ve harfin karşılığında çıkan cümlelerin tanrının cevabı olduğu kabul edilen bir nevî fal bakma yöntemiyle tanrının

³⁶³ Semeraro 2014, s. 14-15.

³⁶⁴ Ismaelli 2009, s. 175.

³⁶⁵ D'Andria 2013b, s. 118.; Kutsal alanın arkeolojisiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. F. D'Andria, “Hiérapolis in Phrygia: new studies of the Sanctuary and the oracle of Apollo”, *Arkeoloji Dergisi*, 2, 2008, 47-55.; G. Semeraro, “The sanctuary of Apollo in Hiérapolis: a stratigraphical approach to a cult context”, *Arkeoloji Dergisi*, 2, 2008, 179-190.; G. Semeraro, “Ricerche nel Santuario di Apollo (2007-2011)”, F. D'Andria, M.P. Caggia, T. Ismaelli (edd.), *Hierapolis di Frigia VIII*, 1, Le attività delle campagne di scavo e restauro (2007-2011), 2014.

³⁶⁶ D'Andria 2014, s.212.

³⁶⁷ Mağaranın girişini kaplayan mermer kemerin Pluton ve Kore'ye adandığı anlaşılmaktadır. D'Andria 2013 s. 173.; SEG 63 1233.

³⁶⁸ D'Andria 2013b, s. 118.; D'Andria 2013, s. 189-191.

kehanetine ulaşılır. Apollon tapınağında devşirme olarak kullanılmış üzerinde 24 harf biliciliği mısrası olan kaide iyi korunmuştur ve üzerinde tamamen okunabilen Apollon Kareios'un akrostiş olarak yazılmış müphem cevapları vardır. Yazıt MS 2. yüzyılın sonuna MS 3. yüzyılın başına tarihlenmektedir³⁶⁹. Genel geçer öğütlerden oluşan bu cevaplar arasında yerli halkın vâkıf olduğu ortak kültürün izleri görülmektedir³⁷⁰. Hierapolis'te bulunmuş ve Aziz Philippus Martyrium'unda kullanılmak üzere deforme edilen ve bu nedenle pek iyi durumda olmayan bir başka yazıtta da kehanet mısralarının bir başka versiyonuna rastlanmıştır. MS 250-350 yılları arasına tarihlenen yazıtın okunabilen 15 mısrası ilk versiyonla aynıdır, fakat diğer mısraların bambaşka olduğu seçilebilen harfler vasıtasıyla anlaşılmıştır ve bu duruma, "rahiplerin her mısra için yorum olarak kullandığı alternatif cevaplar" açıklaması getirilmiştir³⁷¹.

Tapınakta ele geçen bir başka yazıtta göre, MS 2. yüzyılın ortalarında vebadan³⁷² kırılan Hierapolisliler Apollon Klarios'a danışmak için bir heyet göndermişlerdi. Kendilerine ait yerel bir bilicilik tanrıları olmasına rağmen Klaros'a danışmalarının nedeni muhtemelen harf biliciliğiyle alınan cevapların kısıtlılığı ve Apollon Klarios'un veba konusunda uzmanlığıydı. Heksameton ölçüsüyle kaleme alınmış yazıtın başında, kehanetleri Apollon Arkhegetes'in³⁷³ emriyle bir kişinin tüm masrafları üstlenerek yazdırdığı bilgisi bulunurken ardından Apollon Klarios'un vebadan kurtulmaları için verdiği detaylı reçeteye geçilmiştir. Bu detaylardan önce, Apollon vebanın sebebinin Phyton'u öldürerek Toprak Ana'yı kızdırması olduğunu ve Hierapolislilerin bu felaketten tek etkilenenler olmadığını söyler. Kehanet uyarınca ise, tanrılara çeşitli kurban ritüelleri gerçekleştirdikten sonra, Apollon Klarios heykelinin şehrin girişine dikilmesini hem Apollon soyundan hem de kentin kurucusu Mopsos'un soyundan geldikleri için Apollon Kareios'a tapmaya devam etmelerini ve Apollon'un onların hep

³⁶⁹ Yazıtla ilgili çeşitli tarih önerileri için bkz. J. Nollé, *Kleinasiatische Losorakel. Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance* (Vestigia), München, 2007, s. 254.

³⁷⁰ M. L. West, "Oracles of Apollo Kareios". A Revised Text, *ZPE* 1, 1967, 183-187, s.183-184

³⁷¹ T. Ritti, *Fonti letterarie ed epigrafiche* (Hierapolis, Scavi e Ricerche, I), Roma, 1985, s.131-135.

³⁷² Bu yazıtın MS 165 yılında Marcus Aurelius döneminde gerçekleşen salgınla ilintili olduğu düşünülmektedir. Bkz. Parke 1985, s.150. Bu yazıtı ve yorumu doğrulayan, Marcus Aurelius dönemine ait Apollon'un Python'u okla vururken görüldüğü bir sikke tipi de bulunmaktadır. Bkz. RPC IV 2022 (temporary). Bu tip Hierapolis sikkelerinde daha sonraki dönemlerde de kullanılmıştır. Bkz. Elegabalus RPC VI 5427(temporary).

³⁷³ Kurucu anlamı taşıyan **epitheton**.

yanında olmasına rağmen onu ihmal ettikleri için Kolophon'a bir çocuk korusuyla birlikte sunular ve kurbanlar göndermelerini söylemiştir³⁷⁴. Apollon Klarios'un statü olarak Apollon Kareios'a göre üstünlüğü hem bu kehanete sebebiyet veren başvurudan, hem de yazıtın dilinden açıkça anlaşılmaktadır. Buluntu yeri söz konusu edilen yazıtla bağlantılı üç farklı kehanet yazıtına daha rastlanmıştır. Yine heksametron ölçüsünde yazılmış kehanetlerin hangi tanrıdan kaynaklandığı açık değildir. Bir önceki yazıttaki gibi Apollon Klarios tarafından iletilen cevaplar da olabilir, Apollon Kareios tapınağında bulunduğu ve aksi belirtilmediği için Apollon Kareios'a da ait olabilir. Bu yazıtlardan birinin ilk satırları okunabilmektedir. Bir bilicilik rahibine yazıldığı anlaşılmakta ve sunulardan ne ölçüde kendisi için ayırabileceği bildirilmektedir. Diğeri ise bir yöneticinin karar verirken acele etmemesi gerektiğini öğütlemektedir. Üçüncüsünün Hierapolisliler tarafından sularla ilgili bir sıkıntı nedeniyle sorulmuş bir soruya cevap olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplardaki dilin resmi olmaması, Klaros ve Didyma'daki Apollon'dan da farklı tarzı nedeniyle bunun yerel bir tanrıya ait bir kehanet olduğu önerilmiştir³⁷⁵.

Bunların yanı sıra, Apollon Kareios yazılı bir kaide ve üzerinde başsız bir heykel kentin tiyatrosunda bulunmuştur. MS 3. yüzyıla tarihlenen heykelin kolları ve başı eksik de olsa, Apollon Kareios'un sikkelerdeki betimlemesiyle örtüştüğü görülmektedir³⁷⁶. Üzerinde kısa bir khiton, uzun bir pelerin ve belinde kemerle tasvir edilmiştir. İkonografik olarak Anadolu'nun atlı tanrılarına benzetilen Apollon'un bu tasviri Augustus dönemi Hierapolis sikkelerinin bazılarında at üzerinde tasvir edilen Apollon tipiyle de örtüşmektedir³⁷⁷. Apollon Kareios'un bilicilik özelliğinin izi ise özellikle Augustus dönemi sikkelerinde sürülebilmektedir. Ön yüzünde sağa doğru Augustus büstü olan sikkenin arka yüzünde üzerinde defne dalı olan tripod bulunmaktadır³⁷⁸. Philippus Arabus dönemine tarihlenen Hierapolis sikkeleri arasında Apollon tapınağının ve kült heykelinin tasvirleri de bulunmaktadır³⁷⁹. Elegabalus dönemi sikkelerinde ise

³⁷⁴ R. Merkelbach, J. Stauber, "Die Orakel des Apollon von Klaros", *EA*, 27, 1996, 1–54.; West 1967, s.184-185.; Parke 1985, s.153-155.; Mopsos ve Hierapolis bağlantısı için bkz. F. Guizzi, "Mopso protettore di Hierapolis", *Scant* 20.2, 2014, 31-44.

³⁷⁵ Parke 1985, s. 182-183.; G.P. Caratelli, "XPHZMOI di Apollo Kareios e Apollo Klarios'a Hierapolis in Frigia," *Annuario della Scuola Archeologica di Athene*, 61-62 (1963-64) 357-370.; West 1967, s. 186-187.

³⁷⁶ Ritti 1985, s.129.; BMC Phrygia 23.

³⁷⁷ Elinde labrys tutan at üzerinde Apollon için bkz. RPC I 2957.; SNG Aulock 3645.; BMC Phrygia 42.

³⁷⁸ RPC I 2943.; RPC I 2953.

³⁷⁹ Apollon elinde lile betimlenmiştir. Bkz.SNG Aulock 3659.; SNG Tübingen Phrygia 4039.

Apollon'un üç binadan oluşan tapınak kompleksi görülmektedir³⁸⁰. Bu örnekler dışında Hierapolis sikkelerinde elinde lir veya **labrys** tutan Apollon çok kullanılan bir tiptir³⁸¹.

Apollon Kareios'un bilicilik faaliyetleriyle ilgili en somut bilgi harf biliciliği yazıtı olsa da Plutonium'un varlığı, antik kaynaklarda hiç es geçilmemiş Kybele bağlantısı, tapınak kompleksinin henüz tam çözülememiş detayları ve görkemi ile Apollon Klarios tarafından tanınmış olması, -MS 2. ve 3. yüzyıllarda Anadolu'nun güneyinde yaygınlaşmış istisnalar³⁸² olsa da- genellikle tapınaklardan bağımsız olan kura yöntemiyle bilicilik olgusundan daha fazlası olduğunu düşündürmektedir. Kökeni başlangıçta Kybele'ye ait olan mağaraya dayandırılan Apollon Kareios bilicilik kültürünün zaman içinde evrilerek, fakat harf kehaneti yöntemini de bırakmadan Apollon Klarios varî bir işlev kazandığı da önerilmiştir³⁸³. Apollon Kareios biliciliği için bir başka olasılık da yeraltı tanrıları veya Kybele ile bağlantılı bir yerel bilicilik kültürünün zamanın modasına uyarak harf biliciliğini yeni bir yöntem olarak benimsemiş olması olabilir.

2. Akmonia

Uşak ilinin Banaz ilçesinin Ahat köyündeki kalıntılar vasıtasıyla 19. yüzyıldan beri yeri bilinen Akmonia'da, yerel bir bilicilik tanrısı ve tapınağıyla ilişkilendirilen arkeolojik bulgulara rastlanılmamıştır. Antik kaynaklarda da bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yaptığına dair bir iz yoktur, ancak Yukarı Tembris (Porsuk Çayı) vadisinde Akmonia yakınlarında Oturak³⁸⁴'ta bulunmuş bir yazıt, civarda synkretik bir dinî oluşum olduğunu ve bu oluşumun bilicilik özelliği de barındırdığı fikrini ortaya çıkarmıştır. MS 313'teki Milano kararnamesinden hemen sonraya tarihlenen bir mezar sunağı üzerinde bulunan yazıttaki anlatım, ilk

³⁸⁰ A. Johnston, "Hierapolis Revisited", *Numismatic Chronicle*, 144, 1984, 52-80, levha 12, n° 6, 8. Bu sikkede tapınak kompleksinde elinde mızrak tutan imparator heykeli tanımlaması yapılmıştır. Bu da tapınağın MS 218'den sonra imparatorluk kültürüyle de ilişkilendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bkz. RPC VI 5437 (temporary).

³⁸¹ RPC I 2937.; RPC I 2956.

³⁸² Hamaxia'da Hermes tapınağı bkz. Nollé 2007, s. 102, Antiocheia ad Cragum'da Zeus Lamotes tapınağı bkz. *a.g.e.*, s. 218.

³⁸³ Ritti 1985, s. 137.

³⁸⁴ W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia", *JHS*, 4, 1883, 370-426, s. 418-419.; F. Cumont, *Catalogues des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquenaire*, Bruxelles, 1913, s.158-161 No. 136.

olarak Hekate, ikinci olarak Zeus'un Heliodromos'u³⁸⁵ Manes Daos, üçüncü olarak da Apollon Arkhegetes³⁸⁶ Khresmodotes³⁸⁷ tarafından onurlandırılan Epitynkhanos'un kendi ağzındandır. Tüm aile fertleriyle birlikte "ölümsüz" anlamına gelen **Athanatos** sıfatını isim olarak aldığı anlaşılan Epitynkhanos, yurdunda kehanette bulunabilme yeteneğine sahip olduğunu ve kutsal alan sınırları içinde yasalar koyabildiğini ve bu lütfun bütün ölümsüzlerden geldiğini söyler. Yine tüm aile fertlerinin ve kendisinin baş rahiplik yaptığı yazıtta belirtilen Epitynkhanos'un tanrılar tarafından birçok kişiyi işkencelerden koruduğu için onurlandırılan Ispatale adlı baş rahibe tarafından gizemlere intisap edildiğini söylenir. Ispatale'nin Hristiyanları işkencelerden koruduğu için onurlandırıldığı düşünülmektedir. Yazıtın harap haldeki ön yüzünde muhtemelen Helios'a ait çelenkli bir baş, altında elinde çifte balta olan bir süvari, onun altında da elleri göğsünde bağlanmış olarak duran bir insan büstü bulunmaktadır³⁸⁸.

Yazıtta geçen üçlünün olağandışı olması nedeniyle üzerinde birçok defa durulmuş ve çeşitli önerilerde bulunulmuştur³⁸⁹. Bunların arasında en kapsamlı olan ve ikna edici olanlardan biri Hirschmann'ın yazıtı ele aldığı makalesidir. Buna göre, yazıtın tarihlendiği dönemde Hristiyanlık öncesi dinin yeniden yükselişte olması³⁹⁰, özellikle synkretik oluşumlara gebe bir süreçten geçiliyor olması, yazıtın dilinde Pagan ve Hristiyan öğelerin bir arada kullanılması, Hristiyanlığa alternatif pagan dininin yerelde yeniden nasıl ortaya koyulduğunu göstermektedir. Özellikle yazıtta geçen üçlülerden biri olan ve kendi içinde de synkretik olan Zeus'un Heliodromos'u Manes Daos'dan yola çıkılarak, Mithraizm ve Orphizm bağlantıları üzerinde durulmuş ve altında yatan synkretik felsefe aranmış, üçlünün arasındaki Hekate de bu bağlamda ele alınmıştır. Hristiyanlıkla aralarında paralelliklere dikkat çekilmiş, özellikle Athanatos adıyla ortaya konan ölümsüzlük olgusu ve Hristiyanlıktaki diriliş olguları bu paralellikler arasında ele alınırken, diğer bir paralellik de kehanet olgusu olarak görülmüştür³⁹¹. Ancak bunun dışında, Apollon'un ve kâhinlik

³⁸⁵ Güneş habercisi, aynı zamanda Mithra gizemlerinde bir merteye bkz. W. Burkert, **Ancient Mystery Cults**, Harvard University Press, Cambridge, 1987, s. 42, 99.

³⁸⁶ Kurucu anlamında **epitheton**.

³⁸⁷ Kâhin, kehanet veren anlamında **epitheton**.

³⁸⁸ Merkelbach, Stauber 2001, s.237

³⁸⁹ H. Grégoire, "Notes épigraphiques", Byzantion 8, 1933 s. 49-88.; S. Mitchell, **Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor**, II, The Rise of the Church. Oxford, Clarendon Press, 1995, s. 47.

³⁹⁰ Dönemin politik ve dinî koşulları için bkz. Merkelbach-Stauber 2001, s. 235-236.

³⁹¹ Daha fazla bilgi için bkz. V. Hirschmann, "Der Schatten der Unsterblichkeit. Der Priester und Prophet Epitynkhanos", **EA** 36, 2003, 137-152.

kurumunun üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Yazıtı ele alan Merkelbach ve Stauber ise, yazıttaki onurlandırılmanın Hekate tarafından bir kehanet vasıtasıyla yapılmış olabileceğini önermişlerdir. Bunun dayanak noktası olarak Hesiodos'un Theogonia'sında Hekate'nin her şeye muktedir olarak anlatılmasını göstermişlerdir³⁹².

Gizem kültleriyle zaman zaman ilişki içinde olduğu görülen kâhinliğin³⁹³ bu civarda da bu görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Phrygia ve Mysia kırsal alanlarında rastlanan genellikle Apollon'un kâhinleri olarak uzakta kalan büyük merkezlere danışmaya gidemeyen halkın sorularını cevaplayan kişilerden³⁹⁴ biri olduğu anlaşılan Epitynkhanos ile ilgili bir yazıt daha bulunmaktadır. İlk yazıt kaleme alan kişiye kıyasla daha eğitilmiş biri³⁹⁵ tarafından şiir biçiminde yazılmış bu epigramda da Epithynkhanos'un bugün, dün ve yarın ile ilgili gerçekleri insanlara aktardığı söylenerek, bilicilik vasfından bahsedilmiştir. Aynı zamanda yazıtın ilk satırlarında gizem felsefesine uygun betimlemeler de yapılmıştır, bu da ilk yazıttaki çıkarımları destekler mahiyettedir³⁹⁶.

Epitynkhanos'un baş rahibi ve kâhini olduğu bu kültün yerel ihtiyaçlara ve dönemin konjonktürüne göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Belirli sınırlar içerisinde, belki de bölgedeki eksiklikleri kapatmak için bu üç tanrı tek bir kült şemsiyesi altında bir bütün oluşturmuş, hem tüm gizem kültürlerinde olduğu gibi ölümden sonrası için bir cevap olmuş hem de Eskiçağ'ın gelecek habercisi Apollon'un düşüncesine vâkıf olunarak, inananları teskin eden bir yapı olmuştu.

³⁹² Merkelbach, Stauber 2001, s. 239.; Hesiodos, **Theogonia** 404-452.

³⁹³ Festugière 1939, s. 233. Gizem ve kehanet ilişkisinin ünik olmadığını söyleyerek, Marcel Caster'in eseriyle ilgili incelemesini bitirirken söz konusu yazıtı atıfta bulunmuştur. Özellikle Orpheizm bağlamında kehanet ve gizem ilişkisi net bir şekilde takip edilebilmektedir. Bkz. B.C. Dietrich, "Early Oracular Practice: Inspiration by divination", **Mediterranean Studies**, Vol.2, Greece & the Mediterranean, 1990, 7-20, s. 19.

³⁹⁴ Mitchell 1995, s. 47.

³⁹⁵ Neoplatonist olduğu önerisi getirilen şairin yazdıkları Porphyrios'un Vita Plotini eserindeki Apollon kehanetine benzetilmiştir. Bkz. Merkelbach, Stauber 2001 s. 240.; Porph. **Plot.** 22.

³⁹⁶ Merkelbach, Stauber 2001, s. 240-241.

1. Smyrna

³⁹⁷ 1980li yılların başında günümüzde İzmir'in Selçuk ilçesindeki Ephesos'ta bulunan bir yazıtın bilim dünyasına tanıtılmasının ardından, Ephesos'ta MS 105-120 yıllarında bir Apollon bilicilik kültürünün kurulduğu iddiası gündeme gelmiştir. Yazıtta polisin bilici Apollonu'nun (**Μαντεῖος τῆς πόλεως Απόλλων**) heykelinin **prytaneiona** dikilmesi söz konusudur. Ephesos'un bilici Apollon'u tabiri, yazıtı yayımlayan Dieter Knibbe ("Der Staatsmarkt. Die Inschriften des Prytaneions: die Kureteninschriften und sonstige religiöse Texte", **Forschungen in Ephesos 9.1.1**, Vienna, 1981, No B24) ve ardından yayın üzerine yorumda bulunan Jeanne ve Louis Robert tarafından burada bir bilicilik kültürü kurulduğuna dair belirleyici bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Yazıtta, Ephesos'un **demosu** ve **boulesi** tarafından cömertliği ve dindarlığı sebebiyle onurlandırılan **Prytaneis** Dionysiodoros'un hizmetlerinden bahsedilmektedir. Uzun zamandır bakımsız olduğu söylenen **prytaneionu** kendi cebinden tamir ettiren Dionysiodoros, aynı zamanda kentte ve ataların mirası tapınaklarda bulunan sunakları da yenilemiştir. Apollon Manteios'a layık bir oda yaptırarak burayı tanrıya adanmış da yazıtta geçmektedir. Ephesos'ta bilici Apollon'un sonsuza dek burada onurlandırılmasına onay vermiştir (IK 14 1024.; J. Robert, L. Robert, "Bulletin Epigraphique" **REG**, 95, 1982, s. 322-432, no. 298). Robert çifti bu kültürün hayata geçirilme sebebi olarak kentleri için Apollon Klarios'a bir alternatif üretme arzusu olduğunu iddia etmişler ve Traianus döneminde Kolophon'un bastırdığı sikkelerde de Artemis Klaria görülmesini (RPC III 2005-2008) iki kent arasındaki olası rekabete bağlamışlardır. Knibbe buna ek olarak, 1991 yılında yayımladığı başka bir yazıtı da aynı bağlamda değerlendirmiştir. D. Knibbe, "Das "Parthermonument" von Ephesos: (Parthersieg)altar der Artemis (und Kenotaph des L. Verus) an der "Triodos""", **Berichte und Materialien Österreichisches Archäologisches Institut** Heft 1, 1991, 5-18, s. 14-15. Söz konusu yazıt bir kentin maruz kaldığı salgın nedeniyle Apollon'a başvurması üzerine alınan cevabı içermektedir. Buna göre, salgından kurtulmak için başvuran kent Artemis Ephesia'nın bir heykelini Ephesos'tan kendi kentlerindeki tapınağa getirmelidir (R. Merkelbach, "Ein Orakel des Apollon für Artemis von Koloe", **ZPE**, 88, 1991, s. 70-72.; F. Graf, "An Oracle against Pestilence from a Western Anatolian Town", **ZPE**, 92, 1992, 267-279, s. 267-270). Söz konusu salgının MS 165 yılında Lucius Verus'un Parthia seferinin ardından Mesopotamia'dan Anadolu'ya yayılan salgın olduğu konusunda bir konsensüs bulunmaktadır. Bu fikre onay verenlerden Fritz Graf yazıtı ele alarak başvuruda bulunan salgın mağduru kentin Sardeis olduğunu önermiştir. Graf, Knibbe'nin Ephesos'un bilici tanrısı Apollon iddiasının ilgi çekici olduğunu söylese de kehanette bulunan tanrının salgınlar konusunda uzmanlığı olan Apollon Klarios olduğunu düşünmektedir ve Sardeislilerin Artemis Ephesia sayesinde bu illetten kurtulacakları için cevabın bir kopyasını da Ephesos için yaptırmış olabileceklerini eklemiştir. Üstelik başka kentlere nazaran Ephesos gibi çok iyi bilinen bir kentin bilicilik fonksiyonu olan bir Apollon'u olduğunun (Arkaik dönem'de limanda bulunan Apollon Pythios tapınağının yerleşimcilere kentin yerini göstermesiyle ilgili bkz. Kreophylos FGH 417) kanıtlanmamış olmasının sıradışılığını ileri sürmüş ve bu yazıtlardan sonraki döneme tarihlenen **prytaneion** yazıtlarındaki Apollon'un Apollon Klarios olduğunu hatırlatmıştır. Böylelikle, Ephesos ve Klaros arasındaki yakın ilişkiler ve bu tarihten sonra da Ephesos'un Klaros'a başvuruda bulunduğu göz önünde bulundurularak bu ihtimalin zayıflığı ortaya konmuştur. İlk yazıtta Ephesos'un bilici Apollon'unun heykelinin prytaneiona dikilmesi sözlerini de Ephesos'un bilici Apollon'unun Apollon Klarios olmasına bağlanmıştır (Graf 1992, s.267-279). Yazıtta hizmetleri için onurlandırılan Dionysodoros'tan sonra da **prytaneionda** özel olarak onurlandırılan tanrıların adının geçtiği metinlerde Ephesos Apollon'unundan söz edilmemesinin, fakat Apollon Klarios'un söz edilmesi önerisi (H. Engelmann, "Die Bauinschriften des Prytaneions von Ephesos", **Lebendige Altertumswissenschaft**. Festgabe Zur Vollendung Des 70. Lebensjahres Von Hermann Vetters, 1995, 155-157, s. 156-157) her iki yazıtın da Apollon Klarios'la ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak Ephesos'un Apollon ve Artemis'in doğum yerinin kendi **territorium**larında kaldığı iddiası da unutulmamalıdır (bkz. Strabon XIV.1.20.; Tac. **Ann.** 3.60.1). Artemis kentin tanrıçası olarak öne çıkarken, Klaros'taki Apollon'un Ephesoslular tarafından benimsendiği açıktır ve bu bağlamda Klaros'taki Apollon'u kendi kentlerinin tanrısı olarak da adlandırıyor olabilirler.

İlk yerleşim yeri İzmir'in Bayraklı ilçesi olan ve MÖ 4. yüzyılda bugün Kadifekale'nin bulunduğu yere taşınan Smyrna'daki bilicilik faaliyetlerine dair kısa ancak net bir bilgi Pausanias vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Pausanias, Thebai'dan bahsederken küllerin tanrısı Apollon'a ait kurbanların külleriyle oluşturulmuş bir sunaktan söz eder ve burada ses biliciliği yapıldığını aktarır. Bu bilicilik tipinin de Smyrnalılara has bir yöntem olduğunu, tüm Yunanlar arasında en çok Smyrnalıların bu yöntemi kullandığını söyler. Smyrna'daki tapınakla ilgili sözlerine “ἔστι γὰρ καὶ Σμυρναίοις ὑπὲρ τὴν πόλιν κατὰ τὸ ἐκτὸς τοῦ τείχους κληδόνων ἱερὸν” diyerek devam eder³⁹⁸. Buna göre Pausanias'ın eserini kaleme aldığı MS 2. yüzyılda bir “ses kehanetleri” tapınağının Smyrna'nın ötesinde, duvarlarının dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. Kentte bulunan diğer kültürlerle ilgili³⁹⁹, Apollon Kisaulodinos (Κισαυλοδηνός) kültüyle ilgili⁴⁰⁰ ve hatta kentin yerinin değiştirilmesinin arka planındaki Klaros kehanetiyle ilgili⁴⁰¹ yazıtlara rastlamak mümkünken bu ses kehaneti tapınağı ile doğrudan alakadar epigrafik bir buluntuya henüz rastlanmamıştır. Smyrna'nın bastığı ilk sikkeler arasında MÖ 4. yüzyılın sonundan başlayarak tarihlenen Apollon kültünün önemine işaret eden ön yüzünde defne çelenkli Apollon başı, arka yüzünde tripod olan bronz sikkelere rastlanmaktadır⁴⁰². Bunun dışında ön yüzde kentin taşınmasının ardından bir dönem kente adını veren Lysimakhos'un kızı Eurydike'nin⁴⁰³ başı olan ve arka yüzde tripod görülen tipler de mevcuttur⁴⁰⁴. Apollon büstleri ve atribüleri taşıyan Smyrna sikkelerinin de Roma İmparatorluk dönemine kadar basılmaya devam ettiği görülmektedir⁴⁰⁵. Bu çerçevede Smyrna'daki bilicilik aktivitelerine dair elimizde somut ve doğrudan kanıtlar olduğundan söz edemeyiz, fakat Pausanias'ın verdiği bilgi ışığında, daha evvel 16. yüzyıldan itibaren İzmir ve çevresine seyahat eden seyyahların aktardıklarını dikkate alarak, en azından yeni bulgular ortaya çıkana kadar bir öneride bulunulabilir. Seyyahların anlatımlarından yola çıkarak Smyrna'nın metinsel bir krokisini oluşturan Guy Meyer⁴⁰⁶, Agamemnon

³⁹⁸ Pausanias IX.11.7.

³⁹⁹ Ör. IK 24 II,1755-761.

⁴⁰⁰ IK 24 II,1 753-755.

⁴⁰¹ IK 24 II, 1647.

⁴⁰² SNG Cop Ionia III 1104, 1108.

⁴⁰³ C. J. Cadoux, *Ancient Smyrna: A history of the city from the earliest times to 324 A.D.*, Oxford, 1938, s.303-304.

⁴⁰⁴ SNG Cop Ionia III 1105, 1106.; SNG Aulock Ionia 2159.

⁴⁰⁵ SNG Aulock Ionia 2165- 2171.; SNG Cop Ionia III 1124-1182, 1207-1125.

⁴⁰⁶ G. Meyer, “Les ruines de Smyrne dans les relations des voyageurs (XVIIe-XIXe siècles), Étude préliminaire”, *Journal des savants*, 2008, 273-381.

hamamlarının bulunduğu Sancak Burnu civarında bir de Apollon tapınağı olduğu fikrinin üzerine gider. Meyer, Agamemnon Hamamları ve Apollon tapınağı başlığı altında, bölgeyi gezen Joseph Pitton de Tournefort ve Aubry de La Mottraye gibi seyyahların Sancak Burnu yakınlarındaki hamam kalıntıları dışında bir pagan tapınağına ait mozaik kalıntılara rastladıklarını aktarmaktadır⁴⁰⁷. Her ne kadar kendisi de seyyahların söz konusu tapınakla ilgili detaysız anlatımlarına tam anlamıyla güvenmese de Strabon'un çevreyle ilgili anlattıklarıyla aralarında bir bağ kurar. Strabon Klazomenai'dan sonra sırasıyla Apollon tapınağına, sıcak su kaynaklarına, körfeze ve son olarak da Smyrnalıların şehrine geldiğini söylemektedir⁴⁰⁸. Bu yorumlar ışığında Pausanias'ın kent surları dışında ve kentten uzakta bir kehanet tapınağı tasviri, Sancak Burnu yakınlarındaki olası Apollon tapınağı kalıntılarıyla örtüşüyor olabilir. Her ne kadar Pausanias anlatımındaki tapınağın doğrudan bir Apollon tapınağı olduğunu söylemese de analogi kurduğu Thebai'daki tapınağın Apollon tapınağı olması ve bir kehanet tapınağının söz konusu oluşu, Apollon ihtimalini güçlendiren detaylar olarak dikkate alınmıştır⁴⁰⁹.

Ancak, Apollon fikrini gölgeleyen ve yine MS 2. yüzyıla ait bir başka bahis bulunmaktadır. Aristeides didaktik tarzdaki komedi eleştirisi **Συμβουλευτικὸς περὶ τοῦ μὴ δεῖν κωμῳδεῖν**'de Smyrnalıların ses kehaneti sunağına bir tanrıçanın iyi alametlerinin sesini duymaya gittiklerinden söz eder⁴¹⁰. Smyrna'da uzun yıllar yaşamış Aristeides'in ses kehanetini bir tanrıçayla ilişkilendirmesi her ne kadar Pausanias ve Strabon arasında kurulan ilişkiyi zayıflatsa da yeni buluntular ortaya çıkana kadar Pausanias'ın "ses kehanetleri" tapınağının Smyrna'nın duvarları dışında Smyrnalıların önemli tanrılarından biri olan Apollon'un yerel halkın sorularına cevap aradıkları bir tapınak olması ihtimalini tamamen gözden çıkarmak için yeterli değildir. Smyrna'daki bilicilik geleneğinin bir tanrı ya da tanrıçayla bağlantılı olarak uzun yıllar sürdüğü, hatta toplumsal bellekte yaşayarak pagan inancının ötesine geçtiği ve 1868 yılında halen tezahür ettiği B. F. Slaars'ın

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 353-355.

⁴⁰⁸ Strabon XIV.1.36. Strabon bir sonraki paragrafta da coğrafi sırayla anlatmaya devam eder. bkz. Strabon XIV,1.37. Fritz Graf, Strabon'un, Apollon tapınağının Klazomenai'nın territoriumunda mı Smyrna'nın territoriumunda mı kaldığını belirtmediği için Klazomenai'daki Apollon kütlerinden bahsederken bu tapınağın varlığına da değinmiştir. bkz. F. Graf, **Nordionische Kulte: religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia**, Schweizerisches Institut in Rom, 1985, s. 384. Tapınağın yakınındaki hamamların hangi kente ait olduğuna dair antik kaynaklar için bkz. Meyer 2008, s.353.

⁴⁰⁹ Cadoux 1938, s. 208.

⁴¹⁰ "καὶ τοῖς μὲν τῆς Κληδόνης βωμοῖς προσιόντες βουλοίμεθ' ἄν ὡς εὐφημότατ' ἀκούειν" bkz. Ael. Ar. Or. 29.12.

Konstandinos Oikonomos'un Smyrna ile ilgili eserinin çevirisini yaparken düştüğü notla gözler önüne serilmiştir. Slaars, 24 Haziran'da kutlanan Saint Jean bayramında Smyrnalı genç kızlar ve erkeklerin **Klidhona** adlı bir oyun oynadıklarını ve bu oyunun içeriğinin geleceklerinin bir kısmını öğrenmek olduğunu aktarır. Slaars bu oyunu Pausanias'ın bahsettiği **Κληδόνες** tapınağının yarım kalmış bir hatırası olarak tanımlar⁴¹¹.

2. Erythrai

İzmir'in Çeşme ilçesinin Ildırı köyünde bulunan Erythrai kenti, Karaburun yarımadasının en korunaklı yerinde güçlü bir kent devletine coğrafi olarak uygun⁴¹² bir alanda bulunmaktadır. Ege'deki Panionia ve Delos gibi birliklerde yer alarak politik süreçlerde kendini gösteren bir Ion kenti olması dışında antik dünyanın meşhur kâhinlerinden Sibylla'nın (**Σίβυλλα**) anavatanı olduğu iddiasıyla da karşımıza çıkmaktadır.

Birden fazla lokasyonla bağdaştırılan, fakat Batı Anadolu kökenli olduğuna dair ortak bir kanı bulunduğunu söyleyebileceğimiz Sibylla⁴¹³ birçok anlatıma göre bir nymphenin kızıdır ve kehanetleri doğrudan Apollon'dan gelmese de Apollon bağlantılı bir kâhinedir. Delphoi'daki Pythia gibi kimi zaman o da Apollon'un gelini olarak tasvir edilmiş ve antik kaynakların birçoğunda kehanette bulunma prosedürü esrimeyle⁴¹⁴ ilişkilendirilmiştir. Sibylla hakkındaki ilk bahis MÖ 6. yüzyılın sonuna tarihlenen ve günümüze Plutarkhos vasıtasıyla gelen "Herakleitos'a göre, Sibylla delirmiş ağzıyla, kasvetli, süssüz ve yumuşatılmamış

⁴¹¹ K. Oikonomos, **Étude sur Smyrne**, tr. par B.F. Slaars, Imp. B. Tatikian, İzmir, 1868, s. 55 dn. 99.

⁴¹² **Akropolis**i deniz seviyesinden 85 metre yukarıda bir tepede bulunmaktadır ve kara sularındaki adacıklarla korunan doğal bir limanı vardır. Bkz. P. Funke, E. Olshausen, H. Engelmann, "Erythrae", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry, (Çevrimiçi) 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e402180.

⁴¹³ MÖ 4. yüzyıldan itibaren birden fazla Sibylla olduğu fikri benimsenmiştir ve bu Sibyllalar birçoğu Ege bölgesinin batısında bulunan Erythrai, Samos, Marpessos, Kyme, Sardis gibi birden fazla yer ile ilişkilendirilir. Bkz. Graf 1985, s. 346.

⁴¹⁴ "Apollon tarafından ele geçirilmiş bir zihin" algısı nedeniyle antik kaynakların gözünde bu fikir güçlenmiştir. Bu görüşün yaygınlığı ve bu olguyu benimseyen antik kaynaklar üzerine bkz. J. Pollard, "Delphica", **The Annual of British School at Athens**, Vol. 55, 1965, 195-199, s.196. Apollon bağlantısının ve annesinin bir nymphe olmasının esrime iddialarına katkıları için bkz. Graf 1985, s. 337.; Graf 2009, s. 75, öte yandan Fritz Graf'ın Nordionische Kulte eserinde üzerinde durduğu gibi kehanetlerini 1. tekil şahıstan veriyor olması "kendinden geçme" fikriyle çelişmektedir. Transta olan bir kâhinenin söylediklerinin anlaşılmasız olması beklenir. bkz. Graf 1985, s. 347.

şeyler söyleyerek, bin yıl sonraya sesiyle tanrı sayesinde ulaşır” sözleridir⁴¹⁵. Bu sözler bir taraftan Sibylla’nın bundan sonra edebî gelenekteki kendinden geçmişliği vurgulayan tasvirine ışık tutarken öte yandan bilicilik sahnesine ilk olarak MÖ 6. yüzyılda çıkmadığını da düşündürmektedir.

Sibylla’nın Erythrai kökenine değinen ilk antik kaynak MÖ 4. yüzyılda Herakleides Pontikos’un elimize yalnızca fragmanları ulaşmış **Περὶ Χρηστηρίων** adlı eseridir. Aleksandreialı Clemens ve Platon’un Phaidros Scholia’sı gibi geç dönem yazarlarından elimize ulaşan fragmanlar aynı zamanda birden çok Sibylla’nın varlığının düşünüldüğünün de en erken kanıtıdır ve bu şekilde Herakleides’in söz konusu Sibyllalardan birinin Erythrailı Herophile olduğunu söylediğini öğreniriz⁴¹⁶. Günümüze, fragman olarak ulaşan bir başka Erythrailı Sibylla tanıklığı aynı yüzyılda yaşamış Kallisthenes’e aittir. Strabon’un bize aktardığı Kallisthenes’in Aleksandros’un Ammon tapınağında Zeus’un oğlu ilan edilişi anlatımı, Erythrailı antik Sibylla’ya benzeyen ve yine Erythrailı olan Athenais adlı bir kâhinenin Aleksandros’un yüce bir soydan geldiğini belirttiğini söyleyerek sonlanır⁴¹⁷. Bu fragmandan yola çıkarak Erythrailı Sibylla’nın MÖ 4. yüzyıldan çok daha önceye dayandığı çıkarılabilirken aynı zamanda benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılan Athenais adlı bir hemşehrisinin bulunması Sibylla’nın bilicilik vasıflarının o dönemde de en azından fikren zihinlerde olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Bu aynı zamanda Sibylla’nın kurumsallaşmış olduğu fikrini de akla getirmektedir. Bunlara ek olarak, aynı yüzyılın sonunda Ephesoslu Philetas’ın da üç Sibylla’dan biri olarak Erythrailı Sibylla’yı saydığını biliyoruz⁴¹⁸.

MÖ 3. yüzyılda yaşadığı bilinen Erythrailı Apollodoros, Sibylla’nın hemşehrisi olduğunu belirtip Troia’nın düşeceğine ve Homeros’un yanlış hikâyeler yazacağına dair kehanette bulunduğunu ileri sürer⁴¹⁹. Sibylla’nın Erythrai’daki eski kökenlerine bir gönderme de bu şekilde yapılmıştır. Sibylla’nın Erythrailı olmasıyla

⁴¹⁵ Heraklitos Phil., Fr. 92: Σίβυλλα δὲ μαινομένῳ στόματι καθ’ Ἡράκλειτον ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.

⁴¹⁶ Herakleides Pontikos Fragmenta 130.

⁴¹⁷ Kallisthenes, FGrH 124 f14a.; Strabon eserinin Erythrai’dan bahsettiği kısmında da Erythrailı Sibylla’ya ve Athenais’e değinmiştir. bkz. Strabon XIV.1.34.

⁴¹⁸ Philetas **ap. Schol. Aristoph. Av.** 962.

⁴¹⁹ Apollodoros, FGrH 422 F 1. Daha fazla bilgi için bkz. E. Almagor, “Apollodoros of Erythrai (422)”, **Brill’s New Jacoby**, General Editor: I. Worthington, Çevrimiçi, 28 Ağustos 2019 http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a422.

övünen⁴²⁰ ve onu detaylı olarak anlattığı söylenen⁴²¹ Apollodoros sayesinde, Erythraîlilerin belleğinde Sibylla'nın hemşehrileri olduğu ve varlığının Troia savaşından önceye dayandığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin günümüze ulaşmasını sağlayan ise Varro'nun kendisi günümüze ulaşmamış eseri **Antiquitates rerum humanarum et divinarum**'dur. Hristiyan yazar Lactantius, kendisinden üç yüzyıl önce yaşamış Varro'nun eserinden, 10 Sibylla'dan her biri için kaynak göstererek ve muhtemelen kronolojik olarak⁴²² bahsettiği kısmı – Lactantius'un doğrudan eseri görmüş olması hususu şüphelidir- insanları pagan dininden uzaklaştırarak Hristiyanlığa ve tek tanrılı dine yaklaştırmak için amacına yönelik olarak alıntılanmıştır⁴²³. Lactantius, yazılı kehanetlerin Sibyllaların hangisine ait olduğunu bilinmediğini, yalnızca Erythraîlî Sibylla'ya ait olanların bilindiğini, çünkü onun mısralarına adını yerleştirdiğini söyleyerek sözlerine devam eder ve bu Sibylla'nın kendisine Erythraîlî deneceğini öngördüğünü, fakat aslında Babylonlu olduğunu ekler. Ardından bahsettiği tüm Sibyllaların, özellikle de aralarında en çok saygı duyulan Erythraîlî Sibylla'nın tek tanrıyı duyurduğunu söyleyerek asıl meselesine gelir⁴²⁴. Erythraîlî Sibylla'nın en çok saygı duyulan Sibylla olmasını da eserleri günümüze ulaşmamış bir MS 1. yüzyıl yazarı olan Fenestella'ya atıfta bulunarak bağlar. Daha önce Varro'nun sözlerini aktarırken yer verdiği MÖ 83 yılında Jupiter tapınağı yanınca burada saklanan Sibylla kehanetlerinin yok olmasının ardından kehanetlerin yerine koyulabilmesi için Roma, Akdeniz'in dört bir yanından Sibylla kehanetlerini toplatma⁴²⁵ girişiminde bulunmuştur. Fenestella'ya göre, bu sırada consul senatoda Erythrai'a elçiler gönderilmesini önermiş ve bunun üzerine Erythrai'dan Roma'ya binlerce mısra getirilmiştir. Lactantius **De Ira Dei** eserinde de Sibyllalara değinirken aralarında en çok öne çıkan ve soylu olanın Erythraîlî olduğunu ve Erythrai'dan elçilerle getirilen mısraların consuller Octavius ve Curio tarafından Capitol'e yerleştirilmesine karar verildiğini yinelemiştir⁴²⁶. Bu alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla MÖ 1. yüzyılda

⁴²⁰ Apollodoros, FGrH 422 F 1b.

⁴²¹ Apollodoros, FGrH 422 F 1c.

⁴²² Varro'nun 10 Sibylla anlatımı için bkz. Parke 1985, s. 30-35.

⁴²³ Lactant. **Div. Inst.** I. 6.

⁴²⁴ Lactantius eserinin devamında Erythraîlî Sibylla'nın tanrının nasıl iki cinsiyetin ürünü bir varlık olamayacağını söylediğini de bir argüman olarak kullanmıştır. Lactant. **Div. Inst.** I. 8. Bunun gibi Lactantius tarafından argüman haline getirilmiş diğer Sibylla kehanetleri için bkz. Lactant. **Div. Inst.** I.14.; II.13.; II.17.; IV.6.; IV.15.; V.14.; VII.19.; VII.20.; VII.24.

⁴²⁵ Kehanetler için başvuru yerler için bkz. Tacitus, **Ann.** VI.12.

⁴²⁶ Lact. **De Ira Dei** 22.

Erythrai'daki Sibylla ya da en azından burada muhafaza edilen koleksiyonu Roma tarafından tanınıyordu. Aynı dönemde, Cicero, **De Divinatione**'de Erythrailı Sibylla'yı kendinden geçerek kehanette bulunan kişilere örnek olarak vermişti⁴²⁷, ancak eserin ikinci kitabında Romalıların Sibylla'nın kehanetlerini kutsal saydığını söyledikten sonra Sibylla'nın yazılı kehanetlerinin her satırının ilk harfinin akrostiş olarak kehanetin konusunu verdiğini, bunun da kendinden geçmiş bir kişinin sözleri olamayacağını, itinalı birinin yazmış olması gerektiğini önermişti⁴²⁸. Halikarnassoslu Dionysios ise, Erythrailı Sibylla'nın -Erythrai'ın Ida dağında bir yer olduğunu söyleyerek- bilici bir nymphe olduğundan, Aeneas'ın şehir kurması gereken yerle ilgili kehanetinden ve kehanetin gerçek olduğundan bahseder. Kehanetin kimilerine göre Dodona kaynaklı olduğunu da belirtir. Söz konusu kehanete göre, Aeneas ve yanındakiler açlıktan masaları bile yedikleri yere gelene kadar Batı'ya yelken açmalılardı ve orada dört ayaklı bir hayvanı takip ederek yorgun düştüğü yere yerleşmelilerdi. Dionysios'un anlatımında, yemeklerini temiz tutmak için altlarına serdikleri maydanoz ve buğday çöreklerini yiyen Aeneas'ın yanındakiler kehanetin gerçekleştiğini anlarlar ve bunun üzerine, kutlamalar ve kurbanlara başladıkları sırada ise Aeneas bir domuzun kaçtığını fark eder ve onu durduğu yere kadar takip eder⁴²⁹.

MS 2. yüzyılda ise, Pausanias Delphoi'daki kayadan yola çıkarak Sibylla'dan ve kökenlerinden bahsederken Erythrailıların iddiasına da yer verir. Erythrailılar Herophile adındaki Sibylla'nın kentlerinde bulunan Korkyos dağında bulunan bir mağarada Theodoros adlı bir çoban ve Idaia adlı bir nymphenin kızı olarak doğduğunu söylerler. Bu dönemde Erythrailılar için bu bilgilerin gerçekliği aşağıda ele alınacak Erythrai yazıtlarıyla sabittir.

MS 3. yüzyılda, Herophile, Aelianus tarafından bilinen dört Sibylla'dan biri olarak kaydedilmiştir. Solinus Polyhistor da Cornelius Bocchus'un sözlerini aktarmış ve Troia savaşıdan önce kehanette bulunan ve Homeros'un mısralarına ilham olan Delphoi'daki Sibylla'dan birkaç yıl sonra Erythrailı Herophile'nin benzer özellikleri nedeniyle Sibylla olarak adlandırıldığından ve Lesboslulara deniz

⁴²⁷ Cic. **Div.** I.34.

⁴²⁸ **a.g.e.**, II.54.

⁴²⁹ Dion. Hal. **Ant. Rom.** I.55-56.

hakimiyetlerini kaybedeceklerine dair gerçekleşen bir kehanette bulunduğundan bahsetmiştir⁴³⁰.

MS 4. yüzyılda Augustinus, Lactantius'un izinden giderek, diğer Sibyllalardan daha açık bir şekilde İsa'dan bahseden Erythraılı Sibylla'dan ve Grekçeye çevrildiğinde kehanetlerinin mısra başlarındaki ilk harflerinden İsa'nın adının okunabildiğinden söz eder⁴³¹. Hieronymus Kroniği'nde ise Erythraılı Sibylla, MÖ 8. yüzyılda yaşadığı düşünülen Korinthoslu şair Eumelos'un çağdaşı olarak verilmiştir⁴³². Servius ise Aeneis için yazdığı yorumda Varro'nun Erythraılı Sibylla'nın Apollon tapınağının yanacağına dair kehanetine mısralarında yer verdiğini söyler⁴³³. MS 5. yüzyıla gelindiğinde, daha önce değinilen Erythraılı Apollodoros'tan söz eden bir başka kaynak olan Platon'un Phaidros diyalogu üzerine Hermias Aleksandrinos'un yorumunda, Sokrates'in güzelliklerin delilikle geldiğini söylediği kısımda, Sibyllaların çok sayıda olmasına ve kehanet ilişkilerine değinilip Erythraılı olanın adının Eriphyle olduğu yazar⁴³⁴. MS 6. yüzyılda **Oracula Sibyllina** külliyatını bir araya getiren kişinin yazdığı önsözde, Sibylla'nın kâhinelere verilen bir ad olduğu söylenir ve 10 bilinen Sibylla arasında beşinci olarak Erythraılı Apollodoros'un onayladığı ve Troia savaşını öngören Sibylla olarak Erythraılı Sibylla sayılır⁴³⁵.

MS 7. yüzyılda ise, Paschale Kroniği adlı bir Bizans kaynağına göre, Erythraılı Sibylla'nın mezar steli Eythrai kentinde Khios adasının karşısına denk gelen kısımda o gün de görülebiliyordu⁴³⁶. Paschale kroniğinden yaklaşık 13 yüzyıl sonra, 1891'de Erythrai **akropolisinin** doğu yamacında Sibylla'nın buradaki varlığına işaret eden, fakat günümüze ulaşmayan Grekçe yazıtlar ve bir mağara bulunmuştu⁴³⁷. Özellikle yazıtların içeriği nedeniyle yarım daire şeklinde, çapı 2 metre olan ve duvarları mermerle kaplı yapay mağara Sibylla ile ilişkilendirilmişti. Mağaranın içinde, dışarıdan gelen bir boruyla beslenen bir kaynak bulunuyordu ve

⁴³⁰ Solinus II.4.

⁴³¹ August. **De civ. D.** XVIII.23.

⁴³² Euseb. **Chron.** LXXXIX.5. Suda'da ise Sibylla'nın Troia'nın düşüşünden 483 yıl sonra yaşadığı söylenmektedir.

⁴³³ Serv. VI.36; VI.321'den de anlaşıldığı üzere Servius MÖ 83'te yanan Capitol'deki Jupiter tapınağı ile Sibylla kehanetlerinin daha sonra Augustus'un emriyle yerleştirildiği Palatina'daki Apollon tapınağını karıştırmış olmalıdır.

⁴³⁴ Platon, **Phaedros Scholia** 244b.

⁴³⁵ Orac. Sibyll. Prolegg. s. 2, 41.

⁴³⁶ S. Reinach, "Deux inscriptions de l'Asie Mineure", **REG**, 4, 1891, 268-286, s. 278.; L. A. Dindorf, **Chronicon Paschale**, E. Weber, Bonn, 1832, s. 202.

⁴³⁷ IK 2 II, s. 378.

su taştan bir havuzcuğun içine akıyordu. Mağaranın girişinin iki yanında bulunduğu düşünülen⁴³⁸ ve Roma imparatorluk dönemine tarihlenebilen yazıtlardan birinden, burada Sibylla'nın ve annesi Nais adlı nymphenin heykellerinin olduğu anlaşıyordu⁴³⁹. Diğer yazıtta ise Marcus [Clau]dius adlı bir Erythrailının, Demeter Thesmophoros ve imparatorlar Marcus Aurelius Antoninus ile Lucius Aurelius Verus ve şehri için kendi cebinden kaynağı ve heykelleri yaptırdığı yazıyordu⁴⁴⁰. Bu ve Sibylla'nın kendi ağzından bir epigram olan mağarada bulunmuş bir diğer yazıt, Lucius Verus'un Asia'dan geçişi referans alınarak MS 162'ye tarihlenmektedir. Bu tarihin mağaranın ilk inşa edilme tarihi olduğunu düşünenler bulunmakla beraber, varolan mağaranın MS 162'de onarılmış olması da söz konusu olabilir⁴⁴¹. Aynı tarihte yaptırıldığı anlaşılan diğer yazıt, birinci tekil şahısta Sibylla'nın ağzından yazılmıştır. Sibylla yazıtta kendini Apollon'un hizmetkârı olan bir **χρησμηγόρος**⁴⁴² olarak tanıtır. Nymphe Nais ile ölümlü Theodoros'un kızı olduğunu ve vatanının Erythrai'dan başka bir yer olmadığını söyler. Buradaki kayaya oturduğunu ve gelecekte olacaklarla ilgili şarkılar söylediğini öğrendiğimiz Sibylla 3 kere 300 yıl yaşadığını ve bir bakire olarak dünyanın her yerine gittiğini söyler ve şimdi yine bu kayada oturarak tatlı su kaynağının tadını çıkarttığını ekleyip kehanetine göre gelecekte yeni bir Erythros geldiğinde Erythrai'a refah getireceğinden mutluluk duyduğunu söyleyerek sözlerini bitirir. Erythrailılar tarafından MS 162'de Sibylla'nın kendilerine ait bir kâhine olarak düşünüldüğünü kanıtlayan bu yazıt, aynı zamanda onun Erythrailılar gözünde "eski zamanlara" dayanan kökenini de gözler önüne sermektedir. Böylece hem antik kaynakların bazılarıyla paralellik göstermekte hem de asıl olarak Erythrai'ın Sibylla'yı nasıl algıladığını sergilemektedir. Yazıtın ilk 12 satırının Erythrai'daki daha eski bir Sibylla yazıtının kopyası olduğu düşünülmüş, gerekçe olarak da stildeki farklılıklara ilaveten, Sibylla'nın Erythrai halkı tarafından kabul gördüğünün daha erken döneme tarihlenen bir yazıt ve sikkeler vasıtasıyla bilinmesi öne sürülmüştür⁴⁴³. Yazıtta yapılan Erythros'un gelişile Erythrai'ı bekleyen güzel günler eklemesi Lucius Verus'un beklenen ya da gerçekleşmiş olan gelişile ilgili

⁴³⁸ Graf 1985, s. 335.

⁴³⁹ IK 2 II, 226.

⁴⁴⁰ IK 2 II, 225.

⁴⁴¹ IK 2 II, s. 378.

⁴⁴² kehanet söyleyen.

⁴⁴³ P. Corssen, "Die Erythraeische Sibylle", **MDAI(A)**, 1913, 1-22, s. 17.

olmalıdır. Antik kaynaklardan da bildiğimiz gibi varlığı Roma'nın toplumsal belleğinde kabul görmüş Erythrai'daki Sibylla'nın mağarasının Roma imparatorunun gelişi için hazırlanmış ve bazı eklemeler yapılmış olması Erythrai'ın Sibylla kökeni tartışmalarına bir son vererek, kendi iddialarını güçlendirme çabası olarak görülebilir.

Ancak bu bulgularla mağaranın Sibylla'ya danışılan bir kutsal alan olduğunu söylemek mümkün değildir. Sibylla'nın epigramında taş üzerine oturarak ve suya bakarak kehanette bulunduğunu söylediği kısım uzak bir geçmişin ürünü olabilir, fakat yine yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla burada Sibylla'ya doğrudan danışılmıyor olsa da mağaranın MS 2. yüzyılda Sibylla'nın nympheler ve Demeter Thesmophoros'la birlikte onurlandırıldığı bir kutsal alan olarak düşünüldüğü açıktır. Geç Antik döneme tarihlenen bir yazıtta ise Eutykianos adlı cömert bir Erythrailli **agoranomos**, Nymphelerin ve Sibylla'nın mağarasındaki kaynağı resimlerle dekore ettirmiştir⁴⁴⁴. Yazıtın başlangıcında Sibylla'dan önce nymphelerin anılması, mağaranın Sibylla'yla da bağlantısı olan ama -belki de fiziksel özelliklerinin de katkısıyla⁴⁴⁵- esasen bir nymphaion olarak düşünüldüğünü göstermektedir.

Erythrai'daki Sibylla kültünün varlığının en somut örneği olup aynı zamanda yazıtları arasında en erken döneme tarihlenen, çok parçalı olarak ele geçmiş Erythrai'ın tanrılara kurban takvimidir. MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen yazıtın 73. satırında Sibylla'nın adı geçmektedir⁴⁴⁶, fakat geri kalanı okunamamaktadır. Buna rağmen Sibylla'nın sunuda bulunan kent tanrılarının arasında listelendiği açıktır. Bu da Hellenistik dönemde faal durumda bir Sibylla kültünün olduğunu gösterir.

Erythrai'ın Sibylla'yı sergilediğini bildiğimiz en erken sikkesi MÖ 10 civarına, Augustus dönemine tarihlenmektedir. Ön yüzde çelenk içinde kentin ethnikonunun kısaltması ve kaya üzerinde oturmuş elinde parşömen tomarı tutan Sibylla görülür, arka yüzde dört satır olarak Cumhuriyet döneminde de magistratlık yapmış Zopyros'un oğlu Metronaks adı bulunmaktadır⁴⁴⁷. Sibylla'nın elinde tuttuğu parşömen muhtelemen MÖ 83'ten sonra Romalı elçilerin almaya geldikleri

⁴⁴⁴ IK 2 II, 228.

⁴⁴⁵ Graf 1985, s. 336.

⁴⁴⁶ IK 2 II, 207.

⁴⁴⁷ RPC I 2504.

kehanetleri simgelemektedir. Aynı yüzyıl içinde kentin böyle bir sikke basması, antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin teyidi durumundadır. MS 2. yüzyıla tarihlenen bir Erythrai sikkesinde de ön yüzde Korinthos miğferli Athena büstü ve ethnikon bulunurken, arka yüzde ΘΕΑ CIBYΛΛΑ lejandıyla, kayanın üzerine oturmuş Sibylla sağ elinde dal tutar, sol eliyse kayadadır⁴⁴⁸. Sikkenin üzerindeki “Tanrıça Sibylla” ifadesi, MS 2. yüzyılda Sibylla’nın bir kült olarak varlığını sürdürmeye devam ettiğini düşündürmektedir. MS 177-180 arasına tarihlenen başka bir sikkede ise ön yüzde Commodus’un çelenkli başı, arka yüzde magistrat adıyla birlikte bir eli çenesinde, bir eli oturduğu kayanın üzerinde Sibylla bulunmaktadır⁴⁴⁹. MS 3. yüzyılın ortalarına tarihlenen ön yüzde kentin ethnikonu ve oturan Sibylla olan sikkelerde ise arka yüzde yine kentin ethnikonu ve ateş feneri vardır⁴⁵⁰. Philippus Arabus dönemine, MS 244-249 arasına tarihlenen Erythrai sikkelerinin ön yüzünde Synkletos büstü varken, arka yüzde oturan Sibylla’nın sağ eli çenesinde, sol eli oturduğu yerde bulunmaktadır⁴⁵¹. Erythrai’nın Khios’la olan homonoia sikkeleri benzer özellikler taşımaktadır⁴⁵². Erythrai, imparatorluk döneminin başlangıcından itibaren dönem dönem Sibylla’yı vitrine taşımıştır. Öyle ki bazı sikkeleri kültün işlevinin devam ettiğini düşündürecek ibarelere de sahiptir, fakat büyük resim bunların Roma’nın gözündeki imajının altını çizmek için seçtiği bir yol olduğunu düşündürmektedir. MÖ 83’ten sonra Romalı elçiler geldiğinde de yazılı kehanetleri kimden ve nasıl aldıkları bilinmemektedir. Bu nedenle, çok bilinmeyenli bu denklemde sikkelerin Roma İmparatorluk döneminde halen danışılan ve kehanette bulunan Sibylla kâhinelerinin varlığına işaret ettiklerini söylemek güçtür.

Varolan bilgilerle en baştan bir bilicilik kültü olarak başladığına dair tarihselliği kanıtlanamasa da en azından mitolojik olarak Eskiçağ insanının belleğinde bir yer bulup Hellenistik dönem itibarıyla gerçek bir kült haline geldiği özellikle yazıtlar vasıtasıyla söylenebilir, fakat tarihin hangi noktasında Sibylla’nın artık faal bir kült olmaktan çıkıp kent geçmişinin gurur duyulan bir parçası haline geldiğini kesin olarak belirlemek mümkün değildir.

⁴⁴⁸ RPC IV.2 2776 (temporary).; SNG Cop Ionia 743.

⁴⁴⁹ RPC IV.2 1105 (temporary).; SNG München Ionia 423.

⁴⁵⁰ RPC VI 4719 (temporary).; SNG Cop Ionia 754.; SNG München Ionia 416.

⁴⁵¹ SNG Cop Ionia 751.

⁴⁵² SNG Cop Ionia 779.; SNG München Ionia 427.

3. Klaros

Anadolu'nun en ünlü ve etkin iki bilicilik merkezinden biri olan Klaros kutsal alanı günümüzde İzmir'in Menderes ilçesinin Ahmetbeyli köyü sınırları içerisinde bulunurken, Eskiçağ'da Notion ve Kolophon kentleri arasında kalmaktaydı. Ales (Avcı) çayının aynı adı taşıyan vadiyi alüvyonuyla zaman içinde doldurması nedeniyle bugün denizden yaklaşık 1,5 km uzaklıktadır. Hristiyanlığın Anadolu'da yaygınlaşmasıyla terk edildiği, ancak kastî yıkıma uğramadığı düşünülen⁴⁵³ kutsal alanın yeri alüvyon altında kalmış olması nedeniyle 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar bilinmiyordu. 18. yüzyıldan başlayarak Avrupalı gezginlerin ilgisini cezbeden bölgede Klaros'un olduğu tahmin ediliyordu, fakat ancak 1907'de propylonun⁴⁵⁴ ortaya çıkarılmasıyla kutsal alanın girişi tespit edilmişti. 1. Dünya savaşına kadar süren bu ilk kazılar Macridy ve Picard gözetiminde gerçekleşmişti. Daha sonra 1950'de Louis Robert tarafından başlatılan kazılar da 1961'de sona erdi⁴⁵⁵ ve J. de la Genière'in 1988'den 1997'ye kadar başkanlığını yürüttüğü kazılara kadar alanda çalışma yapılmamıştı⁴⁵⁶. Ardından 2001 yılından itibaren Prof. Dr. Nuran Şahin başkanlığında yeni dönem kazılarına başlandı⁴⁵⁷. Bir asırdır devam eden bu çalışmalar sayesinde Apollon Klarios (**Κλάριος**) kültünün evi, hakkında en çok veriye sahip olduğumuz Anadolu kutsal alanlarından biri olmuştur.

Prof. Dr. Nuran Şahin tarafından son yıllarda yürütülen kazılarda ele geçen seramik, bronz bıçak, ok uçları, pişmiş toprak hayvan figürinleri ve Psi tanrıça heykelcikleri Klaros'taki kült faaliyetlerinin Myken dönemine kadar geriye gittiğini ortaya koymuştur. Hiçbir yapıyla ilişkilendirilemeyen bu buluntular kurumsallaşmamış bir kültün varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle tanrıça

⁴⁵³ Parke 1985, s. 169-170.

⁴⁵⁴ 1912'ye kadar propylon olduğu anlaşılmamış, kazılan yerin tapınağın kendisi olduğu düşünülmüştü. Klaros'un araştırma ve kazı tarihçesi üzerine daha fazla bilgi için bkz. D. S. Akar Tanrıver, "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2009, s. 8-11.

⁴⁵⁵ L. Robert, Rapport sur les fouilles de Claros en 1957, **Türk Arkeoloji Dergisi**, VIII, Ankara 1958, 28-30.; L. Robert, Rapport sur les fouilles de Claros en 1958, **Türk Arkeoloji Dergisi**, IX, 1959, 35-36.; J. Robert, L. Robert, **Décets Hellénistiques I**, Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris 1989.

⁴⁵⁶ J. de la Genière, "Klaros: Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles", **REA**, 100, 1998, 235-268.; J. de la Genière, **Cahiers de Claros I**, Paris, 1992.; J. de la Genière, vd., **Cahiers de Claros II**, L'aire des sacrifices, Paris, 2003.

⁴⁵⁷ N. Şahin, "Claros. Les Campagnes de 2010 et 2011 nouveaux apports", **Le Sanctuaire de Claros et son oracle**, Colloque International Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 13-14 Janvier 2012, Lyon, 2014, 13-31.

heykelcikleri bu kutsal alanın başlangıçta bir kadın ilâhla ilişkili olduğunu göstermiş ve akıllara başka kehanet bağlantılı kutsal alanlardan da bildiğimiz Toprak-Ana kökenli bir inanışın olduğunu getirmiştir⁴⁵⁸. Kutsal alanın resmi bir yapıya dönüşmeye başlamasının ilk izlerine Protogeometrik döneme tarihlenen yuvarlak sunakla rastlanmıştır. Sunak bağlamında ele geçen pişmiş toprak adakların MÖ 10. yüzyılın başından itibaren organize bir kültün varlığına işaret ettiği düşünülerek, bu dönemin Apollon kültü için, kutsal alanı başka ilâhlarla paylaşarak da olsa, başlangıç noktası olduğu önerilmiştir⁴⁵⁹. Ancak, Apollon kültünün varlık gösterdiğinden kesin olarak emin olunan dönem MÖ 7. yüzyılda başlamaktadır. Arkaik döneme tarihlenen ilk sunak yarım daire biçimliyken, daha sonra dikdörtgen planlı bir sunak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Apollon'un varlığının kanıtı olan lyralı veya kitharalı Apollon figürinleri ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda özellikle Balkanlar ve Ortadoğu kökenli yabancı malzemenin yoğun olarak görülmeye başlanması da kültün etkinlik alanını oldukça genişlettiğini göstermektedir. Kutsal alanın bölgede edindiği etki ve yer de Notion'a doğru gittiği tespit edilen ve yine Arkaik döneme tarihlenen kutsal yol vasıtasıyla anlaşılabilir⁴⁶⁰. Ancak tüm bunlar Apollon Klarios'un bilicilik özelliğini doğrudan yansıtmamaktadır⁴⁶¹. Öte yandan, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir mermer parçası üzerinde kouros tipli, bir elinde yay, diğerinde tavşan tutan bir erkek çiziminin yanında Pyth(ios) ifadesi bizi yalnızca bilicilik bağlamına değil aynı zamanda da Delphoi bağlamına taşımaktadır. Bununla ilgili olarak, Şahin, Apollon Pythios kültünün MÖ 6. yüzyılın sonunda halihazırda varolan Apollon Klarios kültünün kutsal alanına takdim edildiğini düşünmekte öte yandan bu görüşünün kanıtlanamaz olduğunu söylemektedir⁴⁶². Ancak, bu ana kadarki buluntularda müzik attribüleriyle öne çıkan bir Apollon kültünün, en iyi bilinen bilicilik **epithetonu** olan Pythios'un Klaros'a getirilmesiyle yeni bir yönelim kazandığı ve artık bilicilik özelliği ile öne çıkmaya başladığı düşünülebilir.

⁴⁵⁸ N. Şahin, P. Debord, "Découvertes récentes et installation du culte d'Apollon pythien à Claros", *Pallas*, 87, 2011, 169-204, s. 170-172.; N. Şahin, "Claros. Aux Origines Du Culte d'Apollon", **Quand Naissent Les Dieux Fondation des Sanctuaires Antiques: Motivations, Agents, Lieux**, École Française de Rome, 2017, 85-97, s.95.

⁴⁵⁹ **a.g.e.**, s. 87, 95.

⁴⁶⁰ **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁶¹ Ancak Apollon'un müzikalitesini kehanetle ilişkilendiren modern fikirler mevcuttur. Bkz. **a.g.e.**, s. 91

⁴⁶² **a.g.e.**, s. 91.

Apollon kültünün Klaros'taki varlığıyla eş zamanlı olarak antik kaynaklarda da buradaki biliciliğe dair ilk izler görülmeye başlanmıştır⁴⁶³. Epikos Kyklos'un içine dahil edilen ve yaklaşık olarak MÖ 7-6 yüzyıllar arasına tarihlenen Epigonoi şiirinde Klaros'un kuruluş hikâyesine yer verilmiştir. Buna göre, 7 Argoslunun oğulları Thebai'ı ele geçirmiş ve ganimetlerinin bir kısmını Delphoi'a göndermişlerdi. Bu ganimetlerin arasında Thebailı meşhur kâhin Teiresias ve kızı Manto da vardı. Teiresias yolda ölünce, yalnızca kızı Delphoi'daki Apollon Pythios'un huzuruna getirildi ve tanrıdan tapınaktan çıkınca ilk gördüğü erkekle evlenmesi yönünde bir talimat aldığı için Mykenailı Rhakios'la evlendi. Ardından yola çıkan Manto ve Rhakios Kolophon'a geldiler ve Manto burada Apollon kutsal alanını kurdu. Memleketinin yaşadığı yıkımın üzüntüsüyle çok ağladığı için kutsal alanın adına Klaros dendi ve gözyaşlarından bir kaynak oluştu⁴⁶⁴. Üzerine çeşitli tartışmalar bulunan bu fragmanda anlatılanların daha sonraki dönem yazarlarında farklı versiyonları da bulunmaktadır⁴⁶⁵. Ancak Epigonoi'un bu fragmanı Klaros kutsal alanıyla muhtemelen tarihsel olarak ilk bilicilik bağlantısını ortaya koyduğu için ve son yıllarda ele geçmiş Apollon Pythios buluntusuyla yakın bir tarih aralığı paylaştığı için önemlidir. Birçok modern araştırmacının düşündüğü gibi⁴⁶⁶ bu hikâyenin Apollon Klarios rahiplerinin bilicilik merkezlerine saygıdeğer bir köken hikâyesi uydurma çabasının izdüşümleri olması bile, Klaros'ta bilicilik faaliyetlerinin en azından Arkaik Dönem'de başlamış olduğunu düşünmemize engel olamaz, aksine destekler. Kâhine Manto'nun oğlu kâhin Mopsos'la ilgili de Klaros'taki bilicilik faaliyetlerine işaret eden ve kehanet yetkinliğini gözler önüne seren hikâyeler bulunmaktadır. Bunların arasında en eskisi Strabon vasıtasıyla günümüze ulaşan Hesiodos'un aktardığı anekdottur. Buna göre, Kâhin Kalkhas ve Amphilokhos, Troia savaşından yaya olarak dönerken Klaros'a gelirler ve burada Kalkhas ile Mopsos⁴⁶⁷ arasında bir kehanet çekişmesi yaşanır. Kendinden daha iyi

⁴⁶³ Apollon Klarios kültüyle ilgili Testimonia için bkz. Akar Tanrıver 2009, s. 513-572.; C. Talamo, "Testimonia",

Cahiers de Claros II. L'aire des sacrifices, J. de la Genière, vd., Paris, 2003, 219-244.

⁴⁶⁴ Epikos kyklos. Epigonoi fr.4.; Apollonios Rhodios, **Argonautika** 1.308.; Kolophon'un hikâyeye sonradan eklenme olasılığı üzerine bkz. Parke 1985, s. 113.; Klaros adının etimolojisini tartışan antik kaynaklar için bkz. Akar Tanrıver 2009, s. 46-49.

⁴⁶⁵ Apollod. **Epit.** VI.2-4.; Strabon XIV.1.27; XIV.4.3.; Pomp. Mela I.89.; Pausanias VII.3.1-2.; IX.33.1-2.

⁴⁶⁶ Akar Tanrıver 2009, s. 23-24.

⁴⁶⁷ Mopsos'la ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mallos.

bir kâhinle tanıştığında öleceğini söylediği aktarılan Kalkhas bu çekişmenin sonucunda ölür⁴⁶⁸.

Apollon Klarios kutsal alanı doğrudan bilicilikle ilgili olmasa da hem Artemis için olan Homeros hymnoslarında hem de Apollon için olan hymnosta kendine yer bulmuştur. Artemis için olan hymnosun aynı zamanda ilk olarak Louis Robert'in kazılarla tespit ettiği Klaros'taki Artemis tapınağıyla ilgili olduğu düşünülmektedir⁴⁶⁹ ve Apollon hymnosunda ise "parlayan" Klaros sözleri geçmektedir⁴⁷⁰. Bu iki atıf da Klaros'un Arkaik dönemde⁴⁷¹ Ege insanının gözünde bir yeri olduğunu göstermektedir. Klaros kazılarında beyaz mermerden Arkaik tapınağın izlerine de Hellenistik tapınağın batı duvarının yakınında rastlanılmış olması⁴⁷² hymnoslara somut bir temel oluşturmaktadır. Bu dönemde burada Apollon'un içerisinde su kaynağı olan avlulu bir tapınağı olduğu düşünülmektedir⁴⁷³. Ananios'a atfedilen bir diğer Apollon hymnos'unda "Apollon ki Delos'a ya da Pythos'a ya da Naksos'a ya da Miletos'a ya da kutsal Klaros'a sahip⁴⁷⁴" cümlecığının ilk kısmı Aristophanes'in Bathrokhoi'unda tekrar edilmiştir⁴⁷⁵. Bu durumda MÖ 5. yüzyılda Atinalıların Ananios'un şiirine vâkıf olduğunu ve Aristophanes'in buna dayanarak şiiri komik bir unsur olarak kullandığını⁴⁷⁶ ve Klaros'un ününün bu dönemde Atina'da yankılandığını düşünebiliriz.

Hellenistik döneme gelindiğinde ise, MÖ 4. yüzyılın sonlarında Apollon Klarios tapınağının son halinin inşaatının başladığı anlaşılmaktadır. Yapımın MÖ 295'te Kolophon'un Lysimakhos tarafından ele geçirilmesine kadar sürdüğü ve sonra MÖ 2. yüzyılda kaldığı yerden devam ettiği sanılmaktadır⁴⁷⁷. MÖ 4. yüzyılda inşa edilen tapınağın krepis basamaklarında ele geçirilen bronz astragaloslar hiçbir

⁴⁶⁸ Hesiodos, Fr. 128.; Strabon kâhinler arası yarışın farklı versiyonlarına da yer vermiştir. Bkz. Strabon XIV.1.27.

⁴⁶⁹ Homerik Hymnos IX.3-7.; Parke 1985, s.121.

⁴⁷⁰ Homerik Hymnos III.40.

⁴⁷¹ Apollon hymnosu tarihleme tartışması için bkz. W. Burkert, "Kynaitos, Polycrates and the Homeric Hymn to Apollo", *Arktouros: Hellenic studies presented to B. M. W. Knox*, ed. G. W. Bowersock, W. Burkert, M. C. J. Putnam, Berlin, De Gruyter, 1979, 53–62.

⁴⁷² Şahin, Debord 2011, s. 174-175.; J.C. Moretti v.d., "Le temple d'Apollon et le fonctionnement de l'oracle" *Le Sanctuaire de Claros et son oracle*, Colloque International Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 13-14 Janvier 2012, Lyon, 2014, 33-49, s. 34.

⁴⁷³ Moretti v.d. 2014, s.49.

⁴⁷⁴ "Ἀπολλων, ὃς ποῦ Δῆλον ἢ Πυθῶν ἔχεις ἢ Νάξον ἢ Μύλητον ἢ θεῖην Κλάρων..." Ananios, fr. 4.; Parke 1985, s. 121.

⁴⁷⁵ "Ἀπολλων, ὃς ποῦ Δῆλον ἢ Πυθῶν", Aristophanes, *Bathrokhoi*, 659.

⁴⁷⁶ Parke 1985, s. 122.

⁴⁷⁷ Moretti v.d. 2014, s. 36.

antik kaynakta bahsi geçmemesine rağmen kutsal alanın erken dönemlerinde zar kehanetine başvurulmuş olma ihtimalini ortaya koymuştur⁴⁷⁸. Dor düzeninde 6 sütun önde, 11 sütun yanlarda olmak üzere inşa edilmiş tapınağın pronaosunun altında, çok dar koridorlarla ulaşılan ve iki kısımdan oluşan kemerli bir odası bulunmaktadır. Bu odanın bir kısmının kehanette bulunulan yer olduğu, diğer kısmının ise danışanların beklediği alan olduğu ve kazılarda ele geçen omphalos, oturaklar ve kaide gibi arkeolojik malzemelerin orijinal yeri olduğu sanılmaktadır. Tapınağın MÖ 2. yüzyılda aldığı bu halin tapınaktaki danışma ritüelinin değişimine de işaret ettiği düşünülmektedir. Bu dönemde Klaros’a özgü bir gizem kültürünün söz konusu olduğu ve intisap edenlerin dar koridorlardan geçerek yılan sarılmış omphalosun olduğu odaya gelerek tanrının sözlerini kendi kulaklarıyla duydukları önerilmektedir⁴⁷⁹.

Kutsal alanın büyümesi ve gelişmesiyle eş zamanlı olan Apollon Klarios’a atfedilen ilk cevaplardan biri de tapınağın altın çağını yaşadığı dönemde Pausanias tarafından aktarılmıştır. Buna göre, Aleksandros Pagos dağında avlanırken, Nemesislerin tapınağına ulaşır ve tapınağın önündeki ağacın altında uykuya dalar⁴⁸⁰. Rüyasında Nemesisler ona bir kent kurmasını ve Smyrnalıları bu kente taşımalarını söyler. Bu rüyanın üzerine Smyrnalıları Apollon Klarios’a danışmak için bir heyet gönderirler ve Apollon’dan aldıkları onayla da kentlerinin yerini değiştirirler. Tarihsel olarak çeşitli tutarsızlıkları olan bu hikâye muhtemelen MS 2. yüzyıla doğru Smyrnalıların tercih ettiği bir kuruluş efsanesidir ve bize Aleksandros’un döneminde Apollon Klarios’un faaliyetleriyle ilgili bilgi vermekten ziyade MS 2. yüzyılda Apollon Klarios tapınağı ününün zirvesindeyken Smyrnalıların onun onayıyla yeni yerlerine taşındıklarına dair gösteriş yaptıklarını göstermektedir⁴⁸¹.

Apollon Klarios’un bilicilik vasfıyla ilgili Hellenistik dönemdeki doğrudan ilk edebî anekdotumuz MÖ 2. yüzyılda yaşadığı düşünülen Klaroslu şair Nikandros’un⁴⁸² günümüze fragmanları ulaşmış eseri Aleksipharmaka’da kendini tanıttığı cümlesidir. Nikandros, Klaroslu okçunun tripodunun yanında oturarak

⁴⁷⁸ Tapınakta zar kehaneti uygulaması hakkında tartışma ve daha fazla bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 34-36.; Nollé 2007, s. 11-12.

⁴⁷⁹ Moretti v.d., 2014, s.36-49.

⁴⁸⁰ Bu olayın betimlendiği Smyrna sikkesi için bkz. RPC VIII 20331 (unassigned).

⁴⁸¹ Pausanias VII.5.1-3.; Bu kehanet anekdotuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Parke 1985, s.126-128.

⁴⁸² İki farklı Klaroslu Nikandros olması hakkında bkz. Parke 1985, s. 131.

yaşadığını söyler⁴⁸³. Bunun dışında, Nikandros özellikle bilicilikle bağlantılı Apollon kutsal alanlarında sıklıkla rastladığımız bir kutsal korunun da varlığından bahsetmiştir. Ona göre, Apollon'un dışbudak ağaçları ve çimenlerle kapladığı bu koruda zehirli yılanlar, akrepler ve örümcekler yaşayamıyordu⁴⁸⁴. Fritz Graf, tehlikelerden arınmışlığı ve saflığı simgeleyen bu anlatımın kutsal koruları cennetvarî olarak hatırlanan Altın çağ ile ilişkili olduğunu öne sürmektedir⁴⁸⁵. Apollon Klarios kutsal alanında görev aldığı düşünülen Nikandros'dan sonraya tarihlenen bir Notion yazıtında da karşımıza bir başka görevli çıkar. Gorgos adlı birine ait mezar yazıtında bu şahsın açıkça Leto'nun oğlu Klarios'un tripodunun hizmetkârı olan bir bilgin, bir kitap koruyucusu olarak geçmesi, Hellenistik dönemde Apollon Klarios kutsal alanında ozanların şiirlerini kopyalayan ve araştırma yapan bir personel olduğunu düşündürmektedir⁴⁸⁶. MÖ 2. yüzyılın ilk yarısında Klaros'taki bilicilik merkezinin yöneticiliğini yaptığı anlaşılan Smyrnalı Khresmologos Menophilos ile ilgili bilgilere de tapınağın güneyinde kutsal yol civarında 3 parça halinde bulunmuş bir onurlandırma dekretiyle vâkıf olunmuştur. Onurlandırmaya göre hem tanrının kehaneti üzerine hem de halkın arzusuyla, dindarlığı ve yeteneklerinden emin olunan bu kişi Smyrna'dan özel olarak Klaros'a bilicilik merkezini yönetmek üzere gelmiştir⁴⁸⁷. Daha evvel Klaros civarı yerlilerinin görev aldığına dair oluşan resimle bir Smyrnalının bilicilik yöneticisi olarak getirilmesi çelişse de Tacitus'tan Klaros'la ilgili öğrendiklerimizle uyuştugu fark edilmiştir⁴⁸⁸. Tacitus aynı zamanda Klaros'taki bilicilik uygulamasından söz eden ilk kaynağımızdır. Germanicus'un Klaros'u ziyaretini anlattığı kısımda Tacitus muhtemelen Asia proconsulluğu yaptığı sırada Klaros'taki bilicilik yöntemlerine dair elde ettiği bilgilerden yararlanmıştır⁴⁸⁹. Delphoi'dan farklı olarak bir kadının değil, belirli ailelere mensup bir erkeğin kâhinlik yaptığını ve bu kişilerin genellikle Miletos'tan getirildiklerini söyler ve kâhinin yalnızca danışan sayısını ve adlarını öğrenerek mağaraya⁴⁹⁰ gittiğini gizli kaynaktan su içtiğini ve

⁴⁸³ Nikandros, **Aleksipharmakos** XI.132.

⁴⁸⁴ Nikandros, fr. 31

⁴⁸⁵ Graf 1993.

⁴⁸⁶ **IGR IV** no.1655.; Parke 1985, s. 131-132.

⁴⁸⁷ J. Robert, L. Robert, "Décret de Colophon pour un chresmologue de Smyrne appelé à diriger l'oracle de Claros", **BCH** 116, 1992, 279-291.

⁴⁸⁸ Parke 1985, s.132.

⁴⁸⁹ **a.g.e.**, 136-137.

⁴⁹⁰ Specus sözcüğüyle tapınağın altındaki kehanet odasının kastedildiği konusunda arkeolojik kazılar sonucunda tapınak yapısının ortaya çıkmasıyla bir konsensüs oluşmuştur.

danışanların akıllarındaki sorulara cevaplarını hiçbir edebiyat eğitimi olmamasına karşın manzume şeklinde yazdığını aktarır⁴⁹¹. Tacitus'un anlatımının arkeolojik verilerle de örtüşüyor olması MS 1. yüzyılda kehanet uygulamasının nasıl olduğunu genel hatlarıyla bilmemizi sağlamıştır. Ayrıca, tapındaki kehanet uygulamasıyla ilgili önemli bilgilerden birini Aelios Aristeides'den alırsınız. Hastalığıyla ilgili bilgi almak üzere bir yakınını Klaros'a gönderen Aristeides anlatımında "kutsal gece"den söz eder⁴⁹². Kehanet uygulaması için özel geceler olduğu anlaşılmaktadır, ancak sözleri bu özel gece dışında Apollon Klarios'a danışılmadığını da kanıtlamaz. Daha sonra, Iamblikhos da Klaros'taki ritüellerden bahsederken hem kutsal gece uygulamasına hem de arınma, oruç tutma, enthusiasmos gibi süreçlere değinmiştir⁴⁹³.

Klaros'ta antik kaynaklar ve yazıtlar vasıtasıyla varlığından haberdar ve bilicilik uygulamasında rolü olduğundan emin olduğumuz rahipler için **khresmologos**, **thespiodos**, **hiereus**, **prophetes** gibi farklı unvanlar öne çıkmaktadır. Bunların arasında özellikle **thespiodos** ve **prophetes** için asıl kehanet işlevini hangisinin gerçekleştirdiğine dair süre gelen bir tartışma bulunmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere **thespiodosun** uzun yıllar boyu görev yapıyor olması ve **prophetesin** aynı zamanda **prytaneislik** yapıyor ve kamusal hayatın içinde sıklıkla yer alıyor oluşu, **thespiodosun** lehine bir akademik yönelime sebep olmuştur⁴⁹⁴.

MS 2. yüzyılda altın çağını yaşadığını ve birçok bilicilik merkezi statüsündeki tapınağı arkasında bıraktığını bildiğimiz Klaros'un etkinlik alanı da bu yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşmaya başlamıştı. Klaros'ta kehanetler yazılı bir şekilde sergilenmese de başka kentlerin başvurularıyla ilgili Hellenistik dönemden itibaren heyet yazıtları bu etki alanının en önemli şahitleri olmuşlardı⁴⁹⁵.

⁴⁹¹ Tacitus, *Ann.* II.54.; Tacitus'tan daha önce yazan Plinius da kehanet ritüelinde suyun altını çizmiş ve hatta sudan içen kâhinlerin yaşamlarının kısaltıldığını söylemiştir. Bkz. Plinius II.106.

⁴⁹² Aelios Aristeides, *Hieroi Logoi* XLIX.12.

⁴⁹³ Iambl. *Myst.* III.11.

⁴⁹⁴ Bu tartışmaların bir özeti için bkz. Akar Tanrıver 2009, s. 438-447. Klaros'taki kehanet görevlileri için bkz. A. Lampinen, "Oracular Functionaries at Claros and Didyma", ed. Mika Kajava, *Studies in Ancient Oracles and Divination*, Acta Instituti Romani Finlandiae, 40. Rome: Institutum Romandum Finlandiae, 2013, 49-88, s. 60-71.; Parke 1985, s. 220-222. Klaros'taki kâhinler ve Didyma kıyaslaması için bkz. A. Busine, "The Officials of Oracular Sanctuaries in Roman Asia Minor", *Archiv für Religionsgeschichte*, 8. Band, 2006, 275-316.

⁴⁹⁵ De La Geniere 1998, s. 251.; L. Robert, J. Robert, *La Carie. Histoire et Géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques. T. II, Le plateau de Tabai et ses environs*, Paris, 1954, s. 203-229.; J. L. Ferrary, "Le sanctuaire de Claros à l'époque hellénistique et romaine", J. de La Geniere, A. Vauchez, J. Leclant (éds), *Les sanctuaires et leur rayonnement dans le monde*

Anadolu'nun tüm bölgelerinden, Karadeniz kıyılarından, Thrakia'dan, Kıta Yunanistanı'ndan⁴⁹⁶, Girit'e kadar geniş bir bölgeden birçok kentin Apollon Klarios'a danışmak üzere Klaros'a heyetler gönderdiği bilinmektedir. Heyet yazıtları dışında, Klaros'a kehanet için danışıldığına dair bilgiler içeren ve hatta doğrudan Apollon Klarios'un cevabının yazılı olduğu yazıtlar da vardı⁴⁹⁷. Bu yazıtların hiçbirine Klaros'ta rastlanmazken, danışan kentlerde sergilenen bazıları günümüze ulaşmış durumdadır. Bu yazıtlar hem Klaros'un etki alanının MS 3. yüzyılın sonlarında başlayan gerileme döneminden hemen önce, ne kadar genişlendiğine şahitlik ederler hem de antik kaynaklar dışında doğrudan Apollon Klarios merkezinde görevli kâhinlerin nasıl bir dil kullandıklarını ortaya koyarlar. Bu yazıtlarla elde edilen bilgileri kabaca özetlersek, başvurular arasında yoğunlukla göze çarpan MS 2. yüzyılda olasılıkla Marcus Aurelius'un askerlerinin Mesopotamia dönüşünde Anadolu'ya taşıdığı salgın hastalık ve tekrarları sırasında hastalıktan kurtulmak için Apollon Klarios'a başvurmuş Caesarea Troketta, Callipolis, Hierapolis, Pergamon ve Thrakia'da Odessos⁴⁹⁸ gibi kentlerdir. Apollon'un kehanetleri ağıdalı bir dille ve tek bir manzume içinde birden fazla ölçü⁴⁹⁹ kullanılarak yazılmıştır. Yaklaşık olarak MS 2. yüzyılın başında Apollon Klarios'a danıştığını ve başkalarıyla aynı cevapları aldığını iddia eden Gadaralı Oinomaos'un aksine⁵⁰⁰, yazıtlar vasıtasıyla bugüne kadar ele geçen her cevap özgündür. Salgından kurtulmak için bazı şehirlere arınma, kurban ritüelleri, genç kız ve erkeklerden oluşan korolar veya şölen düzenlemeleri söylenirken, genellikle heykelinin dikilerek Apollon'un onurlandırılması da talimat olarak verilmiştir. Syedra ve Ikonion'un şehir dışından gelen saldırılara karşı Apollon Klarios'a başvurdukları ve bunun karşılığında ikisine de Ares ve Hermes gibi tanrıların içinde olduğu bir heykel grubu yaptırmaları gerektiği söylendiği düşünülmektedir⁵⁰¹.

méditerranéen de l'Antiquité à l'époque moderne, Cahiers de la villa « Kérylos », 21, 2010, 91-114.; Bu heyetlerle ilgili en kapsamlı yayın için bkz. J. L. Ferrary, Les mémoires de délégations du sanctuaire oraculaire de Klaros, d'après la documentation conservée dans le Fonds Louis Robert, Vol.1-2, Paris, 2015.

⁴⁹⁶ Kıta Yunanistan kentlerinden yalnızca Korinthos ile ilgili delil mevcuttur. Bkz. Ferrary 2015, s.180.

⁴⁹⁷ Apollon Klarios'un verdiği cevapların kopyalandığı tüm yazıtlar ve antik kaynaklar için bkz. Merkelbach, Stauber 1996b, s. 1-54.

⁴⁹⁸ Odessos'tan Klaros'a giderek hastalıkların sona ermesini sağlayan heyet üyesinin mezar taşı için bkz. IGBulg 1, No. 224.

⁴⁹⁹ Belli bir tematik sıraya uymaksızın, her cevap kendi içinde heksameton, iambik, trokaik, anapaestik tetrameter gibi ölçülerde yazılmıştır. Bkz. Parke 1985, s. 150-157.

⁵⁰⁰ Euseb. *Praep. evang* V. 22.

⁵⁰¹ Syedra ve Ikonion yazıtlarıyla ilgili başka bir öneri için bkz. Termessos.

Apollon Klarios'un sesinin yankılandığı en uzak köşe ise Britannia'nın kuzeyinde Vercovicium'dur. Hadrianus surunda "Apollon Klarios'un kehanetinin yorumu uyarınca tanrı ve tanrıçalara" yazıtının aynısına Mauretania'da Volubilis'te, Numidia'da Cuicul'da, Sardinia'da Nora'da ve Dalmatia'da Corinium'da rastlanmıştır. Lejyon birlikleri tarafından yüksek komutadan aldıkları bir emir üzerine yazdırıldığı düşünülen bu yazıtların, imparatorlukta çok geniş bir etki alanına sahip olması nedeniyle Caracalla'nın gönderdiği bir heyete Apollon Klarios kâhinlerinin verdiği cevaba istinaden yazdırıldığı düşünülmektedir⁵⁰². Bunun dışında Anadolu'dan MS 3. yüzyıl sonlarına tarihlenen birkaç şahsî başvuru örneği daha bulunmaktadır ve bunlara verilen cevaplardan genellikle hasatla ilgili oldukları anlaşılmaktadır⁵⁰³. Yaklaşık olarak aynı dönemlerde hasat kehanetlerinden çok daha farklı içerik ve stille karşımıza çıkan ve teolojik kehanetler olarak adlandırılan içeriğinde tek tanrı, mistisizm gibi öğeler barındıran ve Apollon Klarios'a atfedilen cevaplar da bulunmaktadır⁵⁰⁴.

Kelimenin tam anlamıyla bir bilicilik merkezi olan Klaros'taki Apollon Klarios kültürünün gelişimi Kolophon sikkeleriyle de takip edilebilmektedir. Apollon kültürünün ilk ortaya çıkışı ve Klaros ölçeğinde bilici tanrıya dönüşümü kronolojik olarak sikkeler üzerindeki yansımalarıyla izlenebilir. Kolophon kenti ilk sikkelerinden itibaren neredeyse hiç ara vermeden Apollon'un betimlendiği sikkeler basmıştır. MÖ 525-490 arasına tarihlenen sikkelerinin ön yüzünde cepheden betimlenmiş Apollon başı arka yüzünde ise bir monogram bulunmaktadır⁵⁰⁵. MÖ 490-400 arasında basılan sikkelerde ise ön yüzde defne çelenkli Apollon başı arka yüzde ise lyra bulunmakta⁵⁰⁶ ve kentin MÖ 4. yüzyılın ortasına kadar bu sikkeleri basmaya devam ettiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁷. MÖ 375-360'ta ise Apollon ve lyralı sikkelerin yanı sıra hem Apollon'un hem de ona bağlı biliciliğin en önemli simgesi tripod sikkelerde görülmeye başlanmıştır⁵⁰⁸. Her zaman bilicilik bağlantısını ortaya koymayan bu sembol Klaros'un **territoriumunda** kaldığı Kolophon kentinin sikkelerinde tam olarak bilicilik

⁵⁰² Parke 1985, s. 160-161.; E. Birley, "Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo", **Chiron** 4, 1974, 511-513.; Stauber, Merkelbach 1996, s.40.

⁵⁰³ a.g.e., s. 28, 31.

⁵⁰⁴ a.g.e., s. 41-45.

⁵⁰⁵ SNG Cop Ionia 133,134.; SNG Aulock Ionia 1999.; SNG München Ionia 532, 533.

⁵⁰⁶ SNG Cop Ionia 136,137.; SNG Aulock Ionia 2003-2006.

⁵⁰⁷ SNG Cop Ionia 141-145.; SNG Aulock Ionia 2010-2014.

⁵⁰⁸ SNG Cop Ionia 146-147.; SNG München Ionia 543.

bağlantısı nedeniyle kullanılmış olmalıdır. MÖ 190-MS100 yılları arasında ise farklı sikkelerde Apollon, elindeki **paterayı** tripodun üzerine uzatmış, diğerinde lyra tutan daha ayrıntılı işlenmiş bilicilik tasvirleri görülür⁵⁰⁹. Hadrianus ve Traianus dönemlerinde de birkaç değişiklikle benzer tasvirler devam eder⁵¹⁰. Tapınak kalıntıları arasında Louis Robert tarafından bulunmuş Artemis, Apollon ve Leto üçlü heykel grubunun tüm haliyle ilgili bir fikrimiz olmasını sağlayan sikke tipi ise Commodus döneminde görülmektedir⁵¹¹. MS 3. yüzyılın başında Caracalla dönemine tarihlenen sikkelerde oturan Apollon bir elinde tripod üzerinde defne dalı, diğerinde lyra tutmaktadır⁵¹² ve son olarak MS 3. yüzyılın ortasına tarihlenen Kolophon sikkelerinde de Apollon tasvirleri görülmeye devam edilmektedir⁵¹³.

4. Didyma

Hem Anadolu'nun hem de Eskiçağ dünyasının en önemli bilicilik merkezlerinden biri kabul edilen Apollon Didymaios'un (**Διδυμαῖος**) tapınağının içerisinde bulunduğu Didyma kutsal alanı günümüzde Aydın ilinin Didim ilçesinde bulunmaktadır. Miletos'a yaklaşık 24 km uzunluğunda kutsal bir yolla⁵¹⁴ bağlı olan Didyma'nın antikçağ sonrasındaki ilk ziyaretçisi 15. yüzyılda bölgeye gelen Anconalı Kyriakos'tu⁵¹⁵. 19. yüzyılda ise araştırmalara Charles Thomas Newton⁵¹⁶ tarafından başlanmıştı ve daha sonra Olivier Rayet ve Albert Thomas tarafından tapınakta kazı çalışmaları yapılmıştı⁵¹⁷. 1895'te Bernard Hassoulier ve Emmanuel Pontremoli alanda çalışmış⁵¹⁸, 1905-1913 yılları arasında Theodor Wiegand, Prussia Berlin müzeleri adına kazı çalışmalarını yönetmiş ve 1924-1926 yılları

⁵⁰⁹ SNG Cop Ionia 179.; RPC II 1052.

⁵¹⁰ RPC III 1327.; RPC III 2003, 2004.

⁵¹¹ RPC IV.2 965 (temporary).; M. Demailly, "Le Sanctuaire d'Apollon À Claros: place et fonction des dieux d'après leurs images", **Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité**, 113: 1, 2001, 365-382.

⁵¹² SNG Cop Ionia 190.

⁵¹³ SNG Cop Ionia 194, 201.; SNG München Ionia 573.; RPC IX 601.

⁵¹⁴ P. Schneider, "Die Heilige Strasse II", Didyma Wegweiser 23, **Antike Welt** 1991, 59-60.

⁵¹⁵ E. W. Bodnar, C. Foss, **Cyriac of Ancona: Later Travels**. The I Tatti Renaissance Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2003, s.221-226.

⁵¹⁶ C.T. Newton, **A history of discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae** (Band 2, Teil 2), London, 1863.

⁵¹⁷ O. Rayet, **Milet et le golfe latmique: Tralles, Magnésie du Méandre, Priène, Milet, Didymes, Héraclée du Latmos**: fouilles et explorations archéologiques, faites aux frais de MM. Les barons G. et T. de Rothschild et publiées sous les auspices du ministère de l'Instruction publique et des beaux-arts. Collab. D'Albert Thomas, Paris, J. Baudry, vol. 1, 1877-1889; vol. 2, 1880-1885.

⁵¹⁸ E. Pontremoli, B. Haussoulier, **Didymes, Fouilles de 1895 et 1896**, Paris, Ernest Leroux, 1903.

arasında son olarak bölgede çalışmıştı⁵¹⁹. 1962 yılından itibaren ise ören yeri kazı çalışmaları Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından üstlenilmişti⁵²⁰. Didyma'daki kazılar günümüzde de koruma çalışmalarıyla birlikte sürdürülmektedir.

Pausanias, Didyma'nın kuruluşunu İonların Batı Anadolu'ya yerleşmesinden önceye⁵²¹ MÖ 11. yüzyıla tarihlerken, kutsal alanda ele geçen veriler bu tarihin MÖ 9. yüzyıldan geriye gidemeyeceğini göstermektedir⁵²². Didyma'dan bahseden ilk Eskiçağ dönemi yazarı olan Herodotos'tan kültün Arkaik dönemiyle ilgili bilgilere ulaşılır, fakat kuruluş efsaneleri ancak Hellenistik dönem itibarıyla yazarlar tarafından aktarılmaya başlanmıştır. Aslında yerel bir Karia kült alanı olarak nitelendirilebilecek bir isim taşıyan Didyma'yı ve Arkaik dönemde tapınağı çalıştıran aileden aldığı diğer isim olan Brankhidai'ı hellenleştirmek ve kutsal alandaki bilicilik faaliyetlerine Delphoi kökeni vermek amacıyla Arkaik dönem sonrasında çeşitli efsaneler uyarlanmış ve bunlardan hareketle yorumlar yapılmıştır. Bu sebeple, tapınağın Hellenistik dönemde değişimiyle şekillenen kuruluş efsanelerinden önce Arkaik döneme dair bilgileri toplamak yerinde olacaktır.

Yaklaşık olarak 8. yüzyılın sonuna tarihlenen ilk kült yapısı 3 tarafı duvarlarla çevrili içerisinde bir su kaynağı bulunan bir avludan (sekos) oluşuyordu. Bu yapı, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında ise çok büyük ölçekli dışı dipteral ve kaideleri heykelli, ortasında su kaynağını çevreleyen bir naiskos bulunan bir tapınakla yer değiştirdi⁵²³. Naiskos aynı zamanda muhtemelen dönemin önemli heykeltıraşlarından Sikyonlu Kanakhos'a yaptırılan ve Thebai'daki Apollon'un bir eşi olan bronz kült heykelini barındırıyordu⁵²⁴. Aynı zamanda Wiegand tarafından 20. yüzyılın başında yapılan kazılarda devasa tapınağın hemen önünde, içinde yanmış kemik ve sunu buluntuları olan dairesel bir sunağın kalıntılarına ulaşılmıştı.

⁵¹⁹ T. Wiegand, *Achter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen*, Berlin, 1924.

⁵²⁰ K. Tuchelt, "Branchidai-Didyma: Geschichte und Ausgrabung eines antiken Heiligtums", (Zaberns Bildbände zur Archäologie 3), *Antike Welt*, 1991.

⁵²¹ Pausanias VII.2,6.

⁵²² J. Fontenrose, *Didyma: Apollo's oracle, cult, and companions*, Berkeley, University of California Press, 1988, s. 7.

⁵²³ A. M. Greaves, "Divination At Archaic Branchidai, Didyma: A Critical Review", *Hesperia* Vol. 81, No. 2 (April-June 2012), 177-206 s. 178.; K. Tuchelt, "Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma: Eine Untersuchung der inschriftlichen und archäologischen Zeugnisse", *MDAI(I)-BH* 9, Tübingen, 1973, s. 116.; A. Furtwängler, "Didyma," in *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien: Geplantes und Erreichtes*, Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei), *Byzas* 3, 2006, s.73-80.

⁵²⁴ Parke 1985, s. 26.; Pausanias II.10.5; IX.10.2.

Kalıntılar arasında kurşun aşık kemiği adaklarına ve MÖ 7. yüzyıla ile 6. yüzyıla tarihlenen çanak çömlek parçalarına da rastlanmıştır⁵²⁵. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen bir başka yapı ise bu dönemde inşa edilen, sayısı her geçen gün artan ziyaretçiler için bir bekleme alanı ve onların tapınağa yaptıkları adakların sergilendiği alan olabileceği öne sürülen portikoydu⁵²⁶. Lydia Kralı Kroisos'un danıştığı bilicilik tapınaklardan biri⁵²⁷ olan Didyma -Brankhidai MÖ 6. yüzyılda Ionia'nın en görkemli üç tapınağından biriydi ve Kroisos buraya Delphoi'a yaptıklarından aşağı kalmayacak sunularda bulunmuştu⁵²⁸. Üstelik, ünü Anadolu'yu aşarak Mısır'a kadar ulaşmış olacak ki Mısır firavunu Necho da Megiddo savaşından sonra savaş sırasında üzerinde bulunan giysileri Didyma Apollon'una adamıştı⁵²⁹.

İlk olarak Herodotos'tan öğrendiğimiz Didyma'daki bilicilik olgusunu kanıtlayan ve Arkaik dönemdeki bilicilik faaliyetlerini kesin bir şekilde ortaya koyan 3 kehanet yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıtların hepsi düz yazı biçiminde ve **boustrophedon**⁵³⁰ olarak yazılmıştır. Bu yazıtlardan biri Didyma'da, diğer ikisiyse Miletos'ta Delphinion'da ele geçirilmişti. Didyma'da bulunmuş olan kehanet yazıtında sorulan soru belli değildir, ancak okunabilen kısmında Apollon Didymaios'un cevabı "Tanrı dedi ki" diye başlar ve danışanlara babaları gibi yapmaları söylenmiştir⁵³¹. Miletos'ta bulunan yazıtlardan biri Herakles tapınağına kadınların alınmasıyla ilgilidir, ancak tanrının cevabı anlaşılmamaktadır, fakat kehanet yine "Tanrı dedi ki" diye başlar⁵³². Üçüncü yazıt ise diğerlerine göre daha önceye tarihlenmiş ve çok daha fragmanter durumdadır. Bu yazıtta diğerlerinden farklı olarak Apollon 1. tekil şahısta konuşmaktadır⁵³³.

Arkaik döneme dair ve bilicilik yöntemiyle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek bir başka buluntu Susa **akropolis**i kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. 93 kg ağırlığında bronz bir aşık kemiği olan bu buluntunun üzerinde Apollon'a ganimetlerin yüzde 10'u olarak sunulduğu yazmaktadır. Ion stili yazı ve adakta bulunanların isimleri bu adağın orijinal yerinin MÖ 6. yüzyıl Didyma'sı

⁵²⁵ Fontenrose 1988, s. 41.; Greaves 2012, s. 193.; Parke 1985, s. 25.; Pausanias V.13.11.; U. Weber, "Der Altar des Apollon von Didyma", **MDAI(I)** 65, 2015, 5-61.

⁵²⁶ Parke 1985, s. 24.

⁵²⁷ Herodotos I.46.

⁵²⁸ Herodotos I.92.

⁵²⁹ Herodotos II.159. 2.

⁵³⁰ Her satırın bir öncekinin ters yönünde devam ettiği Arkaik yazı biçimi.

⁵³¹ IDidyma no.11.

⁵³² Milet III, no.132.

⁵³³ Milet III, no.178.

olduğunu gözler önüne sermiştir⁵³⁴. Bu buluntu, Arkaik sunakta ele geçmiş olan aşık kemikleri ve dönemin yazıtlarında kehanetlerin düz yazı biçiminde yazılmış olması, bunlara ek olarak Anadolu’da aşık kemiğinden zar kehanetinin Yunan yerleşimcilerden önceye dayanan bir geçmişi olması ve hatta Delphoi’da da zar kehaneti yönteminin erken dönemde kullanılmış olduğuna dair bulgular, Alan M. Greaves’in daha önce pek dikkate alınmamış ve hatta reddedilmiş⁵³⁵ zar kehaneti yönteminin Brankhidai ailesi fertleri tarafından Arkaik dönemde Didyma’da kullanıldığını önermesine yol açmıştır⁵³⁶. Antik kaynakların gölgesinde hep varsayıldığı gibi mantık trans yönteminin kullanıldığına dair somut hiçbir kanıt olmadığını göz önünde bulundurarak, bugüne kadar ele geçen bulgularla kesin bir kanıya varmak mümkün olmasa da zar kehaneti olasılığını yok saymak Arkaik Didyma resmini eksik bırakacaktır.

MÖ 494’e kadar Brankhidai ailesi tarafından yürütülen bilicilik çalışmalarının Perslerin Miletos’u istila ettikten sonra Didyma’yı da yıkıma uğratmasıyla sona erdiği hem antik kaynaklar hem de arkeolojik veriler sayesinde bilinmektedir⁵³⁷. Didyma’daki bilicilik faaliyetleri durmuş, tıpkı Susa’da bulunan bronz aşık kemiği gibi, birçok değerli sunu ve hatta Brankhidai ailesinin fertleri Baktria’ya götürülmüştür. Mykale savaşının ardından, MÖ 450/49’da Didyma’nın bölgenin dinî yaşamında yeniden fonksiyonel olduğu bir yazıt vasıtasıyla⁵³⁸ anlaşılmaktadır, ancak bilicilik faaliyetlerinin yeniden başlaması 150 yıllık bir aranın ardından gerçekleşmiştir. Aleksandros’un⁵³⁹ Granikos savaşında Pers birliklerini yenilgiye uğrattıktan sonra Miletos’a girmesi Didyma’nın Hellenistik dönemdeki kaderini de belirlemiştir. Didyma’nın, bu tarihten sonra Brankhidai ailesinin yokluğunda⁵⁴⁰ yeni bir tapınak inşa edip yeni bir bilicilik yöntemi benimseyerek ve doğrudan Miletos’a bağlı bir şekilde tekrar çalışmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu dönemden başlayarak ve Roma imparatorluk dönemi boyunca

⁵³⁴ Parke 1985, s. 31.; Greaves 2012, s. 194.

⁵³⁵ Parke 1985, s. 30-32.

⁵³⁶ Greaves 2012, s.177-206.; Parke s. 219.

⁵³⁷ Herodotos VI.19.; W. Hahland, “Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr.”, *JDAI* 79,1964, 142-240, s.142-144.

⁵³⁸ Parke 1985, s. 34.; Yazıtlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. A. Herda, **Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molopoi-Satzung**, Milesische Forschungen 4, Mainz am Rhein, 2006.

⁵³⁹ Aleksandros’un Miletos ve Didyma tarafından onurlandırılması hakkında bkz. Parke 1985, s. 35-41.

⁵⁴⁰ Brankhidai ailesine mensup fertlerin Aleksandros tarafından öldürülmesi için bkz. H.W., Parke, “The Massacre of the Branchidae”, *JHS*, Vol. 105, 1985, 59-68.

da bu bağıllık üzerinde Apollon Didymaios betimlemeleri olan Miletos sikkeleri üzerinden takip edilebilmektedir⁵⁴¹.

Persler tarafından yıkıma uğratılan tapınağın, Aleksandros'un gelişi ve bilicilik faaliyetlerinin başlamasının ardından yeniden inşa edilmesi kaçınılmazdı, fakat Aleksandros'un böyle bir gayret içine girmeye fırsatı olmamıştı. Yeni ve çok daha büyük boyutta olması planlanan tapınağın yapımı ancak Seleukos Nikator'un Miletos'a bahsettiği yardımlarla başlamıştı, eşi Apame ve oğlu Antiokhos da birçok defa katkıda bulunmuştu. Hatta Seleukos, Persler tarafından Ekbatana'ya götürülen kült heykelini Didyma'ya geri getirmişti⁵⁴². 118x67 m boyutlarındaki bu muazzam tapınağın⁵⁴³ yapımı Roma İmparatorluk döneminde dahi devam edecek, ancak hiçbir zaman bitirilemeyecekti. Tapınağın 4 tarafı 2 sıra yaklaşık 20 m uzunluğunda sütunlarla çevriliydi, pronaosta da 3 sıraya dizilmiş sütunlar vardı ama alışılmışın dışında burada bir giriş bulunmuyordu. Bir kapı yerine, 1,5 m bir duvarın üzerinde büyük bir pencere vardı ve oradan da tapınak avlusuna inen merdivenler bulunuyordu. Ancak bu merdivenler yalnızca seremonilerde dışarıya hitap etmek için kullanılıyor olmalıydı, çünkü tapınağın dışından merdivenlere doğrudan erişim yoktu. Tapınağın adyton adı verilen üzeri açık avlu kısmına dışarıdan ancak pronaosun sağ ve sol tarafındaki koridorlardan girilebiliyordu. Adyton'da ise muhtemelen kutsal defne ağaçları ve sunaklarla beraber, önünde kült heykeli, içindeyse su kaynağının bulunduğu bir naiskos vardı⁵⁴⁴. Antik kaynaklara göre, Pers istilasından sonra kuruyan bu su kaynağı Aleksandros'un gelişiyle tekrar canlanmıştı⁵⁴⁵ ve Arkaik dönemde nasıl işlediğini tam olarak bilmediğimiz kehanet prosedürünün, tıpkı diğer birçok bilicilik tapınağında olduğu gibi önemli bir parçası olmaya devam ediyordu. Yeni dönemde, Didyma'da **προφήτις**⁵⁴⁶ ya da **πρόμαντις**⁵⁴⁷ adı verilen bir kâhinenin kehanetleri dile getirdiği ve Miletoslu

⁵⁴¹ Örnek olarak bkz. SNG München 714-724.; RPC IV 5311.; SNG Aulock Ionia 2111-2113. Miletos sikkeleri için bkz. B. Deppert-Lippitz, **Die Münzprägung Milets vom vierten bis ersten Jahrhundert v. Chr.**, Aarau: Verlag Sauerländer, 1984.; P. Kinns, **The coinage of Miletus**, Numismatic Chronicle, 146, 1986, 234-260.

⁵⁴² W. Günther, "Das Orakel von Didyma in hellenistischer Zeit: Eine Interpretation von Stein-Urkunden", **MDAI(I) Beiheft** 4, Tübingen, Wasmuth, 1971, 23-55.; Fontenrose 1988, s. 16-17.; Pausanias I.16,3, VIII.46,3.

⁵⁴³ Tapınağın mimarî özellikleriyle ilgili bilgi için bkz. Tuchelt 1991, s. 12-21.

⁵⁴⁴ Parke 1985, s. 49-52.

⁵⁴⁵ Strabon'un Kallisthenes'i alıntılıdığı pasaj için bkz. Strabon XVII.1.43.

⁵⁴⁶ SEG 30 1286.

⁵⁴⁷ Milet VI 2, 546.

adaylar arasından kurayla seçilen **προφήτης**'in de bunları ilettiği düşünülüyordu⁵⁴⁸. Kehanette nasıl bulunulduğuna dair tek kaynağımız olan Iamblikhos'a göre, kâhine önce 3 gün oruç tutuyor ve bu süre boyunca adytonda yaşıyordu. Daha sonra yıkanarak kendini arındırıyordu. Iamblikhos'a göre kehanette bulunduğu anla ilgili birkaç olasılık vardı, ancak bu olasıklar bazı modern araştırmacılar tarafından eşzamanlı olarak düşünülmüştür⁵⁴⁹. Bunlar, tanrının ona verdiği asayı tutarak ilâhi ışıkla dolmak ya da bir dingilin üzerine oturarak geleceği söylemek ya da ayaklarını ve eteklerini suya sokarak tanrıyı kabul etmek ya da sudan çıkan buhardan etkilenmekti⁵⁵⁰. Bu yöntem detayları karanlıkta olan ve ama kendinden geçme öğelerinin⁵⁵¹, su bağlantılarının hâkim olduğu Delphoi ve Klaros'ta uygulanan kehanette bulunma prosedürlerini hatırlatmaktadır. Iamblikhos'un bu tuhaf tasviri en azından yöntemle ilgili akıllarda bir fikir oluşmasını sağlarken, kehanette bulunma evresinden önce danışanların ne yaptıklarına, sorularını nasıl ilettiklerine dair hiçbir kaynağımızın olmaması, modern araştırmacıları tapınağın mimari öğelerinden yola çıkarak ve başka bilicilik merkezleriyle ilgili bilgileri göz önünde bulundurarak hipotezler üretmeye yöneltmiştir. Bunların arasında iki olasılık ön plana çıkmıştır. Hassoullier, danışanın tapınak görevlileri tarafından iki yandaki koridorlardan geçirilerek adyton girişine getirildiği, burada danışanın naiskosa doğru bakarak Apollon heykeline sorusunu kâhinenin de duyacağı şekilde söylediğini önermişti⁵⁵². Danışanın tapınağın belli bir kısmına kadar içeri girmesi fikrine Fontenrose da sıcak bakarken⁵⁵³, Günther'in önerisine göre Hellenistik tapınak bilicilik sürecine göre yeniden şekillenmişti. Öyle ki, danışanlar sabahın ilk ışıklarıyla pronaosta yerlerini alıyorlar, yazılı olan sorularını **prophetese** teslim ediyorlar. **Prophetes** de diğer görevlilerle birlikte koridorlardan geçerek adytona ulaşıyor ve su kaynağının yanında oturan kâhineye soruları teslim ediyordu. Kâhine kehanette bulunduktan sonra da **prophetes** adytondan pronaosa bakan kısma çıkan merdivenlerden yukarı çıkarak, danışanların üstünde beliriyor ve tanrının cevaplarını başvuranlara bildiriyordu. Bunun üzerine cevapları alanlar

⁵⁴⁸ Didyma'daki bilicilik görevlileri üzerine bkz. Lampinen 2013, s. 71-79.

⁵⁴⁹ Fontenrose 1988, s. 82.; Iamblikhos'un aktardıklarıyla ilgili bkz. Parke 1985, s. 211-214.

⁵⁵⁰ Iamblikhos, **Mysterion** III.11.

⁵⁵¹ Johnston 2008, s. 85.

⁵⁵² B. Hassoullier, "Inscriptions de Didymes. Classement chronologique des comptes de la construction du Didymeion", **Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes**; Paris, Vol. 44, Iss. 3, 1920, 248-277, s.269-271.

⁵⁵³ Fontenrose 1988, s. 80.

khresmographiona giderek soru ve cevaplarının yazılmış bir kopyasını ediniyorlardı⁵⁵⁴. Günther'in çizdiği bu resme katılan Parke, ona ek olarak **khresmographionun** yalnızca sonradan gidilen bir yer olmadığını, en baştan oraya gidilerek soruların doğru bir şekilde kâhineye iletilebilmesi için yazdırıldığını düşünmektedir⁵⁵⁵.

Kehanet yöntemi haricinde, özellikle Delphoi etkisini gözler önüne seren bir başka yenilik ise kehanetlerin heksametron ölçüsüyle yazılmaya başlanması ve Arkaik dönemdeki düz yazı stilinin terk edilmiş olmasıydı. Epik tarzda yazılmış kehanet yazıtlarına genel olarak bakıldığında MÖ 3. yüzyılda Miletos'un ağırlıklı olarak **polis** yönetimini ilgilendiren, ardından da dinî konularda Apollon'a danıştığı, MÖ 2. yüzyılda da bu konularda soruların devam ettiği görülmektedir. MÖ 3. yüzyılda Iasos'un politik nedenlerle, Teos'un ise asyilia ile ilgili olarak Didyma'daki kâhineye başvurduğu anlaşılmaktadır. MÖ 2. yüzyıl'dan MS 3. yüzyıla kadar şahısların kişisel başvurularının kayıtlarında genel olarak dinî konular öne çıkmıştır⁵⁵⁶.

Kehanet yazıtları dışında, kutsal alanda bulunan başka yazıtlar vasıtasıyla Didyma'nın antik dünyadaki etki alanını da belirlemek mümkün olmuştu. Arkaik Dönem'de Anadolu'da ve hatta Mısır'da sahip olduğu bilinirliğin üzerine, Hellenistik dönemden itibaren yazıtlar Seleukoslar⁵⁵⁷ başta olmak üzere, Anadolu'daki irili ufaklı krallıklar üzerinde etkisini gözler önüne sermektedir. Özellikle antik dünyanın doğusunda yoğunlaşan etkisi, Didyma hazine kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kalkhis ve Megalopolis harici çoğunluğu Kalkhedon, Kios, Kyzikos, Ilion, Myrina, Erythrai, Klazomenai, Smyrna, Iasos, Mylasa, Alinda, Alabanda gibi Anadolu'daki kentlerden ve kıyılarında bulunan Khios, Kos ve Rhodos'tan bağışlar almış olması, bu kentlerin aynı zamanda

⁵⁵⁴ Günther 1971, s. 119-123.

⁵⁵⁵ MÖ 3. yüzyılda kutsal alana eklendiği düşünülen khresmographion kehanet sorularının ve cevaplarının yazıldığı bir nevi kayıt binası olarak çalışıyor olmalıydı. Parke 1985, s. 215-216.; IDidyma 31, 32.

⁵⁵⁶ Bu yazıtlarla ve antik kaynaklardaki Apollon Didymaios cevaplarıyla ilgili katalog için bkz. Fontenrose 1988, s. 179-208. MS 3. yüzyılda Horai kültüne ilişkin bir kâhinin sorusu ve cevabı olan yazıt için bkz. U. Weber, "A New Oracle Inscription from Didyma on the Cult of the Horae in the Late Imperial Era", **MDAI(I)** 58, 2008, 243-260.

⁵⁵⁷ Seleukoslar tarafından Apollon Didymaios'un sahiplenilmesi ve kutsal alanla bu hanedan arasındaki ilişki Seleukos sikkelerinde tripod ve Apollon betimlerinin kullanılmasıyla gözler önüne serilmektedir. Bkz. Parke 1985, s. 46-47.; R. A. Hadley, "Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus", **JHS**, Vol. 94, 1974, 50-65, s.58.

Apollon'a potansiyel olarak danışan kentler olarak yorumlanmalarına neden olmuştur⁵⁵⁸.

Didyma'nın tekrar canlanmasıyla başlayan kehanetlerin heksametron biçiminde verilmesi gibi uygulamaların Brankhidai ailesinin yokluğunda, belki de antik dünyanın gözünde yeniden geçerlilik kazanmak için Delphoi'yla bağlantı kurma çabasının bir sonucu olduğu düşünülebilir. Bu çaba kuruluş efsanelerinin ikna edici olmasa da Delphoi kökenine yoğunlaşmasında da vücut bulmaktadır. Hellenistik dönemden başlayarak İmparatorluk dönemi içerisinde de şekillenmeye devam eden ve Brankhidai ailesinin atası Brankhos üzerine kurulan bu anlatılara göre Delphoilu Demoklos'un Smikros adında yakışıklı bir oğlu vardı. Apollon'un kehaneti üzerine, oğluyla birlikte Miletos'a giden Demoklos, dönüşte yanlışlıkla oğlunu arkada bırakmıştı. Bunun üzerine, bir çoban tarafından evlat edinilen Smikros, Miletos'un önde gelen ailelerinden bir kızla evlenmiş ve Brankhos'u evlat edinmişti. Bir gün, Apollon bir koruda Brankhos'u fark etmiş, ona aşık olup, kehanette bulunabilme hediyesini ona bahşetmişti. Bunun için de ilk karşılaştıkları yerde onun için bir defne ağacı dikmiş ve iki pınarın yanında kutsal alan kurmuştu⁵⁵⁹. Bu mythosun birkaç farklı versiyonu bulunmaktadır. Bir diğerinde, Smikros'un karısı doğum yaparken güneşin ağzından bedenine girdiği bir hayal görür. Bu mythos, Brankhos adını hellenleştirmek ve boğaz anlamına geldiğini göstermek için uyarlanmış olmalıdır⁵⁶⁰. Bu mythoslarda Delphoi bağlantısı haricinde öne çıkan önemli bir bilicilik ögesi bulunmaktadır. Apollon ile Brankhos'un karşılaştığı koru ve artık kutsal olarak addedilebilecek bu koruda tapınağın kuruluşu Didyma'yı antik dünyanın alışageldiği bilicilik eksenine oturtmuştur. Özellikle, Küçük Asya'daki kehanet yerleri ve kutsal koruları ele aldığı çalışmasında Fritz Graf, mythosun farklı versiyonlarında geçen⁵⁶¹ Apollon'un Brankhos'u öptükten sonra ona defne dalı ve çelenk vermesi ve bunun üzerine Brankhos'un esriyerek kehanette bulunmasını ve tüm bunların cennetvâri bir ortamda gerçekleşiyor olmasını, insanların tanrılarla karşılaşabildiği, kehanet

⁵⁵⁸ IDidyma 493,475.; Günther 1971, s. 124-127. Didyma'ya başvuran kentlerle ilgili olarak bkz. Fontenrose 1988, s.104-105.; A. Busine, **Paroles d'Apollon, Pratiques et traditions oraculaires dans l'Antiquité tardive (IIe-VIe siècles)**, Brill, Boston, 2005, s. 55-59.

⁵⁵⁹ Kallimakhos Fr. 229.

⁵⁶⁰ Konon, Diegesis 33. Didyma'nın kuruluş efsaneleri ve Brankhos ile ilgili diğer mythoslar için bkz. Parke 1985, s. 1-8.; Johnston 2008, s. 83.; Fontenrose s. 106-108.

⁵⁶¹ Lactant. Placidus, in Statii Thebaida commentum 8.198.V.

anında ilâhi iradenin insanın algısını açarak, Altınçağ'da olabilecek bir ortam yaratılmasına bağlamıştır⁵⁶².

Didyma'nın kuruluş mythoslarının son hallerini aldığı Roma İmparatorluk döneminde, Didyma'da yazıtlardan da bildiğimiz gibi bilicilik faaliyetleri devam ederken, başlıklarından yararlanılan Traianus⁵⁶³ ve Hadrianus⁵⁶⁴ gibi Roma imparatorları da gerçekten bu görevi yerine getirmiş olmaları düşük bir ihtimal olsa da **prophetes** unvanına layık görülerek onurlandırılmıştır. Geç Antik dönemde ise Klaros'tan da bildiğimiz teolojik konular üzerine başvurular aldığı görülen Didyma'ya yöneltilen en meşhur sorulardan biri Diocletianus'a aitti. Diocletianus bir elçi göndererek Hristiyanlara karşı nasıl bir tutumda bulunması gerektiğini danışmış ve Apollon'un kehanetlerinin eski günlerindeki kadar hatasız olmasını istiyorsa Hristiyan engelini ortadan kaldırması yönünde bir cevap almıştı⁵⁶⁵. Iulianus ise paganizmi eski günlerine getirmeye çalışırken, Didyma bilicilik merkezini de canlandırmayı denemiş ve hatta Didyma'da muhtemelen Constantinus dönemi itibarıyla yapılmış ve hala yapım aşamasında olan Hristiyanlıkla ilgili tüm binaları yıktırmış ve bunun üzerine Didyma bilicilik merkezi tarafından **prophetes** olarak onurlandırılan son imparator olmuştu⁵⁶⁶. Bu şekilde, Iulianus döneminin sonu olan 363 yılına kadar Didyma'da bilicilik faaliyetlerinin kesin olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, bilicilik merkezinin Theodosius'un pagan biliciliğini yasaklayan emrine kadar devam etme olasılığı da bulunmaktadır. Her halükârda, Didyma'nın bilicilik merkezi olarak yaklaşık binyıllık varlığını sonlandıran Hristiyanlığın yükselişi olmuştur⁵⁶⁷.

⁵⁶² Graf 1993.

⁵⁶³ IDidyma 318.

⁵⁶⁴ IDidyma 494.

⁵⁶⁵ Lactant. **De mort. pers.**, II 212-213; Eusebius, **Vit. Conts.** II.50,54.; Johnston 2008, s. 88.

⁵⁶⁶ Fontenrose 1988, s. 24-25.; Iulianus, **Epistulae** 451 bc.

⁵⁶⁷ Parke 1985, s. 111; Fontenrose 1988, s.25.

I. Karia⁵⁶⁸

1. Tralleis

Bugün, Aydın ili sınırları içerisinde Aydın (Mesogis) dağlarının güneyinde kurulmuş Tralleis kentinin ait olduğu Eskiçağ bölgesi konusu üzerine ortak bir kanı bulunmamaktadır. Günümüz Eskiçağ numismatik çalışmalarında Lydia sınırları içerisinde değerlendirilirken, diğer Eskiçağ araştırmacıları tarafından çoğunlukla Karia bölgesi altında sınıflandırılmıştır⁵⁶⁹. Karia, Ionia ve Lydia'nın tam kesişim noktasında bulunması ve aynı zamanda Karia ile Lydia arasındaki geleneksel sınır kabul edilen **Maiandros**⁵⁷⁰ (Menderes) nehrinin kuzeyinde kalması, söz konusu karışıklığa neden olmaktadır. Bu karışıklık günümüze özgü de değildir. Örneğin, Ksenophon **Hellenika** adlı eserinde Tralleis'ten Karia'da bir kent olarak bahsederken Diodoros kentin Ionia'ya ait olduğunu düşünüyordu⁵⁷¹. Bu sebeplerle, tez kapsamında **Mesogis** dağları Karia ile Lydia arasındaki sınır kabul edilerek Tralleis Karia bölgesi içerisinde ele alınmıştır.

Tralleis'teki herhangi bir bilicilik faaliyetine dair antik kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, bir kaynakta Tralleis'te bulunmuş olan kentle ilgili bir kehanetten bahsedilir. MS 13. yüzyıl tarih yazarlarından Nikephoras Gregoras, **Historia Romana** adlı eserinde Tralleis'in II. Andronikos tarafından yeniden inşası sırasında kalıntılar arasında gömülü çok eski bir taş bulunduğundan söz eder. Taşın üzerinde Tralleis'in kaderiyle ilgili bir kehanet yazılıdır⁵⁷². Nikephoras'ın aktardığı kadarıyla, kehanet bir tanrıyla bağlantılı değildir. Gerçekten böyle bir taşın bulunduğunu söylemek de mümkün değildir. Kehanette anlatılan, güzelliği zamanla yok olacak Tralleis'in başıboş güruhların ve yetersiz yönetimlerin elinden geçtikten sonra yenilenecek ve parlayacak olması, Haçlı seferleriyle zarara uğrayan

⁵⁶⁸ 19. yüzyıl sonunda, Aphrodisias'ın yaklaşık 20 km. güney batısında, günümüzde Yaykın köyünün (Karacasu, Aydın) bulunduğu çevrede tanrının adının tamamen okunamadığı (Zeus Sau[...o]u), fakat bir kehanet üzerine yaptırıldığı anlaşılan bir yazıt bulunmuştur. Bkz. W. R. Paton, "Sites in E. Karia and S. Lydia", **JHS**, 20, 1900, 57–80, s. 75 n.4.; G. Doublet, G. Deschamps, "Inscriptions de Carie", **BCH**, 14, 1890, 603-630, s. 610 n.5. Doğrudan antik bir yerleşimle bağlantılandırılmamakla birlikte Phrygia'da, Lydia'da ve Mysia'da karşılaştığımız kırsal kesimlerde yaşayan insanların ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir bilicilik faaliyeti söz konusu olabilir.

⁵⁶⁹ Laumonier 1958, s. 505-506.; Rigsby 1996, s. 416-417.

⁵⁷⁰ P. Flensted-Jensen, "Karia", ed. M. H. Hansen, T. H. Nielsen, **An Inventory of Archaic and Classical Poleis**, Oxford University Press, 2004, 1108-1137, s. 1108.; Strabo XII.8.1.5

⁵⁷¹ Xen. **Hell.** III.2.19.; Diod. XIV.36.2.

⁵⁷² Nikephoras Gregoras, **Historia Romana**, I.143.1.

Tralleis'in II. Andronikos tarafından yenilenmesini akla getirmektedir. Bu düşünce de böyle bir taş bulunmuş olmasını bir tesadüften öteye götür. Ancak aynı yazıtta, 14. yüzyılda Anadolu'da yazıt kopyalayan Anconalı Kyriakos'un manüskriptlerinin bulunduğu Hamburg kütüphanesinde de rastlanmış ve bununla ilgili yayımlanan kısa bir notta yazıt linguistik açıdan değerlendirildiğinde tarihlemesinin MS 3. yüzyıla yapılabileceği ve Tralleis'e saldıranların da Gothlar olabileceği ileri sürülmüştür⁵⁷³. Nikephoras edisyonlarından farklı olarak bu kopyada yazıtın ilk satırında Pausanias adlı birine kehanetin verildiği yazmaktadır, ancak yine de Kyriakos'un bu yazıtı Nikephoras'tan öğrenerek kopyalamış olması yüksek bir olasılıktır⁵⁷⁴.

Tralleis'in territoriumunda bulunmuş, orijinal yerlerinin kentin baş tapınağı olan Zeus Larasios tapınağı olduğu düşünülmüş ve yaklaşık olarak MS 3. yüzyıla tarihlenen iki yazıtın varlığı ise bilicilik faaliyeti yürüten bir tapınağın burada bulunma ihtimalini güçlendirir. Yazıtlardan biri 19. yüzyılın sonunda ilk tespit edildiği zamandan itibaren, Tralleis'te tapınak fahişeliğinin var olduğuna dair bir kanıt sayılmıştır. Daha sonra 1934'te Louis Robert'in benzer bir yazıtı Aydın'da bulmasıyla aynı fikir kümülatif bir orantıyla Anadolu'da kutsal fahişelik fikirlerini şekillendirmiştir⁵⁷⁵. İlk bulunan yazıtta bir kehanet uyarınca L. Aurelia Aimilia'nın Zeus'a adakta bulunduğu anlaşılmaktadır. Adakta bulunan Aurelia **παλλακή** ve ayakları yıkanmamış olanların (**ἀνιπτόπους**) soyundan gelmektedir ve annesi L. Aurelia Secundus Se[i]us da daha önce **παλλακή**'lik yapmıştır⁵⁷⁶. İkinci yazıtta ise, yine **παλλακή** soyundan gelen ve annesi 2 kez üst üste 5 yıllık dönemlerde⁵⁷⁷ **παλλακή**'lik yapmış, kendisi de **παλλακή** olan Meltine Moskha Zeus'a adakta bulunmaktadır. Ramsay ve Louis Robert'in öncülüğünde kutsal fahişe olarak çevrilen bu sözcüğün yorumlanması son derece sorunludur. Bu anlamlandırmanın dayanağı olarak verilen öneriler arasında, Mısır örneğindeki kutsal fahişe, Roma kültüründeki **concubina**, Antik Yunan'daki **hetairai** ve **hierodoule** bulunmaktadır. Konunun derin bir incelemesini yapan Stephanie Lynn Budin, tüm önerileri

⁵⁷³ H. Wegehaupt, A. Brinkmann, "Zum orakel von Tralleis", *Rheinisches Museum für Philologie*, 58, 1903, 638-640.

⁵⁷⁴ IK 36, 1 s. 6.

⁵⁷⁵ W. M. Ramsay, "Inscriptions inédites de l'Asie Mineure", *BCH* 7, 1883, 258-278, s.276-277.; L. Robert, *Études anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Volume 1, Paris, E. de Boccard, 1937, s. 406-407.

⁵⁷⁶ Ramsay 1883b, s.276.

⁵⁷⁷ 5 yılda 1 kez düzenlenen bir festivalde iki kez **παλλακή**'lik yapmış olabilir. Bkz. Robert, s. 406.

dayanaksızlaştırmış ve böyle bir kurumun en azından Tralleis örneğinde söz konusu olmadığını gözler önüne sermiştir⁵⁷⁸. Budin'in çürüttüğü öneriler arasında, Kurt Latte'nin kehanet aktivitesi bağlamında yalnızca tapınağın tanrısıyla cinsel ilişkiye giren kâhinlerin **παλλακή** olarak tanımlanması da bulunmaktadır⁵⁷⁹. Bu bağlamda, ön plana çıkan fikir "ayakları yıkanmamış olanlar" (**ἀνιπτόπους**) ifadesinin bilinen ilk kullanımının Homeros'un **Ilias** eserinde Dodona rahiplerini tanımlamasıdır⁵⁸⁰. Tapınak fahişeliği yaptığı iddia edilen yazıttaki kadınların kehanet bağlantısı da bu tasvir vasıtasıyla kurulmaktadır. Ayakları yıkanmayanların soyundan geldiği söylenen kadınların atalarının da kâhin olduğu düşünülmüş, böylece onların da kâhine oldukları kanısına varılmıştır. Ancak elimizdeki bilgiler bu savı kanıtlayacak boyutta değildir. Dodona rahiplerini tanımlayan bu sözcüğün kullanımı dolayısıyla, atalarının kâhin olma ihtimali göz ardı edilemeyecek bir ihtimalken, **παλλακή** adı verilen söz konusu kadınların böyle bir görevleri olduğu kanısına varılmaz, ancak sahip oldukları bu sıfatın dinî bir görevle eşleştiği anlaşılmaktadır⁵⁸¹. Ancak bu tartışmalar, özellikle birinci yazıtta, yazılı olarak bildirilen Tralleis sınırları içerisinde gerçekleştiği varsayılan kehanette bulunma faaliyeti ve bu faaliyet uyarınca Zeus'a yapılan adağın varlığını gölgede bırakamaz. Hangi tanrının kehaneti uyarınca Zeus'a adakta bulunulduğu bilinmemekle birlikte, 1881 yılında Aydın'daki Saint George kilisesi bahçesinde bulunmuş bir başka kehanet yazıtı bu soruya cevap olarak görülebilir. Heksametron ölçüsünde yazılmış kehanet Apollon Pythios (**Πύθιος**) tarafından Zeus'un rahibi Kleitosthenes'e kentin kurtuluşu için verilmiştir. Kehanete göre Poseidon için bir sunak yapılmalı ve ona adakta bulunulmalıdır⁵⁸². Delphoi'daki Apollon Pythios'a yapılmış bir başvuru da söz konusu olabilir. Ancak, yazıtın dili ve kompozisyonu Delphoi'daki Apollon'un standartlarına göre düşük kalitede bulunmuştur⁵⁸³. Kehanetin kaynağı olan Apollon

⁵⁷⁸ Tralleis'te kutsal fahişelik üzerine bkz. S. L. Budin, "Pallakai, Prostitutes, and Prophetesses", **Classical Philology**, Vol. 98, No. 2, April 2003, 148-159. Eskiçağ'da kutsal fahişelik üzerine görüşleri için bkz. S. L. Budin, **The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity**, Cambridge University Press, 2008.

⁵⁷⁹ K. Latte, "The Coming of Pythia", **The Harvard Theological Review**, Vol. 33, No. 1, Jan., 1940, 9-18, s. 15.

⁵⁸⁰ Hom. **II**. 16.233-235.

⁵⁸¹ **Παλλακή** ve **Παλλας** ilişkisi göz önünde bulundurularak, **Παλλακή**'nin bakire gençler tarafından üstlenilen dinî bir görev olduğu önerilebilir.

⁵⁸² IK 36 I.1.; M. M. Dubois, A. Hauvette-Besnault, "Inscriptions de Tralles", **BCH**, 5, 1881, 340-348.

⁵⁸³ MS 3. yüzyılda bilicilik merkezlerinin gerilemesiyle doğru orantıda bir çöküşün yazıtların diline de yansımış olabilmesi ihtimalinden de bahsedilmiştir. Bkz. Fontenrose 1978, s. 191.

Pythios'un⁵⁸⁴ özellikle de Tralleis'te Apollon kültünün varlığı bilinirken⁵⁸⁵ yerel bir tanrı olma olasılığı akla daha yatkındır. Tralleis'te Zeus adına bir festivalin kutlandığı bilindiği gibi Apollon Pythios adına da bir festivalin kutlandığı ve iki festival süresince de çeşitli müsabakalar yapıldığı bilgiler arasındadır⁵⁸⁶. Öyle ki, Samothrake'de bulunan bir yazıt vasıtasıyla Pythia adı verilen **agon**ların MÖ 1. yüzyılda yapıldığını söyleyebiliriz⁵⁸⁷. Pythia festivaliyle ilgili olarak, özellikle kehanet bağlamına rahatlıkla oturan bir öneri bulunmaktadır. Laumonier⁵⁸⁸ ve Robert'in⁵⁸⁹ de desteklediği, Olivier Rayet'nin 19. yüzyıl sonuna tarihlenen önerisine göre Pythia oyunları Tralleis'in güneyinde Hierakome adı verilen yerleşimde yapılmış olmalıydı. Bu öneride bulunulurken, Hierakome'nin en azından Roma İmparatorluk döneminde Tralleis'in **territoriumunda** olduğu varsayılmıştır⁵⁹⁰, fakat Pythia festivalinin MÖ 1. yüzyıldan itibaren kutlandığını⁵⁹¹ düşünürsek, bu durumda ya o dönemde Tralleis'te festivalin ilişkili olarak kutlandığı bir Apollon Pythios tapınağı vardı ya da Hierakome'deki tapınak Apollon Pythios tapınağıydı ve Hierakome festivallerin kutlandığı süreç boyunca Tralleis'in bir parçasıydı⁵⁹².

Bunlarla birlikte, Tralleis sikkelerinde de Apollon'un izi Hellenistik dönemden başlayarak takip edilebilmektedir. Ön yüzde defne çelenkli Apollon başı, arka yüzde çelenk içinde tripod⁵⁹³ bulunan tipler⁵⁹⁴, Apollon Pythios bağlamında dikkate alınabilir ama Seleukosların hakimiyet dönemine tarihlenen bu sikkelere dikkatle yaklaşılmalıdır. Seleukosların özellikle Anadolu'da⁵⁹⁵ bastırdığı

⁵⁸⁴ Fontenrose, Didyma'daki Apollon'un da Pythios olarak tanımlandığı örnekleri hatırlatır. Bu yazıtla ilgili daha fazla bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 190-191.

⁵⁸⁵ Tralleis'in kuzey kalıntıları arasında **akropolisin** eteklerinde bulunmuş Apollon yazıtı için bkz. IK 36 I, 9, Miletos'ta 1903'te bulunmuş isopoliteia yazıtı için bkz. IK 36 I, 20.

⁵⁸⁶ Tralleis'te Zeus ve Apollon festivalleri için bkz. Robert 1937, s. 428-429.

⁵⁸⁷ CIG XII.8,190., Bu yazıt bize Tralleis'te kutlanan Pythia festivalinin bölgelerüstü öneme sahip olduğunu da göstermektedir bkz. Robert 1937, s. 428. Pythia oyunları ile ilgili başka yazıtlar için örnek olarak bkz. IK 36 I, 119, 143.

⁵⁸⁸ Laumonier 1958, s. 451.

⁵⁸⁹ Louis Robert açıkça bir yorum yapmamakla birlikte, Rayet'nin fikirlerini olduğu gibi aktarmıştır. Bkz. Robert 1937, s. 560 dn. 1.

⁵⁹⁰ Rayet 1877-1885, s.55-56.

⁵⁹¹ Robert 1937, 427, CIG XII 8 190.

⁵⁹² Hierakome için bkz. s. 111.

⁵⁹³ A. Houghton, C. Lorber, **Seleucid Coins: A Comprehensive Catalogue, Part I, Seleucus I through Antiochus III**, Volume I, American Numismatic Society, 2002, s. 169.

⁵⁹⁴ SNG Cop Lydia 670.

⁵⁹⁵ Orontes kıyısındaki Antiokheia Nisibis, Ai Khanoum gibi Anadolu dışı örnekler de mevcuttur. Bkz. Houghton, Lorber 2002, s. 169.

sikkelerde tripod yaygın olarak kullanılmaktadır⁵⁹⁶. Bu nedenle, söz konusu sikkeler başlı başına bilicilik bulgusu olarak kabul edilemez. Ancak Apollon Pythios tipli ve lejandlı, bazen agonistik öğeler⁵⁹⁷ de taşıyan sikkeler özellikle Roma imparatorluk döneminde kentin ethnikonuyla birlikte görülmeye başlanmaktadır⁵⁹⁸. Bu sikkeleri, kentteki Apollon Pythios inancından ve Pythia oyunlarından bağımsız düşünmek mümkün değildir.

2. Hierakome

Günümüzde tam yeri bilinmeyen ancak Tralleis'in güneyinde, Maiandros nehrinin sol kıyısında bulunması gereken Hierakome⁵⁹⁹ yerleşimi adıyla orantılı bir şekilde bir kutsal alan yerleşimi olmalıdır. Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız yerleşimle ilgili en önemli bilgiye Titus Livius aracılığıyla ulaşılmaktadır. Buna göre, Harpasos'un (Yenidere) batısına iki günlük yürüyüş mesafesinde bulunan Hierakome'de bilicilik vasfı olan bir Apollon tapınağı vardı ve Apollon'un rahipleri kehanetleri Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi⁶⁰⁰ zarif dizeler halinde danışanlara veriyordu⁶⁰¹. Titus Livius'u kehanet bağlamında olmasa da Apollon kültürünün Hierakome'deki varlığı bağlamında destekleyen bir yazıtta, Tralleis yakınlarında, fakat nehrin sol kıyısında değil, sağ kıyısında rastlanmıştır⁶⁰². Tralleis'in bu kadar yakınında bir kehanet tapınağının varlığı, izleri Tralleis'te özellikle yazıtlar vasıtasıyla sürülebilen kehanetlerin kaynağı olarak bakışları kentin içinde bir tapınağa değil, ancak muhtemelen kente bağlı bir yerleşim olan Hierakome'ye çevirmektedir⁶⁰³. Rayet'nin Pythia festivalinin

⁵⁹⁶ Seleukosların Apollon'u ataları olarak lanse etmesi hakkında bkz. P. Beaulieu, "Nabû and Apollo: the two faces of Seleucid religious policy", F. Hoffmann, K. S. Schmidt, eds., **Orient und Okzident in Hellenistischer Zeit**, Verlag Patrick Brose, Vaterstetten, 2014, 13-20, s. 18.

⁵⁹⁷ Robert 1937, s. 429.

⁵⁹⁸ Domitianus dönemi Apollo Pythios sikkeleri için bkz. SNG München Lydia 743-4, Pythia lejandlı MS 3. yüzyıl sikkesi için bkz. SNG Cop Lydia 685, Gallianus dönemi agonistik çelenk ve Pythia lejandlı sikke için bkz. SNG Cop Lydia 709.

⁵⁹⁹ Aynı adlı başka yerleşimler için bkz. Robert 1937, s. 559-561., Menderes vadisindeki Hierakome için bkz. Laumonier 1958, 451.

⁶⁰⁰ Parke 1985, s. 183.

⁶⁰¹ Titus Livius, XXXVIII.13.

⁶⁰² LW 1652.

⁶⁰³ Ustinova, Livius'un bahsettiği Hierakome'deki bilici Apollon tapınağının ve Pausanias'ın (X.32,6) bahsettiği Magnesia yakınlarındaki kutsal Apollo mağarasının bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Buradan yola çıkarak mağaralar, gaz ve bilicilik ilişkisi üzerinde durmuştur. bkz. Ustinova 2009, s. 120-121.

gerçekleştiği yer olduğunu da düşündüğü⁶⁰⁴ Hierakome'deki Apollon tapınağının Tralleis'teki bilicilik bağlantılı buluntularla birlikte değerlendirilmesi makul olabilir.

3. Kys

Muğla'nın kuzeyindeki Kavaklıdere ilçesinin sınırları içerisinde kaldığı düşünülen Kys yerleşimine dair antik kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Çınarçayı (Marsyas) ve Yenidere (Harpasos) arasındaki vadinin dağlık alanında bulunan yazıtlar vasıtasıyla ve diğer arkeolojik kalıntılarla tespit edilen⁶⁰⁵ kentin adı Stratonikeia'daki Hekate tapınağının duvar kalıntıları arasında görülmüş bir dekret vasıtasıyla 19. yüzyılın sonundan beri biliniyordu⁶⁰⁶. Kavaklıdere civarında bulunmuş mermer bir sunak burada bilicilik özelliği olan bir Apollon kültünün varlığını gözler önüne sermiştir. Hellenistik döneme tarihlenen yazıtta, kehanet veren anlamına gelen Khresmodotes (**Χρησμοδότης**) **epitheton**uyla anılan Apollon'un bir bilicilik tapınağının bölgede olması muhtemeldir⁶⁰⁷.

4. Panamara⁶⁰⁸

Muğla'nın kuzey batısında, Yatağan ilçesine bağlı Bağıyaka köyünde bulunan Panamara kutsal alanı 19. yüzyılın sonunda Cousin ve Deschamp tarafından tespit edilmiştir⁶⁰⁹. Ele geçirilen en eski epigrafik buluntular erken Hellenistik döneme tarihlenmekle birlikte günümüze kadar kutsal alanda sistematik bir kazı yapılmamıştır⁶¹⁰. Ancak, yerel bir Karia kültünün öne çıktığı anlaşılan kutsal alanın tarihi, yerelliğiyle paralel orantıda daha eskiye gitmelidir. Panamara

⁶⁰⁴ Bkz. s. 110.

⁶⁰⁵ RE 23, XII,1 s. 206.; G. Deschamps, G. Cousin, "Emplacement et ruines de la ville de Kys en Carie", **BCH**, 11, 1887, 305-311, s. 305.

⁶⁰⁶ G. Deschamps, G. Cousin, "Sénatus-Consulte de Lagina de l'an 81 avant notre ère", **BCH**, 9, 1885, 437-474, s. 474.

⁶⁰⁷ M. Aydaş, "New Inscriptions from Asia Minor", **EA** 37, 2004, 121-125, s. 122 no. 3.

⁶⁰⁸ "Karia'da Zeus Kültü ve Epithetleri" adlı yüksek lisans tez çalışmamda Zeus Panamaros ve Zeus Labraundos Karia'daki yerel tanrılara Zeus adaptasyonu bağlamında **epitheton**larıyla birlikte genel olarak değerlendirilmiştir. Bkz. "Karia'da Zeus Kültü ve Epithetleri", İstanbul Üniversitesi, 2013, s.28-30, s.10-14.

⁶⁰⁹ RE XVII, 3. 450-455.

⁶¹⁰ S. Mutlu, "Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları", **Stratonikeia Çalışmaları 1: Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, 2016, 79-94, s. 79.

kutsal alanında bulunan en önemli iki tapınak Zeus Panamaros ile Hekate tapınaklarıdır ve bu tanrıların kutsal alanın kuzeyinde bugün Eskişehir’de bulunan, özellikle Roma döneminde yıldızı parlayan⁶¹¹ Stratonikeia antik kentinin koruyucuları⁶¹² olduğu bilindiği gibi, aynı zamanda Panamara’nın Stratonikeia’ya bağlı bir kutsal alan olduğu da anlaşılmaktadır⁶¹³.

Panamaros (Πανάμωρος) adlı yerel bir tanrının Zeus’la özdeşleşmesiyle ortaya çıkan, kutsal alandaki diğer inanç olan Hekate Soteira ile birlikte tapınım gören, Hellenistik dönemden itibaren, özellikle de Roma döneminde başka tanrıların da kültü dahil olmasıyla⁶¹⁴ Karia’nın en önemli kültlerinden biri haline geldiği anlaşılan Zeus Panamaros’tan yalnızca Tacitus bahseder, onun dışında sahip olduğumuz tüm bilgiler yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular vasıtasıyla oluşmaktadır. Yazıtlar dışında, bugüne dek Zeus Panamaros’taki bilicilik etkinliklerine dair bulguyla karşılaşılmasına karşın özellikle bir yazıtın netliği nedeniyle Zeus Panamaros’un bilici tanrı görevini üstlendiği kesin olarak bilinmektedir⁶¹⁵. Stratonikeia’nın **bouleuterion** duvarında, günümüzde çok az kısmı okunabilen yazıtın ilk satırındaki tamamlamaya göre “Zeus Panamaros’un kehanetidir” diye başladığı düşünülen bu yazıt tanrı Serapis’in emriyle Stratonikeia’nın o yıl barbarların kentlerine ve **khoralarına** saldırma ihtimalinin **oikonomos** Philokalos aracılığıyla sorulmasıyla devam eder. Yazıtın sonunda tanrının ağzından kehaneti bulunmaktadır. Buna göre, kentin düşmeyeceğini, özgürlerin köle olmayacağını ve kimsenin elinden iyi şeylerin alınmayacağını anlaşılmaması güç bir dille söyler⁶¹⁶. Yazıtın ilk yayınlarında da dilinin anlaşılmalığının kehanetlerin alışlagelmiş tarzını yansıttığı düşünülmüştür⁶¹⁷. Yazıtın ilk başta MS 3. yüzyılda gerçekleşen Valerianus ya da Galienus dönemlerinde gerçekleşen Goth saldırılarıyla ilgili olduğu düşünülmüş, ancak daha

⁶¹¹ Sulla’nın girişiyle **senatum consultum** ve **asylia** hakkı tanınması için bkz. G. Deschamps, G. Cousin, “Le sénatus-consulte de Panamara”, **BCH**, 11, 1887, 225-239.; **IK** 22,1, 505.; Rigsby, s. 418-427.

⁶¹² Tac. **Ann.** III.62

⁶¹³ Laumonier 1958, s.235.

⁶¹⁴ Zeus Karios, Zeus Kapetolios, Zeus Hypsistos, Tykhe, Helios, Serapis Panamara’da görülen synkretik potaya dahil olan tanrılar arasındadır. Daha fazla bilgi için bkz. Laumonier 1958, s. 259.; H. Opperman, **Zeus Panamaros**, Verlag von Alfred Töpelmann, Giessen, 1924, s.82-92.

⁶¹⁵ Laumonier 1958, s.290.; Opperman 1924, s. 54, 65.

⁶¹⁶ **IK** 22 II-1, 1103.

⁶¹⁷ **CIG** II, 2717 “sed quid expectes ab oraculo?”; **LW** 518 “La réponse du dieu est digne de l’obscurité et de l’insignifiance habituelles des oracles”. **IK** 22 I,1104 aynı şekilde **bouleuterion** üzerinde bulunmuş olup söz konusu kehanetle ilgili sonradan yazdırılmış bir teşekkür adağı olması muhtemeldir.

sonra yazıtın stilinin dönemi yansıtmaması nedeniyle bu kadar geç bir tarihllemeye karşı çıkmıştır. Yazıtta Zeus Panamaros’a danışma sebebinin MÖ 41 yılında Syria valisini yenerek, Kilikia’yı ele geçiren ve ardından da çoğunluğunu Parthların oluşturduğu toplama ordusuyla Karia’ya kadar dayanan Q. Labienus’un seferiyle⁶¹⁸ ilgili olabileceği üzerinde durulmuş ve tarihlleme olarak MÖ 1. yüzyıl önerilmiştir⁶¹⁹.

Panamaros’taki bilicilik etkinliklerini gözler önüne seren bir başka yazıt ise, Zeus Panamaros’un mucizesi adı verilen, 38 satırdan oluşan uzun bir yazıttır⁶²⁰. Yazıtın orijinal yerinin Zeus Panamaros tapınak duvarı olduğu düşünülmüştür⁶²¹. Aretoloji olarak kategorize edilen yazıtta özetle tanrının gücünü şimşek ve fırtınalarla gösterdiği ve düşmanlarını bu şekilde alt ettiğinden bahsedilmektedir. Ardından tanrının Stratonikeialıları pek çok kez koruduğundan, **Phoiboi** adı verilen bir çeşit kâhin olduğu düşünülen⁶²² rahipleri aracılığıyla kadınları ve çocukları kentten tahliye emri verdiğinden bahseder. Bahsedilen tahliye emri ve korumanın bir önceki yazıtın bağlantılandırıldığı Q. Labienus’un saldırısı sırasında, MÖ 39 yılında olduğu ve yazıtın bu saldırının ardından yazdırıldığı düşünülmüştür⁶²³.

Stratonikeia çevresinde son yıllarda bulunmuş iki farklı yazıtın daha bilicilikle bağlantılı olduğu düşünülmüştür. İkisi de Roma dönemine tarihlenen yazıtlardan biri **bouleuterion**un yakınlarında bulunmuştur. Heksameton ölçüsüyle yazılmış yazıtta, Zeus; Kronion, Athena ise Tritogeneia olarak adlandırılmıştır⁶²⁴. Yazıtın bir kehanet fragmanı olabileceği düşünülmüştür⁶²⁵. Diğerinin ise yalnızca ortası okunabilmektedir ve çok fragmanterdir⁶²⁶. İki yazıtın da Zeus Panamaros’un bilicilik etkinlikleriyle ilgili olduğunu söylemek, eldeki bulgularla oldukça güçtür, ancak diğer yazıtlar vasıtasıyla çizilen Zeus Panamaros’un her şeye muktedir imajının geleceği görme özelliğine de sahip olduğu aşikârdır.

⁶¹⁸ Tacitus, **Ann.** III.62.; Cassius Dio XLVIII.26,3.

⁶¹⁹ P. Roussel, “Le miracle de Zeus Panamaros”, **BCH**, 55, 1931, 70-116, s.91-93.

⁶²⁰ IK 22 I.10.; R. Merkelbach, “Zum Mirakel des Zeus Panamaros”, **ZPE**, 2, 1968, 39-40.

⁶²¹ Roussel 1931, s. 85.

⁶²² **a.g.e.**, s.88.

⁶²³ IK 21 I.10, s. 12, **Senatus consultum**’la aynı yıla tarihlenmiştir. bkz. Deschamps, Cousin 1887, s. 225-239.

⁶²⁴ A. Chaniotis, J. Mylonopoulos, “Epigraphic Bulletin for Greek Religion 2002” (2005), **Kernos**, 18, 2005, 425-474, s.467 no. 131.; Zeus ve Athena’nın aynı şekilde adlandırıldığı Klaros’tan Pergamon’daki salgın için verilmiş kehanet için bkz. Merkelbach Stauber 1996, s. 6-7, satır 17-18.

⁶²⁵ IK 21 III, 1534.; M. Ç. Şahin, “New Inscriptions from Lagina, Stratonikeia and Panamara”, **EA** 34, 2002, 1–21, s.18 no. 39.; SEG 52 1110.

⁶²⁶ IK 21III, 1535.; M. Ç. Şahin, “Recent Excavations at Stratonikeia and New Inscriptions from Stratonikeia and its Territory”. **EA** 41, 2008, 53-81, s.72.

5. Olymos

Günümüzde Muğla'nın Milas ilçesinde bulunan Mylasa'nın kuzeybatısında bulunan ve yalnızca yazıtlar vasıtasıyla bilinen Olymos'un adı MÖ 5. yüzyılda Delos birliği üyesi olarak geçmektedir⁶²⁷. MÖ 3. yüzyılın sonunda Mylasa ile **sympoliteia** sonucu birleşen kentin kendi kurumlarını koruduğu ve topraklarını organize etmeye devam ettiği kentin çok sayıdaki yazıtından anlaşılmaktadır⁶²⁸. Olymos'un tam yeri bilinmemekle birlikte Milas'ın Kafaca köyünün bulunduğu alanda kentin Apollon ve Artemis tapınağının kalıntıları bulunmaktadır⁶²⁹. Bu tapınağın bilicilik faaliyetlerine sahne olduğu fikri de burada bulunmuş ve MÖ 2. yüzyıla tarihlenen bir yazıt vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Olymos'ta Apollon ve Artemis için düzenlenen kurban törenlerine ve diğer ritüellere izinsiz katılan kişilerin olması nedeniyle, törenlere katılanları regüle etmek için, kimlerin katılabileceğini belirleyen bir dekret hazırlanmıştır⁶³⁰. Kent tarafından katılımcılarının düzenlendiği Apollon ve Artemis ibadetleri arasında kâhinler tarafından gerçekleştirilenler de bulunmaktadır⁶³¹. Olymos'ta bilicilik faaliyetlerinin varlığına işaret eden yalnızca bir buluntu daha bulunmaktadır. Roma imparatorluk dönemine tarihlenen yazıttan Kallikrates'in oğlu Pythagaros Papias adlı birinin çocuk yaşta kâhinlik yaptığı anlaşılmaktadır⁶³².

6. Labraunda⁶³³

Mylasa'nın hem **territorium**unda bulunan hem de ona kutsal bir yolla bağlı olan Labraunda kutsal alanının bilicilik etkinliklerine sahne olduğu

⁶²⁷ Flensted-Jensen 2004, s.1130.; IG I3263.ii.39.

⁶²⁸ RE XVII, 2510-2519., D. Magie, **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ**, Vol. 2, Princeton University Press, 1950, s.909.

⁶²⁹ H. Kaletsch, "Olymos", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry 2018 (Çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e830100>; RE XVII, 2510-2519.; AJA 39. 3 s.337.; Laumonier 1958, s. 144.

⁶³⁰ LW 339.; F. Sokolowski, **Lois sacrées de l'Asie Mineure**, De Boccard, Paris, 1955, s. 146-148.

⁶³¹ IK 35 861, satır 12.; Laumonier 1958, s. 152.

⁶³² W. Blümel, "Neue Inschriften aus der Region von Mylasa (1988) mit Nachträgen zu I.K. 34–35", **EA**

13, 1989, 1–15, 10.; SEG 39 1138.; L. Robert, "Addenda aux tomes I-X", **Hellenica XI/XII**, Paris, 1960, 542-595, s. 560.

⁶³³ "Karia'da Zeus Kültü ve Epithetleri" adlı yüksek lisans tez çalışmamda Zeus Panamaros ve Zeus Labraundos Karia'daki yerel tanrılara Zeus adaptasyonu bağlamında **epitheton**larıyla birlikte genel olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Önder 2013, s.10-14, s. 28-30.

düşünülmektedir. Zeus Labraundos (**Λαβράουνδος**)’a adını veren Labraunda kutsal alanı Milas’ın 14 km kuzeybatısında, deniz seviyesinden yaklaşık 700 m. yükseklikte Latmos (Beşparmak) dağlarının güney hattı üzerinde bulunmaktadır⁶³⁴. Labraundos, Zeus Karia’ya takdim edilmeden önce tapınım gören ve olasılıkla adını çifte balta anlamına gelen **labrys**’ten⁶³⁵ alan yerel bir Karia dağ tanrısıdır ve aynı zamanda Kariahlının savaşçı kimliklerini⁶³⁶ temsil eden Zeus Stratios⁶³⁷ (**Στράτιος**) olarak da anılır. Zeus Labraundos’un kutsal alanı bir dağ tanrısına yakışacak ormanlarla taçlanmış mistik bir yükseklikte, topografyaya tepeden bakan hakimiyetiyle, yıldırımla ikiye ayrılmış bir kayanın altında bulunuyordu. MÖ 6. yüzyılda tapınağı inşa edilmeden evvel, varlığını antik kaynaklardan⁶³⁸ da bildiğimiz kutsal korusunda tapınım görmüş olmalıydı⁶³⁹. 1948’den bu yana sürdürülen kazılarda⁶⁴⁰ ortaya çıkan buluntular MÖ 7. yüzyıla kadar geri gitmektedir⁶⁴¹. Latmos dağı yamaçlarında alt alta terasların üzerinde tapınak, **andron** gibi yapılardan oluşan Zeus Labraundos kutsal alanı bu haline Hekatomnid hanedanının imar faaliyetlerinin bir sonucu olarak MÖ 4. yüzyılın sonunda gelmiş olmalıdır⁶⁴². Özellikle Hekatomnidler’in hanedan tanrısı gibi işlev görmüş ve

⁶³⁴ H. Kaletsch, “Labraunda, Labranda”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, Helmuth Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry, 2018 (Çevrimiçi), <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e627590>.

⁶³⁵ Zeus Labraundos’un en önemli attribüsü ve Anadolu kökenli bir kelime olduğu düşünülen labrys için bkz. F. Graf, “Labrys”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry, 2018 (Çevrimiçi), <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e627630>; **RE** XII.1 “Labrys”.

⁶³⁶ Labrys’in insanın kullandığı ilk silahlardan biri olması ve Kariahlılar’ın asker bir ulus olarak tanımlanması bağlamı ve savaşçı anlamına gelen Stratios **epithetonu**yla ilgili bkz. Laumonier 1958, s. 100.

⁶³⁷ Mylasa ve çevresinde tapınım gören Zeus Stratios kültü ve ona ait **ksoanon** idolü hakkında bkz. Strabon, XIV.2, 2. Aelianus, Karios ve Stratios epithetonlarını Zeus Labraundos için kullanmaktadır bkz. Ael. **NA** XII.30.

⁶³⁸ MÖ 5. yüzyılda İon isyanının ardından Zeus Stratios’un korusuna sığınan Kariahlılar için bkz. Herodotos, V.119-121.

⁶³⁹ “Laubraunda”, **Brill’s New Pauly**, Brill Online, 2018.

⁶⁴⁰ “The excavations”, **Labraunda**, (Çevrimiçi) 2019, labraunda.org/Labraunda.org/Excavations_eng.html

⁶⁴¹ P. Hellström, “The Architectural Layout Of Hekatomnid Labraunda”, **Revue Archéologique**, Fasc. 2, 1991, 297-308, s. 298.

⁶⁴² J. Crampa, “The Greek Inscriptions, Part 2”, **Labraunda, Swedish Excavations and Researches**, Vol. III:2, Stockholm, 1972, no. 13-19.; Tapınakla ilgili daha fazla bilgi için bkz. P. Hellström, T. Thieme, “The Temple of Zeus”, **Labraunda, Swedish Excavations and Researches**, Vol. I:3, Stockholm, 1982.

Karia'nın neredeyse tamamında görülen etkisi Roma İmparatorluk döneminde de hissedilmiştir⁶⁴³.

Sistemli arkeolojik çalışmalar, antik kaynaklar, yazıtlar ve kültle ilintili Karia sikkeleri⁶⁴⁴ ışığında hakkında birçok yerel külte göre daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Zeus Labraundos kültü nezdinde yerel bir kültle Zeus'un adaptasyonu ve Zeus Stratios'un da aynı potada yer almasıyla bir synkretizm örneği görülmektedir, ancak maalesef Zeus Labraundos'un bilicilik özelliğine dair bilgilerimiz çok kısıtlıdır. MS 1. yüzyılda Yaşlı Plinius **Naturalis Historia** eserinde doğal göletlerde yüzen ve insan elinden beslenen balıklara örnek verirken Labraunda'daki küpeli yılan balıklarının da saymıştır ve sözlerinin devamında Myra'da bir kavalla 3 kez çağrıldığında gelen kâhin balıkları anlatır⁶⁴⁵. Yaklaşık bir yüzyıl sonra da Aelianus, birçok yerde görülen ve seslenince gelerek yiyecek alan evcil balıklardan söz eder. Bu yerlerin arasında Zeus Labraundos kutsal alanındaki doğal kaynak suyunu da gösterir. Buradaki balıkların altın küpeler ve kolyeler taktığını söyleyerek kültle ilgili başka bilgiler verir⁶⁴⁶. Bu iki kaynaktan açıkça belirtilmemiş olsa da Labraunda'daki balıkların kutsal olduğu düşünülmüş⁶⁴⁷, hatta başka yerlerde var olduğu söylenen kâhin balıklar nedeniyle burada balık biliciliği gerçekleşmiş olabileceği ileri sürülmüştür⁶⁴⁸.

Bilicilik çerçevesinde öne çıkan bir başka gösterge Mylasa yakınlarında bulunmuş, üzerinde çifte balta olan ve Bryon adlı bir **χρησμολόγος** tarafından Zeus Labraundos için yaptırılmış bir adak sunağıdır⁶⁴⁹. Söz konusu **khresmologos**'un kutsal alanda görevli olabileceği, ancak bu ismin kutsal alanlara bağlı olmaksızın gezen kâhinler için kullanıldığı da göz önünde bulundurulmuştur⁶⁵⁰. 1893 yılında

⁶⁴³ Karia çevresinden bazı örnekler için bkz. Herakleia Latmia; CIG 2896.; Mylasa IK 35 II.814.; Stratonikeia IK 22 II,1 1109.; Aphrodisias CIG 2750.

⁶⁴⁴ Zeus Labraundos tipinin kullanıldığı sikkelerde bilicilik özelliğine işaret eden bir ipucu görülmemektedir. Hekatomnidler dönemindeki Zeus Labraundos'lu sikkeler için bkz. K. Konuk, "Coinage and Identities under the Hekatomnids", **4th Century Karia Defining A Karian Identity Under The Hekatomnids**, Varia Anatolica XXVII, 2013, 101-121.; Roma dönemi sikkeleri örnekleri için bkz. SNG Aulock Karia 2629.; SNG München Karia 354, 364.

⁶⁴⁵ Plin. **HN** XXXII.16-17.

⁶⁴⁶ Ael. **NA** XII.30.

⁶⁴⁷ Laumonier 1958, s.97.

⁶⁴⁸ Laumonier 1958, s. 59.

⁶⁴⁹ IK 34 I.311.; Mısır üzerinden Kopenhag'a götürüldüğü düşünülen aynı ya da benzer bir yazıt için bkz. A. J. Reinach, "Bulletin épigraphique", **REG**, 1907, 38-96, s. 83.; R. Flacelière, J. Robert, L. Robert, "Bulletin épigraphique", **REG**, 1939, 445-538, no. 369,540.

⁶⁵⁰ Laumonier 1958, s.59.

günümüzde Aydın-Eskiçine ve Muğla'daki Sarıköy arasında bulunmuş bir lahdin de bir **χρησμοδότης**'e ait olduğu anlaşılmaktadır⁶⁵¹.

Bunun haricinde, Labraundos kutsal alanında bulunan ve bazıları tapınağın olduğu alandaki arkaik döneme tarihlenen molozun içinde bulunmuş olan Karca yazılı⁶⁵² kil tabletlerle⁶⁵³ de ilgili öneriler bulunmaktadır. Henüz tam olarak anlaşılamayan bu tabletlerin kültle ilgili olabileceği üzerinde durularak adak veya kehanet tabletlerini hatırlattıklarını önerilmiştir⁶⁵⁴. Ancak tabletlerdeki dil tam olarak çözümlenmeden bu önerinin kesinlik kazanması mümkün değildir.

Labraunda'da bilicilik bağlamında net bir resim çizilemese de bilicilik tapınaklarının bulunduğu yerlerde sıklıkla rastlanan ve kimi zaman bilicilik etkinliğinde rol oynayan unsurlar olan kutsal korunun ve su kaynağının Zeus Labraundos kutsal alanında bulunması ümit vaat etmektedir.

⁶⁵¹ W. Kubitschek, W. Reichel, "Bericht über eine in Sommer 1893 ausgeführte Reise in Karien", **Anzeiger der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Classe** 30, 1893, 92-105, s. 99.; L. Robert, "Epigraphica", **REG**, 1932, 199-203, s. 202-203, dn. 3.

⁶⁵² Tam olarak çözülemeyen ve Karca'dan farklı çizimleri olan harflere sahip tabletlerdeki dil "Para-Karia dili" olarak adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. I. J. Adiego, **The Carian Language**, Brill, 2006, s. 22.; M.M. Brüger, "Die Karischen Inschriften", **Labraunda. Swedish Excavations and Researches**, Vol. II, Part 4, Stockholm, 1983, s. 15.

⁶⁵³ Brüger 1983, s. 17-20.

⁶⁵⁴ A. M. Greaves, **The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period**, Chichester/Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010, s. 17.; Greaves 2012, s. 199 dipnot no 171.

7. Telmissos

Telmissos (Τελμισσός⁶⁵⁵) günümüzde Muğla'nın Bodrum ilçesine lokalize edilen, ancak tam yeriyle ilgili olarak farklı öneriler bulunan bir yerleşimdir. MÖ 5. yüzyıldan başlayarak antik kaynaklarda yer bulmaya başlayan Telmissos'un Apollon'a ait bir bilicilik kutsal alanı etrafında kurulmuş, halkı kâhin olarak nitelenen bir köy yerleşimi olduğu ve MÖ 4. yüzyılda⁶⁵⁶ Halikarnassos'a dahil olduğu bilinmektedir. İlk olarak yerleşim 1893'te Belen köyünde bulunan Telmissoslular **koinon**unun bir yazıtı vasıtasıyla Gölköy civarındaki Karadağ'daki kalıntılarla ilişkilendirilmiştir⁶⁵⁷. Daha sonra, bir Leleg yerleşimi kalıntıları tespit edilmiş olan Gürece'ye lokalizasyon önerisi etkili olmuş ve yakın zamana kadar da kabul görmüştür⁶⁵⁸. Ancak 2013'te Raymond Descat'ın Telmissos'u Alazeytin Kalesindeki kalıntılarla eşlemesi bugüne kadarki öneriler arasında en sağlam zemine oturanıdır. Descat, Wolfgang Radt tarafından detaylı olarak çalışılmış Alazeytin'deki yapı kalıntılarını⁶⁵⁹ antik kaynaklardaki verilerle bağlantılandırmıştır⁶⁶⁰. Daha önceki önerilerin tahminden öteye gitmemesi ve buna karşılık antik adı daha önce bilinmeyen Alazeytin'deki somut bulguların varlığı Telmissos adlandırmasını makul kılmaktadır. Bu hipotezin dayanağı olarak öne çıkarılan kaynaklardan ilki Ilionlu Polemon'un, Telmissos'un Halikarnassos'a uzaklığını 60 **stadia** yani yaklaşık 11 km olarak vermesidir⁶⁶¹. Bu uzaklık verisi, eski önerilerle de aşağı yukarı örtüşse de Alazeytin'inin de Halikarnassos'tan 11

⁶⁵⁵ Telmissos (E.L. Hicks, "Inscription on a limestone block", *JHS*, 14, 1894, 377-80.) adı antik kaynaklarda Τελμισσός (Herodotos, I.84.3), halkı için Τελμησσις (Aristophanes, **Edmonds**, **FAC** 534-535) ve **Telmesses** (Cic. **Div.** I.41-42) gibi çeşitli varyantlarla kullanılmaktadır. Lykia'daki Telmessos ile adının neredeyse birebir benzerliği de antik kaynaklardaki anlatımlarda çeşitli karışıklıklara sebep olmuştur. Bu karışıklıkla ilgili bkz. Laumonier 1958, s. 613-614.; D. Harvey, "Herodotos, I, 78 and 84: "Which Telmessos?"", **Kernos**, 4, 1991, 245-258.

⁶⁵⁶ M.H. Hansen, T.H. Nielsen, **An Inventory of Archaic and Classical Poleis**, Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 1366.

⁶⁵⁷ W. R. Paton, J. L. Myres, E. L. Hicks, "Three Karian Sites: Telmissos, Karyanda, Taramptos", **JHS**, Vol. 14, 1894, 373-380.

⁶⁵⁸ G.E. Bean, **Eski Çağ'da Menderes'in Ötesi**, Arion, İstanbul, 2009, s. 118-119.; H. Kaletsch, "Telmissos", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry 2018 (Çevrimiçi), 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1203210. Brill'deki Telmissos maddesinde antik kaynak tanımlamalarında hatalar bulunmaktadır. Cicero'nun bahsettiği Telmissos için bkz. s. 120.; Gordios efsanesindeki Telmissos için bkz. s.123 .

⁶⁵⁹ W. Radt, **Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos**, Tübingen, 1970.

⁶⁶⁰ R. Descat, "Tombe de fondateurs dans les villes de Carie: Les exemples de Telmessos et de Syangela", **Le Mort dans la ville, 2èmes Rencontres d'archéologie de l'IFEA**, İstanbul, Turquie, IFEA - Ege yayınları, 2013, 135-142.

⁶⁶¹ Polemon FHG III.125 fr.35.

km uzaklıkta olduğu gerçeği yadsınamaz. Bir diğer bağlantı, Cicero'nun **De Divitatione** adlı eserindeki Telmissos'la ilgili sözleridir. Cicero'nun tanımı daha önce önerilen yerlerle örtüşmediği için Telmissos ve Lykia'daki Telmessos'u karıştırmış olabileceği düşünülmüştür. Cicero Telmissos'un kâhinleriyle meşhur bir yer olduğunu ve Telmissosluların topraklarının çok zengin ve bereketli olup, aşırı miktarlarda ürün aldıkları ve ilgilerini mucizevî konulara yönlendirdiklerini söyler⁶⁶². Karadağ ve Gürece önerilerindeki toprakların dikkat çekici bir bereketliliği söz konusu olmamakla birlikte, Alazeytin'in bereketli bir alanda bulunması ve Osmanlı döneminde bir çiftlik olarak kullanılmış olması Descat'nın önerisini destekler niteliktedir⁶⁶³. Bir diğer dayanak, Telmissosluların kehaneti icat ettiğini de söyleyen⁶⁶⁴ Alexandrialı Clemens'in **Protrepticus** adlı eserinde Pagan batıl inançları eleştirirken Telmissos örneğini vermesidir. Clemens burada Telmissos'taki Apollon sunağının kâhin Telmissios'a ait bir kabir olduğunu söylemektedir⁶⁶⁵. Bu tanım Descat tarafından Radt'ın Alazeytin tasvir ve planlarında yerleşim merkezinde bulunan ve diğer yapılar arasında öne çıkan yanyana iki yapıyla eşleştirilmiştir. Bunlardan birincisi yeraltı ve yerüstü olmak üzere, birbiriyle bağlantısı olmayan iki kısımdan oluşmaktadır. Agorayla hemzemin olan ilk kısım, güneye bakan girişinde yaklaşık MÖ 6. yüzyıla tarihlenen 2 Aiol düzeninde sütunu olan dikdörtgen planlı bir tapınak olarak, toprak seviyesinin altında kalan tonozlu oda ise MÖ 7. yüzyıla tarihlenerek **heroon** ve yeraltı mezarı olarak tanımlanmıştır⁶⁶⁶. Bu tanımlamalar Radt'tan 40 yıl sonra bölgede araştırmalar yapan Descat'ya antik kaynaklar vasıtasıyla varlığı bilinen Apollon Telmissos'un kehanet tapınağının ve Clemens'in bahsettiği kâhin Telmissios'un mezarının burada olduğunu düşündürmüş ve Alazeytin'deki yerleşimin Telmissos olduğu önerisini doğurmuştur. Buna ek olarak, yukarıda değinilen yerleşimde öne çıkan ikinci yapının da bir stoa olma ihtimali üzerinden Didyma'daki kutsal alanla bir benzetme yapılarak Alazeytin'deki bilicilik faaliyetlerinin geçmişteki varlığına dair bir önermede bulunulmuştur⁶⁶⁷.

⁶⁶² Cic **Div.** 1.41-42.

⁶⁶³ Descat 2013, s. 138

⁶⁶⁴ Clem. Al. **Strom.** I.26.

⁶⁶⁵ Clem. Al. **Protr.** III.13.

⁶⁶⁶ Radt 1970, s.39-55.; C. Laurence, M. Pascal, "Présentation du modèle 3D d'Alâzeytin", **Anatolia Antiqua**, 19, 2011, 377-384.

⁶⁶⁷ Descat 2013, 138-139., Radt 1970, 64. Descat'ın, Koray Konuk ile bu konuyu detaylı bir şekilde ele alacağını duyurduğu yayını *À l'Est d'Halicarnasse: la Carie du Golfe Céramique à la plaine de Mylasa*, tezin yazım aşamasında henüz yayımlanmamıştır.

Antik kaynaklar vasıtasıyla Telmissos'un en iyi bilinen özelliği bilicilik faaliyetleridir ki yukarıda anlatıldığı gibi bu özellik yakın zamanda yerleşimin konumlandırılmasında da önemli bir rol oynayarak aslında bu faaliyetlerin tarihî açıdan baskınlığını gözler önüne sermiştir. Telmissos'taki bilicilik hususundaki en eski örnekler Arkaik döneme dairdir. Herodotos sayesinde bildiğimiz bu örneklerin ikisi de Pers Kralı Kyros'un Sardes kuşatmasıyla ilgilidir. Herodotos ilk olarak Lydia kralı Kroisos'un Telmissoslulara gördüğü bir işaret ile ilgili başvurusunu aktarır. Kyros ile savaşı sırasında müttefik toplayarak bir sonraki saldırısını planlayan Kroisos Sardes'e çekilmiştir. Bu sırada kentin etrafını yılanlar basar ve bunu gören atlar otlamayı bırakarak yılanları yemeğe koyulur. Kroisos bunun bir alâmet olduğunu düşünerek Telmissos'taki kâhinlere başvurmak üzere bir heyet gönderir. Ancak, ulaklar geri dönene kadar Kroisos çoktan esir düşmüştür ve aslında böylelikle de Telmissosluların kehaneti gerçek olmuştur. Alâmete göre kehanette bulunan Telmissoslular, yılanın toprağın çocuğu olduğunu, atların da yabancıları temsil ettiğini söyleyerek, Kroisos'un ülkesine yabancı bir ordu saldıracağına ve halkını hükmü altına alacağına dair kehanette bulunmuşlardır⁶⁶⁸. Herodotos, Sardes'in Persler tarafından ele geçirilmesiyle ilgili bir başka Telmissos anekdotundan daha bahsetmektedir. Buna göre, Sardes kralı Meles'in evlilik dışı ilişkisinden bir aslan dünyaya gelmişti. Telmissoslular da aslan kent surlarında dolaştırılırsa kentin ele geçirilemez olacağını öngörmüşlerdi. Bunun üzerine, Meles aslanı surlar boyunca yürütmüş, fakat **akropolisin** aşılamayacak kadar dik bir bölümünü es geçmişti. Herodotos'un anlatımına göre, sarplığı nedeniyle iyi korunmayan bu kısmı fark eden Kyros'un bir askeri buradan şehre girişi sağlamıştı⁶⁶⁹. Herodotos, Hyroiades adındaki bu askerin Mardi kavminden olduğunu söyler. Persis'in dağlık alanlarında yaşayan Mardi adlı göçebe bir halktan⁶⁷⁰ gelen Hyroiades'in girişimiyle kentin alınması, akla yılan ve at alâmetini getirerek, atların hareketlilik-göçebelik sembolizasyonuna işaret eden bir detay olarak da düşünülebilir. Bununla birlikte, MÖ 5. yüzyılda Antik Yunan belleğinde suyun öteki yakasında da Telmissosluların kehanet özelliğinin baskın geldiği

⁶⁶⁸ Herodotos I.78.

⁶⁶⁹ Herodotos I.84.

⁶⁷⁰ "The Southern Coast of the Caspian, Peoples of Iran, Pre-Islamic Period", **Encyclopædia Iranica**, (Çevrimiçi), 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-v2-peoples-pre-islamic>.

Aristophanes'in günümüze tamamen ulaşamamış Telmissoslular (Τελ(ε)μησσης) adlı komedyasının fragmanları sayesinde bilinmektedir⁶⁷¹.

MS 1. yüzyılda Plinius, **Historia Naturalis** adlı eserinin büyüün çıkış noktasını incelediği bölümünde, yakın döneme gelindiğinde kimsenin kendisine büyücülüğün dinin bütün hizmetlerine gönülden bağlı bir kent olan Telmissos'a nasıl ulaştığını söylemediğini yazar⁶⁷². Bu sözler Roma imparatorluk döneminde de burada bilicilik faaliyetlerinin sürdüğü yönünde yorumlanabilir.

Aynı dönemde, Arrianos'un Anabasis'inde anlattıklarına göre, Aleksandros'un en güvendiği kâhinlerden biri birçok defa başvurmasından da ileri geldiği üzere Telmissoslu Aristandros'dur. Aristandros, Pieria'daki Orpheos heykelinin durmadan terlemesiyle ilgili açıklamalar yapmaya çalışan birçok kâhinden biridir, fakat söyledikleriyle biraz daha öne çıktığı anlaşılmaktadır. Aristandros Aleksandros'a cesur olması gerektiğini, çünkü sonunda epik ve lirik şairlerin onunla ve başardıklarıyla ilgili şarkılar yazacaklarını söyler⁶⁷³. Daha sonra, Aleksandros kendisiyle aynı adı taşıyan ve babası Philippos'un da suikastinde parmağı olan bir generalinin kendisine ihanet etmek üzere olduğunu öğrenir. Bu ihaneti öğrenen Aleksandros'un çevresindekiler, daha önce gerçekleşen bir alâmetten etkilenecek bu generalin ortadan kaldırılmasının en doğru yol olacağını söylerler. Akıllarına gelen alâmet, Aleksandros Halikarnassos'u kuşatırken, gün ortasında dinlenmek için uzandığı sırada gerçekleşmiştir. Uykuya dalan Aleksandros'un başının üzerinde bir kırlangıç cıvıdayarak uçmaya, etrafında dört dönmeye başlar. Aleksandros çok yorgun olduğu için uyanmaz, fakat eliyle yavaşça kuşu savuşturur ama kuş kaçmak yerine bu defa da kralın başına konar ve uyandırana kadar da vazgeçmez. Bunun bir işaret olduğunu düşünen Aleksandros yine Telmissoslu Aristandros'a başvurur. Aristandros kırlangıçların insancıl ve geveze kuşlar olduğunu ve bu olayın bir arkadaşının Aleksandros'a karşı komplo düzenlediğine delâlet olduğunu söyler⁶⁷⁴. Aristandros'un bir başka yorumu da Mısır'daki Aleksandreia kentinin kuruluşundan bahsedilirken anlatılır. Kentin surları inşa edilecekken, Aleksandros duvarların nereden geçeceğini işaretlemek ister, fakat yerde iz bırakabilecek bir saban bulunamaz. Bunun üzerine ustalardan

⁶⁷¹ Aristophanes, Fragments of Attic Comedy 518-541.; bkz. Stephanos Byzantios s.v. Τελμησσοίς.

⁶⁷² Plin. **NH** 30.2.

⁶⁷³ Arr. **Anab.** I.11.

⁶⁷⁴ Arr. **Anab.** I.25.

biri Aleksandros'un geçtiği yerlere arpa dökerek yeri işaretler. Aristandros da buna bağlı olarak kentin çok bereketli olacağını söyler⁶⁷⁵. Arrianos eserinde Telmissosluların kâhinlik özelliği ile ilgili bir başka anekdota daha yer verir. Aleksandros'un Gordion'a gelişini ve orada olanları anlatırken Gordios'un burada başına gelenleri aktarır. Gordios toprağı sürerken, çiftesinin üzerine bir kartal konar ve öküzleri çifteden çözme vakti gelene kadar da kıpırdamaz. Paniğe kapılan Gordios Telmissoslu kâhinlere danışmak için yola çıkar. Arrianos anlatımın bu kısmında Telmissosluların ilahî alâmetleri yorumlamakta ustalaşmış olduğunu ve bu bilicilik gücünün yalnızca erkeklere mahsus olmadığını, kadınlara ve çocuklara, nesilden nesile tüm halka geçtiğini belirtir ve bunun üzerine Gordios'un Telmissos yakınlarında bir su kaynağında Telmissoslu genç bir kızla karşılaştığını, ona kartalın nasıl karşına çıktığını anlattığını söyleyerek devam eder. Kâhin soyundan geldiği söylenen genç kız Gordios'un olayın yaşandığı yere geri dönmesini ve orada Zeus'a bir adakta bulunmasını söyler. Gordios da ondan kendine eşlik edip yönlendirmesini istediğini söyler. Daha sonra da onunla evlenir ve başka bir kehanet üzerine Phrygia kralı olacak Midas adındaki çocukları dünyaya gelir⁶⁷⁶. Arrianos'un anlatımında, bu bahsedilenler dışında 6 defa daha Telmissoslu Aristandros'un bahsi geçmektedir⁶⁷⁷. İşaret yorumlamaktan, rüya yorumlamaya ve bağır sak falına kadar biliciliğin birçok kolunda memleketinin iyi bir temsilcisi olan Aristandros'un Aleksandros'un tüm yaşamı boyunca bilici olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Antik kaynaklarda toplamda 41 defa 20 farklı kehanet olayı ile ilgili olarak Aristandros'tan bahsedilmektedir⁶⁷⁸. Rüya yorumları ve işaret yorumlarıyla ilgili iki ayrı kitap yazdığı anlaşılan⁶⁷⁹ ve aslında Aleksandros'tan önce ölmüş olduğu düşünülen⁶⁸⁰ Aristandros'un Aleksandros'un ölümünün ardından bir kehanette bulunduğu da anlatılmıştır. Aelianus MÖ 323'te cereyan eden olayları aktarırken, Aleksandros'un naaşının hemen defnedilmediğini, 30 gün boyunca bekletildiğini söyler. Bunun üzerine Arrianos'un anlatımlarından bilinen

⁶⁷⁵ Arr. **Anab.** III.2.

⁶⁷⁶ Arr. **Anab.** II.3.

⁶⁷⁷ Arr. **Anab.** II.18; II.26-27; III.7; III.15; IV.4; IV.15.

⁶⁷⁸ A. Nice, "The Reputation of the 'Mantis' Aristander*" **Acta Classica** XLVIII, 2005, 87-102, s.88 dn.4.; Söz konusu antik kaynakların bazılarında Aristandros'un adı geçmemektedir, fakat aynı olayları aktaran farklı kaynaklar vasıtasıyla Aristandros'un söz konusu edildiği anlaşılmaktadır. Aristandros hakkında daha fazla bilgi için bkz. C.J. King, **Alexander and Divination: Dreams, Omens, and Aristander of Telmessus in the Alexander Historians**, Brown University, 2004.

⁶⁷⁹ C.J. King, "Plutarch, Alexander, and Dream Divination", **Illinois Classical Studies**, No. 38, 2013, 81-111, s. 100.; Nice 2005, s. 87-102.

⁶⁸⁰ Flower 2007, s. 181.

Telmissoslu Aristandros'un bir ilahî içgüdüyle ya da başka bir güdüyle Makedonyalıların arasına gelerek "Aleksandros yaşayan ve ölmüşlerin arasında, tüm dönemlerin en talihli kralıydı ve tanrılar ona dedi ki "onun bedenine ev sahipliği yapacak topraklar sonsuza dek mutlu ve ele geçirilmez olacak"" der. Bu sözleri duyan Aleksandros'un ardılları arasında naaşa sahip çıkma mücadelesi başlar ve başarılı olan taraf Ptolemaios olur⁶⁸¹. Aelianus, MÖ 327'de öldüğü düşünülen Aristandros'a belki de kendinden önceki anlatımlarda "ilâhi içgüdüsü" kanıtlanmış olduğu için öykülemesinde yer vermiştir. Yunan tarihine damgasını vuran Aleksandros gibi bir figüre bir Telmissoslunun yoldaşlık ve danışmanlık etmesi Telmissosluların bilicilik bağlamındaki uzmanlığını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Telmissosluların bilicilik özelliği vurgusu Aleksandros tarihçileriyle sona ermez. MS 2. yüzyılda Tatianos, Yunanlara seslendiği eserinin en başında barbarlara düşmanca yaklaşmamalarını, kökenleri barbarlara dayanan kurumları olduğunu unutmamalarını belirtir. Tatianos'a göre rüya biliciliği Telmissosluların, astroloji Kariyalıların buluşudur ve sözlerine bunları sıralayarak devam eder⁶⁸². Byzantionlu Stephanos Sicilia'daki kâhinlikleriyle meşhur Galeotai halkından bahsettiği maddede, Apollon'un oğulları olan Galeotes ve Telmessos'un Dodona'daki Zeus kâhinine başvurdıklarını anlatır. Kâhin Telmessos'a güneşin doğuşuna doğru, Galeotes'e de batışına doğru yelken açmasını, sundukları kurban etinin bir kartal tarafından kaçırılacağı yere gitmelerini ve oraya bir sunak yapmalarını söyler. Galeotes Sicilia'ya giderken, Telmessos Karia'ya gelerek buraya Apollon Telmissios (**Τελμισσίος**) tapınağını inşa eder⁶⁸³.

Antik kaynakların gözler önüne serdiği tüm bulgular az sayıda da olsa epigrafik buluntularla perçinlenmiştir. Bu hususa dair elimizdeki iki yazıt da Apollon Telmisseus kültünün varlığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi MÖ 3. yüzyıla tarihlenen ve Telmissos **koinonu** tarafından bir üyesinin onurlandırıldığı yazıttır. Buna göre, 2 defa **stephanephorosluk** yapmış, adaklarda bulunmuş, Apollon Telmisseus (**Τελμισσεύς**) rahipliği yapmış bu kişi

⁶⁸¹ Ael. VH XII.64.

⁶⁸² Tatianos, **Oratio ad Graecos** I.

⁶⁸³ Steph. Byz., s.v. **Γαλεῶται**.; Telmissos Apollon'unun **epithetonu** tıpkı yerleşimin kendi adı gibi antik kaynaklar ve yazıtlarda değişiklik göstermektedir. Bu nedenle tez kapsamında hangi metinden bahsediliyorsa, **epithetonlar** o metindeki özgün haline sadık kalınarak belirtilmektedir, fakat spesifik bir referansın ele alınmadığı durumlarda Telmisseus **epithetonu** tercih edilmiştir. Bkz. Paton, Myres, Hicks 1894, s. 377-380.

yeri geldiğinde hem koinonunun hem de Halikarnassos'un haklarını korumuştur⁶⁸⁴. Birine karşı diğerini koruduğu söylenen konu ise **koinonun** tapınak etrafında şekillenmiş olması ve Halikarnassos'un buranın kutsal alan sayılmasına rağmen vergi talep etmesiydi. Onurlandırılan kişi de **koinonunun** bu imtiyazı elinde tutmasını sağlamak için muhtemelen Halikarnassos'ta hakkını aramış olmalıydı ve yazıtı ilk yayımlayanların önerisine göre de konu bir dava haline gelmeden çözülmüş olmalıydı, çünkü aksi takdirde konunun başka bir kentin objektif kararlar alabilecek mahkemesine taşınarak yabancı bir hâkimin karşısına getirilmesi gerekirdi⁶⁸⁵. Yazıt doğrudan kültün bilicilik özellikleriyle ilgili bilgi vermese de epigrafik buluntunun nadir olduğu kült ekseninde en azından varlığına dair birinci el bir kaynak olması bakımından önemlidir.

Buluntu yeri Halikarnassos olan ve günümüzde British Museum'da bulunan ikinci yazıt ise MÖ 3. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir. Yazıtta, Poseidonios adlı biri Apollon'un kâhinine ailesinin refahı için ne yapması gerektiğini sorar ve cevap olarak Zeus Patroos'a, Telmissos'ta hüküm süren Apollon'a, Moira'lara, tanrıların annesine, kendisinin ve karısının Agathos Daimon'una kendisini adaması gerektiğini öğrenir. Her yıl Eleutherios ayında düzenlenecek ve iki gün sürecek kurban ritüellerinin nasıl gerçekleşeceğini, nasıl finanse edileceğinin detaylı bir şekilde anlatıldığı yazıtta göre, birinci gün anne ve babasının Agathe Tykhe'sine, kendisinin ve karısının Agathos Daimon'una birer koç, ikinci gün, Zeus Patroos'a, Apollon Telemessos'a (**Τελεμεσσός**), Moira'lara birer koç, tanrıların annesine bir keçi adanması gerekmektedir. Bu kurban ritüellerinin gerçekleşmesi için her yıl **Epimenoï** adı verilen üç görevli seçilecek, Poseidonios'un soyundan gelenlerin en yaşlısı bu kişilere masrafları karşılamaları için 4 altın stater verecekti. Poseidonios soyundan gelenlere erkekler, kadınlar ve evlendikleri eşler de dahildi. Yazıtta belirtilen mülklerin intifa hakkına sahip olacak en yaşlı varis, bu mülklerde elde edilen ürünlerin toplanmasından ve bu oluşturulan dinî kurumun rahipliğinden sorumluydu. 4 stater ödemenin yapılmaması durumunda da neler olacağı detaylı bir şekilde anlatılan yazıttaki her şey Apollon'un kehaneti uyarıncaydı⁶⁸⁶. Ancak hangi Apollon'un söz konusu olduğu

⁶⁸⁴ a.g.e.

⁶⁸⁵ a.g.e.; Laumonier 1958, s. 610-611.

⁶⁸⁶ W. R. Paton, J. L. Myres, "Karian Sites and Inscriptions", **JHS**, XVI, 1896, 188-271, s.234-235.; Laumonier 1958, s.638.

belirtilmemişti. Bu belirsizlik de 19. yüzyıldan itibaren araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Bir tarafta söz konusu olan Apollon'un Delphoi'daki Apollon olduğunu düşünenler varken⁶⁸⁷, Apollon Telemessos'a başvurulduğunu da ileri sürenler bulunmaktadır⁶⁸⁸. Yazıtı bir kez daha ele alacak olursak, Halikarnassos civarında yaşayan varlıklı birinin bireysel bir başvurusu söz konusudur. Halikarnassos'a en yakın Apollon bilicisi 60 stadia uzakta Telmissos'ta bulunmaktadır. Apollon Telmisseus'un MS 2. yüzyılda bile Halikarnassos'ta etkisinin devam ettiği Hadrianus dönemine tarihlenen bir sikke tipiyle bilinmektedir. Sikkenin ön yüzünde Hadrianus'un çelenkli büstü bulunurken, arka yüzde başı çelenkli Apollon Telmisseus ayakta ve elinde defne dalıyla tasvir edilmiştir.⁶⁸⁹ Apollon Telmisseus ve bilicilik bağlamının kuvveti de antik kaynaklardaki çeşitli referanslarla sabittir. Tarihsel süreçte hem zamansal hem de coğrafi olarak geniş bir etki alanına sahip bir bilicilik kurumu varken bir Halikarnassoslu'nun Delphoi'a başvurmaya gitmesi imkânsız olmasa da diğer yakın olasılığa göre daha düşük bir ihtimale sahiptir. Öyle ki kehaneti uyarınca direktiflerde bulunan bu tanrının onurlandırılmasını istediği tanrılar arasında Telmissos'un efendisi Apollon da bulunmaktadır. Apollon Telmisseus kendisine danışıldığı için gerçekleştirilmesini öngördüğü ritüele kendisini de dahil etmiş olabilir⁶⁹⁰.

Hadrianus dönemine tarihlenen Apollon Telmisseuslu sikkeler hariç doğrudan kültle ilgili başka bir sikke örneği yoktur, fakat MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ön yüzünde Apollon arka yüzünde kanatları açık kartal olan Halikarnassos sikkeleri Byzantionlu Stephanos'un aktardığı Telmissos'un kuruluş mythosunu düşündürmüştür. Yalnızca bir geç dönem kaynağında rastlanan Apollon'un oğlu Telmissos'un kartalın kurban etini kaçırdığı yere tapınak kurmasıyla ilgili bu anekdotun güvenilirliği aslında şüphelidir. Telmissos halkı tarafından gerçekten bir kuruluş mythosu olarak benimsenmiş midir bilinmemektedir. Telmissos'un diğer 5 Leleg kentiyle **synoikismos** sonucu

⁶⁸⁷ Sokolowski 1955, s. 167-170.; Daux, *Revue de Philologie* XV, 1941 (non vidi).

⁶⁸⁸ *Inscr. jur.*, gr. II, 128-133.

⁶⁸⁹ *RPC* III 2159.

⁶⁹⁰ Daux'nun *Revue de Philologie* XV (1941)'deki ulaşılamayan makalesinde ise tam olarak bu nedenle Apollon Telmisseus'a başvuru olmadığı, kehanette bulunanın Delphoi veya Didyma'daki Apollon olduğu ve Telmissos'un Apollon'u adlandırmasının bu farkı ortaya koymak olduğu iddia edilmiştir. Aynı makalede Apollon Telmisseus bilicilik kültürünün var olmadığı burada yalnızca kâhinlik yapan bir klan olduğu iddia edilmiştir. Bkz. Laumonier 1958, s. 611.

Maussollos tarafından Halikarnassos'a dahil edilmesinden⁶⁹¹ önceye tarihlenen söz konusu sikkenin Hekatomnidlerden önce basılan Halikarnassos kent sikkesi olduğu ortaya konmuştur⁶⁹². Ön yüzünde Rhodos Helios'una benzeyen, ancak ondan farklı olarak çelenkli Apollon arka yüzünde kartal olan bu sikkelerin en erkeni MÖ 4. yüzyılın başına tarihlenmektedir⁶⁹³. MÖ 1. yüzyıla kadar Halikarnassos'un ön yüzde Apollon, arka yüzde kanatları açık kartal, lir ve kithara olan sikkeleri görülmektedir⁶⁹⁴. Bununla birlikte, Halikarnassos'ta Apollon kültünün varlığının Telmissos'un kentin **territorium**una dahil olmasından önceye dayandığı yazıtlar ve arkeolojik buluntularla sabittir⁶⁹⁵.

8. Knidos

Günümüzde Muğla'nın Datça ilçesi sınırları içerisinde kalan bir Dor yerleşimi olan Knidos'un ilk yerleşim kalıntılarına Datça'nın merkezine 2 km uzaklıktaki Burgaz ören yerinde rastlanmaktadır. MÖ 4. yüzyılda **polis**in Reşadiye (Khersonessos) yarımadasının batı ucuna taşındığı, fakat Burgaz'daki yerleşimin de tamamen terk edilmediği yarımada uzun yıllar devam eden kazılar sonucunda bilinmektedir⁶⁹⁶. Eski Knidos'un **khoras**ında, günümüzde Emecik'te bir yamaç üzerinde bulunan Apollon tapınağı kalıntıları⁶⁹⁷ üzerine çalışmalar buradaki kültün bilicilik özelliğine işaret etmektedir. Knidos'un en eski tapınağı olduğu düşünülen⁶⁹⁸ ve bir Dor kültü olan Apollon Karneios'un (**Κάρνειος**) bilici tanrı vasfı 1998 yılında ortaya çıkmış bir yazıt vasıtasıyla gözler önüne serilmiştir⁶⁹⁹. Knidos örneğinde olduğu gibi anakara Yunanistan'da da Apollon Karneios kültüne

⁶⁹¹ Strabon XIII.611.; Plin. **HN** V.29, Plinius synoikismosla bir araya getirilen 6 Leleg kentinin adını verir, ancak bu uygulamayı yanlışlıkla Aleksandros'a atfeder.; Laumonier 1958, s. 607.

⁶⁹² K. Konuk, R. H. J. Ashton, P. Kinns, A. R. Meadows, "The Hecatomnus Hoard (CH 5.17, 8.96, 9.387)", A. R. Meadows, U. Wartenberg (eds.), **Coin Hoards 9**, London, 2002, 95-158, pl. 6-20, s. 121.; Konuk 2013, s. 108-109.

⁶⁹³ SNG Ash XI, Karia 184,185,186; SNG Finland I Karia 41.; Kartalın sağ altında zeytin dalı arka yüz için bkz. SNG Finland I Karia 40.

⁶⁹⁴ SNG Cop Karia 343,346,348.; SNG München Karia 212.; SNG Tübingen Karia 3378,3380.; SNG Aulock Karia 2524, 2528.

⁶⁹⁵ A. Baran, **Hekatomnidler öncesinde Karia Mimarisi**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 262, 2010.

⁶⁹⁶ D. Berges, J. Nollé, **Knidos**, Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt, David Brown Book Company, 2006.

⁶⁹⁷ D. Berges, N. Tuna, "Das Apollonheiligtum von Emecik, Bericht über die Ausgrabungen 1998 und 1999", **MDAI(I)** 50, 2000, 171-214.

⁶⁹⁸ Burgaz'daki yerleşim, Emecik'teki tapınak için bkz. Berges, Nollé, 2006., s. 24.

⁶⁹⁹ Berges, Tuna 2000, s.195.

ev sahipliği yapan tapınaklar bağlı oldukları **polis**in merkezi dışında bulunuyorlardı. Sürülerle bağlantılı olduğu bilinen tanrının tapınağının kırsal alanda yer bulması da bu özelliğiyle paralellik gösteriyordu. Pausanias, Dorlar için önemli olan Apollon Karneios kültünün başlangıç noktası olarak Akarnalı kâhin Karnos'un, Phylas'ın oğlu Hippotes tarafından öldürülmesini işaret eder. Ceza olarak Apollon'un Dorların üzerine veba salması sonucunda katil sürülmüş, ardından da Apollon Karneios kültü kurulmuş ve Karneia adlı festival⁷⁰⁰ düzenlenmeye başlanmıştı⁷⁰¹. Pausanias'ın kültün başlangıç hikâyesi olarak bir önerisi daha bulunmaktaydı. Buna göre, Troia savaşı sırasında Ida (Kaz) dağındaki Apollon'un kutsal korusuna girilerek kızılık ağaçları (**κρόνεια**) kesilmişti ve bunun üzerine tanrının gönlünü alabilmek için Apollon Karneios'a kurbanda bulunulmaya başlanmıştı⁷⁰².

Apollon kâhininin öldürülme mythosu özellikle kültün Knidos'taki bağlamını ilginç kılmaktadır ve kültün bilicilik bağlantısına temel oluşturabilecek niteliktedir. Hatta kült çerçevesinde Sparta'da yapılan Karneia festivalindeki bilicilik yansımalarının görüldüğü de iddia edilmiştir. Kâhinin ölümünün ardından her yıl düzenlenen Karneia festivali genellikle müzikle ilgili faaliyetlere sahne olurken, aynı zamanda festival kapsamında bir de yarış düzenlenmektedir. Karnetai adı verilen kentin ileri gelen henüz evlenmemiş erkekleri festivali organize etmek için 4 yılda 1 kura yöntemiyle seçiliyorlardı. Onların arasından da atletik olarak kategorize edilebilecek yarış için, üzüm salkımı koşucuları (**staphylodromoi**) denilen erkekler seçiliyordu⁷⁰³. Burkert'in garip bir koşu yarışı⁷⁰⁴ olarak tanımladığı bu aktivitede, başka yarışlarda olduğu gibi çıplak olmayan, aksine üzerinde yün kuşaklar bulunan bir kişi, kentin refahı için tanrılara dua ederek yarışa başlıyor ve Staphylodromoi da onlardan önce yarışa başlayan bu kişiyi takip ediyorlardı. Amaç yarışa önce başlayanı yakalamak olan koşuda, kovalanan yakalandığı takdirde bunun kentin iyiliğine olacağı düşünülüyordu. Önceleri bu yarışın üzüm hasadıyla ilgili yapıldığı düşünülse de Karneia'nın üzüm hasadından

⁷⁰⁰ Karneia festivali hakkında detaylı bilgi için bkz. N. Richer, "Les Karneia de Sparte (et la date de la bataille de Salamine)", **Sparta and Laconia: from Prehistory to Pre-Modern**, British School at Athens Studies, Vol. 16, 2009, 213-223.; Burkert 1985, s. 234-6.

⁷⁰¹ Pausanias, III.13.4.

⁷⁰² Pausanias III.13.5.; Burkert 1985, s. 235.

⁷⁰³ A. Powell, **A companion to Sparta**, Blackwell, 2017, s. 437.

⁷⁰⁴ Burkert 1985, s. 234-236.

çok daha önce yapıldığı anlaşıldıktan sonra⁷⁰⁵ başka önerilerde bulunulmuştur. Bu önerilerden özellikle bir tanesi, Knidos'taki kâhin yazıtı bulunduktan sonra dikkat çekici hale gelmiştir. Buna göre, Karneia'daki koşuda üzerinde yün kumaşlarla önden koşan kişi kâhin Karnos'un personifikasyonuydu ve bu yarış kâhinin ölümünden sonra insan ve tanrılar arasındaki iletişimin kopuşunun ardından, aradaki bağlantıyı tekrar kurmak için yapılıyordu. Kâhin rolünü üstlenen koşucu her yakalandığında insan ve tanrılar arasındaki kopukluk tamir ediliyordu. Bu önerinin temelinde koşucunun kentin ileri gelenlerinden ve iyi özelliklere sahip bir birey olması önemli bir rol oynuyordu. Bunun yanı sıra koşuya başka bir sembolik anlam yüklenerek de bu fikre ulaşılmıştı. Bu da biliciliğin Antik Yunan'da, Sparta kültüründe ve savaşlar esnasındaki önemi üzerine oturtulmuştu. Antik kaynaklardan bilindiği üzere Sparta'da kâhinin çok önemli bir rolü vardı⁷⁰⁶ ve özellikle Athenaios Naukratis'in **Deipnosophistai** adlı eserinde aktardığı üzere, Skepsisli Demetrios Karneia festivalinin bir askerî harekât taklidi olduğunu söylemişti⁷⁰⁷. Bunlara dayanarak da bu koşu tanrıların işaretlerinin yorumlanmasıyla ilgili, savaşa başlamadan önce bir kâhine danışma ritüeli olarak yorumlanmıştır⁷⁰⁸.

Apollon Karneios kültünün etiyolojik yorumlamaları bir tarafa, Knidos'taki versiyonuna geri dönüldüğünde, daha önce belirtildiği gibi elimizde somut bir delil de bulunmaktadır. Emecik'teki tapınağın güneydoğu köşesindeki kalıntılar arasında bulunmuş Apollon Karneios adak kaidesi günümüzde Marmaris Müzesinde bulunur ve Johannes Nollé tarafından çalışılarak bilim dünyasına kazandırılmıştır. Üzerinde bir heykel ya da tripod sunusu olduğu düşünülen kaidede Kleiton oğlu, ...otheos'un Apollon Karneios'un kâhinliğini yapmış olduğu açıkça yazmaktadır⁷⁰⁹. Knidos'un taşınmasından birkaç yüzyıl sonra Roma Cumhuriyet döneminin sonunda da Yeni Knidos'ta yaşayan Romalılar için önemini koruduğu yazıtlar vasıtasıyla anlaşılan tapınağın bir bilicilik işlevi söz konusuysa kent

⁷⁰⁵ Burkert 1985, s. 234.

⁷⁰⁶ Ordu organizasyonuna dahil olan kralın yüksek mertebedeki personeli arasında kâhinler için bkz. Xen. **Lac.** XIII.7.; Deniz kuvvetleri komutanına eşlik eden kâhin için bkz. Diod Sic. XIII.98.1.; Kral adına kurbanın kâhin tarafından sunulması için bkz. Plut. **Vit. Ages.** VI.5.

⁷⁰⁷ Ath. IV.141.

⁷⁰⁸ M. Petterson, **Cults of Apollo at Sparta: The Hyakinthia, the Gymnopaïdai, and the Karneia**, Stockholm, 1992, s. 69-72.; Bunun dışında Karnetai festivalinde keçi kurbanı, yün kuşaklar içinde koşan kişinin keçiyile özdeşleştirilmesi fikrini de akla getirmektedir. bkz. Burkert 1985, s. 236.

⁷⁰⁹ Προφατεύσα[ς, Berges, Nollé 2006, n.6*.

taşınırken nakledilmesinin söz konusu olamayacağı, bu nedenle hem Eski Knidos için hem de Yeni Knidos için öneminin yadsınamayacağı ve tapınağın Rhodos Peraiasının çeşitli kentlerinden ziyaretçileri olabileceği ileri sürülmüştür⁷¹⁰.

Apollon Karneios tapınağında bilicilik faaliyetleriyle ilişkilendirilmiş bir de buluntu grubu bulunmaktadır⁷¹¹. Emecik'teki çalışmalarda sıklıkla rastlanan şahin heykelciklerinin özel bir anlamı olduğu düşünülmekte ve rastlantısal buluntular olamayacakları öne sürülmektedir. Şahin kuş türünün Apollon'un bilicilik özelliğiyle bağlantılı olduğu belirtilerek, tapınağa başvuru yapanlar tarafından bu heykellerin sunu olarak bırakıldıkları önerilmiştir. Şahin heykelcikleri arasında ağzında avladığı kuş bulunanlar olduğu gibi, yılanla birlikte tasvir edilenlerde de vardır⁷¹². Özellikle yılanın birçok mitolojide *her şeyi bilen* hayvan olması nedeniyle bu tasvirler bu bağlamda da ele alınabilir.

⁷¹⁰ Berges, Nollé 2006, s. 61-62.

⁷¹¹ Knidos'ta basılan sikkeler arasında MÖ 4. yüzyıldan itibaren ön yüzde çenekli Apollon başı arka yüzde gemi pruvası (SNG Ashmolean XI, Karia 120), lir (SNG Cop Karia 326), üzüm salkımı (SNG Ashmolean XI, Karia 174.), boğa (SNG Cop 325) tasvirleri gibi çeşitleri olan bronz sikkeler Knidos'taki Apollon Karneios ve Apollon Triopios kütlerinin tezahürüdür, ancak Apollon Karneios'un bilicilik vasfıyla ilgili doğrudan bir veri vermemektedir. Buna ek olarak, MÖ 3. yüzyılda Ptolemaiosların bölgeye hâkim olduğu dönemde Knidos sikkelerinde tripod tasvirleri görülmeye başlanmıştır. Arka yüzünde tripod olan bu sikkelerin ön yüzlerinde Artemis başı görülen bu sikkeler de bölgedeki Ptolemaios hakimiyeti çerçevesinde değerlendirilebilir. Ör. bkz. SNG Aulock Karia 2610.; a.g.e., 8110.; SNG Cop Karia 275.

⁷¹² Berges, Nollé 2006, s. 98. Bilicilik bağlamında kuzgun ve Apollon ilişkisi için bkz. M. Dillon, **Omens and Oracles : Divination in Ancient Greece**, New York, Routledge, 2007, s. 3.

İ. Lykia^{713 714}

1. Oinoanda

Lykia'nın kuzeyinde, bugün Muğla'nın Fethiye ilçesinin İncealiler köyündeki yüksek tepede kurulmuş Oinoanda antik kaynaklarda bilicilik faaliyetleriyle öne çıkmasa da kent sınırlarında tespit edilmiş iki yazıt vasıtasıyla kentteki Apollon tapınağının böyle bir işlevi olduğu gözler önüne serilmiştir⁷¹⁵. Heroon tipi bir mezara ait olduğu sanılan bir lentonun sol üst köşesi olabilecek parçada bulunan yazıt, Nympheler'e ve Dionysos'a ait bir kaynağın yanında mezar sahibinin yattığını söyleyerek başlamaktadır. Apollon rahibi olan ve ünü belirtilen mezarda yatan kişinin özellikle dua edenlere ve sunuda bulunanlara hep güzel şeyler söylediği, iyi bir hayat yaşadığı, kötülüklerden ve kötü sözlerden uzak durduğu belirtildikten sonra, tıpkı Delphoi'daki gibi iç organlara bakmadan kehanetleri söylediği yazılmıştır. Yazıttaki harf karakteri ve dilbigisi kullanımı nedeniyle rahibin MS 2. yüzyıl veya 3. yüzyılda yaşamış olabileceği düşünülmektedir⁷¹⁶. Yazıtı ilk kopyalayanlar, yazıttan yola çıkarak Oinoanda'nın doğu yamacının aşağısında küçük bir kaynağın yanındaki platform kalıntısının

⁷¹³ Günümüzde Muğla'nın Seydikemer ilçesinin Minare köyünde bulunan Pinara'da bir Artemis rahibesi ve kâhinesi olduğuna dair bir öneri bulunmaktadır. Bkz. P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit," ANRW II 18.3, 1990, 1729–1864. s. 1769, 14.4.1.; Sidyma ve Patara bağlamında daha sonra ele alınacak olan, Sidyma'da bulunmuş ve MS 2. yüzyıla tarihlenen ve bir kısmında Tlos, Pinara ve Sidyma kentleriyle ilgili mythosların anlatıldığı yazıtta (TAM II 174), Artemis ve bir kadın arasında geçen bir efsane anlatılmaktadır. (bkz. 47-56 satırları) Yazıtın özellikle bu kısmının oldukça fragmenter olması, okunabilir yerlerinde de dilin belirsizliği, olayın tam olarak anlaşılmasını güçleştirmektedir. Farklı tamamlama önerileri ve çevirileri bulunan söz konusu kısımda, Artemis'i yıkanırken gördüğü düşünülen bir kadın (taşlaştırlarak ya da havaya kaldırılarak) cezalandırılmıştır. Daha sonra da tanrıçaya tapanlara cevap verildiği söylenmektedir. Bkz. R. Merkelbach, "Der Glanz der Städte Lykiens. Die Festrede des Literaten Hieron TAM II 174" EA 32, 2000, 115-125.; A. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften*, Stuttgart, Steiner, 1988, s.75-85. Ancak metnin belirsizliğiyle tam anlaşılamayan bu mythosun Pinara'da bilicilik faaliyetlerine işaret ettiğini söylemek yeni buluntular olmaksızın mümkün değildir.

⁷¹⁴ Antalya'nın Kaş ilçesinin Gölyazı köyü yakınlarına lokalize edilen Korba'da bulunmuş bir mezar yazıtında aile fertleri dışında birinin defnedilmesi durumunda Apollon Pythios'a ve diğer tanrılara karşı sorumlu olunacağı söylenmektedir. Yazıtın yayınlanmamış ilk kopyasında Pythios **epitheton**unun ilk üç harfinin okunuşu şüphelidir, fakat yine de burada yerel ölçekte Apollon biliciliğinin söz konusu olma ihtimalini düşündürmüştür. Bkz. Frei 1990, s. 1762, 31.9.1.; Yazıtın Anne-Valerie Schweyer tarafından 2002 yılında yayımlanmış kopyasında Pythios **epitheton**unun okunuşundaki şüpheler dikkate alınmamıştır. Bkz. A. Schweyer, *Les Lyciens et la mort - une étude d'histoire sociale*, Varia Anatolica XIV, Paris, 2002, s. 236; Korba'da bulunmuş diğer yazıtlardan da buradaki Apollon tapınağının varlığı bilinmektedir. Bkz. a.g.e., s. 237, 239.

⁷¹⁵ N. P. Milner, "Notes and Inscriptions on the Cult of Apollo at Oinoanda", *Anatolian Studies*, Vol. 50, 2000, 139-149.

⁷¹⁶ a.g.e., s. 141-144.

Apollon tapınağı olduğunu düşünmüşlerdir⁷¹⁷, ancak yazıtın bir mezar yazıtı olması ve mezarın Nympheler'in yakınında bulunduğunun açıkça belirtilmesi üzerine yazıtın orijinal yerinin Nympheler tapınağı yakınındaki **nekropolis** alanı olduğu önerilmiştir⁷¹⁸. Öte yandan, bu yazıtla yaklaşık olarak aynı dönemlerde Oinoandalıların Klaros'a başvuruda bulundukları yine bir yazıt vasıtasıyla bilinmektedir⁷¹⁹. Aldıkları cevaptan başvurunun tanrının doğası üzerine Klaros'a sıklıkla yöneltilen teolojik sorulardan olduğu anlaşılmaktadır ve Apollon Klaros'un cevabı sonucunda MS 3. yüzyılın ikinci yarısında, Oinoandalıların Theos Hypsistos adına bir tapınak kurdukları düşünülmektedir⁷²⁰. Oinoandalıların kendi tanrılarına başvurmak yerine Klaros'a danışmayı tercih etmeleri, muhtemelen asıl fonksiyonu bilicilik olmayan bir tapınak yerine, rüştünü ispat etmiş ve belki de başvurdukları konuda uzmanlaştığını düşündükleri bir yeri seçtiklerini göstermektedir.

Oinoanda'da olası bilicilik faaliyetlerine işaret eden diğer yazıt ise yazı karakterine dayanarak yaklaşık MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yalnızca satır başları okunabilen ve ölçüyle yazılmış sözlerin bir Apollon kehanetinin parçası olduğu sanılmaktadır. Yazıttan Apollon'a başvurulmuş olduğu ve Apollon'un cevap olarak oğlunun yani Asklepios'un, başvuranlar dinî anlamda saflığa ulaştıkları takdirde söz konusu derde çare olacağını söylediği anlaşılmaktadır⁷²¹. Klaros'a hastalıklar ve salgınlarla ilgili başvuruların⁷²² genellikle MS 2. yüzyıla tarihlendirildiği göz önünde bulundurularak, yazıtın geç Hellenistik dönemde Oinoanda'daki Apollon tapınağı tarafından verilmiş bir cevap olabileceği önerilmiştir⁷²³. Buna ek olarak, Oinoanda'da Demosthenes vakfının masraflarını karşıladığı Demostheneia festivaliyle ilgili yazıttaki⁷²⁴ Oinoanda Apollon'unun "lider tanrı Apollon Patroos" olarak geçmesi⁷²⁵, hem Sidyma örneğinde Artemis ve

⁷¹⁷ E. C. Stenton, J. J. Coulton, "Oinoanda: the water supply and aqueduct", *Anatolian Studies*, Vol. 36, 1986, 15-59.

⁷¹⁸ Milner 2000, s. 143.

⁷¹⁹ R. Merkelbach, J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten IV*, Die Südküste Kleinasien, Syrien und Palaestina, IV, Leipzig, 2002, 16-19 no. 17/06/01.

⁷²⁰ Lane Fox 1986, s. 168-177.; Parke 1985, s. 166-167.

⁷²¹ *a.g.e.*, s. 145-146.

⁷²² Merkelbach, Stauber 1996, s. 1-53.

⁷²³ Milner 2000, s. 148.

⁷²⁴ M. Wörle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*, Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda", *Vestigia* vol. 39; München, 1988, s. 4-17.

⁷²⁵ *a.g.e.*, s. 10 satır 53.

Apollon'un rehberlik eden olarak anılması⁷²⁶ hem de Lykia'nın en önemli bilici tanrısı Patara'daki Apollon'un **epithetonunun** Patroos (**Πατρώος**) olması nedeniyle, Apollon'un burada bu isimleri almasının bilicilik özelliğiyle uyduğu öne sürülmüştür⁷²⁷. Bu düşünce biliciliğin hem yerel boyutta hem de bölgesel olarak dinî hayatta büyük yeri olan Lykia'da bir kentin diğer çevre kültürlerden etkilenilmesine örnek olarak gösterilebilir.

Antik Yunan tapınaklarında halkın tanrıların iradesine danışma potansiyeli olması fikrinden yola çıkılarak, Oinoanda'daki tapınakta Apollon rahibinin tapınağa danışanlara bilicilik hizmeti verdiği ve bunu Delphoi'daki Pythia gibi bir çeşit esrime halinde kehanette bulunarak, belki de şahsi olarak ünlendiği düşünülebilir. Özel olarak yazıtta bir kâhin unvanının belirtilmemesi yalnızca Apollon'un rahibi olarak geçmesi, tapınağın bu konuda kurumsallaşmamış olduğunu düşündürmektedir. Yaklaşık olarak aynı dönemde Oinoandalıların Klaros'a başvurmuş olması da buradaki faaliyetin küçük ölçekte olduğunu kanıtlar niteliktedir.

2. Tlos

Kuzey Batı Lykia kenti Tlos, günümüzde Muğla'nın Seydikemer ilçesinin Yaka köyünün yakınlarında bulunmaktadır ve hem anakara Yunanistan'da hem de Anadolu'da inancına pek rastlanmayan bir tanrı olan Kronos'la bağlantılı bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Lykia'da başka bir yerde de henüz görülmemiş olan kültün Tlos'taki varlığı MS 1. yüzyıldan başlayarak⁷²⁸ tarihlenen yazıtlarla kanıtlanmıştır. Antik kaynaklarda Kronos kültünün Tlos'ta varolduğuna dair net ve doğrudan bir referans bulunmamaktadır, fakat Plutarkhos Lykialıların yakınlarında yaşadığı söylenen Solymier tarafından bir süre özellikle Kronos'a tapıldığını, ancak liderlerini öldürmeleri üzerine Kronos'un onları terk ettiğini söylemektedir⁷²⁹. Louis Robert tarafından, Tlos'ta bulunmuş yazıtlarla birlikte bir başka antik kaynak daha değerlendirilerek, Tlos'un kurucu tanrısının Kronos olduğu fikri bilim

⁷²⁶ TAM II 188.

⁷²⁷ Milner 2000, s. 144.

⁷²⁸ MS 14-43 yılları arasına tarihlenen bir yazıttan Kronos'un yaşam boyu rahipliği unvanına da sahip tapınak görevlileri olduğu bilinmektedir. Bkz. D. Reitzenstein, "Neue Inschriften aus Tlos: Kronoskult, Agonistik und Euergetismus", **Chiron** 44, 2014, 551–612, nr 1.

⁷²⁹ Plut. **Mor.** 421 D-E.

dünyasının dikkatine sunulmuştur. Quintius'un Tlos'ta bir Titan'ın kutsal kayasından bahsettiği kısımla⁷³⁰ Kronos'un Tlos'un **ktistes**'i olarak geçtiği MS 2. yüzyıla tarihlenen bir yazıt⁷³¹, bir sonraki yüzyıla tarihlenen bir adak⁷³² ve Kronos adına düzenlenen Kroneia oyunları ile ilgili bir yazıt⁷³³ birlikte ele alınarak söz konusu Titan'ın Kronos olduğu önerilmiştir⁷³⁴.

Özellikle başka yerde rastlanmayan bir kült olması nedeniyle Tlos'taki Kronos'un kökeninde yerel bir tanrının olma olasılığı söz konusudur. Tlos'ta tapınım görmüş olan hava ve fırtına tanrısı Trqqas bu bağlamda en çok öne çıkan yerel tanrıdır, fakat Trqqas'ın Kronos'la özdeşleştirilebileceği kadar Zeus ile de ilişkilendirilmesi mümkündür⁷³⁵. Son yıllarda Kronos kültüyle ilgili buluntuların artması bu tanrının Kronos olduğu fikrini canlandırmıştır, ancak Trqqas ile ilişkilendirilen Kronos'un yazıtların şahitlik ettiği dönemdeki halini nasıl aldığı bilinmemektedir ve bulguların bugünkü durumuyla net bir çıkarım yapmanın mümkün olmadığı son yazıtları yayınlayan Denise Reitzenstein tarafından da belirtilmiştir⁷³⁶.

Tlos'taki Kronos rahiplerinin bilicilik faaliyetleri ise, bugüne kadar yalnızca Lykia'da rastlanmış olan **arkhiprophetes**⁷³⁷ unvanının iki yazıtta görülmesiyle ortaya çıkmıştır. 2007 yılındaki kazılar sırasında hamamın batı kısmında bulunmuş ve kırıldığı için iki parçadan oluşan yazıtta Büyük Tanrı Kronos'a ve imparator Commodus'a, tanrının **arkhiprophetes**i Titus Aelius Harpalos bir **pankration** heykeli adamıştır. Yazıt MS 177-180 yılları arasına tarihlenmekte ve Kronos tapınağından buluntu yerine sonradan getirildiği düşünülmektedir⁷³⁸. Patara'da Apollon rahipleri arasında **arkhiprophetes**lik makamının oluşturulması MS 127 yılından önceye tarihlenmektedir⁷³⁹. Bu durumda Tloslular bölgenin en güçlü bilicilik tanrısına öykünerek kökeni yerel ve kadim bir tanrıya dayanan ve

⁷³⁰ Quint. Smyrn. X.161-163.

⁷³¹ TAM II 581.1.

⁷³² TAM II 554.

⁷³³ TAM II 585. Kroneia oyunları ile ilgili başka yazıtlar için bkz. Reitzenstein 2014, nr. 6-7.

⁷³⁴ L. Robert, "Les conquêtes du dynaste lycien Arbinas", *Journal des Savants*, 1978, 1-2, 3-48, s. 46-48.; L. Robert, "Divinités d'Anatolie", *Hellenica* VII, 1949 s. 51-54.

⁷³⁵ Frei 1990, s. 1181, 12.5.1.

⁷³⁶ Reitzenstein 2014, s. 569.

⁷³⁷ Baş kâhin anlamına gelen bu unvan için bkz. Patara.

⁷³⁸ **a.g.e.**, s. 566.

⁷³⁹ A. Lepke, C. Schuler, K. Zimmermann, "Neue Inschriften aus Patara III: Elitenrepräsentation und Politik in Hellenismus und Kaiserzeit", *Chiron* 45, 2015, 291-384, s. 344-5.

İmparatorluk döneminde büyük tanrı olarak söz ettikleri⁷⁴⁰ Kronos'un kâhinlerine kurumsal bir kimlik kazandırmış olabilirler. Diğer yazıtta ise Marcus Claudius Herakleides adında bir **agonothetes** ve **arkhiprophetes** tarafından bir atletin onurlandırılması için yaptırılmış bir heykel söz konusudur. Hamamın giriş alanında bulunmuş heykel kaidesinin yalnızca alt kısmı ele geçirildiği için kimin onurlandırıldığı bilinmemektedir. Yazıtın sonundaki sekizli yıldız, çelenk ve sağ ve sol alt kısımdaki zeytin ya da palmiyeye ait olduğu düşünülen dallar bir sporcunun onurlandırıldığına işaret ederken, bu kişinin bir başka yazıtta hem Kroneia'da hem de anakara Yunanistan'daki oyunlarda kazandığı başarılar nedeniyle onurlandırılan M. Aurelius Epaphrodeitos olabileceği önerilmiştir⁷⁴¹.

Kronos kültünün yazıtlar vasıtasıyla MS 1. yüzyıldan başlayarak, ancak özellikle MS 2. yüzyıldan itibaren kentteki önemi anlaşılırken, kentin ana noktasındaki tapınak da Tlos'un büyük tanrısı Kronos ile ilişkilendirilmiş ve yakın tarihlerde tapınağın kent için önemi arkeolojik çalışmalarla saptanmıştır⁷⁴². Tlos'un **akropolisinde** Roma dönemi mimarisinin iyi bir örneği olduğu düşünülen, **templum in antis** planlı yapı büyük boyutlu olmasa da süslemeleri kentin gözündeki prestijine işaret etmektedir⁷⁴³. Bu önemin MS 3. yüzyılda da devam ettiğinin yazıtlar ve mimari arkeolojik buluntular dışında, numismatik bulgularla da takip edilebilmesi mümkün görünmektedir. III. Gordianus dönemi Tlos sikkelerinde Trqqas'ın attribülerinden olan çifte balta tutan savaşçının Kronos olabileceği önerilmiştir⁷⁴⁴, ancak bu sikkelerde bilicilik bağlamında bir simgeleme göze çarpmamaktadır.

⁷⁴⁰ Megalos **epithetonu** ile birlikte Kronos Tlos'ta Patroos **epithetonu**yla da anılmaktadır. Bkz. Reitzenstein 2014, 551–612, nr.12,13,14.; TAM II 554,1.

⁷⁴¹ Reitzenstein 2014, s. 570-576.

⁷⁴² Tapınakla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ç. Uygun, "The Temple of Kronos at Tlos", **Festschrift für Heide Froning**, 2018, 511-531.

⁷⁴³ **a.g.e.**, 519.

⁷⁴⁴ T. Korkut, "Die Götterdarstellungen auf den Münzen von Tlos", **Marburger Winckelmann-Programm**, Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 2014, s.17-33, s.31; SNG Aulock Lykia Nr. 306-307.

3. Sidyma

Ksanthos (Eşen çayı) vadisinde bulunan Sidyma⁷⁴⁵ bugüne kadar ulaşılmış olan bulgulara göre MS 2. yüzyılda iki kez bilicilik faaliyetleri bağlamında dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Sidyma’da Apollon ve Artemis’in ortak bir bilicilik kurumuna işaret eden bir yazıttır. Lykia **arkhiphylakslığı** ve Patara’daki Apollon Patroos’un **kosmetes**liğini yapmış hem Sidyma’nın hem de Patara’nın vatandaşı olduğu bilinen Alkmios’un **Lykiaarkhissa** olan kızkardeşi Markia Aurelia Nemeso’nun ikinci eşi Markos Aurelius Eukarpos adında bir Sidymalıdır⁷⁴⁶. Lykia’nın önde gelen ailelerinden birine mensup olan Nemeso ve eşi Eukarpos MS 2. yüzyılın sonunda öldükten sonra Sidyma tarafından onurlandırılmışlardır. Onurlandırmada Eukarpos’un görevleri arasında rehberlik eden Artemis ve Apollon’un ömür boyu rahibi ve **prophetesi** olduğu belirtilmektedir. Bu kurumda görev aldığını bildiğimiz bu kişinin evlendiği ailenin Patara’daki Apollon Patroos (**Πατρόος**) kültüyle ilişkili olması ve Apollon’un Patara’da Leto üçlüsünün parçası olarak tapınım gördüğünün anlaşılması⁷⁴⁷ da hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz bu bilicilik kültürünün Sidyma’ya özgü olabileceği gibi, Patara bağlantısını da düşündürmektedir.

Sidyma’nın diğer kehanet bağlantısı ise kentin agorasında bulunmuş bir yazıtta bahsedilen Sidymalılara soydaş bir kentin Apollon’u tarafından verilmiş bir kehanettir⁷⁴⁸. Yazıtın dilinden açıkça anlaşıldığı üzere, kehanet başka bir yerden alınmıştır ve Eukarpos’un kâhinliğini üstlendiği Sidyma’daki Apollon ve Artemis’e ait değildir, ancak yakın zamanda söz konusu kehanetin Kalabatıalı kişilerce Sidyma’ya getirilmiş olması fikrinden yola çıkılarak, daha sonra Sidyma sınırları içerisinde kalacak Kalabatia’daki Apollon’un bu kehanetin kaynağı olabileceği ve daha sonra Sidyma’daki **prophetes** yazıtıyla bildiğimiz Artemis ve Apollon kültürünün Apollon’unun Lopta Apollon’u da olabileceği önerilmiştir⁷⁴⁹. Kehanetin

⁷⁴⁵ Günümüzde Muğla’nın Seydikemer ilçesinin Dodurga Asar mahallesi sınırları içerisinde.

⁷⁴⁶ Bkz. s. 150.; SEG 63 1359.; TAM II 188-190.; M. Zimmermann, “Die Archiereis des Lykischen Bundes. Prosopographische Überlegungen zu den Bundespriestern”, C. Schuler (Hrsg.), **Griechische Epigraphik in Lykien**. Eine Zwischenbilanz (Ergänzungsbände TAM Nr. 25, Österreichische Akademie der Wissenschaften), Wien, 2007, 111-120, s. 119-120.

⁷⁴⁷ Bu yazıtla ilgili detaylı bilgi için bkz. s. 144.

⁷⁴⁸ TAM II, 174.; Merkelbach 2000, s. 120-123.

⁷⁴⁹ Bu öneri için bkz. F. Onur, “An Investigation around Kragos in Lycia: The Question of Sidyma and Kalabatia”, **Adalya** 22, 2019, 259-296.; Bu öneriyle ilgili görüş için bkz. s.152.

yazılı olduğu yazıt MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir ve kehanetin kendisinin MS 43 yılından sonraya tarihlenemeyeceği belirlenmiştir. İçeriğinde Artemis kült personeliyle ilgili bir talimat bulunmakta ve Apollon ve Artemis'in birlikte (tapınım görmesi?) söylenerek kehanet sonlanmaktadır. Söz konusu kehanet, döneminde Kalabatia sınırlarındaki bir mağaranın Apollon kültünün ürünü ya da Patara'nın Apollon Patroos kültünün bir ürünü de olsa, aksini kanıtlayan bir buluntu olmaması sebebiyle Sidyma'daki bilicilik kültüyle başka bir biçimde bağlantılandırılabilir. Sidyma'da MS 2. yüzyılda **propheteslik** yaptığı anlaşılan Eukarpos'un bağlı olduğu kurumun başlangıç noktası olabilir. Apollon ve Artemis Sidyma'da⁷⁵⁰ bu kehanet üzerine birlikte tapınım görmeye ve bilicilik faaliyetlerini birlikte üstlenmeye başlamış olabilirler.

4. Patara

Günümüzde Antalya'nın Kaş ilçesinin Gelemiş köyünde bulunan Patara, Xanthos vadisinin denizle buluğu noktada, Lykia'nın en önemli liman kentlerinden biriydi. Adının Likçe ve ilk hali Pttara⁷⁵¹ olan kente dair ilk bulgu, MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Yalburt yazıtıyla karşımıza çıkar ve üzerinden yüzyıllar geçtikten sonra yankılanmaya devam edecek kutsallığının da ilk izlerini taşı⁷⁵². Özellikle kumdan kaynaklanan zorlu koşullara sahip alanın kazılarına 1988 yılında Prof. Dr. Fahri Işık başlamış ve 2009'da bu göreve, halen alanda çalışmaları yürüten Prof. Dr. Havva İşkan gelmiştir.

Patara'daki bilicilik faaliyetlerine dair ilk kaynağımız Herodotos'tur. Hellenistik ve özellikle Roma döneminde yazılmış antik kaynaklardan ve yazıtlardan bilindiği gibi Patara bir Apollon bilicilik merkezine ev sahipliği yapmıştı. Ancak, Herodotos Patara'daki bilicilik faaliyetleriyle ilgili bir örnek verirken, bunun hangi tanrının tapınağı olduğunu belirtmez. Zeus Belos'un tapınağını tasvir ederken, Mısır'daki Thebai Zeus'unun tapınağında da uygulandığı söylenen bir ritüelden bahseder. Buna göre, tanrı tarafından seçilmiş ve başka biriyle birlikte olması yasak olan bir rahibe tapınaktaki özel bir odada tanrıyla

⁷⁵⁰ Roma dönemine tarihlenen Apollon ve Artemis'in Sidyma'daki birlikteliğine işaret eden ölçülü yazıt için bkz. TAM II 205.

⁷⁵¹ TAM I 44a 43.

⁷⁵² E. Raimond, "Patara, un Foyer religieux aux Ier et IIe millénaires a.C.", **BCILL 109: Hethitica XV**, Peters: Leuven, 2002, 195-215, s. 196-198.

birlikte geceyi geçirmektedir. Herodotos, kendisine aktarılan bu ritüele karşı olan şaşkınlığını gizlemez, Patara'yı da örnek olarak gösterir. Tıpkı Lykia'nın Patara'sındaki gibi, tanrının **promantisinin** her zaman orada bulunmayan tanrıyla, ne zaman orada olsa gece boyunca tapınağa kapatıldığını söyler⁷⁵³. Ancak tanrının adını açıkça vermiyor oluşu, başka olasılıkları akıllara getirmiştir. Bilicilik kültürünün sonradan Apollon'la ilişkilendirilmiş olabileceği ihtimali hem Herodotos'un metninin belirsizliğine hem de Hellenistik dönem öncesi Patara'da Apollon izine henüz rastlanılmamış olmasına bağlanmaktadır⁷⁵⁴. Aynı zamanda, Herodotos'un Lydia kralı Kroisos'un başvurduğu bilicilik merkezleri arasında Patara'ya yer vermemiş olması da henüz etkisi çok geniş olmayan bir tapınağın söz konusu olduğunu düşündürmüştür⁷⁵⁵. Patara'da yerel bir bilicilik tapınağı olması ihtimali üzerine yoğunlaşmıştır. Antik dünyada sıkça rastlandığı gibi, bu defa da yerel bir Lykia tanrısının ortak bilicilik özellikleri vasıtasıyla Apollon ile eşitlenerek, yeni bir yüz kazanması söz konusu olabilir ya da halihazırda yerel bilicilik tanrısı Anadolu kökenleri tartışılmakta olan⁷⁵⁶ Apollon'un kendisidir. Patara'nın erken dönemlerindeki yerel bilicilik kültüne dair, Apollon'la ilgili olduğumuz kadar karanlıktayız. Herodotos'tan başka MÖ 5. yüzyıl öncesi yerel bir bilicilik tanrısına işaret eden bir yazıt ya da antik kaynak bulunmadığı için, genellikle araştırmacılar cevaplarını Herodotos'un bu metni üzerinden yola çıkarak aramışlar ve Lykia tanrılarıyla ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu konuyu detaylı bir şekilde ele alan Eric Raimond'a göre, Herodotos'un aynı bölümde iki farklı Zeus'dan bahsederken, söze "tanrının promantisi" diye devam etmesi, normal şartlarda yine bir Zeus'un söz konusu olduğunu düşündürebilirdi, ancak yine diğerlerini net bir şekilde belirtmiş oluşu, onu bu fikirden uzaklaştırmış ve Yunan karşılığı olmayan bir tanrının söz konusu olabileceği veya tanrının adının Patara olabileceği ihtimallerini ortaya atmıştır. Bu ihtimaller de Raimond'un 4 hipotez öne sürmesine neden olmuştur. Yalburt yazıtı dışında rastlanmamış Patara adlı bir dağ tanrısı, Anadolu yerel din tarihinin önemli bir unsuru olan anatanrıça, Antik Yunan mitoloji geleneğinin açıkça ilişkilendirdiği Apollon ya da Karia'da Zeus Labraundos gibi bir örneği bulunan bilicilikle ilişkili bir çeşit fırtına tanrısı, Patara'daki bilicilik tanrısı olarak

⁷⁵³ Herodotos I.181-182.

⁷⁵⁴ T.R. Bryce, **The Lycians**, Copenhagen, 1986, s. 184,193.; Apollon'un Tunç çağından itibaren Lykia'da tapınım görme olasılığı hakkında bkz. Raimond 2002, s. 205-206.

⁷⁵⁵ Bryce 1986, s. 195.; Herodotos I.46.

⁷⁵⁶ Bkz. dn.758.

değerlendirilmiştir⁷⁵⁷, fakat hiçbirinin eldeki verilerle kanıtlanması mümkün değildir.

Apollon kültünün aslında Lykia kökenli olduğu iddiası 20. yüzyılın başından itibaren çeşitli tartışmalara neden olmuştur⁷⁵⁸. Lykia ve Apollon ilişkisinin en eski göstergesi ise Homeros'un Ilias'ta Apollon'un Lykia'da doğmuş anlamına gelen **Λυκηγενής** **epitheton**unu kullanmasıdır⁷⁵⁹. Bu da Apollon'un kökeni aslında her nereye dayanırsa dayansın, Yunanların gözünde Lykia ve Apollon bağlantısının, edebî geleneklerinin en başından itibaren kurulmuş olduğunu teyit eder. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen Apollon Pythios hymnosunun ilk mısrası da Lykia'nın Apollon'a ait olduğunu söyleyerek başlar⁷⁶⁰. Buna ek olarak, Herodotos'un, daha sonraki edebî gelenekte Hyperborealı bir kâhin olarak yer alacak Olen'in Deloslular tarafından oradaki kadınlar tarafından söylenen antik hymnosları besteleyen Lykialı bir şair olarak bilindiğini aktarmasını⁷⁶¹ Parke Delosluların Lykia'nın da Apollon kültü için önemli bir yer olduğunu düşünmelerine bağlamıştır⁷⁶². MÖ 5. yüzyılda, Sophokles'in Apollon'u **Λύκει(ος) ἄναξ**⁷⁶³ olarak adlandırması Lykia, kurt ve ışık sorununu gündeme getirirken, Bakkhylides'in Lykialıların Apollon Loksias⁷⁶⁴ ifadesinin de Apollon'un söz konusu epithetonunun yarattığı izlenim nedeniyle kurgulandığını düşünenler bulunmaktadır. Öyle ki Bryce, Apollon'un kurt ve ışık bağlantısını yansıtan Lykeios **epitheton**unun ses benzerliğinin Lykia'da Apollon kültünün daha hızlı yayılmasına sebep olmuş olabileceğini önermiştir⁷⁶⁵.

Lykia'da Apollon tapınağının varlığına yapılan ilk atıflardan biri ise, Euripides'e atfedilmesi tartışmalı olan ve MÖ 4. yüzyıla tarihlenme ihtimali de

⁷⁵⁷ Raimond 2002, s.208-212.

⁷⁵⁸ Walter Burkert'in Apollon'un etimolojik olarak Dor kökenli olduğu önerisiyle Lykia kökeni fikri bir süreliğine rafa kalkmış, fakat 2003'te bu önerinin dilbilimci Robert Beekes tarafından çürütülmesiyle yeniden gündeme gelmiştir. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. R. Beekes, "The Origin of Apollo", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, Volume 3, Issue 1 (Jan 2003), s.1-21.; W. Burkert, "Apellai und Apollon", **Rheinisches Museum für Philologie Neue Folge**, 118. Bd., H. 1/2, 1975, s. 1-21.; Burkert 1985, s. 143-145.; U. Wilamowitz-Möllendorff, "Apollon" **Hermes**, vol. 38, no. 3, 1903, 575-586.

⁷⁵⁹ Hom, II. IV.101.; **Epitheton**un Lykia doğumlu anlamına geldiğini düşünenler kadar, ışık ve kurt bağlantıları üzerinde duranlar da bulunmaktadır. Bkz. Bryce 1986, s.183.; Beekes 2003, s. 15.

⁷⁶⁰ Homerik Hymnos III.179.

⁷⁶¹ Herodotos IV.35.

⁷⁶² Parke 1985, s.186.

⁷⁶³ Soph. OT. 203-208. Bu ifadenin "Lykia'nın efendisi" gibi çevrileri olmakla birlikte söz konusu olan Apollon'un Lykeios **epithetonu** olmalıdır ve Efendi Lykeios olarak çevirmek daha doğru olacaktır.

⁷⁶⁴ Bacchyl. XIII.147-148: **Λυκίων Λοξίας ἄναξ**.

⁷⁶⁵ Bryce 1986, s. 194.

bulunan Rhesos adlı eserdir⁷⁶⁶. MÖ 5. yüzyılda Patara'nın kökenleriyle ilgili ilk hellenize efsaneler de ortaya çıkmaya başlar. Hekataios'a göre, Xanthos'un kızı Lykia ve Apollon'un oğlu olan Pataros Patara'ya adını vermiştir⁷⁶⁷. MÖ 470'te Pindaros, Hieron'un zaferi için yazdığı hymnosta Apollon'a "Lykia ve Delos'un efendisi"⁷⁶⁸ der. Bu da bizi MÖ 1. yüzyılda yaygınlaştığı anlaşılan Apollon'un kışları Patara'da, yazları Delos'ta geçirdiği şiir geleneğine getirir. Hem Horatius'da⁷⁶⁹ hem de Vergilius'da⁷⁷⁰ aynı tema olduğu görülmektedir. Hatta Vergilius'a göre Aeneas Italia'ya doğru Lykialı Apollon'un kehaneti uyarınca çıkmıştır⁷⁷¹. Vergilius'un Aeneas eseri için yazdığı yorumda Servius hem Apollon'un 6 ay kışları Patara'da, yazları da Delos'ta geçirmesinden bahsetmiş⁷⁷², hem de Patara'daki Apollon'a dair başka bilgiler vermiştir. MS 4. yüzyılın sonunda yazan Servius'un yorumlarında verdiği anekdotların Hellenistik dönemde üretilmiş efsanelere dayandığı düşünülmektedir⁷⁷³. Bunlardan bir tanesi Lykia, Patara ve Delphoi için anlattığı aetolojik bir hikâyedir. Apollon ile Lykia adlı bir nymphenin oğlu olan Lykadios olgunluk çağına erişince, doğduğu topraklara annesinin adına atfen Lykia adını vermiş ve orada babası için bir şehir kurmuştu. Buraya aralarında bir de tripod olan birçok sunuda bulunmuş ve Apollon'un oğlu olduğunun anlaşılması için kentin adını Patara koymuştu. Daha sonra, Lykadios Italia'ya doğru giderken geçirdiği deniz kazasından bir yunus yardımıyla kurtulmuş ve karaya çıkarak Parnassos dağı yakınlarında babası Apollon'a bir tapınak kurmuştu. Kutsal alanın adını da kendisini kurtaran yunus (δελφίς) nedeniyle Delphoi koyduğunu, yunusların bu nedenle Apollon için kutsal olduğu ve de Delphoi'da üzerinde Apollon Patroos (Πατρόος)'a yazan bir yazıt bulunduğunu Servius'tan öğreniriz⁷⁷⁴. Parke'nin de altını çizdiği üzere, Didyma ve Klaros'un tersine, Hellenistik dönemde Patara Delphoi'la arasında farklı bir bağ olduğuna dair bir efsane üretmiştir⁷⁷⁵. Lykialılar Delphoi'un kurucusu olduklarını iddia ederek hem

⁷⁶⁶ Eur. **Rhes.** 224-225. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. T.R. Bryce, "Lycian Apollo and the Authorship of the "Rhesus"", **The Classical Journal**, Vol. 86, No. 2, Dec., 1990 - Jan., 1991, 144-149.

⁷⁶⁷ FGrH 1 F 256.

⁷⁶⁸ Pind. **Pyth.** I.39.

⁷⁶⁹ Hor. **Carm.** III.4.61-4.

⁷⁷⁰ Verg. **Aen.** IV.143.

⁷⁷¹ **a.g.e.**, IV. 346, 377.

⁷⁷² Servius, Verg. **Aen.** IV.143.

⁷⁷³ Parke 1985, s. 187.

⁷⁷⁴ Servius, Verg. **Aen.** III.332.

⁷⁷⁵ Parke 1985, s. 188.

ulusal bir gurur sebebi oluşturmışlar hem de aynı zamanda Patara'daki kendi Apollon'larına da bir imaj sağlamaya çalışmış olmalıdırlar. Servius'un bir başka önemli katkısı ise Patara'da Apollon'un kutsal bir korusunun bulunduğunu bildirmesidir. Bu kısımda aynı zamanda Mısırlı Danaos'a Apollon tarafından verilen bir kehanet anekdotu da bulunmaktadır. Pausanias'tan Argos'ta geçen bir başka şeklini⁷⁷⁶ bildiğimiz Danaos ve boğa ile kurt arasındaki kavga mythosunun Servius versiyonunda Apollon'un kehanetine göre, boğa ve kurt arasındaki kavgadan galip çıkan boğa olursa Danaos Poseidon'a bir tapınak kuracak, kurt olursa Apollon'a bir tapınak adayacaktı. Kavganın sonucunda kurtun galip gelmesi üzerine de Apollon tapınağı Patara'da tanrının kutsal korusunda kurulmuştu⁷⁷⁷.

Byzantionlu Stephanos'un atıf yaptığı Aleksandros Polyhistor ise Patara'nın Apollon'la ilişkilendirilmesine dair başka bir arka plan hikâyesinden söz etmiştir. Salakialı bir kız, Apollon için patara adı verilen bir kap içerisinde lir, ok ve yay biçiminde çörekler taşımaktadır. Dinlenmek için patarayı yere bırakır, fakat rüzgâr pataranın denize düşmesine neden olur. Lykia'ya sürüklenen patarayı Salakia'dan kaçanlardan biri, içi çöreklerle dolu halde bulur ve bunları yakar. Bunun üzerine yarımada Apollon için kutsal hale gelir ve kabın bulunduğu yerin adı Patara olur⁷⁷⁸. Sicilyalı Diodorus ise Xanthos (Eşen) nehrinin yanına kurulmuş bir Apollon tapınağından bahsetmektedir⁷⁷⁹. Strabon ise Xanthos nehrini takip ederek Xanthos ve Letoon'a ulaşıldığını söyledikten sonra, büyük bir limanı ve Apollon törenleri olan Patara'ya gelindiğini yazmıştır⁷⁸⁰. MS 1. yüzyılın sonunda Statius da Thebais adlı eserinde, Apollon'un varlık gösterdiği yerler arasında ilk olarak Patara'dan bahsetmiştir⁷⁸¹.

MS 2. yüzyıl itibarıyla da Patara'daki biliciliğin yansımaları antik kaynaklarda görülmeye devam etmiştir. Lukianos, Apollon'un önemli bilicilik merkezleri arasında mekik dokuyor oluşundan bahsederken, bunların arasında Patara yerine Xanthos'u da saymıştır⁷⁸². Xanthos ve Letoon'daki yazıtlarda henüz bir bilicilik faaliyetine rastlanılmamış olması, bunun coğrafi yakınlıktan

⁷⁷⁶ Pausanias II.19.3-4.

⁷⁷⁷ Servius, Verg. Aen. III.377.

⁷⁷⁸ BNJ 273 F 131.; MS 12. yüzyılda yazılmış bir kuruluş efsanesinde ise Pataros ve Xanthos adlı iki korsan kardeşin Lykia'ya yerleşerek bu iki şehri kurduğundan bahsedilir. Bkz. Eustathios, Dion. Peri. 129.

⁷⁷⁹ Diod. Sic. V.56.1.

⁷⁸⁰ Strabon XIV.3.6.

⁷⁸¹ Stat. Theb. I.696.

⁷⁸² Lucian. Bis Accusatus 1.

kaynaklanan bir karışıklık olduğunu ve Lukianos'un Xanthos derken Patara'yı kast etmiş olabileceğini düşündürmektedir⁷⁸³. Bununla birlikte bir başka eserinde Lukianos açıkça Patara'yı birkaç bilicilik merkezi arasında saymıştır⁷⁸⁴. Aleksandreialı Clemens ise bilicilik merkezinden söz etmeden, Patara'daki Apollon ve Zeus heykellerinin yanlarındaki aslanlarla birlikte Phidias tarafından yapıldığını, ancak bazılarının da Byraksis tarafından yapıldıklarını iddia ettiklerinden bahsetmiştir⁷⁸⁵. MS 8. yüzyılda ise Paulus, Lykia'yı bilicilik merkezi üzerinden tanımlamış ve Apollon bilicilik merkezinin kurtların öldürülmesiyle meşhur bir yer olduğunu yazmıştır⁷⁸⁶. MS 12. yüzyılda ise Tzetzes, kehanet özelliğine değinmeden Patara'daki Apollon tapınağından söz etmiştir⁷⁸⁷.

Bugüne kadar saptanmış, Patara'daki Apollon kültüne ve dolayısıyla biliciliğe dair ipuçları veren yazıtlar MÖ 2. yüzyıldan MS 3. yüzyılın ortasına kadar tarihlenmektedir⁷⁸⁸. MÖ 199 yılına tarihlenen, Rhodos'taki Lindos kentinde bulunmuş, Athena tapınağı sunu listesi yazıtının Patara'daki Apollon'la bağlantılı bir anekdot içerdiği düşünülmektedir. Saptanmış en uzun Hellenistik dönem yazıtlarından olan ve Lindos Kroniği olarak da adlandırılan yazıt Athena tapınağına yapılan sunuların ve adak yazıtlarının yok olması nedeniyle mektuplardan, kamu kayıtlarından ve başka kayıtlarından yararlanılarak toparlanmaları için iki kişinin görevlendirilmesinden bahsederek başlar. Ardından, Athena'ya adakta bulunan kimseler ve adakları, kimi zaman günümüze ulaşmamış Hellenistik dönem kaynakları ve mektuplar kaynak gösterilerek, mitolojik geçmişten başlayarak kronolojik olarak sıralanmaktadır⁷⁸⁹. Yazıtın Patara'daki Apollon'la örtüştürülen kısmında, Telephos'un Lykialı Apollon'un sözleri üzerine altın uçlu bir phiale'yi

⁷⁸³ Xanthos ve kehanet ilişkisi 2 başka antik kaynakta daha görülmektedir. Bunlardan biri Plutarkhos'un sözünü ettiği Aleksandros'un Anadolu seferi sırasında Xanthos yakınlarında bir su kaynağında, üzerinde eski harflerle Yunanların Pers İmparatorluğunun sonunu getireceğine dair bir kehanet yazan bronz bir tablet bulunmasıdır. Bkz. Plut. **Vit. Alex.** 17.4-5. Bu su kaynağı ile ilgili lokalizasyon önerisi için bkz. F. Onur, "Antik Veriler Işığında Lykia'nın Hidrografyası", **Likya İncelemeleri I**, İstanbul, 2002, 53-61, s.57.; Tyrius da Xanthos'ta Lykialı bir kehanet tanrısına değinmiştir. bkz. Maksimus Tryius, 26.

⁷⁸⁴ Lucian. **Philops.** 38.

⁷⁸⁵ Clem. Al., **Protr.** 4.

⁷⁸⁶ Paulus ex Lib. Pomp. Festi., Lycii.

⁷⁸⁷ Schol. **Lykophron** 920.

⁷⁸⁸ Ancak MÖ 3. yüzyıla tarihlenen bir tapınak envanteri listesi Patara'da bulunmuştur, fakat yazıtın tamamının okunamaması nedeniyle hangi tapınakla ilişkili olduğu anlaşılamamıştır. Bkz. Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s. 368.

⁷⁸⁹ C. Higbie, **The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past**, Oxford University Press, 2003.; Yazıtın son kısmında Athena'nın epihaneialarına da yer verilmiştir.

Athena'ya adak olarak sunduğu söylenmektedir⁷⁹⁰. Bu bilginin kaynağı olarak da öncelikle yazıtın tamamında en çok atıfta bulunulan ve MÖ 4. yüzyıl ortası ila MÖ 99 arasında bir dönemde yaşamış olduğu düşünülen Xenagoras'ın⁷⁹¹ Kronikas Syntaksios kitabındaki araştırmalar ve ardından Rhodoslu Gorgon'un "Rhodos Hakkında" çalışmasının birinci kitabıyla Gorgosthenes ve Hieroboulos'un mektupları verilmiştir. Homeros'un sözünü etmediği, fakat başka kaynaklarda⁷⁹² Mysialı Telephos'un Troia savaşında yaralandıktan sonra Apollon'a, özellikle de Delphoi'a başvurduğuna dair anlatımlar bulunmaktadır. Ancak muhtemelen Pataralıların bu mythosa sahip çıkmasıyla, söz konusu yazıt dahil olmak üzere birkaç defa, Telephos Patara'daki Apollon ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Byzantionlu Stephanos vasıtasıyla günümüze ulaşan Menaikhmos'un MÖ 4. yüzyılda aktardıklarına göre, Lykia'da Patara'dan 7 stadia uzakta Telephos adlı bir kaynak bulunuyordu. Telephos bu kaynağın sularında yarasını yıkadığı için hem oraya adını vermişti hem de suyun bulanık akmasına neden olmuştu⁷⁹³. Burada Telephos'un yarasını iyileştirmek için neden bu kaynak suyunda yıkadığı ya da bununla ilgili olarak hangi Apollon'a başvurduğu belirtilmese de muhtemelen bu Telephos'un Patara'daki Apollon'a başvurarak iyileşmesine yönelik anlatımlardan biriyle bağlantılı aetolojik bir yer adlandırma mythosuydu. Lindos yazıtında geçen Lykialı Apollon'un sözüyle/emriyle Athena'ya da "yakaran bir sunu"⁷⁹⁴ da bulunması, Telephos'un yukarıda sözü geçen Hellenistik dönem kaynaklarının yazarları tarafından Patara'ya başvurduğuna inanıldığını ortaya koymaktadır. Bu da Patara Apollon'u ile ilgili kaynakların ve materyal kanıtların kendilerini göstermeye başladıkları MÖ 1. yüzyıldan daha önce Lykialı Apollon denerek Patara'daki Apollon'un kast edildiğini ve onun bilicilik merkezinin hem Rhodoslu anlatıcılar tarafından hem de Xenagoras gibi bir kronik yazarı tarafından mitolojik geçmişle ilişkilendirip çok eskiden beri var olduğunu varsaydıklarını ortaya koymaktadır. Üstelik, Pausanias'ın inanmayarak aktardığı Patara'daki Telephos'un bronz krater adağı⁷⁹⁵ da bu Hellenistik dönem yazarlarının duydukları ve aktardıkları başvurunun Patara ayağını yansıtır ve Pataralıların tapınaklarının

⁷⁹⁰ Higbie 2003, s. 25, VIII.

⁷⁹¹ C. Higbie, "Xenagoras (240)", **Brill's New Jacoby**, General Editor: Ian Worthington (Macquarie University). (Çevrimiçi) 11 November 2019 http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a240.

⁷⁹² Bu kaynaklar için bkz. Parke 1985, s. 265, dn. 35.; Higbie 2003, s. 212, dn. 24.

⁷⁹³ Menaikhmos, BNJ 131 F 11.

⁷⁹⁴ ἱλατήριος.

⁷⁹⁵ Pausanias IX.41.1.

güvenilirliğinin ve eskiliğinin bir göstergesi olarak Telephos’la bilicilik merkezleri arasında bağlantı kurma çabalarını ortaya koyar. Söz konusu başvuru ve sunu, Hellenistik döneme dair hakkında az bilğimiz olan kültün nasıl algılandığı ve nasıl algılanılmasını istendiği ile ilgili bir ipucu vermektedir ve bu başvurunun fiilen gerçekleşmemiş olma ihtimali “Lykialı Apollon söyledi/emretti⁷⁹⁶” ifadesiyle Lindosluların en azından vâkıf olduğu bir kült olduğunun ortaya koyulmasına engel olmaz.

Yaklaşık olarak MÖ 1. yüzyıla tarihlenebileceği önerilen ve bu defa Patara’da bulunmuş bir başka stelin iki yüzündeki yazıtların hukukî bir konuda olduğu anlaşılmış, fakat zor okunabilmektedir. Yazıtın nispeten daha kolay okunabilir yüzünde, söz konusu kurallara uymayanların cezalarını Apollon tapınağına ödeyecekleri belirtilmektedir⁷⁹⁷. MÖ 1. yüzyıla tarihlenen Publius Aius Rufus ve ailesine ait mezarın yazıtında da sözü geçen aile fertleri dışında birinin mezara defnedilmesi halinde yine ceza ödemesi Apollon tapınağına yapılacaktır⁷⁹⁸.

MS 18-37 tarih aralığında yazıldığı düşünülen bir yazıtta ilk defa, Patara’da **propheteslik** yapmış bir görevli karşımıza çıkar. Bu kişi Pataralı Demetrios’un oğlu, Apollon Patroos’un kâhini ve rahibi Polyperkhon’dur⁷⁹⁹. MS 1. yüzyıldan başlayarak Patara’daki Apollon’a dair bir çerçeve çizmemize yarayacak yazıtların sayısı artmaktadır.

MS 1. veya 2. yüzyıla tarihlendiği düşünülen bir başka yazıttan ise Athenagoras adlı bir Pataralı’nın Leto Kalliteknos’a⁸⁰⁰ ve korudaki diğer tanrılara ikinci kez Apollon’un rahipliğini ve **hierothytes**liğini yaptıktan sonra adakta bulunduğu öğrenilmektedir. Yazıt Patara’daki Mezarlık kilisesinin inşasında devşirme olarak kullanılmış bir stelin üzerindedir. Bu yazıtın yayınlanmasıyla daha evvel Patara’da varlığı bilinmeyen Leto kültü ortaya konulurken aynı zamanda “korudaki diğer tanrılara” ifadesiyle Artemis ve Apollon’un kast edildiği ve bilicilik olgusuyla yakından bağlantılı olan kutsal bir korunun Patara’da bu dönemde bulunduğu gözler önüne serilmiştir. İçeriğinden ve buluntu yerinden yola

⁷⁹⁶ ὁ Λύκιος Ἀπόλλων εἶπε.

⁷⁹⁷ C. Schuler, “A legal text and other fragments of Hellenistic Inscriptions from Patara”, **Kumdan Kente Patara Kazılarının 25 Yılı**, 2015, 497-503, s. 502

⁷⁹⁸ C. Schuler, K. Zimmermann, “Neue Inschriften aus Patara I: Zur Elite der Stadt in Hellenismus und früher Kaiserzeit”, *Chiron* 42, 2012, 567-626, s. 575 n. 3.

⁷⁹⁹ TAM II 420.

⁸⁰⁰ Güzel çocukların annesi anlamında kullanılan Leto **epithetonu** ve yazıt için bkz. Schuler, Zimmermann 2012, s. 598- 599 n. 6.

çıkarak Christof Schuler ve Klaus Zimmermann, Athenagoras'ın adağını yaptığı yerin, kent merkezinin dışında Servius'tan bildiğimiz bir koru⁸⁰¹ olduğunu düşünmektedirler. Bu bağlamda da yazıtın daha evvel Letoon'la ilgili olduğu düşünülen Appianus'un bir pasajına açıklık getirdiğini ortaya koymuşlardır. Appianus'un aktardıklarına göre, Mithridates MÖ 88 yılında Rhodos'u ele geçiremeyince Patara'ya gelmiş ve kuşatma araçlarına malzeme sağlamak için Leto'nun kutsal ormanında ağaç kestirmeye başlamıştı, ancak bunun üzerine, kutsal ağaçlara zarar vermemesi gerektiğine yönelik bir rüya görmüştü⁸⁰². Bu bağlamda, Horatius'un da çok açık olmayan dizeleriyle hem Delos'taki hem de Patara'daki koruya atıfta bulunmuş⁸⁰³ olabileceği de önerileri arasındadır. Son gelinen noktada, söz konusu kutsal korunun Patara'da bulunan Leto, Artemis, Apollon üçlüsüne ait bir koru olduğu ve elimize geçen antik kaynaklarda yalnızca Apollon bilicilikle bağlantılı olarak anılsa da bu koruyu paylaşan üçlünün kutsal alanında adağın Apollon'un rahibi tarafından yapılmış olmasının da göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekilmiş ve Mezarlık kilisesinin yerinde olmasa da muhtemelen yakınlarında, bu üçlünün birlikte bir tapınakta tapınım gördüğü önerilmiştir⁸⁰⁴.

MS 2. yüzyılın başlarına tarihlenen, varlıklarını Patara'nın iyiliği için kullanmış önemli bir ailenin ferdi olan Tiberius Claudius Flavianus Eudemos'un anısına, karısı Claudia Anassa tarafından yaptırılan heykelinin kaidesinde, Claudius Eudemos'un imparatorluk kültünün başrahipliğini yaptığı ve Apollon Patroos'un rahibi olduğu belirtilmiştir⁸⁰⁵. Kentin en önemli kültü olan Apollon Patroos kültüründe görev almanın tıpkı diğer önde gelen bilicilik merkezlerinde olduğu gibi, Patara'da da saygınlıkla doğru orantılı olduğunu imparatorluk döneminde Patara'da özellikle maddî izler bırakmış ailelerin fertlerinin unvanlarından takip edebiliyoruz. İmparator Hadrianus döneminin Patara'da önde gelen ailelerinden birinden olan Quintus Vilius Titianus'un bir onurlandırmasında Apollon Patroos'un ömür boyu **prophetesi** ve **agonothetesi**yen⁸⁰⁶, en geç MS 126 yılına tarihlenebilecek bir başka onurlandırılma yazıtında muhtemelen Apollon için **agonotheteslik** görevine

⁸⁰¹ Servius, *Aen.* IV.377.

⁸⁰² App. *Mithr.* 27.

⁸⁰³ Hor. *Carm.* III.4.62-64: **qui rore puro Castaliae lavit/crinis solutos, qui Lyciae tenet/dumeta natalemque silvam/Delius et Patareus Apollo.**

⁸⁰⁴ Schuler, Zimmermann 2012, s. 600-603.

⁸⁰⁵ H. Engelmann, "Inscripfen von Patara", *ZPE* 182, 2012, 179-201, s.179.

⁸⁰⁶ S. Şahin, "Kaiserbauten und Kaiserehrungen in Patara", *Asia Minor Studien* 65, *Vom Euphrat bis zum Bosphorus*, Habelt Verlag, Bonn, 2008, 597-610, s. 600 dn. 39b.

devam ederken, diğer özellikleri arasında imparatorluk kültürünün başrahipliğini üstlenmiş olduğunu ve kentin tanrısı Apollon'un ömür boyu **arkhiprophetes**i olduğu belirtilmektedir⁸⁰⁷. Lepke, Schuler ve Zimmermann bu dönemde tapınak hiyerarşisinde bir reforma gidildiğini ve belki de **prophetes**lere düşen maddî yükün paylaşılabilmesi için ve aynı zamanda kent elitleri için önemli olan bu onurdan birden fazla kişinin yararlanabilmesi için yeni unvanların oluşturulduğunu önermektedirler. Yaklaşık bir yüzyıl sonraya tarihlenen bir yazıtta ise **hypoprophetes** unvanına rastlanılmıştır, ancak eldeki bilgilerle bu kadronun da önerilen yapısal değişiklik zamanında mı oluşturulduğu henüz bilinmemektedir⁸⁰⁸.

Tiyatronun sahne binasının doğu duvarında tabula ansata içinde bulunan ve MS 147 yılına tarihlenen⁸⁰⁹ yazıt bir dönem Apollon'un **prophetes**liğini yapmış, daha sonra **arkhiprophetes**i olmuş olan Quintius Vilius Titianus'un kızı Vilia Procula'nın, sahne binasını imparatorlar, **Theois Patroois** ve memleketi için yaptırdığını bildirmektedir. "Atalarımızın tanrılarına" olarak çevrilen⁸¹⁰ **Theois Patroois** ifadesi, Patara bağlamında, Leto Kalliteknos yazıtı vasıtasıyla⁸¹¹ vâkıf olduğumuz Leto ve ikizlerden oluşan üçlünün birlikte tapınım gördüğü fikri göz önünde bulundurularak değerlendirilebilir. Yazıtta kâhinlerin doğrudan ilişki içinde oldukları Apollon'dan da ayrıca söz edilmemiştir. Bu durumda Patara'da Patroos **epitheton**unun çoğul halinin kutsal koruyu paylaşan Leto, Artemis ve Apollon için beraber kullanıldığı söylenebilir.

MS 150 sonrasına tarihlenen bir yazıtla, aynı yüzyılın başında veya öncesinde Apollon Patroos rahibi olduğu bilinen Tiberius Claudius Flavianus Eudemus ve karısı Claudia Anassa'nın heykellerinin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtta göre, karı kocanın vakfettikleri paraların geliriyle gymnasium, stoa, onun yanındaki exedra ve tiyatro binaları yenilenmişti. Bunlara ek olarak yenilenen binalar arasında 2 Kaiseria, kâhin evi (ὁ προφητικὸς οἶκος), ve korudaki kanallar da bulunuyordu⁸¹². Bu yazıt, bir yandan kâhinlerin üstlendiği olası maddî yüklere işaret ederken⁸¹³, öte yandan bilicilik merkezinin idarî ve fizikî şartlarıyla ilgili de

⁸⁰⁷ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015 s.344-5.

⁸⁰⁸ **a.g.e.**, s. 348.; Hypoprophetes yazıtı için bkz. **a.g.e.**, s.376.

⁸⁰⁹ TAM II 408.

⁸¹⁰ H. Engelmann, "Inscripfen", **Das Theater von Patara, Ergebnisse der Untersuchungen 2004 bis 2008**, K. Piesker/J. Ganzert (Hg.), Istanbul, 2012, 219-229, s. 222-223.

⁸¹¹ Schuler, Zimmermann 2012, s. 598- 599 n. 6.

⁸¹² Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s. 357.

⁸¹³ **a.g.e.**, s. 347.

daha evvel bilim dünyasının haberdar olmadığı parçalar sunmuştur. Kült personelinin resmî bürosu olabileceği düşünülen kâhinin evinin⁸¹⁴ MS 2. yüzyılda kentin yenilenen kurumsal yapıları içerisinde sayılması, bilicilik tapınağının kurumsallığını ve Pataralıların gözünde buradaki bilicilik faaliyetlerinin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, kâhinin evinin ardından, korudaki kanalların da restorasyon listesinde sıralanması, yazıtı yayınlayanların da belirttiği gibi Servius'tan bildiğimiz ve Leto Kalliteknos yazıtıyla⁸¹⁵ varlığı kanıtlanmış kutsal koruyu bir kez daha gündeme getirmektedir. Bu defa, içerisinde kanallar⁸¹⁶ olduğunu öğrendiğimiz kutsal korunun bilicilik bağlantısı da bilicilik merkezlerinin en önemli özelliklerinden olan su ögesinin varlığıyla güçlenmiştir ve suyun Patara'daki bilicilik ritüelinin de bir şekilde parçası olmuş olabileceği olasılığını düşündürmektedir.

MS 143-146⁸¹⁷ yıllarına tarihlenen Lykia'nın en önemli **euergetes**lerinden Opramoas'ın, yaşarken Rhodiapolis'te yaptırdığı ve üzerinde imparator mektupları, onurlandırmalar ve yaptığı hizmetlerin yazılı olduğu⁸¹⁸ **mausoleum**unda, birkaç defa⁸¹⁹ Apollon Patroos tapınağının faaliyetlerine dair ifadeler geçmektedir. Apollon Patroos adına düzenlenen festivallerin **agonothetes**liğini üstlendiği öğrendiğimiz Opramoas'un Patara'ya Augustus kültü ile eski ve yanılmayan bilicilik merkezi için 20000 denari ödediği ifadesi geçer ve depremden zarar gören kentlere nasıl yardımda bulunduğu sıralanır⁸²⁰. Yazıtın başka bir bölümünde ise Opramoas'ın maddî katkılarıyla, uzun bir aradan sonra Patara'da Apollon'un yeniden kehanette bulunmaya başladığı belirtilmektedir⁸²¹. Bir diğer kısımda, MS 141'deki depremin ardından zarar gören kentlere ödediği miktarlar yazılırken, Pataralıları ve uzun bir aradan sonra kehanette bulunmaya başlayan Apollon Patroos'un hesabına 20000 denari verildiği belirtilmiştir⁸²². Böylece, yazıt Patara'daki bilicilik merkezinin faaliyetlerinin en geç MS 146'dan önce bir süre durduğunu ortaya koyar. Patara'da Eudemos ve Anassa vakfiyesi çalışmaları ve

⁸¹⁴ a.g.e., s. 370.

⁸¹⁵ Bkz. s. 144.

⁸¹⁶ Kanalların koruyu sulamak veya suyu tahliye etmek için kullanılmış olabileceği önerilmiştir. Bkz. Lepke Schuler, Zimmermann 2015, s.369.

⁸¹⁷ a.g.e., s. 357, dn.238

⁸¹⁸ TAM II 905.; Yazıtla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. C. Kokkinia, **Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis, Euergetismus und soziale Elite in Lykien**, Bonn, Habelt, 2000.

⁸¹⁹ TAM II 905, XIII C, D; XIV E; XVII E.

⁸²⁰ TAM II 905, XIII C, D.

⁸²¹ TAM II 905, XIV E.

⁸²² TAM II 905, XVII E.

Vilianus Titianus'un **propheteslikten arkhiprophetesliğe** terfisi bağlamında tapınağın sessizleşmesi olgusunu tekrar değerlendiren Lepke, Schuler ve Zimmermann, söz edilen duraksama dönemi için iki öneride bulunmuştur. Opramoas yazıtında geçen uzun süreli sessizliğin uzak geçmişte gerçekleşmiş bir olaya istinaden yazılmış olabileceği bunlardan biridir. MS 68'deki depremin neden olduğu hasarlarla tapınak faaliyetleri aksamış ve Opramoas tanrılara olan saygısını politikaya ilk atıldığı ve **arkhiphylakis** olduğu MS 114 yılında, tapınağın toparlanmasına yardım ederek göstermiş olabilir. Bunun en geç MS 126'da ölmüş olduğu bilinen Titianus'un unvan değişikliğiyle de örtüştüğü düşünülmektedir. Bir diğer olasılık ise, tapınağın MS 141'deki deprem nedeniyle sessizliğe gömülmüş olması ve yalnızca Opramoas'un desteğiyle değil, o dönemde hayatta olmayan Eudemos ve Anassa gibi önde gelen Pataralıların kente vakfettiklerinin gelirleriyle de Apollon'un Patara'da sesini geri kazanmış olmasıdır. Bu son olasılığın gerçek olması halinde, uzun süreli sessizlik ifadesinin retorik bir abartı olması gerektiği düşünülmüştür, çünkü bu durumda tapınaktaki faaliyetler en fazla 5 yıl durmuş olabilir⁸²³. MS 68 yılındaki depremden sonra tapınağın çalışmaması ve ardından belki de MS 2. yüzyılın başında tekrar faaliyete girmesi uzun süreli sessizlik tanımlamasına anlam verirken, aynı zamanda da kâhin unvanlarında görülen ve yalnızca unvanlarla kalmayıp tapınağın işleyişi ile ilgili de bir reforma işaret eden değişikliklerin yeniden canlanan bir bilicilik merkezinde görülmesi, bu canlanmayla yeni bir düzene geçilmiş olması akla yatkındır. Öte yandan, MS 141'deki depremde tapınağın zarar görmesi ve bilicilik faaliyetlerinin en fazla 5 yıl süreyle durmuş olması halinde, 5 yıl bir kurumun çalışmaması için uzun bir süre olarak addedilmiş olabilir. Bununla birlikte, Pomponius Mela'nın Patara tanımlamasında kullandığı ifadeler de bilicilik faaliyetlerinde bir aksama olduğunu düşündürmüştür. Ancak Pomponius Mela'nın MS 40larda yazdığı göz önünde bulundurulduğunda, Patara'nın bir zamanlar Delphoi'a zenginlik ve kehanet konusunda benzer olan Apollon tapınağıyla bilinmesi⁸²⁴ fikrinden yola çıkarak Patara'da bilicilik faaliyetlerinin durması ya da azalmasıyla ilgili yapılan yorumlar⁸²⁵ Opramoas yazıtının bize verdiği iki olasılık olan MS 68 ya da MS 141 depremleriyle uyuşmamaktadır. Bu da Mela'nın bu satırları yazarken aklındakinin

⁸²³ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s. 370-372.

⁸²⁴ Pomp. Mela, I.82.

⁸²⁵ Parke 1985, s. 190.

bambaşka bir konu olduğunu düşündürmektedir. Ek olarak, Sibylla kehanetleri arasında Patara'nın kehanetlerinin Kragos dağından gelen sularla duracağına dair mısralar bulunması da **post eventum** bir kehanet olarak düşünülebilir⁸²⁶.

Tapınağın kesin olarak yeniden faaliyete geçtiği, MS 2. yüzyılın ikinci yarısında tapınağa yapılan sunulardan biri günümüze ulaşmıştır. Üçgen biçiminde bir kaidenin üst yüzeyindeki köşelerde diktörgen, ortasında yuvarlak 4 adet oyuk bulunmaktadır. Kaidenin üzerindeki yazıt sayesinde bu oyuklar anlam kazanmıştır. Flavius Bassus Primipilarius tarafından, dinleyen tanrı Apollon'a bu kandil ayakları kandilleriyle birlikte minnettarlığının göstergesi olarak sunulmuştur⁸²⁷. Kandil ayaklarının birleştiği ve bir tripod görüntüsü oluşturduğu düşünülen sununun⁸²⁸ tüm halinin böyle bir görsel vermesi Apollon Patroos'un Patara'daki bilicilik geleneğiyle de uyusmaktadır.

MS 2. yüzyılın ikinci yarısıyla MS 3. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlenen bir yazıtta Patara'da üstlendiği görevleri arasında Apollon Patroos'un **hypoprophetesliği** ve **agonethetesliği** de bulunan Serapion, ölen kızı Arsinoe'yi onurlandırmaktadır⁸²⁹. Babasının Apollon Patroos kültüründe oynadığı rol ve Arsinoe'nin eşi veya çocuklarından yazıtta bahsedilmemiş olması, onun da tapınakta nekorosluk görevi icra ediyor olabileceği fikrini ortaya çıkarmıştır⁸³⁰. **Arkhiprophetes**likle eş zamanlı olarak kurulup kurulmadığı eldeki bilgilerle henüz açıklığa kavuşmamış olan **hypopropheteslik** yerel kent elitleri tarafından üstlenilirken, **arkhipropheteslik** görevini yapanların Lykia'nın en önde gelen ailelerinin fertleriyle ilişkili olabileceği önerilmiştir⁸³¹. **Hypoprophetes**'in kelime anlamı olarak kendi başına **arkhiprophetesin** alt kademesindeki Apollon kâhini olması ihtimali olduğu gibi, **arkhiprophetes** veya **prophetesin** yokluğunda onların yerine vekaleten bakan bir kâhin konumunda da olabilir. Bunun yanı sıra, **propheteslik** unvanının bu söz konusu iki yeni unvan kullanıma girdikten sonra hala kullanıp kullanılmadığı bugün elimizdeki verilerle bilinmemektedir⁸³².

⁸²⁶ Oracula Sibyllina III.439-441.; IV.109-113.; S. Şahin, "Kragos Oros, Titanis Petra ve Patara Apollon Tapınağı, Lykia'nın Tarihi Coğrafyası'na İlişkin Bir Lokalizasyon Denemesi", (Çev.: N. E. Akyürek Şahin), **Eskiçağ Yazıları** 3, 2012, 1-28, s. 9-10.; Parke 1985, s.257 dn. 38.

⁸²⁷ F. Onur, "The Lamp-stand Offerings of Primipilarius Flavius Bassus to Apollo Patroos in Patara", **EA** 33, 2001, 169-173.

⁸²⁸ **a.g.e.**, s. 173

⁸²⁹ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s.376-378.

⁸³⁰ Bu fikir ve Sidyma kehanet yazıtı ilişkisi için bkz. **a.g.e.**, s.380.; IGR III, 583.

⁸³¹ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s. 381.

⁸³² **a.g.e.**, s. 348.

MS 3. yüzyılın ortasına tarihlenen Marcia Aurelia Chrysion'un tapınak biçimli mezarının üzerindeki kendi ağzından yazılmış yazıtta kendisi, erkek kardeşi ve babasıyla birlikte aynı mezara defnedilen eşi Alkimos'un Lykia **Arkhiphylakslığı** ve Apollon Patroos'un **kosmetesliği** görevlerinde bulunduğu belirtilmiştir⁸³³. Patara'da daha evvel rastlanmadığı söylenen **kosmetesin** tapındaki heykelleri süslemek gibi bir görevi olabileceği gibi, Apollon tapınağına yaptığı bağışlarla tapınağın heykellerle donatılmasını sağladığı için bunun fahrî bir unvan olarak tapınak tarafından kendisine bahşedilmiş olabileceği de önerilmiştir⁸³⁴.

MS 3. yüzyıla tarihlenen⁸³⁵ bir başka yazıtta bu defa Patara metropolisi, Lykia'nın **arkhiprophetes**i olarak adlandırılmaktadır. Bu unvanla Lykia'nın en başta gelen ve en önemli bilicilik merkezi olduğu açıkça ilan edilmiştir⁸³⁶. Tiberius Claudius Aleksandros'un onurlandırıldığı bu yazıtta imparatorun hediyesi olarak bu kişinin Leto, Artemis ve Apollon Patroi'un ömür boyu **arkhineokorosluğunu** yaptığı söylenmektedir. Yazıt MS 3. yüzyılda Patara'nın Lykia kentlerinin gözünde en önemli bilicilik merkezi olduğunu ortaya koyarken, bir yandan da Leto Kallitekno's yazıtından yola çıkılarak ortaya atılan üçlü kült olgusunun MS 3. yüzyılda da net olarak vücut bulduğunu gösterir. Patroos **epitheton**un da Patara'da bu üçlü için kullanıldığını gösterirken MS 147'ye tarihlenen Vilia Procula yazıtındaki **Theois Patroois** ifadesiyle Leto, Artemis ve Apollon'un kast edildiği önerisini kanıtlar nitelikte kabul edilebilir.

Bu yazıtlar dışında Patara'daki Apollon ile ilişkisi tartışmalı olan bir başka Lykia yazıtı daha bulunmaktadır. MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve Sidyma'da bulunmuş bu yazıtta, Hieron adlı Tlos ve Xanthos vatandaşı olan, ikinci sofistler geleneğinden bir hatibin ağzından çevre kentlerle ilgili çeşitli mythoslar anlatılmaktadır⁸³⁷. Yazıtta 129 yıl önce Sidymalılara Apollon tarafından verilen bir kehanetten de bahsedilmektedir. Önce kehanetin içeriğiyle ilgili biraz bilgi verdikten sonra, asıl kehanet dekretinin bir kopyası söz konusu yazıtta eklemiştir. Sidyma'nın kent kayıtlarından Hieron tarafından alındığı düşünülen bu kehanet heksametron ölçüsüyle yazılmıştır. Kehanetin başındaki Lykia Birliği rahibinin

⁸³³ Engelmann 2012, s. 196-197.

⁸³⁴ **a.g.e.**, s.197-199.

⁸³⁵ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s.348 dn. 149.

⁸³⁶ SEG 44 1210.

⁸³⁷ TAM II, 174.; Merkelbach 2000, 115-125.

eponym olarak verilmesi dolayısıyla MS 43 yılından sonraya tarihlenemeyecek⁸³⁸ olan kehanetin iletildiği ayın da Sidyma takvimine göre yaz dönemine denk geldiği düşünülmektedir⁸³⁹. Kehanet Kalabatlı Eudemos ve Ptolemaios tarafından Sidymalıları ulaştırılmıştır. Apollon'un üçüncü tekil şahıs olarak bulunduğu metin, kâhinin ritüel sırasında **enthusiasmos** etkisinde olmadığını düşündürmüştür⁸⁴⁰. Eskiçağ'da sıkça örneklerine rastladığımız üzere, Sidyma'nın yerel kültürünün işleyişiyle ilgili Apollon'a bir başvuruda bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna cevap olarak da Sidyma'ya soydaş kent olarak seslenilmekte ve kehaneti dikkate aldıkları takdirde vatandaşlarına ve topraklarına çare olacağı bildirilmektedir. Kehanette Sidymalıların Artemis tapınağında görev yapacak rahibeleri bakire kızlar arasından seçmeleri gerektiği söylenmektedir. Apollon ve Artemis'in birlikte tapınım görmesinden bahsederek de yazıt kesilmektedir. Kehanetin kaynağıyla ilgili genel kanı Patara'daki Apollon olduğuna dair eğilim göstermektedir⁸⁴¹. Kehanetin verildiği tarihin Lykia birliğinin rahibiyle tarihlendirilmesi başkentin tanrısının kehanetin sahibi olduğunu düşündürmesinin yanında, Lykia'nın en önde gelen bilicilik merkezine soydaş bir kent tarafından başvurulması düşüncesi de ağır basmaktadır. Öte yandan, kehanetin Kalabatlı iki kişi tarafından Sidyma'ya getirilmesi, yazıtın kehanet kısmından hemen önce Sidyma yakınlarında olduğu söylenen Apollon'un Lopta mağarasıyla ilgili bir anekdottan söz edilmesi ve mağaraların bilicilik bağlamında dikkate değer yerler olması başka bir olasılığı gündeme getirmiştir. Söz konusu mağaranın Kalabatia'da olup, sonradan Sidyma topraklarına katılmış olması fikrinden yola çıkılarak, Servius'un aktardığı üzere Patara'nın yalnızca kış aylarında faaliyet gösteriyor olması⁸⁴² ve Opramoas yazıtından anlaşılan Patara'daki bilicilik faaliyetlerinin kesinti döneminde, Kalabatia'daki mağaraya başvurulmuş olabileceği önerilmektedir. Bu yazıttan ve başka yazıtlardan anlaşıldığı üzere, Sidyma'da Artemis kültüne Apollon'un eşlik etmesine temel olarak da yine Lopta mağarasındaki Apollon işaret edilmektedir⁸⁴³. Servius'un Patara'daki Apollon bilicilik merkezinin kış aylarında çalıştığına yönelik sözleri dikkate alındığında, Sidyma kehanetinin verildiği tarihin bir yaz ayı

⁸³⁸ Onur 2019, s. 265.

⁸³⁹ Bu dönemde Sidyma'da Makedonia takvimi kullanılmasıyla ilgi bkz. Parke 1985, s. 257, dn.39.

⁸⁴⁰ Parke 1985, s. 191.

⁸⁴¹ Parke 1985, s. 190-191.; Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s.380 dn.274.; Merkelbach 2000, s. 121-122.

⁸⁴² Servius, Verg. Aen. IV.143.

⁸⁴³ Kalabatia'nın lokalizasyonu ve bu hipotezle ilgili detaylı bilgi için bkz. Onur 2019, s. 259-296.

olması Patara'nın kehanet kaynağı olmasının kesin olmadığına dair görüşü⁸⁴⁴ desteklemektedir. Buna karşın, Sidyma'nın agorasında büyük blok taşlar üzerinde sergilenen bu konuşmada özellikle bahsi geçen kehanetin büyük bir bilicilik merkezinin ürünü olma olasılığı da yüksektir. Özellikle de Sidyma'da bulunmuş bir yazıtta Apollon ve Artemis'in kâhinliğini yapmış olan bir kişiden yola çıkarak⁸⁴⁵ burada olası bir bilicilik kültürünün varlığını göz önünde bulundurduğumuzda, kendi kehanet tapınağı bulunan bir kentin, yakınlarında bir başka yerel kâhine danışma olasılığı imkânsız olmasa da düşüktür. Tüm bu olasılıklara ek olarak, Patara'da da Artemis **neokoros**larının evlenmemiş kadınlar arasından seçiliyor oluşu⁸⁴⁶ Patara'daki uygulamanın, Patara'nın kehanet tanrısı tarafından soydaş bir kente götürülmesine işaret ediyor olabilir.

Patara sikkelerine genel olarak bakıldığında, ortaya çıkan resim ilginç bir biçimde, eksik olduğunu düşündüğümüz antik kaynaklar ve yazıtlardan elde edilen verilerle aşağı yukarı örtüşmektedir. Patara'nın MÖ 5. yüzyıla tarihlenen sikkelerinde Apollon dışında Athena ve Hermes gibi tanrılara rastlanırken⁸⁴⁷, ilk Apollon'lu sikkeler MÖ 2. yüzyılda görülmeye başlanır ve daha sonra MS 3. yüzyılda tekrar basılmaya başlanan sikkelerde de Apollon ögesi devam eder. MÖ 2. yüzyılda basılan Apollon'lu sikkelerde ok, yay, kithara ve lir gibi sık rastlanan atribüleri⁸⁴⁸ göze çarparken, MÖ 168 yılından itibaren basılan bir Patara sikkesinin ön yüzünde Apollon, arka yüzünde ise Artemis bulunmaktadır⁸⁴⁹. MS 3. yüzyıla, III. Gordianus dönemine tarihlenen Patara sikkelerinde ise bilicilik sembolizasyonu yüksek Apollon atribüleri görülür. Ön yüzde Gordianus'un büstü bulunan sikkelerin arka yüzlerinde ok ve yayıyla ayakta duran Apollon'un ayak ucunda kartal, diğer tarafında ise tripod ve yılan vardır⁸⁵⁰. Benzer başka bir sikkede ise ayak ucundaki kartal bir omphalosun üzerinde durmaktadır⁸⁵¹. Bu döneme ait bir başka sikke de Apollon distylos bir tapınakta bir elinde defne diğerinde yay ile ayakta

⁸⁴⁴ a.g.e., 268.

⁸⁴⁵ TAM II 188. Söz konusu edilen Apollon ve Artemis **prophetes**ine dayanan başka bir argüman, Sidyma'daki Apollon ve Artemis kültürüyle ilgili yazıtların MS 2. ve 3. yüzyıla tarihlenmesi dolayısıyla, Kalabatia'nın Sidyma topraklarına dahil edilmesinden sonra, Sidyma'daki Artemis ile birlikte Lopta'daki Apollon'un birlikte tapınım görmesi ve Lopta'daki Apollon sayesinde kehanet özelliği kazanmasıdır. Bkz. Onur 2019, s. 268-269.

⁸⁴⁶ Lepke, Schuler, Zimmermann 2015, s. 380.

⁸⁴⁷ K. Konuk, "On Some New Lycian Coin Types.", *Philia* 2, 2016, 20–27.

⁸⁴⁸ SNG Aulock Lykia 4379; 4380; 4381; 4282.; SNG Cop Lykia Pamphylia 113.

⁸⁴⁹ SNG Cop Lykia 114.

⁸⁵⁰ SNG Aulock Lykia 4383.; SNG Cop Lykia 117.

⁸⁵¹ SNG Aulock Lykia 4385.; SNG Cop Lykia 118.

durmaktadır ve sütunların birine sarılmış bir yılan vardır⁸⁵². Sikkeler Patara'daki Apollon kültüyle ilgili boşluğu dolduramasa da bazı bilinen fikirleri ve hipotezleri desteklemektedir. Apollon bilicilik merkezinin varlığına dair bilinen en erken tarihli epigrafik buluntu MÖ 2. yüzyıl başına tarihlenirken, Patara'nın bilinen en erken Apollon'lu sikkeleri de MÖ 168 itibariyle tarihlenmektedir. Öte yandan MS 3. yüzyıl şu ana kadar ele geçen Apollon kehanet tapınağının varlığına ilişkin son yazıtın tarihiyken, Roma İmparatorluk döneminde kentin tek sikke bastığı dönemdeki yılan, omphalos ve tripod gibi öğeler de kehanet vurgusu yapar ve bu tarihte Apollon bilicilik merkezinin faaliyetine devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. MÖ 5. yüzyılda Herodotos'un aktardığı kehanet tanrısının ise Apollon olması ihtimali henüz o tarihte Patara sikkelerinde görülmemesi ve diğer buluntuların eksikliği nedeniyle havada kalmaktadır. Ancak bütün resme bakınca Patara'daki kehanet tapınağının baştan beri Apollon'la ilişkili olsun olmasın, yerel boyutta bir etkiye sahipken, özellikle milattan sonraki yıllarda Lykia'nın gururu haline gelmiş ve bilicilik merkezi tanımlamasını hak edecek çapa ulaşmıştır.

Yerelden yerelüstüne geçiş az sayıda da olsa buluntularla takip edilirken, bir yandan da bu kısıtlılık Apollon bilicilik merkezine dair bazı soruların cevaplanmasına engel olmaktadır. Kült tapınağının yerinin henüz tespit edilememiş olması da Patara şartlarında bir kısır döngü oluşturmaktadır. Tapınağın yerinin bilinmemesi, genel anlamda Hellenistik dönem epigrafik buluntularının azlığının nedenlerinden biri olarak görülmektedir⁸⁵³. Tapınak alanının şehir merkezi dışında kaldığı konusunda konsensüs oluşmuş durumdadır, fakat tam olarak nerede aranması gerektiği ile ilgili farklı öneriler mevcuttur. Sencer Şahin, tapınağın Kısık boğazındaki kalıntılarla ilişkilendirilebileceğini düşünürken⁸⁵⁴, morfolojik ve hidrografik açıdan bu alanda o dönemde bir köprüye ihtiyaç duyulmuş olmasından yola çıkılarak kalıntıların ancak bir köprüyle ilişkili olabileceği iddia edilmiştir⁸⁵⁵. Schuler ve Zimmermann ise, Fahri Işık gibi⁸⁵⁶ kutsal alanın şehir dışında koruluk bir alanda aranması gerektiğini düşünmektedir. Tapınağın Mezarlık kilisesi

⁸⁵² BMC Lycia, s.77 n.17.

⁸⁵³ Schuler 2015, s. 503.

⁸⁵⁴ Şahin 2012, s. 1-28.

⁸⁵⁵ E. Öner, H. Akbulut, "Paleocoğrafik – Jeoarkeolojik Bulgular Işığında Patara Apollon Tapınağı'nın Yerinin Tartışılması: Patara Apollon Tapınağı Kısık Boğazı'nda mıydı? (Eşen Ovası – Muğla/Antalya)", **Ege Coğrafya Dergisi**, 24/2, 2015, 69-106, s. 82.

⁸⁵⁶ F. Işık, H. Işkan, N. Çevik, "Miliarum Lyciae, Patara Yol Kılavuz Anıtı, Ön Rapor", **Lykia** 4, 1998-1999, Antalya, 2001, s. 55.

yakınlarında aranabileceğini ve tapınağın korusuyla birlikte Leto, Artemis ve Apollon'a ev sahipliği yaptığını önermişlerdir⁸⁵⁷. Kehanet tapınaklarının şehir hayatının dışında kalması, mystik öğeler barındıran doğası gereği tekrarlanan bir uygulamadır. Schuler ve Zimmermann'ın Patara ve Apollon bilicilik merkezinin coğrafi ilişkisinin Lykia'daki ve Anadolu'daki diğer örnekleri gibi olabileceği düşüncesi⁸⁵⁸ haklı bir beklentidir.

5. Kyaneai

Günümüzde Antalya'nın Demre İlçesinin Yavu köyü yakınlarında bulunan Kyaneai'daki Apollon biliciliği ile tek kaynağımız Pausanias olmasına rağmen, MS 3. yüzyılda bilicilik izlerinin Kyaneai sikkelerinde karşımıza çıkması burayı Eskiçağ'daki varlığı kabul gören bir kehanet yeri kılmıştır. Pausanias, Patrai'da Demeter'in bilicilik merkezine başvuranların kutsal kuyuya iplere bağladıkları aynaları sarkıtarak iyileşip iyileşemeyeceklerini öğrendikleri bilicilik merkezinden bahseder. Yalnızca hastaların başvurduğu bu bilicilik merkezinde aynaları suya batmayacak, yalnızca yüzeye değecek şekilde sarkıttıktan sonra, tütsüler yakıp, dualar ederler. Bu ritüelin sonucunda da hastalar aynada kendilerini diri ya da ölü olarak görürler. Böylece iyileşme ihtimalleriyle ilgili tanrıçanın iradesine vâkıf olurlar. Demeter bilicilik merkezindeki bu ritüeli anlattıktan sonra Pausanias, benzer bir yöntem uygulanan Kyaneai'daki Apollon Thyrsos'un (Θυρσός) kaynağına örnek olarak değinir. Pausanias'ın sözlerinden Kyaneai'daki kehanet kuyusuna bakanların ayna gibi bir obje kullanmadığı, doğrudan kaynağa baktıkları anlaşılırken, başvuranların tüm dileklerini suyun onlara gösterdiğini söylemiştir⁸⁵⁹. Pausanias'ın başvuranların tüm dileklerini görebilmelerinden söz ederek, Kyaneai'da Patrai'daki gibi yalnızca sağlıkla ilgili değil, başka konularda da başvurulabildiğini kastettiği düşünülmektedir⁸⁶⁰. Bununla birlikte Pausanias'ın Yunanistan rehberi niteliğindeki eserinde Kyaneai'dan bahsetmesi nedeniyle kehanet yerinin bilinirliğini Lykia'nın ötesine taşıdığı da önerilmiştir⁸⁶¹.

⁸⁵⁷ Schuler, Zimmermann 2012, s. 601.

⁸⁵⁸ a.g.e., s. 602.

⁸⁵⁹ Pausanias VII.21.13

⁸⁶⁰ Parke 1985, s. 193.

⁸⁶¹ Nollé 2007, s. 21.

Kyaneai ve çevresinde henüz Apollon Thrykseus ile ilgili bir yazıt görülmezken, Xanthos'ta MÖ 4. yüzyıldan önceye tarihlenen Likçe bir yazıttan⁸⁶² bildiğimiz ve Apollon'la ilişkilendirilen Natri'nin Turaxssali Natri olarak yazıtta geçmesinden dolayı, Apollon Thrykseus'la ilişkilendirilebileceği önerilmiştir⁸⁶³. Bunun dışında Kyaneai yazıtlarında Apollon karşımıza Lykia'nın birçok yerinde olduğu gibi Patroos **epithetonu**yla çıkmaktadır⁸⁶⁴.

Apollon Thrykseus'a bağlı bilicilik faaliyetlerinin varlığına dair en somut delilimiz ise MS 238-244 yılları arasında, III. Gordianus döneminde yeniden basılmaya başlanan Kyaneai sikkeleridir⁸⁶⁵. Bu dönemde kentin sikkelerinde Eleuthera, Ares ve Apollon gibi en önemli tanrılarına yer verdiği anlaşılmaktadır⁸⁶⁶. Bu sikkeler arasında üzerinde Kyaneailıların kehaneti anlamına gelen KYANEITWN XPHCMOC lejandı ve Apollon olan bir tanesi Kyaneai'daki kehanet kaynağının varlığını Kyaneailıların ağzından bize doğrudan söylemektedir. Ayakta çıplak olarak tasvir edilmiş Apollon sol elinde, aşağı doğru yay tutmaktadır. Sağ eliyle ise üzerinden kurdeleler sarkan bir dalı, bir dağın üzerinde bulunan su kaynağının üzerine doğru uzatıyor olarak tasvir edildiği söylenmektedir⁸⁶⁷. Ancak sikkenin üzerindeki sahneyle ilgili daha sonra yapılan bir betimleme de aynı derecede akla yatkındır. Buna göre, Apollon'un elinde muhtemelen defne ağacına ait olan bir dalı kaya oluşumuna doğru uzattığı, fakat bu kayanın aslında bir sunak olabileceği ve daldan sarktığı düşünülen kurdelelerin de aslında sunaktan yükselen alevler olduğu önerilmiştir⁸⁶⁸.

⁸⁶² TAM 1 44c.

⁸⁶³ F. Kolb, M. Zimmermann, "Forschungsziel, Forschungsstand und historische Einleitung, in: Kyaneai 1989", **MDAI(I)** 41, 1991, 187-264 (Taf. 29-37), 188-203, s.200.; G. Neumann, "Namen und Epiklesen Lykischer Götter" **Florilegium Anatolicum, Mélanges Offerts à Emmanuel Laroche**, 1979, s. 263.; Frei 1990, s. 1762.

⁸⁶⁴ SEG 48 1699. Tanrının adının Apollon Patroos olduğu başka bir Kyaneai yazıtı için bkz. R. Behrwald, H. Blum, C. Schuler, M. Zimmermann, "Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung IV", **Lykische Studien 4**. Feldforschungen auf dem Gebiet von Kyaneai (Yavu-Bergland), hrsg. von F. Kolb (Asia Minor Studien Bd. 29), 1998, 177-205, n.8.

⁸⁶⁵ MÖ 2-1 yüzyıllar arasında tarihlenen Kyaneai sikkelerinde de Apollon büstü ve Apollon attribüleri görülmektedir, ancak bu sikkelerle bilicilik faaliyetleri arasında başka bir veri olmadan bağlantı kurmak mümkün değildir. Bkz. SNG Cop Lykia 72.

⁸⁶⁶ Kolb, Zimmermann 1991, s.201.

⁸⁶⁷ H. von Aulock, "Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien", **MDAI(I) Beiheft 11**, Tübingen, 1974, 92.

⁸⁶⁸ A. Thomsen, "Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai, Eine Quellfassung bei Kyaneai-das Orakelheiligtum des Apollon Thyrxeus?", F. Kolb (Hg.), **Lykische Studien 2: Forschungen auf dem Gebiet der Polis Kyaneai in Zentrallykien. Bericht über die Kampagne 1991** (Asia Minor Studien 18), Bonn 1995, s.43-48, s.47.

1990’larda Kyaneai ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında kehanet kaynağının tespit edildiği düşünülmektedir. Apollon Thrykseus’un kaynağı olarak önerilen kuyuya Yavu köyünün güneyinde, Kaş’a giden eski yol ile yeni yol arasında rastlanmıştır. Günümüzde betonarme ile çerçevelenmiş kuyunun basamaklarla aşağı inen bir merdiven yapısı olduğu ve yeraltı suları ile beslenmeye devam ederek sarnıç olarak kullanılmaya devam edildiği anlaşılmıştır⁸⁶⁹. MS 3. yüzyıl sikkelerindeki Apollon’un yanındaki kaya oluşumunun sunak olarak nitelenerek, Apollon Thrykseus su kaynağının yakınında bir sunak olması gerektiği düşünüldüğü gibi, bir tapınak yapısının önünde bulunuyor olması da olasılıklara dahil edilmiştir. Kuyunun çevresinde bulunan ve devşirme olarak kullanılmış materyaller arasında sütun gövde parçaları olması da bu fikri destekler niteliktedir. Arkaik ve Klasik dönemde Yunanistan’da bu tip kuyulara rastlanıldığı belirtilmiş olup⁸⁷⁰, bu kalıntılarınsa kuyunun Hellenistik ve Roma dönemlerindeki halini yansıttığı düşünülmektedir ve Turaxssali Natri ve Apollon Thrykseus eşitlemesi önerisinden de yola çıkılarak MS 2. yüzyılda önemi artan ama kökleri MÖ 4. yüzyıla dayanan yerel bir kült olmasının üzerinde durulmaktadır⁸⁷¹.

6. Soura

Günümüzde Antalya’nın Demre ilçesinde bulunan Myra’nın güney batısına lokalize edilen Soura yerleşimi Apollon’la bağdaştırılan bir tür bilicilik faaliyetine ev sahipliği yapmıştır. Soura’dan bahseden antik kaynaklar **epithetonunu** yazıtlardan bildiğimiz Apollon Sourios (Σούριος)’un kehanetlerine bir su kaynağı ve balıklar vasıtasıyla erişildiğini söylemekte, fakat detaylarda birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Yaşlı Plinius **Naturalis Historia** eserinde, Myra’da Apollon’a ait ve adı Soura olan bir pınardan bahsetmektedir. Bu pınarın başında bir kavala üç kez üflendiğinde balıklar kehanet cevapları vermek için toplanırlar ve sonra onlara atılan etleri yakalarlarsa bunun başvuran için iyi bir alâmet olacağını, şayet

⁸⁶⁹ a.g.e., s.43-48.; F. Kolb, “Kulte und Heiligtümer im archaischen und klassischen Lykien” **Religions du Pont-Euxin: actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide) 1997**, Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l’Antiquité, 1999, 155-172, s. 161-163.

⁸⁷⁰ a.g.e., 162.

⁸⁷¹ Thomsen 1995, s.48.

kuyruklarıyla iterlerse bunun bir felakete alâmet olduğu düşünülür⁸⁷². Öte yandan, Plutarkhos'un duyduğuna göre, Soura'da balıkların hareketleri izlenerek, tıpkı başka yerlerde kuşlarla yapıldığı gibi kehanette bulunuluyordu⁸⁷³. Aelianus da Soura'da balıklarla bağlantılı bir bilicilik tipiyle uğraşanlar olduğunu saptadığından söz eder. Ona göre, balıklar çağrıldıklarında geliyorlar ya da geri çekiliyorlardı. Balıkların hiç gelmemesi ya da çok sayıda balığın gelmesi farklı anlamlar taşıyordu. Balıkların hareketlerine, yemek kabul edip etmemelerine göre de yorumda bulunuluyordu⁸⁷⁴. Aelianus daha sonra eserinde Soura'yı tekrar ele alarak, burada Apollon'a ait bir tapınak ve pınar olduğundan, rahiplerin tanrıya sunulan buzağı etlerini suya attıklarından söz etmektedir. Apollon rahiplerinin seslerini tanıyan balıklar atılan etleri yemeğe gelirlerse bu durumun başvurular için iyi bir işaret olduğunu ama balıklar kuyruklarıyla iterek yemeyi red ederlerse bunun tanrının öfkesine delâlet olduğunu anlatmaktadır⁸⁷⁵. Ayrıca, Athenaios **Deipnosophistai** eseriyle günümüze ulaşmış Hellenistik dönem yazarlarından Polykharmos'un⁸⁷⁶ Lykia Tarihi eserinde Soura'da, deniz kıyısında Apollon'un kutsal korusunun olduğu ve suların kumlarla buluştuğu yerde bir havuz bulunduğunu anlattığından söz eder. Başvuruda bulunanların iki tahta şişe 10 adet pişmiş et parçası geçirdikleri ve bunları havuza bıraktıkları anlatılır. Rahip bu işlemi sessizce izleyerek sonucu bekler, etler havuza atıldıktan sonra deniz suyu içeri dolar ve çok sayıda, çok büyük ve çok çeşitli balıklar da bu sırada burayı doldurur. Bunun üzerine **prophetes** balıkların çeşidini bildirir ve rahip de bu çeşide göre başvuruda bulunan kişiye kehaneti söyler. Polykharmos bunları anlattıktan sonra da burada görülen ve başka hiçbir yerde görülmeyen balık çeşitlerini sıralar. Ardından Athenaios Artemidoros'un bir eserinden alıntı yapmıştır. Artemidoros'a göre büyük balıklar, tatlı su pınarı fokurdayarak girdap oluşturduğunda görünmektedir. Başvuruda bulunanlar da balıklara tahta çubuklar üzerinde ilk hasat meyveleri, pişmiş etler, çörekler ve ekmek parçaları bırakır. Su kaynağı bir girdap oluşturduğu için buranın adının Dinos (δῖνος) olduğunu söyleyerek de Soura'yla ilgili sözlerine son verir⁸⁷⁷.

⁸⁷² Plin. **HN** XXXII.8.

⁸⁷³ Plut. **Mor.** 976 c.

⁸⁷⁴ Ael. **NA** VIII 5.

⁸⁷⁵ **a.g.e.**, XII 1.

⁸⁷⁶ J. P. Stronk, "Polykharmos (640)", **Brill's New Jacoby**, General Editor: Ian Worthington (Macquarie University). (Çevrimiçi)18 December 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a640.

⁸⁷⁷ Athenaios, **Deipnosophistai** VIII.8.

Byzantionlu Stephanos da Soura'yı Polykharmos'un sözünü ettiği Lykia'daki **manteion** olarak tanımlamıştır⁸⁷⁸.

Soura'daki Apollon biliciliğinin Hellenistik dönem itibariyle varlığı MS 3. yüzyılda Athenaios'un aktardığı Polykharmos'un sözleriyle bilinirken, genellikle MS 2. yüzyıl kaynaklarında kendine yer bulmuştur ve antik kaynaklardaki ortak öğeler su kaynağı ve balıkların dahil olduğu bir yönteme işaret etmektedir. Hemen deniz kenarında bir su kaynağına gelen balıklar vasıtasıyla Apollon Sourios rahiplerinin kehanette bulunduğu açıktır ve kehanet ritüeliyle ilgili antik kaynaklardaki çelişen detayların farklı dönemlerin uygulamalarını yansıtabileceği önerilmiştir⁸⁷⁹.

Soura'nın lokalizasyonun yapıldığı ve yazıtlarla da tescillenen alanda Apollon tapınağının kalıntılarının bulunduğu yer kaynaklardaki tasvirlerle örtüşmektedir. Eskiçağ'da deniz olduğu düşülen bataklığın kenarında bulunan tapınağın, Eskiçağ'da korusuyla birlikte denizin hemen kenarında bulunduğu düşünülmektedir. Kuzey güney planlı ve Dor düzeninde olan tapınağın yakınında kükürt oranı yüksek bir su kaynağı da bulunmaktadır. Bölgede arkeolojik araştırmalar yapan Borchhardt tarafından içerisinde çok sayıda yılan balığı yaşayan kaynak suyunun, kamışlı bataklığın içinden geçerek denize döküldüğü belirtilmiştir⁸⁸⁰. Apollon Sourios'la ilgili en önemli epigrafik buluntular Soura'da **akropolis** olarak nitelendirilen alanın güney eteklerinde kayaya oyulmuş ve Apollon Sourios'un rahip listelerini içeren ve MS 3. yüzyıla tarihlenen adak yazıtlarıdır. Aynı civarda tespit edilmiş olan bu 5 yazıttan Apollon Sourios'un rahip sınıfının en başında bir **arkhireus** (baş rahip) olduğu ardından da tanrının yaşam boyu rahipliğini üstlenen bir kişi olduğu öğrenilmiştir⁸⁸¹. Augustus mahalle birliği (**Sebaste Plateia**) adı verilen ve adı dolayısıyla imparatorluk kültürüyle ilişkili olabilecek bir birliğin Apollon Sourios'a adakta bulunduğu anlaşılmaktadır⁸⁸². Yazıtların devamında birliğin **grammateusu**, birlikle bağlantılı olup olmadığı anlaşılamayan kurban törenleri görevlisi **hierokeryksi** ve muhtemelen bu birliğin

⁸⁷⁸ Stephanos Byz., **Σοῦρα**.

⁸⁷⁹ Parke 1985, s. 197.

⁸⁸⁰ J. Borchhardt, **Myra Eine Lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit**, Berlin, 1975, s.79-81.

⁸⁸¹ Yaşam boyu rahiplik unvanına sahip kişilerin 5 yazıtta da farklı olması bu unvanın onursal olabileceği önerisini doğurmuştur. Bu fikir için bkz. J.M. Carbon, **The Inventory of Ancient Associations**, CAPInv. 1651, (Çevrimiçi) 2019 <http://ancientassociations.ku.dk/assoc/1651>.

⁸⁸² a.y.

liderleri olan **prostatai**⁸⁸³ adları sıralanmıştır⁸⁸⁴. Bunlar dışında bir Apollon Sourios rahibinin kent ve halk meclisi tarafından hizmetlerinden ötürü bir heykelle onurlandırıldığı yazıtta Apollon, Sourios'a ek olarak Epiphanestatos **epitheton**uyla da anılarak, Myralıların en önde gelen/parlayan tanrısı Apollon Sourios olarak geçmektedir⁸⁸⁵.

Antik kaynakların Hellenistik döneme işaret ettiği Soura kehanet pınarının MS 3. yüzyılda hala aktif olup olmadığı bilinmese de Apollon tapınağının varlığını sürdürdüğü bu yüzyıla tarihlenen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Son olarak, Soura'daki Apollon tapınağının iç duvarlarında tespit edilmiş Sozon adlı Anadolu tanrısı için yapılmış adak yazıtları⁸⁸⁶ ve bazı örneklerde Apollon'un Sozon'u **epitheton**⁸⁸⁷ olarak almış olması kültün geçmişini bölgedeki Antik Yunan etkisi öncesine taşımaktadır. Bu da Parke'nin getirdiği yerel bir bilicilik kültürünün Yunanlar geldikten sonra Apollon'la özdeşleştirildiği önerisini⁸⁸⁸ doğrulamaktadır.

7. Limyra

Antalya'nın Fenike ilçesinde Turunçova'da bulunan, Doğu Lykia kentlerinden Limyra'nın Roma imparatorluk döneminde bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı III. Gordianus dönemi sikkelerinde bulunan ve Limyralıların kehaneti anlamına gelen **ΛΙΜΥΡΕΩΝ ΧΡΗΜΟΤ** lejandı sayesinde kesin olarak bilinmektedir. Kyaneai sikkelerinde de karşımıza çıkan bu ifade iki kentin de bilicilik özelliğiyle MS 3. yüzyılda öne çıktığını göstermektedir, fakat Limyra'daki bilicilik faaliyetlerinin hangi tanrının güdümünde gerçekleştiği bilinmemektedir. Limyra sikkесinin yansıttığı düşünülen Kyaneai ile başka bir ortak özellik ise burada da bir kutsal kaynağa bağlı bilicilik yapılma ihtimalidir, çünkü söz konusu

⁸⁸³ Prostatai aynı zamanda tapınaklarda hazineyle ilgili işlerden de sorumlu olabiliyordu. Bkz. B. Dignas, **Economy of the Sacred in the Hellenistic and Roman Asia Minor**, Oxford, 2002, s.21-22.

⁸⁸⁴ CIG III 4303i, 4303h.; E.A.H. Petersen, F. von Luschan, **Reisen im südwestlichen Kleinasien. Vol. II, Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis**, Vienna, 1889, 45,83; 46,84.; R. Heberdey, K. Ernst, **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» 45,1, Vienna, 1897, 48-50.

⁸⁸⁵ Petersen, von Luschan 1889, 45, 82.

⁸⁸⁶ G. Bean, **Lycian Turkey, An Archaeological Guide**, London, 1978, s.131.

⁸⁸⁷ Bryce 1986, s. 184,193.

⁸⁸⁸ Parke 1985, s. 197.; Benzer bir öneri Peter Frei tarafından da yapılmıştı. Bkz. Frei 1990, s.1764.; O. Carruba, "Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanza", **Studien zu den Boğazköy-Texten 2**, Wiesbaden, 1966, s.23.

sikkenin ön yüzünde çelenkli Gordianus başı bulunurken, arka yüzünde **XPHCMOC** kelimesinin hemen üzerinde kafa kafaya vererek aynı yerden su içen bir köpek ve bir kambur boğa bulunmaktadır ve suyu içtikleri yerin kehanet kaynağı olduğu önerilmiştir⁸⁸⁹. Bu öneri Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia* eserinde, mucizevî güçleri olan sulardan bahsettiği kısımda, Limyra'daki Limyros⁸⁹⁰ nehrinin kehanet özelliği olması anlatımıyla bir bakıma örtüşmektedir. Ancak, Plinius'un aktardığı Limyra'daki bilicilik işlemi Kyaneai'daki gibi su kaynağına bakarak değil, daha ziyade Soura'dan bildiğimiz balıklarla ilişkili yöntemi hatırlatmaktadır. Buna göre, Limyros nehrinin pınarı civardaki yerler arasında yer değiştirmektedir ve kaynak mucizevî bir şekilde yer değiştirirken balıklar da onunla birlikte yer değiştirir. Yerliler de nehirle akıp giden bu özel balıklara yiyecek vererek sorular sorarlar. Pozitif bir cevap olduğunda balıklar yiyecekleri havada kaparken, negatif olduğunda ise kuyruklarıyla yiyeceklere vururlar⁸⁹¹. Plinius'un balıklara dayanan bir kehanet yönteminden bahsettiği için Soura ile karıştırmış olabileceği düşünülmüş olsa da⁸⁹² George Bean, Limyra çevresindeki su kaynağı bolluğu ve III. Gordianus dönemi sikkesini göz önünde bulundurarak Plinius'un gerçekten Limyra'da bulunan kâhin balıklardan bahsettiğini düşünmektedir⁸⁹³. Bunun yanı sıra, günümüzde de Akdeniz bölgesinde akarsularda rastlanan su dışına sıçrayan balıkların hareketlerinin Eskiçağ'da alâmet olarak algılanması, özellikle de balıklara bağlı bilicilik yakınlarda yapılyorken son derece olasıdır.

⁸⁸⁹ von Aulock 1974, 109-103.

⁸⁹⁰ Nehir tanrısı Limyros da III. Gordianus dönemi sikkelerinde görülmektedir. Bkz. **a.g.e.**, 114-126.

⁸⁹¹ Plin. **HN XXXI.18.1.**

⁸⁹² Frei 1990, s. 1764, 43.6.1.

⁸⁹³ Bean 1978, s.143.

J. Pisidia⁸⁹⁴

1. Termessos

Günümüzde Antalya'nın kuzeyinde Güllük (Solymos) dağında bulunan güney batı Pisidia kenti Termessos'un Anadolu'nun güneyinde sıklıkla rastlandığı gibi⁸⁹⁵ zar biliciliğine ev sahipliği yaptığı bilinmektedir⁸⁹⁶. Ancak Termessos'taki bilicilik faaliyetlerinin bununla sınırlı kalmadığı kentte farklı kollardan gelişmiş bir bilicilik kültürü olduğu anlaşılmaktadır. Termessos'ta zar kehanetleri stellerinin⁸⁹⁷ de bulunduğu tapınak kalıntıları yakınında bir rüya kehanetinin bulunmuş olması, daha evvel Zeus Solymeus, Mousalar, imparatorluk ve Dea Roma gibi kültlerle ilişkilendirilme önerileri olan, ancak kesin bir eşleşme yapılamayan tapınağın bir kehanet tapınağı olarak nitelendirilebileceği önerisini doğurmuştur. Rüya kehanetinin bulunduğu yazıt erken Roma İmparatorluk dönemine tarihlenirken, rüyayı gören kişinin ve kehanetin muhatabının kim olduğu bilgisini vermemektedir. İlaveten, yazıttan rüyanın içeriğiyle ilgili de herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Yazıt "**Ovap** (rüya) diyerek başladıktan sonra bir Homeros dizesiyle sona erer. Eskiçağ'da Homeros'un sözleri ve kehanet ilişkisinin yaygın olarak kabul gördüğü bilinmektedir⁸⁹⁸. Termessos'taki rüya yazıtının da kent halkının sıkıntılı bir süreci sırasında, onlara deva olma niteliği taşıyan bir kehanet olduğu düşünülmüştür⁸⁹⁹. Homeros'a yeteneğini bahşedenlerin Mousalar olduğu göz önünde bulundurularak da ağırlığı nedeniyle başka bir yerden taşınarak getirilmesi güç olduğu düşünülen yazıtın yakınında bulunduğu tapınağın daha evvel önerilmiş olduğu gibi Mousalara ve/veya Apollon'a ait olabileceği üzerinde durulmuştur. Termessos'un kuzey

⁸⁹⁴ Antalya'nın Kozan köyüne lokalize edilen Pednelissos'ta bulunmuş bir yazıtta Galato unvanına sahip bir tür rahibelğe erginleme yoluyla kabulü ile ilgili kurallar belirtilmektedir. Rahibelik unvanının Galato olması nedeniyle yazıtta hangi tanrı ya da tanrıçaya ait olduğu belirtilmemiş kült için Apollon ya da Gaia önerisi getirilmiştir. Yazıtta kurban töreni sırasında bir **mantis**'in bulunmasından bahsedilmesi (17. satır) kültün bir bilicilik bağlantısı olduğunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte yazıtın bu kısmı bir tamamlama olduğu gibi, başka tamamlama önerileri de bulunmaktadır. Bu nedenle de kesin bir çıkarım yapmak mümkün değildir. Bkz. Parke 1985, s. 259.; SEG 2 710.; Sokolowski 1955, no 79.; E. Stavrianopoulou, "Die Würde des Priesters ist unantastbar", *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Darmstadt 2005, s. 225-232.

⁸⁹⁵ Bkz. Nollé 2007.

⁸⁹⁶ a.g.e., s.77-84, 211-217.

⁸⁹⁷ a.g.e., s. 78; TAM III 1.34.

⁸⁹⁸ Söz konusu yazıt, rüya kehanetleri ve Homeros'un bilicilik ilişkisi Filiz Dingil Cluzeau'nun "An Homeric Dream Oracle from Termessos" makalesinde kapsamlı olarak değerlendirilmiştir. F. Dingil Cluzeau, "An Homeric Dream Oracle from Termessos," *Adalya* 17, 2014, 159-179, s. 171.

⁸⁹⁹ a.g.e., s. 171

girişinde duvarda bulunan diğer zar kehaneti yazıtının da Mousalar, Hermes ve Apollon'la ilişkisi⁹⁰⁰ nedeniyle kentteki varlıkları yazıtlarla da tescilli olan Mousalar ve Apollon'un ağır bastığı düşünülmektedir⁹⁰¹.

Apollon ve Mousalara bağlı bilicilik faaliyetinin yanı sıra, Herodotos'tan yola çıkılarak Termessos'ta Ares biliciliğinin söz konusu olabileceğine dair de bir öneri bulunmaktadır. Herodotos, Pers Ordusundaki birlikleri tanıtırken, aralarından bir halkın Ares'e ait bir kehanet yeri olduğundan söz etmiştir⁹⁰². Halkın adının eksik olduğu metinde daha sonra Pisidia olarak tanımlanacak bölgede yaşayan Solymoi adlı halktan bahsedildiği düşünülmektedir ve Termessosluların kendilerini Solymoi olarak kabul etmesi nedeniyle de Ares kehanet tapınağının Termessos'ta olma olasılığının kuvvetliliği üzerinde durulmuştur⁹⁰³. Side yakınlarında bulunmuş MS 2. veya 3. yüzyıla tarihlenen iki yazıt⁹⁰⁴ Termessos'ta olduğu önerilen bu bilicilik merkeziyle ilişkilendirilmiştir. Ares'in kehaneti üzerine heykel adakları yaptırıldığını öğrendiğimiz iki yazıtta da Ares'e kehanet için başvurmuş kişilerin yerel Anadolu isimlerinin olması, Louis Robert'in Ares'in Anadolu'nun güneyinde yerel bir savaş tanrısının yerine geçtiği önermesiyle⁹⁰⁵ ve Yunanlar ile Romalılar için Ares'in kehanetle ilişkili bir tanrı olmamasıyla uyumaktadır⁹⁰⁶. Buna ek olarak, Termessos bilicilik merkezi fikrinin sahibi Matthew Gonzales yazıtlardan birinde⁹⁰⁷ bir heykel ve bir ikona olmak üzere iki farklı adağın söz konusu olduğunu düşünmektedir. İkonanın, daha evvel örnekleri Oinoanda yakınlarında bulunmuş olan ve bir tanesi üzerindeki yazıtlar vasıtasıyla Ares'e adandığı bilinen gümüş madalyon⁹⁰⁸ gibi bir adak olabileceğini önermiştir⁹⁰⁹. Bir başka önerisi ise Louis Robert'in daha önce Klaros'la ilişkilendirdiği Syedra ve Ikonion'ya verilmiş kehanetlerle ilgilidir. Kentlerin aldıkları cevaplarda Ares'in heykellerinin dikilip, onuruna her yıl festival düzenlenmesi gerektiğinin söylenmesine bağlı olarak

⁹⁰⁰ TAM III 1.35.; F. Graf, "Rolling the Dice for An Answer" Johnston, S., & Struck, P. T. (Eds.), **Mantikê**, Leiden, The Netherlands: Brill, 2005, 55-97, s. 76.

⁹⁰¹ Dingil Cluzeau 2014, s.172.

⁹⁰² Herodotos VII 76.

⁹⁰³ Solymoi tamamlaması ve Termessosluların Solymoi soyundan gelme iddiası için bkz. M. Gonzales, "The Oracle and Cult of Ares in Asia Minor", **Greek, Roman, and Byzantine Studies** 45, 2005, 261-283, s. 263-271.

⁹⁰⁴ **a.g.e.**, s.272.

⁹⁰⁵ L.Robert, "Documents d'Asie Mineure", **BCH** 107 1,1983, 497-599, s. 579.

⁹⁰⁶ Gonzales 2005, s. 273.

⁹⁰⁷ IK 44 377.

⁹⁰⁸ Robert 1983, s.578.; P. Jacobsthal, A. H. M. Jones, "A Silver Find from South-West Asia Minor", **JRS**, Vol. 30, Part 1, 1940, 16-31.

⁹⁰⁹ Gonzales 2005, s. 274-278.

kehanetlerde Ares'in oynadığı büyük rol nedeniyle, cevapların menşesinin Klaros yerine Anadolu'nun güneyindeki Herodotos'un bahsettiği kehanet tapınağı olduğu önerisini getirmiştir⁹¹⁰. Son olarak, Termessos ve bilicilik ilişkisi başka bir buluntuyla daha kurulmaktadır, fakat bu da bir başka külte işaret etmektedir. Termessos tiyatrosunda bulunmuş bir yazıt Eleusis gizemleri kâhinesinin oturma yerini göstermektedir⁹¹¹.

Termessos'ta zar biliciliği faaliyetlerinin öne çıktığı ve rüya biliciliği yapıldığı düşünülen bir tapınakla, Ares'in başvurulara cevap verdiği bir tapınak ve Eleusis gizemleriyle ilişkili bir kâhinenin varlığı birbirleriyle örtüşmüyor gibi görünse de antik dünyada tüm tapınakların bilicilik faaliyeti gerçekleştirme potansiyeli olmasından yola çıkılarak elimizde aksini kanıtlayan kesin buluntular olmadan tamamiyle red etmek mümkün olmadığı gibi, bir çok yönüyle hali hazırda karanlıkta olduğumuz bilicilik olgusu Termessos özelinde zar biliciliğine diğer buluntuların da dahiliyle havada kalmaktadır. Özellikle zar biliciliği dışında da rüya, Ares, Eleusis bağlantılı bilicilik izlerine rastlanması tam olarak bir çerçeve çizmemize ve içini doldurmamıza yardımcı olmasa da biliciliğin MS 2. yüzyılda kentin kültüründe büyük bir yer kapladığını kesin olarak gözler önüne serer.

⁹¹⁰ a.g.e., s. 279-281.

⁹¹¹ TAM III 870.

K. Kilikia^{912 913}

1. Sarpedon

Mersin'in Silifke ilçesinin Taşucu mahallesinde bulunan Sarpedon (İncekum) burnunda yalnızca edebî kaynaklar vasıtasıyla bilinen ve Seleukeia toprakları içinde kalan bir kehanet tapınağı olduğu düşünülmektedir. Tapınak birçok kaynakta Apollon ile ilişkilendirilirken, Strabon aynı yerde Artemis'e ait bir kehanet tapınağı olduğundan söz eder. Antik kaynakların bu noktadaki ortak özelliği, söz konusu tanrı **epithetonunun** Sarpedonios (**Σαρπηδόνιος**), tanrıçanınkinin ise Sarpedonia (**Σαρπηδόνια**) olmasıdır. Yazıtlarda rastlanmayan bu **epithetonunun** çıkış noktasının bir kahramanlık kültü olması muhtemeldir. Ilias destanından Zeus'un oğlu Lykialı bir kahraman olarak bildiğimiz⁹¹⁴ ve mitolojik

⁹¹² Antalya'nın Gazipaşa ilçesinin Güney köyünde bulunan Antiokheia epi Krago'nun kuzeyinde, daha evvel Iuliosebaste olduğu düşünülen Asar Tepe'de bulunan bir yazıtta yapılan tamamlama önerisi burada bir kâhinlik aktivitesine işaret etmektedir. Bkz. SEG 48 1755.; K. Tomaschitz, **Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords** (Oesterr. Akad. Wiss., Ph.-Hist. Klasse, Denkschriften Band 264; Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris no. 21; Vienna, 1998, no: 35. Öneri Antiokheia epi Krago'da tapınak kalıntıları arasında bulunmuştur ve ilk sözü Zeus Lamotes olan zar kehanetiyle bağlantı kurularak sunulmaktadır. Zar kehanetinin bulunduğu tapınak kalıntılarının Zeus Lamotes'e ait olduğu düşünülmektedir ve Batı Kilikia'nın en önde gelen tanrısı Zeus Lamotes'in asıl kült merkezinin Adanda kalesine lokalize edilen Lamos şehri olduğu da bilinmektedir. Bkz. Nollé, 2007, s.194. Bununla birlikte, Asar Tepe'nin de Lamos kenti territoriumunda bulunan ona bağlı bir köy olduğu düşünülmektedir. Lamos'un Zeus'unun kehanetle ilişkili bir tanrı olabileceğinden yola çıkarak söz konusu yazıtta Asar Tepe'de onurlandırılan kişinin vatanında (Lamos'ta) diğer görevlerinin yanında kâhinlik de yapmış olabileceği önerilmektedir. Bkz. H.W. Pleket, "De Novis Libris Iudicia", **Mnemosyne**, 54(2), 2001,218-255, s.253.

⁹¹³ Hatay'ın Erzin ilçesinin sınırlarında bulunan Epiphaneia'da (Gözene mevkiinde) bulunmuş bir yazıt Keraunios Helios Serapis kültüne işaret etmektedir. Hatay Arkeoloji Müzesinde teşhirde bulunan yazıt kireç taşıdan alınlık tipli bir stel olup, alınlığın altındaki kısım boştur ve 4 satırdan oluşan yazıtta "Protogenes, Tanrı Keraunios Helios Serapis'in kâhini, Amykasis (Amik Ovası) sunağı" ifadesi bulunmaktadır. Bkz. K. Ehling, D. Pohl, M.H. Sayar, **Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien Band 53: Kulturgegnung in einem Brückenland, 2004, n. 13. Yazıtlar vasıtasıyla Ovalık Kilikia'da Zeus Keraunios (bkz. **a.g.e.**, n. 9-12), Helios (bkz. **a.g.e.**, ;15-17) ve Serapis (Isis ile birlikte bkz. **a.g.e.**, n.6-7) kültlerinin ayrı ayrı varlıkları bilinmektedir. Bu yazıtla synkretik bir yapıda karşımıza çıkan bu kültün bir kâhininin olması Serapis'in kehanet özelliklerinin bu potaya katkısı olarak değerlendirilebilir. Serapis tapınaklarında genellikle sağlıkla ilişki **incubatio** yönteminin uygulandığı bilirse de Anadolu'da karşımıza harf kehanetleriyle bağlantılı olarak (bkz. Nollé 2007, s.265-276) ve Zeus Panamaros'a Stratonikeialıların kehanet için başvurmasını emreden tanrı olarak çıkmıştır (bkz. Panamara s. 112). Serapis ve bilicilik üzerine detaylı bilgi için bkz. Renberg 2017, s.379-393) Bununla birlikte, Epiphaneia örneğinde olduğu gibi fonksiyonları tam olarak bilinmese de kültle bağlı **prophetes**lerin varlığına dair farklı yerlerden kanıtlar bulunmaktadır. Bkz. **a.g.e.**, s.383, dn. 126. Son olarak, yazıtta Amykasis sunağı ifadesinin kullanılmış olmasıyla ilgili olarak, stelin başka bir amaçla yapılmış olabileceği veya bu son satırın sonradan eklenmiş olabileceği önerilmiştir. Bkz. SEG 54 1501. Yazıtın bu farklı içeriği nedeniyle yeni buluntular olmaksızın Epiphaneia'da bir bilicilik kurumunun olduğu dair kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.

⁹¹⁴ Hom. **II**. XVI.419-683.

gelenekte çeşitli hikâyelerle karşımıza çıkan Sarpedon'un⁹¹⁵, bölgede bir kahramanlık kültürünün söz konusu olup daha sonra da Apollon'la ve belki de aynı anda Artemis ile ilişkilendirilerek synkretik bir kültü dönüşmüş olması mümkün olabilir⁹¹⁶.

Sarpedon'daki bilicilik faaliyetlerine dair ilk kaynağımız Photius vasıtasıyla günümüze ulaşmış Diodoros'un aktardıklarıdır. Buna göre, MÖ 150 yılında, Ptolemaios Philometor'un desteğiyle I. Demetrios'un yerine Seleukosların başına geçen Aleksandros Balas, birkaç yıl sonra Ptolemaios'un desteğini çekmesi ve Demetrios'un oğlunun harekete geçmesiyle öldürülmeden önce Kilikia'daki Apollon Sarpedonios tapınağına kehanet için başvurmuştur. Bu başvuruya cevap olarak Apollon Aleksandros Balas'a iki biçiminin doğduğu yere dikkat etmesini söylemiştir. Diodoros, zamanında ne anlama geldiği anlaşılamayan bu kehanetin ve "iki biçimli" ifadesinin kralın ölümünün ardından açıklığa kavuştuğunu anlatır. Kralın öldürüldüğü Abai'da doğmuş bir kadın bir gün acılar içerisinde hasta düşer, rahim ağzında bir tümör oluşmuştur. Daha sonra bu tümör bir erkeklik organına dönüşür ve kadın böylece bir hermaphrodite olur. Diodoros Apollon Sarpedonios'un kehanetinde "iki biçimli yere dikkat et" denerek, Aleksandros Balas'ın Abai'da öldürüleceğine işaret edildiğini düşünmüştür⁹¹⁷. Diodoros kehaneti anlatırken özel olarak kullandığı "iki biçimli" ifadesi esrime sonucunda ulaşılmış ölçülü bir kehanetin açıklaması olarak yorumlanmıştır⁹¹⁸.

Strabon ise, daha önce belirtildiği üzere, Sarpedon'da Apollon yerine Artemis Sarpedonia'nın bir kehanet tapınağı olduğunu ve burada esinlenerek kehanette bulunulduğundan söz eder⁹¹⁹.

MS 5. yüzyılın sonunda ise Zosimos, Kilikia'daki Seleukeia'da Apollon'a ait bir kehanet tapınağı olduğunu ve Apollon'a burada Sarpedonios dendiğini geçmiş zamanda anlatır. Ardından da tanrının faziletlerinden birinin çekirge istilasına uğrayanlara, tapınağının üzerinde uçan Seleukiades⁹²⁰ adlı kuşları istedikleri takdirde göndermesi olduğundan ve bu kuşların çekirgeleri ağızlarıyla

⁹¹⁵ R. Janko, **The Iliad: A Commentary**: Volume 4, Books 13-16, Cambridge University Press, 1994, s. 370-373.

⁹¹⁶ Parke 1985, s. 194-195.

⁹¹⁷ Diod. Sic. XXXII.10.

⁹¹⁸ Parke 1985, s. 195.

⁹¹⁹ Strabon XIV.5.19.

⁹²⁰ Söz konusu kuşun Anadolu'da görülen *Sturnus Roseus* (Ala sığırcık) olduğu düşünülmektedir. Bkz. T.S. MacKay, "Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia", **ANWR**, II.18. 3, 1990, 2045-2129, s.2111.

yakaladıklarından bahseder. Zosimos'a göre, bu kehanet tapınağına MS 272 sıralarında⁹²¹ Palmyralılar başvurmuş ve Roma imparatorluğunun doğusunu geri kazanıp kazanamayacaklarını sormuşlardır. Cevap olarak da heksametron ölçüsüyle yazılmış bir kehanetle kovulmuşlardır. Marcus Aurelius'un seferinin başarılı olup olmayacağını soran başka kişilereyse yine ölçülü bir dizeyle bir şahinin kumruları titreteceği söylenerek Marcus Aurelius'a yönelik olumlu bir cevap verilmiştir⁹²².

Sarpedon'daki bilicilik faaliyetlerinin varlığına dikkat çeken Azize Thekla (Aya Tekla)'nın hayatını ve mucizelerini anlatan eserler sehven MS 5. yüzyılda yaşamış Basil adlı bir din adamına atfedilmiştir⁹²³. Gerçek yazarı bilinmeyen ama MS 468'den önce yazıldığı anlaşılan⁹²⁴ Azize Thekla'nın Yaşamı ve Mucizeleri olarak adlandırılan bu eserler⁹²⁵ Hristiyan bakış açısıyla yazılmış kaynaklar olduğu için Pagan yöntemlerini ve kehanet tapınağını eleştirerek bir bakıma da Sarpedon'daki bilicilik faaliyetlerinin varlığını kanıtlamaktadırlar. Eserlerin ilkinde tanrının Sarpedon, diğerinde Sarpedonios olarak anılmış olması, bunlar kaleme alınmadan önce kehanet tapınağının faaliyetlerinin durduğuna yönelik olarak yorumlanmıştır⁹²⁶. Thekla eserinin yazarı bu şekilde Apollon'dan hiç bahsetmediği eserinde, Sarpedon'un kızkardeşini aramak için amcası Kiliks'in kralı olduğu Kilikia'ya geldiği ve burada bir **daimon** ve kâhin olarak ünlendiği ve cahiller tarafından ona tanrı denildiğini anlatır ve Sarpedon'un bu köken hikâyesi Thekla'nın ilk mucizesi olarak Sarpedon'un kabrinde bulunan kehanet yerini susturmasıyla son bulur⁹²⁷. Eserde anlatılan bazı mucizelerinde Thekla'nın hastaların rüyalarına girerek onları iyileştiriyor oluşu, Sarpedon'a başvuran hastalara yardım edilemeyip Thekla'ya gönderildikleri anlatılan mucizeler⁹²⁸ ve Tertulianus'un Troas'ta Sarpedon'a ait bir rüya kehaneti yeri olduğundan söz etmesiyle⁹²⁹ eşleştirilerek, hem pagan kültürün Hristiyanlık uygulamalarında kendine

⁹²¹ F. Graf, "Dangerous Dreaming: The Christian Transformation of Dream Incubations", *Archiv für Religionsgeschichte*, Volume 15, Issue 1, 2013, 117–142, s. 133.

⁹²² Zosimos I.57,2-4.

⁹²³ S. Fitzgerald Johnson, *The Life and Miracles of Thekla: A Literary Study*, Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2006, s.6.; G. Dagron, *Vie et Miracles de Sainte Thècle*, Subsidia hagiographica, 62, Bruxelles, 1978, s.18-17.

⁹²⁴ Fitzgerald Johnson 2006, s. 5.

⁹²⁵ Dagron 1978, s.13-14.

⁹²⁶ Graf 2013, s. 133.

⁹²⁷ Dagron 1978, s.291-293.

⁹²⁸ *a.g.e.*, s. 312-315; 338-341; 396-399.

⁹²⁹ Tert. *Anim.* 46.11.

yer bulduğu hem de Sarpedon'da **incubatio** yönteminin kullanıldığına dair yorumlamalara neden olmuştur⁹³⁰. Azize Thekla'nın ve Artemis'in yırtıcı hayvanlarla bağlantıları ve bekaret gibi ortak özellikleri⁹³¹ ve Seleukeia sikkelerinde de takip edilebilen Apollon Artemis birlikteliğinin⁹³² Strabon'dan yola çıkılarak Sarpedon'da kült anlamında var olma ihtimali, Aziz Anthanasius için yazılmış Kopt dilinde bir kasîdede geçen Seleukeia'da kayaya oyulmuş bir tapınakta Apollon heykelinin bulunması ve heykelin devrilerek ibadet edenlerin üzerine yıkılması anekdotu⁹³³ ve Thekla'nın mağara kilisesinde kullanılmış devşirme sütunlar ve temel malzemeleri⁹³⁴ Pagan bilicilik merkezinin bir Hristiyan kuruma dönüşmüş olabileceği fikrini desteklemektedir. Ancak, Tertulianus'un kaleme aldığı rüyaya dayalı bilicilik yerleri sıralamasının başka kaynaklardan yola çıkılarak yazılmış olması ve Seleukeia'da olduğunu diğer antik kaynaklardan bildiğimiz Sarpedon biliciliğinin Troas'ta olduğunu söylemesi⁹³⁵ bu iddianın bel kemiğini çürütmektedir, çünkü Tertulianus'un rüya biliciliği atfını yok saydığımızda, Thekla'nın mucizelerinden hiçbirisi Sarpedon'da rüya/şifa biliciliği yapıldığına dair bir bilgi vermemektedir⁹³⁶. Bununla birlikte, Thekla'nın rüyaya girerek şifa verdiği mucizelerin çok azının kilisede bir tür **incubatio** sonucunda gerçekleşmiş olması ve bunun yanı sıra diğer mucizelerinin insanları ve kentleri koruyan nitelikte olması, hırsızları belirlemesi ve kaybolan eşyaları bulması ve Theklanın ilk mucize anlatımında Sarpedon'dan bir **mantis** ve **khresmodos** olarak bahsedilmiş olması, öte yandan Sarpedon'un bilmece gibi cevap verdiği dair bir anekdot da⁹³⁷ Azize Thekla'nın bir tür pagan rüya/şifa biliciliğini devam ettirmediği yönünde argümanlar olarak belirlenmiştir⁹³⁸. Sarpedon'da rüya ve sağlık biliciliğine dair somut buluntular olmaksızın, Hristiyanlıkta yeri olan bu tür şifa

⁹³⁰ C. Nissen, "Un oracle médical de Sarpédon à Séleucie du Calycadnos", **Kernos** 14 2001, 111-131.

⁹³¹ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. E. Raimond, "Un oracle sarpédonien dans la vie et les miracles de Sainte Thècle", **Deus Medicus: Actes du Colloque organisé à Louvain-la-Neuve les 15 et 16 juin 2012 par le 'Centre d'Histoire des Religions Cardinal Julien Ries'**, Homo Religiosus 12, Brepolis, 2014, 285-297.

⁹³² SNG Aulock Kilikia 5819.

⁹³³ MacKay 1990, s.2113 ve dn.268.

⁹³⁴ H. von Ehrenheim, Identifying incubation areas in pagan and early christian times, Proceedings of the Danish Institute at Athens 6, 2009, 237-276, s. 257. dn. 144. (Çevrimiçi) 2019, tidsskrift.dk/pdia/article/view/19810.

⁹³⁵ Tertullianus'un Troas-Sarpedon eşleştirmesi aslında Sarpedon'un Ilias'a göre öldüğü yerde ya da mezarında bir rüya kehaneti tapınağı olduğunu düşünmesinden de ileri geliyor olabilir.

⁹³⁶ von Ehrenheim 2009, s. 257.

⁹³⁷ a.y.; Dagron 1978, s. 312-315.

⁹³⁸ Graf 2013, s.133-134.; Renberg 2017, s.531 dn. 22.

mucizelerinin, Azize Thekla özelinde kökenini Sarpedon'dan almış olması mümkün görünmemektedir⁹³⁹ ve Tertulianus dışında tüm antik kaynaklar Sarpedon'da sözel kehanetlerle bilicilik faaliyetlerinde bulunulduğuna dair bir çerçeve çizmektedir.

Eldeki verilerle kanıtlanamayan şifa biliciliği iddialarını bir tarafa bırakırsak, Sarpedon'da bir kahramanlık kültü çıkışlı ve belki de daha sonra Apollon ve Artemis'in birlikteliğine bağlı, ölçülü cevaplar veren bir kehanet sistemi olduğunu söylenebilir. Artemis ve Apollon birlikteliği daha evvel kısaca değinildiği gibi Seleukeia sikkelerinde takip edilebilirken, kent Hellenistik dönemde kurulmadan önce batısında bulunan Holmoi kentinin MÖ 4. yüzyıl sikkelerinde Apollon ve Seleukeia'nın baş tanrıçası Athena'nın olmasının⁹⁴⁰ Seleukeia'da bir devamlılık teşkil ettiği düşüncesine dayanarak, söz konusu sikkelerdeki tanrının Apollon Sarpedonios olma önerisini doğurmuştur⁹⁴¹. Bunun yanı sıra, MS 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceği düşünülen Seleukeia sikkelerinde Artemis, Apollon ve Helios attribüleriyle karşımıza çıkan bir tip de Sarpedon olarak yorumlanmıştır⁹⁴².

Sarpedon'daki bilicilik tapınağının yeri tespit edilememiş olmakla birlikte arkeolojik buluntular ve Azize Thekla ile ilgili eserlerden yola çıkılarak mağara kilisenin uygun bir lokasyon olabileceği düşünülmüştür, ancak tapınağın daha güneyde, kıyıda bulunması da ihtimal dahilindedir⁹⁴³. Graf, I. Antiokhos dönemine tarihlenen bir proksenos yazıtında Apollon tapınağı kurulmasına dair kararın Apollon Sarpedonios tapınağıyla ilgili olabileceğini önermiştir⁹⁴⁴. Şayet söz konusu tapınak Apollon Sarpedonios tapınağıysa bu aynı zamanda kahramanlık biliciliğinden Apollon'a bağlı biliciliğe dönüşümün tarihini de veriyor olabilir. Antik kaynaklar Sarpedon'da biliciliğe dair en erken tarih olarak Hellenistik döneme işaret ederken, Zosimos'un anlatımını dikkate aldığımızda MS 3. yüzyılda

⁹³⁹ a.g.e., s.532-533.

⁹⁴⁰ SNG Aulock Kilikia 5580.

⁹⁴¹ MacKay 1990, s.2112.

⁹⁴² H. Nicolet-Pierre, "Monnaies de bronze de Cilicie (Séleucie du Kalykadnos)", **Revue numismatique**, 6e série, Tome 13, année 1971, 26-37.

⁹⁴³ Graf 2013, s. 134; MacKay 1990, s.2113.; R. Nünlist, I. von Bredow, F. Hild, "Sarpedon", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry. (Çevrimiçi), 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1101800.

⁹⁴⁴ Graf 2013, s. 133.; R. Heberdey, A. Wilhelm, **Reisen in Kilikien**, Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 44, 6, 1896, no. 108.

faaliyetlerin devam ettiği görülmektedir ve bu durumda Azize Thekla'nın ilk mucizesinde anlatıldığı gibi Sarpedon kâhininin MS 1. yüzyılda susturulmuş olması mümkün değildir, ancak MS 4. yüzyılda⁹⁴⁵ kilisenin bölgedeki etkisinin artmasıyla faaliyetleri durmuş olabilir.

2. Mallos

Ovalık Kilikia kentlerinden Mallos'un tam yeri halen belirlenememiş olup, yaklaşık olarak Pyramos (Ceyhan) nehrinin batısında, Adana'nın Karataş ilçesinin Kızıлтаhta mahallesi civarında olduğu düşünülmektedir⁹⁴⁶. Antik geleneğe göre, Mallos'un kurucuları olan Amphilokhos ve Mopsos aynı zamanda kentin bilicilik ününün arkasındaki kahramanlardır. Bu kahramanların Mallos'la ilişkili köken hikâyeleri, Troia savaşıdan sonra babası kâhin Amphiaraos olan Argos kralı Amphilokhos'un, kâhin Kalkhas'la birlikte Klaros'a gelmesiyle başlar. Klaros'ta Kalkhas, kendisinden daha iyi bir kâhin olan Mopsos'la karşı karşıya gelince, kendi kehaneti gerçekleşir ve ölür⁹⁴⁷. Ardından, Klaros'un kurucusu kabul edilen Manto'nun oğlu Mopsos ile Amphilokhos yanlarına aldıkları insanlarla Lykia ve Pamphylia'dan geçerek Kilikia'ya gelirler⁹⁴⁸ ve Mallos kentini kurarlar. Kenti kurduktan sonra bir süre beraber yöneticilik yapmışlardır, fakat daha sonra Amphilokhos krallığı bırakarak Argos'a geri gitmiştir. Ancak Argos'ta yaşadığı sıkıntılar yüzünden Mallos'a geri dönen Amphilokhos, krallığın yarısını Mopsos'tan geri istediğinde red edilir. Bu anlaşmazlık üzerine düello yapan Amphilokhos ve Mopsos, birbirlerini öldürürler. Karataş'ta deniz kenarına, Ceyhan nehrinin denize döküldüğü yere yakın lokalize edilen Magarsos yakınına gömülmüşlerdir. Mezarları Magarsos'un surlarla çevrili tepesinin iki yanında, birbirlerini göremeyen noktalara yapılmıştır⁹⁴⁹.

Antik kaynaklar her iki kahramanlık kültünü de bilicilikle ilişkilendirmiştir⁹⁵⁰, fakat özellikle Roma döneminde Malloslular kuruluş

⁹⁴⁵ a.g.e., s. 2112.

⁹⁴⁶ M.H. Sayar, "Mallus", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi), 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e719780.

⁹⁴⁷ Strabon XIV.1.27.

⁹⁴⁸ Strabon XIV.4.3.

⁹⁴⁹ Strabon XIV.5.16.; Lykophron, **Alex.** 439.; Schol. **Lykophron** 440.; MacKay 1990, s.2114.

⁹⁵⁰ Örneğin Cicero, her iki kahramanın da Argoslu olduğunu belirterek aynı zamanda kâhin olduklarını ve Kilikia'da kentler kurduklarını söylemiştir. Bkz. Cic. **Div.** I. 40.

hikâyelerine rağmen Amphilokhos'u daha çok benimsemiş görünmektedir. MS 3. yüzyılda Amphilokhos'un şehri ifadesi geçen Mallos sikkeleri bulunmaktadır⁹⁵¹. Aynı zamanda bilicilik merkezinin en ünlü ziyaretçisi Aleksandros, Magarsos'taki Athena Magarsia tapınağında kurban sunusunda bulunduktan sonra Mallos'a gelerek burada da kahramana yönelik kurban ritüellerinde bulunmuştur⁹⁵². Aleksandros'un bu ziyaretlerini aktaran Arrianos'un Mopsos'tan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Ancak, iki kahramandan Mopsos'un Perge ve Aspendos gibi kentlerin kuruculuğuyla ilişkilendirilmesinin⁹⁵³ yanı sıra, Mallos'da arka planda kalmış gibi görünse de Kilikia'daki etkisi Mopsuestia ve Mopsukrene olarak adlandırılmış yerleşimler vasıtasıyla gözle görünür boyuttadır. Bununla birlikte, Karatepe'deki Hittit yazıtlarında yerel kralın MÖ 700 yılında Mopsos soyundan geldiğini söylediği anlaşılmaktadır⁹⁵⁴. Bu arkeolojik veri Mopsos'un Kilikia'daki krallığı düşüncesini Yunan Mitolojisinin ekseninden çıkartarak Kilikia tarihinin bir parçası kılar⁹⁵⁵.

Öte yandan bilicilik özellikleriyle ilgili herhangi bir epigrafik buluntuya rastlanılmayan Amphilokhos'un Roma İmparatorluk döneminde gördüğü rağbet antik kaynaklar vasıtasıyla takip edilebilmektedir⁹⁵⁶. Plutarkhos MS 1. yüzyılda, tüm varlığını har vurup harman savurmuş daha sonra da çeşitli düzenbazlıklara girişmiş Solili Thespesios adlı bir adamın Amphilokhos **manteionuna** başvurduğunu anlatır. Plutarkhos'un anlatımından Thespesios'un Amphilokhos'a

⁹⁵¹ BMC cxxiv.; F. Imhoof-Blumer, "Coin-Types of Some Kilikian Cities", *JHS* Vol. 18, 1898, 161-181, s. 163, 6b.; Mallos'un MS 3. yüzyılda bastığı Amphilokhoslu diğer sikkeleri için bkz. BMC Mallos 32, 35. Amphilokhos, Mallos'un sınır komşusu olan Tarsos sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır ve bunun Tarsos'ta kültün önemine işaret edebileceği gibi, iki kent arasında yaşanan bir anlaşmazlık sonrası sorunun çözülmesi üzerine basılmış bir sikke olabileceği de düşünülmüştür. Bkz. MacKay 1990, s. 2115.; Imhoof-Blumer 1898, s. 179 no. 53.

⁹⁵² Aleksandros'un Argoslularla olan kan bağı nedeniyle Amphilokhos'a sunuda bulunduğu düşünülmektedir. Bkz. Strabon XIV.5.17.; Arrianos II.5.2. Arrianos'un anlatımına göre Aleksandros Tarsos'tan sonra Magarsos'a gelmiş ve oradan Mallos'a geçmiştir. Buna göre, Mallos'un Pyramos'un doğusunda bulunması beklenmektedir, fakat nehrin o tarafında kalıntı yoktur. Bu durumda, Aleksandros önce deniz kenarındaki Magarsos'a gitmiş, ardından nehir boyunca içeri, kuzeye giderek nehrin batı kıyısında Mallos'a ulaşmış olabilir.

⁹⁵³ D. Metzler, "Der Seher Mopsos auf den Münzen der Stadt Mallos", *Kernos* 3, 1990, 235-250, s. 235.

⁹⁵⁴ H. Çambel, W. Röllig, J. Hawkins, **Karatepe-Aslantas, The Inscriptions**, Facsimile Edition, Vol. 2 Berlin, Boston: De Gruyter, 2011, s. 53.; H.T. Bossert, "Sur quelques problèmes historiques des inscriptions de Karatepe", *Revue Hittite et Asiatique*, 9/49, 1948-1949, 1-9.

⁹⁵⁵ Mopsos'un MÖ 1190 yılında Kilikia'ya gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Parke 1985, s.116-117.

⁹⁵⁶ Antik kaynaklar göz önünde bulundurularak Amphilokhos'u inceleyen bir çalışma için bkz. M. Labadie, "L'oracle d'Amphilochos à Mallos: retour sur la question des modalités de la consultation", *Kentron* 30, 2014, 131-146.

sorusunu gönderdiği anlaşılmaktadır, fakat süreçle ilgili başka bir bilgi yoktur. Thespesios Amphilokhos'a hayatının geri kalanının daha iyi olup olmayacağını sordurur. Ona gelen cevap ise, hayatının öldükten sonra onun için daha iyi olacağı yönündedir. Bir süre sonra yüksek bir yerden boynunun üzerine düşen Thespesios, yaralanmaz, fakat nefesi kesilerek ölür. Üç gün sonra defnedilmek üzereyken kendine gelir ve artık bambaşka bir insandır. Thespesios güvenilir, yardımsever ve dindar bir insana dönüşerek, Amphilokhos'un kehanetinde olduğu gibi daha iyi bir hayat yaşamaya başlar⁹⁵⁷. Plutarkhos'un kehanet tapınaklarının değerini yitirmesi üzerine yazdığı diyaloglarda Kilikialı Demetrios, bir süredir memleketinde olmadığını, fakat en son bıraktığında hem Amphilokhos'un hem de Mopsos'un bilicilik faaliyetlerinin çok iyi gittiğini söyler ve Mopsos'la bir Kilikia yöneticisi arasında geçen bir olayı anlatmaya başlar⁹⁵⁸. Böylelikle MS 1. yüzyılda tapınakların faaliyette oldukları bilinmektedir.

Pausanias'a göre, MS 2. yüzyılda varolan en güvenilir kehanet yeri Mallos'taki Amphilokhos tapınağıdır⁹⁵⁹. Cassius Dio ise, babası Kilikia valisiyken Mallos'taki Amphilokhos tapınağına gittiğini ve burada rüyalar vasıtasıyla kehanette bulunduğunu ve Sextus Quintilius Condianus'a verilmiş cevabı kendi gözleriyle gördüğünü anlatır. Sextus rüyasında ona verilen cevabı bir tablete çizmiştir. Tablette, iki yılanı boğan bir çocuk ve bir geyik yavrusunu kovalayan bir aslan resmi vardır. Cassius Dio, o zaman resmin ne anlama geldiğini bilmez, fakat sonra yılanları boğan çocuğun ve aslanın Commodus'u temsil ettiğini ve ondan kaçan geyiğinin de Sextus olduğunu anlamıştır⁹⁶⁰. Ancak Cassius Dio kehanetin Sextus'a ne önerdiğiyle ilgili bilgi vermemektedir. Cassius gibi Tertullianus da Amphilokhos'un rüyalar vasıtasıyla kehanette bulunduğunu söylemiştir⁹⁶¹, fakat Lukianos sahte kâhin Aleksandros'u anlattığı kitapçığında, Mallos'taki tapınağa birkaç defa atıfta bulunarak başka bir resim çizmiştir. Lukianos'a göre, sahte kâhin Aleksandros kendisine başvuranlardan bazılarını Didyma, Klaros gibi saygın bilicilik merkezlerine gönderiyordu ve bu bilicilik merkezleri arasında Mallos da vardı⁹⁶². Paphlagonia ve çevre halklarının dinî duygularını kullanarak kendini kâhin

⁹⁵⁷ Plut. **De sera**. 563.

⁹⁵⁸ Plut. **De def. or.** 45.

⁹⁵⁹ Pausanias I.34,3.

⁹⁶⁰ Cassius Dio LXXII.7.

⁹⁶¹ Tertull. **De anim.** 46

⁹⁶² Lucian. **Alex.** 29

ilan eden Aleksandros'un güvenilirlik ve inandırıcılık sağlamak adına Didyma ve Klaros'un yanında Mallos'a da danışan göndermesi, Mallos'un dönemin hatırı sayılır bilicilik merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir⁹⁶³. Bununla birlikte, Lukianos sahte kâhin Aleksandros'a danışma yönteminin Amphilokhos'un ki gibi olduğunu söyler. Buna göre danışanlar sorularını kille ya da mumla mühürledikleri parşömenlere yazarak teslim etmektedirler ve tapındaki kehanet ücreti de 2 oboldür⁹⁶⁴. Lukianos Philopseudes eserinde de aynı başvuru tarzından söz etmiştir. Bu sefer de Eukrates, Mallos'ta kâhine verilen mühürlü tabletteki tüm sorulara kelimesi kelimesine cevap verildiğini anlatmaktadır. Bu uygulamadan söz etmeden önce de gündüz vakti kahraman Amphilokhos'la birebir konuştuğundan ve ondan fikir aldığından söz etmiştir⁹⁶⁵. Tapınakta Amphilokhos gibi davranan biri olduğu fikri Lukianos'un batıl inançlara olan tutumundan kaynaklı olarak, bu tip tapınakların "nasıl şarlatanlıklara" sahne olabileceğini göstermek için eklediği bir tasvir olabilir.

Öte yandan hakkında günümüze ulaşmış daha az anekdotu olan Mopsos'un kehanet tapınağının Magarsos'un diğer tarafında olması beklenen mezar yeri olması önerilmiştir⁹⁶⁶, ancak arkeolojik anlamda bu fikri destekleyecek buluntulara henüz ulaşamamıştır. Sikkeler ve antik kaynaklar üzerinden düşünüldüğünde Mopsos'un Mallos'taki varlığı Roma İmparatorluk döneminde Amphilokhos kadar güçlü değildir. Ancak, MÖ 5. yüzyılın sonuyla MÖ 4. yüzyılın başına tarihlenen gümüş Mallos staterlerinin ön yüzündeki tek dizini yere koyarak çömelmiş, kanatlı ve elinde güneş diski tutan erkek figürün Mallos olduğu önerilmiştir. Staterlerin arka yüzünde kuğu olması ve kuğuların Apollon ve kehanet ilişkisi de bu önerinin bir parçası olarak sunulmuştur⁹⁶⁷.

Ayrıca, Mopsos adını verdiği Mopsuestia'nın sikkelerinde MÖ 1. yüzyıldan itibaren tripod gibi bilicilik öğeleriyle birlikte karşımıza çıkmaktadır.⁹⁶⁸ Sikkeler ilk yayınlandığında sikkelerdeki erkek büstlerinin bazıları kral ya da imparator büstü olarak tanımlanmış⁹⁶⁹, fakat daha sonra onların da diğer sikkelerde

⁹⁶³ MacKay 1990, s. 2114.

⁹⁶⁴ Lucian. **Alex.** 19.

⁹⁶⁵ Lucian, **Philopsed.** 38.

⁹⁶⁶ MacKay 1990, s.2116.

⁹⁶⁷ BMC Mallos 12-18.; Bu öneriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Metzler 1990, s. 235-250.

⁹⁶⁸ H. v. Aulock, Die Münzprägung der kilikischen Stadt Mopsus, **Archäologischer Anzeiger**, 1963, s. 231-273.

⁹⁶⁹ **a.g.e.**, n. 6.

olduğu gibi Mopsos’la ilişkilendirilmesi önerilmiştir⁹⁷⁰. Sikkelerin yanı sıra, Mopsuestia’nın lokalize edildiği Misis’te bulunan ve MS 3. veya 4. yüzyıla tarihlenen bir adak yazıtında, Mopsos’un adağı yaptıran kişinin çocuğunu birkaç defa iyileştirdiği söylenmektedir⁹⁷¹. Bu da Mopsos’un biliciliğin yanı sıra ya da ona dayalı şifacılık faaliyetlerinde bulunduğunu ortaya koyar. Plutarkhos’un **de defectu oracularum** eserinde anlattıklarıyla bir arada düşününce de **incubatio** yöntemini sağlık biliciliği için de kullandığı düşünülebilir. Plutarkhos’a göre, Kilikia’daki bilicilik merkezlerinin durumu sorulduğunda, Amphilokhos ve Mopsos’un en iyi dönemlerini yaşadıklarını söyleyen Demetrios, o dönem çevresi Epikürcülerle çevrili ve dinî konularda şüpheli olan Kilikia’nın yöneticisinin Mopsos’la arasında geçen deneyimi aktarır. Söz konusu yönetici bilicilik merkezini denemek için mühürlü bir tablete “beyaz renk bir boğa mı yoksa siyah renk bir boğa mı kurban etmeliyim?” sorusunu yazarak, sorunun ne olduğundan habersiz bir kişiyi tapınağa gönderir. Tablet ile tapınağa giden kişi, geceyi tapınaktaki kutsal alanda geçirir ve sabah uyandığında rüyasında yakışıklı birinin “siyah” dediğini gördüğünü söyler. Mopsos bilicilik merkezi böylelikle yöneticinin gözünde saygınlık kazanmıştır⁹⁷². Lactantius’ta ise Mopsos, Apollon ve Manto’nun oğlu olarak geçerken, o öldükten sonra tapınagında cevapların tapınağın **adytasından** alındığı söylenmektedir⁹⁷³. Bu ifadeyle sözlü cevapların kast edilmiş olabileceği kadar orada rüyaya yatılmasından bahsediliyor olabileceğinin de muhtemel olduğu düşünülmektedir⁹⁷⁴.

Roma İmparatorluk dönemi kaynakları nasıl Amphilokhos’un üzerinde daha çok durduysa, aynı eğilim Hristiyan yazarlarda da devam etmiştir. Aleksandreialı Clemens Apollon ve Manto’nun oğlu olarak bahsettiği Mopsos’un Pamphylia’da, Amphilokhos’un Kilikia’da olduğunu söylemiştir⁹⁷⁵. Iustinius Martyr, Mopsos’tan söz etmezken, Amphilokhos’u Pythia ve Dodona’yla birlikte saymıştır⁹⁷⁶. Clemens’in **Cohortatio ad Gentes**’inde ve Eusebius’un **Praeparatio Evangelica**’sında Mopsos’un adı geçmezken, Amphilokhos diğer ünlü bilicilik merkezleriyle birlikte anılmıştır⁹⁷⁷. Tertullianus, Amphilokhos’u Mallos’la

⁹⁷⁰ **a.g.e.**, n. 10, 13, 27.; MacKay 1990, s.2116, dn. 285.

⁹⁷¹ J. Robert, L. Robert, “Bulletin épigraphique”, **REG**, 79, 1966, 335-449, no. 464.

⁹⁷² Plut. **De def. or.** 45.

⁹⁷³ Lactant. **Schol. Theb.** III.521.

⁹⁷⁴ MacKay 1990, s.2116.

⁹⁷⁵ Clem Al. **Strom.** I.21.

⁹⁷⁶ Iustinius Martyr, **Apol.** I.18.

⁹⁷⁷ Clem Al. **Cohortatio ad Gentes** 2.; Euseb. **Praep. evang.** II.3.

ilişkilendirirken, Mopsos'un Kilikia'da olduğunu söylemiş ve ikisinden de rüyaya yatma yöntemiyle bilicilik yapılan yerler sıralamasında söz etmiştir⁹⁷⁸. Origen ise **Contra Celsum** eserinde, Kilikalıların Mopsos'a, Akarnanalıların Amphilokhos'a taptıklarını söylemiştir⁹⁷⁹.

Parke, Mopsos ve Amphilokhos'un Sarpedon gibi Apollon'la ilişkilendirilmemiş olmasını Hesiodos'un aktardığı Amphilokhos'un Soloi'da Apollon tarafından öldürölme mythosuna bağlamaktadır⁹⁸⁰. Ancak doğrudan Apollon'la bir eşitlenme söz konusu olmasa bile, iki kâhinin de mitolojik arka plan hikâyelerinde Apollon izleri baskındır. Mallos civarında, ayrı ayrı iki kehanet tapınağı bulunduğu anlaşılan Mopsos ve Amphilokhos'un, antik kaynakların kimi zaman birbirleriyle çelişen tanıklıkları yöntem ve sistemlerine dair olasılıkları arttırmaktadır. Özellikle, rüya biliciliğinin bu tapınaklarda uygulanan yöntemlerden biri olması en kuvvetli ihtimallerden biridir. Bununla birlikte, arkeolojik buluntular Mopsos'un bölgedeki varlığını daha öne çekerken, Amphilokhos'un özellikle Roma İmparatorluk döneminde öne çıkması, Roma'nın etkisinin artmasıyla bölgenin değişen dinamiklerinin bir tezahürü olabilir.

⁹⁷⁸ Tert. **De anim.** 46.

⁹⁷⁹ Origen, **C. Cels.** III.34-35.

⁹⁸⁰ Parke 1985, s. 196.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ BİLİCİLİK FAALİYETLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

A. Anadolu'nun Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik Parametreleri

Arkaik dönemden başlayarak Anadolu'nun özellikle kıyı kesimlerinde ağırlıklı karşımıza çıkan ve Hristiyanlığın coğrafyanın hâkim dini olmasıyla geçerliliğini kaybeden bilicilik uygulamaları, Anadolu'nun heterojen unsurlarını hem coğrafi hem de dönemseller olarak geniş bir skalada yansıtmaktadırlar. Kutsal alanlara bağlı olarak gelişen söz konusu bilicilik uygulamalarının bazılarının tarihsel süreçte diğerlerinden daha fazla öne çıktığı görülmekte ve buna bağlı olarak da bir sınıflandırma yoluna gidilebilmektedir. Son yıllarda, özellikle Arkaik Yunanistan'da çok fonksiyonlu kutsal alanlar incelenerek, etki alanları ve önemleri üzerinden sınıflandırılmaları yapılırken, yerel ve bölgelerüstü (veya panhellenik) tanımlamalarının çift kutuplu bir düzene işaret ettiği ve bundan kaynaklı olarak da kutsal alanların bu bağlamdaki çeşitliliğini ifade etmekte yetersiz kaldığı sonucuna varılmıştır. Özellikle bir kutsal alanı yerel olarak niteleyerek tek bir **polis territoriumunda** etkisi olduğunun ifade edilmesi ve bölgelerüstü tanımlamasının ise Ege coğrafyasını etkileyebilecek ve hatta sınırlarını aşabilecek önemde bir kutsal alanı düşündürmesi, ikisinin arasında yerelden daha etkin, fakat bölgelerüstünden daha küçük çaptaki kutsal alanların tanımlamalarda yok sayılmasına neden olmuştur¹. Yerelüstü² öneme sahip kutsal alan tanımlamasıyla da daha evvel kullanılan tanımlamaların eksikliği giderilerek, alternatif bir sınıflandırma imkânı sunulmuştur. Öte yandan, özellikle birden çok fonksiyonu

¹ P. Funke, "Überregionale Heiligtümer – Orte der Begegnung mit dem Fremden", R. Rollinger, K. Schnegg, **Kulturkontakte in Antiken Welten: vom Denkmodell zum Fallbeispiel**, Proceedings des internationalen Kolloquiums aus Anlass des 60. Geburtstages von Christoph Ulf, Innsbruck, 26. bis 30. Januar 2009, Peeters, 2014, 53-66, s.56.; P. Funke, "Some Introductory Remarks", P. Funke, M. Haake, **Greek Federal States and Their Sanctuaries. Identity and Integration**, Einzeltitel Steiner, 1. Edition 2013, 9-12, s.9.

² Arkaik dönemde yerelüstü kutsal alanların formasyonu ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. C. Ulf, "Merkmale supralokaler und überregionaler Heiligtümer im Kontext der Formierung der Polis", P. Funke, M. Haake, **Griechische Heiligtümer als Handlungsorte. Zur Multifunktionalität supralokaler Heiligtümer von der frühen Archaik bis in die römische Kaiserzeit**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, 31-56, s. 35-41.

olan kutsal alanların farklı özellikleriyle önem kazandıkları bilinirken, özelliklerindeki söz konusu çeşitlilikler de farklı etkinlik alanlarına işaret edebilir. Bir kutsal alanın aynı zamanda yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü etkiye sahip olması mümkünken, söz konusu etki, dinî ve kültürel etkileşimin coğrafi sınırları, adak tipleri, adakta bulunanların kimliği, azatlık yazıtları ve/veya kehanet başvurularının kimler tarafından yapıldığı gibi etmenler göz önünde bulundurularak belirlenebilir³. Bununla birlikte, yerelüstü tanımı ilişkilendirildiği her kutsal alan için çeşitli açıklamaları da beraberinde getirmek zorundadır, çünkü yerelüstü kutsal alanlar hem dinî fonksiyonlar hem de coğrafi etki alanı açısından farklılık göstermektedirler. Festivallerden, bilicilik faaliyetlerine, azatlıkla ilgili konulardan, ticarî ve politik süreçlere etkilerine kadar birçok değişkenin etkisiyle de bu tanımlamanın gri noktaları birbirinden ayrılmaktadır. Tüm bunların yanında, bir kutsal alanın yerel ölçekte önem arz ederken zaman içerisinde yerelüstü ya da bölgelerüstü önem kazanması veya tam tersi örnekleri de mevcuttur⁴. Bu da Peter Funke'nin altını çizdiği üzere, her kutsal alanın kendi içerisinde değerlendirilerek özel durumlarının gözetilmesi gerektiğini ve kendine özgü özellikleriyle ve tarihsel süreci içerisinde değişken olarak yerel, yerelüstü veya bölgelerüstü tanımlamaların varolabileceğini ortaya koymaktadır⁵.

Bu bağlamda, bilicilik dinî uygulamasıyla öne çıkan ve özellikle bilicilik merkezi olarak nitelendirebileceğimiz yerelüstü ve bölgelerüstü nüfuza sahip kutsal alanlar bulunurken, daha küçük çapta, yerel etki alanlarına sahip tapınaklar da bu tür uygulamalara sahne oluyordu. Eskiçağ dünyasının dinî normlarından biri olan bu uygulama, her ne kadar günümüz bakış açısıyla rasyonel olmadığı yönünde değerlendirildiği yaklaşımlar⁶ olsa da Eskiçağ din dünyasında çok yönlü etkisi olan ve çok tanrılı dinin tanrılarıyla insan arasında bir nevî iletişim aracı rolünü üstlenen temel unsurlarından biriydi. Bu nedenle de muhtemelen yalnızca kehanet özelliği ile öne çıkan kutsal alanlarda değil, tüm tapınaklarda *bir ölçüde* gerçekleşebilecek bir uygulama olması beklenebilirdi. Bilicilik, antik Yunan ana başlığı altında birçok

³ Funke 2009, s.9-11.

⁴R. Parker, "Concluding Remarks", P. Funke, M. Haake, **Griechische Heiligtümer als Handlungsorte. Zur Multifunktionalität supralokaler Heiligtümer von der frühen Archaik bis in die römische Kaiserzeit**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, 321-329, s. 325-329.

⁵P. Funke, "Integration und Abgrenzung. Vorüberlegungen zu den politischen Funktionen überregionaler Heiligtümer in der griechischen Staatenwelt", **Archiv für Religionsgeschichte** 11, 2009, 285-297, s. 294.

⁶Bu yaklaşımlar için kısaca bkz. Struck 2016, s.12-14.; Beerden 2013, s. 13.

farklı kültürün bir araya gelmesiyle şekillenmiş din anlayışının büyük bir parçasıydı ve kişisel, toplumsal, sosyal, politik anlamlarda da kendine yer bulduğu gibi, tanrıyla iletişimi mümkün kılacak tanrıların varlığına adanmış herhangi bir mekânda bu faaliyetler gerçekleştirilebiliyor olmalıydı. Her tapınakta tanrıların kendilerine başvuranlara bir şekilde cevap verme özelliğinden potansiyel olarak söz edilebilirken, her tapınağın danışanların beklentisini karşılayabilecek bir düzeni ve özellikleri olmayabilirdi ki bu da muhtemelen kutsal alanların bazılarının bilicilik faaliyetleriyle ile öne çıkmasına, bazılarının ise geride kalmasına neden oluyordu.

Bir kutsal alanın danışanların beklentisini karşılayacak düzene sahip olarak, bilicilik alanında belli bir ün ve etki elde etmesi için birden fazla etmenin bir araya gelmesi gerekiyordu. Hangi tanrının kutsal alanı olduğundan, coğrafi konumuna, faaliyette bulunduğu dönemin sosyo-politik şartlarından, uygun bir mitolojik köken hikâyesine sahip olup olmamasına kadar birçok özellik bu düzeni tanımlıyordu ve bu özelliklere dayanarak söz konusu düzenin dönem insanının gözündeki işlevselliği de şekilleniyordu. Bazı tapınaklar belki de en kabul edilir ve en uygun şartlara sahip olmadığı için yerel ölçekte kalıyordu.

Bunlarla birlikte, başvuruların gözünde belli bir öneme sahip olan ve antik kaynaklar ve arkeolojik buluntular vasıtasıyla etki alanları takip edilebilen yerelüstü ve bölgelerüstü çapta olarak adlandırdığımız bilicilik kutsal alanları veya tapınakları yerel muadillerine kıyasla, faaliyetlerini daha kurumsal bir çerçevede izlemekteydiler. Öte yandan, kurumsallık özellikleri gösteren yerel bilicilik unsurları varken, kurumsal bir yapıya sahip olmayan bölgelerüstü ünde, fakat bilicilik uygulamalarındaki işlevsellikleri şüpheli olan “merkezler” de bulunmaktaydı. Kurumsallaşmış bir bilicilik kültürünün tapınağında özel kâhin ve kâhine unvanlarına⁷ sahip bilicilik görevlileri olduğu gibi, bilicilik uygulamalarıyla ilişkili özel mekânlar da olabiliyordu. Bu mekânlar arasında özellikle kutsal alanlarda mağaraları hatırlatan münzevî odalar, kutsal olarak adlandırılan korular ve su kaynakları öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, Didyma’da olduğu gibi kehanetlerin ya da danışan sorularının yazıldığı düşünülen **khresmographion**⁸, ya

⁷ **Prophetes, prophetis, promantis, khresmologos, thespiodos, arkiprophetes, hypoprophetes** etc. örnekler için bkz. s. 95, s.103, s. 146.

⁸ Bkz. s. 104.

da Patara’da varlığını bildiğimiz kâhinlere özel bir büro olabilecek **prophetikos oikos**⁹ gibi bilicilik uygulamalarına özel mekânlar da karşımıza çıkmaktadır.

Esas belirleyici etmenler olan yazıtlardan, sikkelerden ve antik kaynaklardan elde edilen veriler¹⁰ ışığında bilicilik faaliyetleri ele alındığında, yerellik, yerelüstülük ve bölgelerüstülük tanımlamaları yapılırken, ortak ve farklı noktalara işaret eden özellikler saptanmıştır. Tanrı, coğrafi konum, mitolojik arka plan, dinî kadrolar gibi, tespit edilen bilicilik faaliyetlerinin etki alanı tanımlamalarında belirleyici parametreler olarak düşünülen bu özellikler, Anadolu’nun bilicilik unsurları tekil olarak incelendiğinde ele geçen verilerin bütününe oluşturduğu resmin sonucudur. Anadolu’daki bilicilik kutsal alanları ve bilicilik faaliyetleri ele alınırken, her bir unsur için sahip olduğumuz veri düzensizlikleri nedeniyle tarihsel süreçte gerçekleşen olası yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü önem dalgalanmaları her zaman iyi okunamamaktadır. Bu nedenle, özellikle öne çıkan veriler üzerinden bir sınıflandırmaya gidilmiştir.

Kehanet yöntemi de söz konusu parametreler içine dahil edilebilir, fakat bu yöntemler bulgu kısıtlılığı nedeniyle yerellik ve yerelüstülük karşılaştırmasında bir rol oynamaktan daha ziyade, yerelin ya da bölgenin bilicilik uygulamalarındaki eğilimlerine işaret etmektedir. Ayrıca, her bölge kendi içinde aynı ölçüde benzer bir bilicilik kültürü ihtiva etmezken, bölgesel ortak noktalardan bahsetmek de mümkündür. Öte yandan elimizdeki verilerin artması ve birçok açıdan karanlıkta olduğumuz tekil kehanet yöntemleriyle ilgili daha fazla bilgiye sahip olmamızla birlikte, hangi yöntemlerin daha çok rağbet gördüğü fikri üzerinden kehanet yönteminin bilicilik unsurlarının öne çıkmasında oynadığı rol hakkında daha fazla şey söylenebilir. Bununla birlikte, Delphoi’daki ritüelin bir parçası olan esrime/**enthusiasmos** uygulamasının başka kehanet tapınaklarında benzerlerinin olması bu tapınakların tercih edilmesinin arkasındaki neden olabilir.

Bilicilik faaliyetlerinin tarihsel aralığı ile ilgili veriler¹¹ ise, varsa birinci derecede bilicilik unsurlarına tanıklık eden yazıtlar ışığında düzenlenirken, numismatik bulgular ve antik kaynaklar da tarih sınırlandırılması için kullanılmıştır, fakat buluntu azlığı veya yokluğu, her zaman olduğu gibi Eskiçağ Dünyasında farklı olasılıklara açık kapı bırakmayı gerektirmektedir. Dönemsel

⁹ Bkz. s. 146.

¹⁰ Bkz. Levha 3.1.

¹¹ Bkz. Levha 3.2.

epigrafik geleneği yansıması muhtemel bulgu fazlalığı veya azlığının yanı sıra, bugüne kadar ele geçirilmemiş bulguların ortaya çıkma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, bilicilik faaliyetleri haricinde daha çok ya da daha az öne çıkan başka fonksiyonları olan çok fonksiyonlu kültlerin tarih aralıkları da bilicilik faaliyetlerinin tarih aralığını vermemektedir. Başka fonksiyonları olan bu kültürler arasında bilicilik anlamında yerel bir eğilim gösterip, diğer özellikleriyle bölgelerüstü öneme ve etkiye sahip olanlar da bulunmaktadır¹².

Bu nedenlerle söz konusu parametreler dikkate alınırken, kesin yargılar istisnai durumların göz ardı edilmesine neden olabilir. Bu tanımlamalar, mevcut koşullarda ve mevcut verilerle ortak eğilimler gözetilerek yapılmıştır¹³.

¹² Ör. Bkz. Panamara, s.112.

¹³ Bkz. Levha 3.3.

B. Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik Merkezleri

Yerelüstü bilicilik merkezleri Anadolu'nun çeşitli yerlerinden danışanların ziyaret ettiği, sorunlarına çözüm aradıkları, tanrının aklına danıştıkları, geleceğin belirsizlik örtüsünü kaldırmaya çalıştıkları, genellikle bilicilik uygulamalarına dair belirli bir sistemi olan kutsal alanlardı. Bölgelerüstü bilicilik merkezlerinin ise hem Anadolu'nun çeşitli yerlerinden hem de Akdeniz havzasının uzak köşelerinden aynı amaçlarla gelen ziyaretçileri oluyordu. Ancak bu kategoride değerlendirilen ve bölgelerüstü üne sahip oldukları anlaşılan, fakat danışanların fiilen başvuruda bulunup bulunmadığını mevcut verilerden anlayamadığımız, hatta bazı durumlarda yalnızca mitolojik hafızanın ürünü olma ihtimali olan bilicilik merkezleri de vardı.

Bölgelerüstü bilicilik merkezlerinin bu iki çeşidi Bithynia'daki iki kutsal alanda temsil edilmektedir. Kalkhedon'daki ve Herakleia Pontike'deki kıyıya yakın konumlarda bulunan bu iki alandan yalnızca birinin işlevselliğiyle ilgili doğrudan buluntularımız bulunmaktadır. Kalkhedon'daki¹⁴, **epithetonunu** bilicilikten alan Apollon Khresterios bilicilik merkezinin asıl fonksiyonunun bilicilik olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bölgelerüstü öneme sahip olduğu yazıtlar¹⁵ vasıtasıyla tespit edilmiş olan Apollon Khresterios bilicilik merkezinin kurumsal bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir. Tapınağın mekânsal detaylarıyla ilgili bilgiye sahip olmamamıza rağmen, yazıtlardan kent hiyerarşisinin en önde gelen mevkilerinden biri olduğu anlaşılan Apollon Khresterios kâhini (**prophetas**) kültün kurumsallığını gözler önüne sermektedir. Öte yandan, kutsal alanın Delphoi tarafından onanmış **asylia** statüsü de bu doğrultuda yorumlanabilir¹⁶. İstanbul Boğazı ile Marmara Denizi arasındaki işlek konumu Ege Denizi'nden Balkanlar'a kadar uzanan bir etki alanı olmasında lojistik bir avantaj sağlamış olmakla birlikte, tek başına etki alanının genişliğinin sebebi değildir. Kâhin Kalkhas'a dayandırılan mitolojik köken hikâyesinin ise, bilicilik merkezinin başlangıç noktasından itibaren var olmasından daha ziyade sonradan uydurulmuş bir kılıf olması daha olasıdır. Bu da bilicilik faaliyetlerine bağlı mitolojik köken anlatımlarında zaman zaman karşılaştığımız bir tablodur. Bazen bilicilik merkezlerinin mitolojik bir kehanet bağlantısının üzerine inşa edildiği bazen de yetkinliklerini vurgulamak adına, sonradan uygun bir köken mythosu benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bir çeşit kısır döngü oluşturan bu

¹⁴ Bkz. s. 13-20.

¹⁵ Bkz. s.19

¹⁶ Bkz. dn. 34.

durumun, bazı örnekler nezdinde başını ve sonunu belirlemek her zaman kolay değildir.

Buna karşın, Bithynia'nın bilicilik faaliyetine ev sahipliği yaptığı düşünülen bir başka kenti Herakleia Pontike ise bir mythos üzerine kurulmuş bilicilik kutsal alanlarına iyi bir örnektir. Herakles'in **kerberosu** yeraltından getirmesi mythosuyla eşleştirilen ve bu fikirden yola çıkılarak **nekromanteionu** temellendirilen mağaranın antik kaynaklar ışığında bir dönem faaliyette bulunduğunu önerilebilir¹⁷. Ancak bölgelerüstü etkisinden ziyade bölgelerüstü bir ünü olduğundan söz etmek daha yerinde olacaktır. Konumunun coğrafi özellikleri ve mitolojik hafızanın birleşmesiyle bu bilicilik kutsal alanının yalnızca kaynaklardaki bir rivayet olarak değil, bilicilik bağlamında önemli bir mekân olan bir mağaranın varlığı ve ölümlere danışma için gerekli olan yeraltı bağlantısını ortaya koyan mythosuyla bir **nekromanteionun** temellendirilmiş olması mümkündür. Bu temellendirme aynı zamanda bölgelerüstü ününün arkasında yatan en önemli sebeptir. Yeterli verinin olmaması nedeniyle ise bölgelerüstü bir etki alanının olduğunu söylemek, fiilen bilicilik faaliyetlerinin Herakleia'da gerçekleştiğini söylemek kadar güçtür.

Herakleia'dan doğuya doğru gittiğimizde, kategorik olarak benzer özelliklere sahip, bilicilikle ilişkilendirilen bir başka kent Paphlagonia'da karşımıza çıkmaktadır. Bu defa, Sinope'nin kurucusu kabul edilen Autolykos'a kâhinlik atfedildiği görülmektedir¹⁸. Antik kaynaklar dışında Autolykos'la ilintili bir bilicilik faaliyetinin varlığına dair kanıt bulunmamakla birlikte, varolan atıflar bölgelerüstü ünü olan bir bilicilik unsuruna işaret etmektedir. Autolykos'un kehanet ilişkisini ortaya koyan anlatımlarda her ne kadar Autolykos'un heykeli vasıtasıyla kehanetlerini ilettiğine dair bilgi verilse de rüya motifi de öne çıkmaktadır. Daha ziyade sağlıkla bağlantılı kehanet için kullanılan, rüyaların aracı görevi gördüğü tapınakta rüyaya yatma yöntemi (**incubatio**) Anadolu'nun özellikle kahramanlık kültü çıkışlı bilicilik merkezlerinde bir uygulama olasılığı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁹.

Paphlagonia'daki bir diğer bilicilik merkezi, fiilen bir dönem faaliyet göstermiş olduğundan emin olduğumuz, fakat aynı zamanda toplumsal bir üretimin sonucu olmayan, bir şahıs tarafından şekillendirilmiş bir kurumdur. Aleksandros

¹⁷ Bkz. s. 20.

¹⁸ Bkz. s.24.

¹⁹ Bkz. s. 167, s171 .

adlı bir kişi, antik Yunan dininin synkretik eğilimlerinden yararlanarak dinin birçok farklı ögesini Glykon Neos Asklepios adlı yeni bir tanrıda buluşturmuş ve Anadolu'nun yetkinlikleri kabul görmüş çeşitli bilicilik merkezlerine öykünerek yeni bir bilicilik kültü oluşturmuştu. Kültünün dayanağı olarak biliciliğin en önemli tanrısı Apollon'u seçmişti. Kalkhedon'daki Apollon Khresterios oğlu Neos Asklepios'un Abonouteikhos'a gelişini müjdelediği rivayetiyle Aleksandros kültünü Apollon'un bilicilik bağlamındaki sağlam temelleri üzerine oturtmuştu. Kendi soyunu da Perseus'a dayandıran Aleksandros'un bilicilik merkezine danışanların yalnızca çevre kentlerden ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden değil, aynı zamanda Balkanlardan ve hatta başkent Roma'dan geldiği anlaşıyordu²⁰. Bu da Aleksandros'un bölgelerüstü öneme sahip bilicilik merkezlerinin matematiğini çok iyi anladığını ve kültünü böyle bir hedef doğrultusunda şekillendirdiğini göstermektedir. Öncelikle biliciliğin en önemli tanrısı olan Apollon'u, yetkinliği kabul görmüş bir bilicilik merkezi bağlamında arkasına almış, ardından yeni kurduğu kültün tanrısını Neos Asklepios olarak ilan ederek, Asklepios'un halkın gözündeki sağlık konusundaki uzmanlığından yararlanmayı hedeflemişti. Bunun yanı sıra, başka bilicilik merkezlerinden öykündüğü bilicilik uygulamaları ve toplumsal anlamda kabul görmüş diğer dinî öğelerle kültünü harmanlamıştı. Kehanet yöntemi olarak kullandığı uygulamalardan biri de kendisine iletilen soruların yazıldığı mühürlü parşömen tomarlarının üzerinde uyuyarak rüyaya yatmasıydı. Paphlagonia'da daha evvel Autolykos'la ilgili anlatımlarda daha farklı bir biçimde, aracı olarak karşımıza çıkmış rüya bağlantısı, Glykon Neos Asklepios bilicilik merkezinde doğrudan kültün kurucusu Aleksandros'un kendisinin uyuyarak kehanetlere vâkıf olduğu bir form almıştır. Paphlagonia'nın birbirine iki yakın lokasyonunda benzer bir yönelim olması, çevre halkının ritüel hafızasına Aleksandros tarafından yapılmış göndermelerden biri olabilir. Bunun dışında, Aleksandros mucizeler kurgulayarak önemli yerel pozisyonlardaki yöneticileri kendisine mürid yapmış ve Eskiçağ'da bilicilik faaliyetlerinin rönesansı diye de adlandırılan²¹ MS 2. yüzyılda kendisine yer açarak, bir süreliğine Anadolu'nun bölgelerüstü bilicilik merkezlerinden birinin kurucusu ve yöneticisi olmuştu.

Mysia'da yerelüstü olarak tanımlanabilecek, Hadrianoi civarında bulunmuş yazıtlar vasıtasıyla günümüze ulaşan Zeus Kersoullos kaynaklı bilicilik faaliyetleri

²⁰ Bkz. s. 26.

²¹ Nollé 2007, s. 285.

ise Mysia, Phrygia, Bithynia üçgeninde karşımıza çıkarak yayılım gösteren bir bilicilik kültü olması nedeniyle dikkat çekicidir. Esas bölgesinin sınırlarının dışına çıkarak, çevresindeki kentlerin **territorium**larından²² danışanları olduğu bilinen Zeus Kersoullos'un Anadolu'nun iç kesimlerinde alışık olduğumuz manzaraya zıt olarak, etkinliğini ve yeterliliğini çevre halkların gözünde kanıtlamış, muhtemelen bilicilik özelliği ile öne çıkan bir kutsal alanı vardı. Antik dünyanın bilicilik bağlantısı Apollon'dan sonra en güçlü ikinci tanrısı olan Zeus'un yerel bir kültünün sistematik ve kurumsallaşmış bilicilik faaliyetleriyle MS 2. ve MS 3. yüzyıllar arasında tespit edilmiş olması belki de iç kesimlerde yaşayan halkın o dönemdeki taleplerine bir cevap olarak şekillenmiş bir kurumun göstergesidir, fakat başka hangi özellikleriyle yerel muadillerinden sıyrıldığı antik kaynaklarda yer almaması nedeniyle karanlıktadır. Ancak, sınır kutsal alanı olarak değerlendirilebilecek bir konumda bulunması nedeniyle yerelüstü özelliği özel bir durumun göstergesi olabilir²³. Sınırlardaki ve kavşak noktalarındaki kutsal alanlar, yerelüstü etkiye sahip olmak için avantajlı konumdadırlar²⁴. Hadrianoi'daki Zeus Kersoullos biliciliğine ek olarak, Hadrianoi ve Aizanoi arasındaki sınırları aşmış olması olası olan bir bilicilik faaliyetine daha rastlanılmaktadır. Hadrianoi'da Zeus Ksyreos adlı bilicilik bağlantılı bir tanrı söz konusuysa, Aizanoi'da aynı **epithetonu** Apollon almıştır²⁵.

Ege kıyılarında ise bilicilik merkezlerinin ortak bir kaderi olduğu görülmektedir. Birkaç istisna dışında, Anadolu'nun kuzey batı ve batı kıyılarındaki tüm bilicilik faaliyetleri yerelüstü veya bölgelerüstü niteliktedir. Troas ve Aiolis bölgelerinde Apollon'a bağlı üç farklı kutsal alan bilicilik merkezi statüsünde değerlendirilebilir. Bunlar Aleksandreia Troas'taki Smintheion, Aigai'daki Apollon Khresterios, Gryneion'daki Apollon kutsal alanlarıdır. Smintheion'daki kutsal alanın – maddi buluntular doğrultusunda anlaşıldığı üzere- birincil fonksiyonu bilicilik olmasa da hem kuruluş mythosundaki çeşitli bilicilik göndermeleriyle hem de Troia'yla ilişkili iki kehanet mythosunda oynadığı anlatılan rolle bilicilik faaliyetlerine temel oluşturma çabası takip edilebilmektedir. Epigrafik ve numismatik veriler, kurumsal nitelikte ve sistemli bir kült olduğu

²² Bkz. s. 42;47;50.

²³ Parker 2019, s. 328.

²⁴ Ulf 2019, s. 49.

²⁵ Bkz. s. 50.

anlaşılan Apollon Smintheus'un yerelüstü çapta kabul gördüğünün düşünülmesinin en önemli nedenleriyken, MS 3. yüzyılda Apollon Smintheus hakkında yazılanlar arasında Smintheion'un tanrının kehanetlerini ilk dillendirdiği yer olduğu düşüncesi ve su kaynakları ile kutsal korunun varlığı anlatımları kutsal alanının bilicilik konusundaki iddiasını da ortaya koymaktadır²⁶.

MÖ 3. yüzyılla MS 3. yüzyıl arasına tarihlendirilebilen Aigai'daki bilicilik faaliyetleri ise ilişkilendirildiği tanrı nedeniyle iddialı bir görüntü vermektedir. Kalkhedon'un bölgelerüstü öneme sahip bilicilik tanrısı Apollon Khresterios'la birebir aynı adını taşıyan bu tanrı, Aigai bağlamında antik kaynaklarda yer almamaktadır. Bu nedenle de kuruluş hikâyesi ve bilicilik vasıflarını onayan mitolojik bir arka plan elimize ulaşmamıştır, fakat yakınında Gryneion kadar kehanet konusunda bilinirliği yüksek bir kutsal alan olmasına rağmen, özellikle bölgenin Pergamon yönetiminde olduğu dönemde Pergamonlu yöneticiler tarafından önem bahşedildiği yazıtlar vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Bu durum kutsal alanın yerelüstü önemine işaret eden bir gösterge olarak değerlendirilebilir²⁷.

Gryneion'daki Apollon bilicilik merkezi ise hem kuruluş efsanesiyle hem de kendisine atfedilen kehanet mythoslarıyla antik kaynaklarda kendisine sıklıkla yer bulmuştur. Anadolu'nun en önde gelen bilicilik merkezlerinde rastlandığımız kutsal korunun varlığı ve onun etrafında şekillenen mythosların yanı sıra MÖ 1. yüzyılda bile kadim olarak addedilen bu tapınağın coğrafi konumunun sağladığı denizden kolay ulaşılabilirliği antik dünyanın en önemli bilicilik tanrısının ev sahipliğinde faaliyetlerini gerçekleştiriyor olmasıyla birleşince etkin bir kutsal alan potansiyeli ortaya koymaktadır. Bilicilik merkezine dair en önemli maddi buluntu olarak ortaya çıkan Kaunosluların da buraya başvurmaya geldiklerini gösteren yazıt²⁸, Gryneion'u antik kaynakların süslü anlatımlarının öznesi olmaktan kurtararak, Anadolu'daki fiilen yerelüstü öneme sahip bilicilik merkezleri arasına taşır.

Gryneion'dan güneye inildiğinde, Ionia bölgesinde bilicilik faaliyetlerine sahne olan dört lokasyon arasında bulunan Erythrai, Klaros ve Didyma'nın hem bölgelerüstü öneme hem de üne sahip oldukları bilinmektedir ve ilk bakışta göze çarpan ortak özellikleri de Anadolu'nun yerelüstü ya da bölgelerüstü bilicilik

²⁶ Men. Rhet. *Peri Sminthiakou*, bkz. s. 55.

²⁷ Bkz. s. 59.

²⁸ Bkz. s. 64.

merkezlerinde sıklıkla görüldüğü gibi kıyı şeridinde alıyor olmalarıdır. Ancak Klaros ve Didyma'dan farklı olarak, Erythrai'da bilicilik faaliyetlerinin hangi ölçüde gerçekleştiği bilinmemektedir. Antik kaynaklarda tekrar tekrar söz edilerek öne çıkmış, yalnızca Anadolu halkının değil aynı zamanda Romalıların da toplumsal belleğinde önemli bir kâhine olarak yer etmiş Sibylla'nın anavatanı olduğu iddiasındaki Erythrai'da, Sibylla'nın kentin önemli tanrılarının biri olduğu açıktır. Sibylla kehanetlerinin kaynağı olarak kendini lanse eden ve lanse edilen kentin, bu anlamda bölgelerüstü yadsınamaz bir bilinirliği olduğu anlaşılmaktadır. Coğrafi konumundan, mitolojik köken hikâyesine, kurumsallaşmış bir kült olma ihtimalinden, su kaynağı ve mağara ilişkili kalıntılarına kadar bulunduğu çevrenin sınırlarına aşmasını sağlayacak denklemin öğelerine sahiptir²⁹.

Sibylla'nın antik dünyada en çok öne çıkan kehanet yöntemi olan **enthusiasmos** adı verilen bir nevi esrime pratiğiyle, diğer bir deyişle tanrının kâhineyi ele geçirmesi/içine girmesi sonucunda bir araç olarak kullanılan kâhinenin kendinden geçmesiyle tanrıyla doğrudan iletişim sağlanan bir yöntemle kehanetlere vâkıf olduğuna dair antik kaynaklarda iddialar bulunmaktadır. Ancak, Sibylla'nın kendisine atfedilen akrostiş cevapları oluşturabilmesi için işlevini koruyan bir akla sahip olması gerekliliği nedeniyle Sibylla'nın esrime yöntemini kullandığı fikrine karşı çıkmıştır. Kehanet yöntemleri, bu çalışma kapsamında, buluntu yetersizliğinden kaynaklı olarak sağlıklı sonuçlar elde edilememesi nedeniyle yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü ayrımının parametreleri arasında birincil olarak sayılmamıştır. Ancak, kehanet yöntemleri çeşitleri arasında en çok öne çıkan ve özellikle yerelüstü öneme sahip bilicilik merkezlerinde, Delphoi'un yadsınamaz etkisinden ötürü benimsenmiş olması muhtemel olan **enthusiasmos**'un da öne çıktığı görülmektedir. Özellikle Ionia'da üç farklı yerde bu yönteme dair olasılıklardan söz ediliyor olması, bu alandan kaynaklı bilicilik faaliyetlerinin doğasına dair bir ortak özellik oluşturmaktadır. Öte yandan, bu söz konusu yöntemi uyguladığı sanılan Klaros ve Didyma belki de Anadolu'nun genelinde bilicilik faaliyetlerinin koşullarını ve tarzını etkileyebilecek tesire potansiyel olarak sahipti, fakat bu tesirin Anadolu'daki diğer bilicilik unsurlarında ne ölçüde hayat bulduğunu kehanet yöntemlerine dair çok sınırlı verilerimiz olması nedeniyle bilmiyoruz. Klaros ve Didyma özelinde de kehanet yöntemiyle ilgili genel bir

²⁹ Bkz. s. 81.

çerçeveye sahip olsak da detayların spekülasyona dayalı olduğunu ve aslında sistemin harfiyen nasıl işlediğine dair karanlıkta olduğumuzu söyleyebiliriz. İki bilicilik merkezinin yöntemiyle ilgili çizilen resimler de bilinenlerin üzerine yapılan yorumlardan oluşup, yeni buluntular ışığında değişime açık bir durumdadırlar.

Yalnızca Anadolu'nun değil, antik dünyanın neredeyse Delphoi ve Dodona gibi en önemli bilicilik merkezlerinden olan ve birbirine nispeten çok yakın lokasyonlarda bulunan bu iki bilicilik merkezi coğrafi konumları, mitolojik köken hikâyeleri, kurumsal sistemleriyle göz önünde bulundurulan parametreler için güçlü örnekler ve referans noktaları olmuşlardır. Detaylarda birbirinden ayrılan gelişim süreçleri, uygulamaları ve kurumsal kimlikleri muhtemelen ziyaretçilerinin tercih yapmalarında etkili olmuştur. Aynı zamanda, Anadolu'nun tespit edilebilen en eski bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yapmaları, bilicilik tanrısı Apollon'un güdümüne girmeden evvel, bilicilikten önce de kült alanı olarak kullanılmaları kalıtsal toplumsal bilinçte sahip oldukları yeri ve buna bağlı olarak da önemlerinin sebebi hususunda açıklayıcıdır. Didyma'da ilk buluntular MÖ 9. yüzyıla tarihlenirken, ilk kült yapısından MÖ 8. yüzyılda bahsedilebilmektedir. Bilicilikle ilgili ilk buluntular ise MÖ 7.-6. yüzyıl itibarıyla görülmektedir³⁰. Klaros'ta ise, Myken döneminde ilk kült buluntuları görülmekte, MÖ 10. yüzyılda ise daha organize bir kült alanının oluşmaya başladığı yapısal buluntularla anlaşılmaktadır. Klaros'ta Apollon'a ilişkin ilk bulgular MÖ 7. yüzyıla tarihlenirken, maddi buluntularda Apollon ve bilicilik bağlantısı ise MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından önce görülmemektedir³¹. Klaros'un bilicilikle bağlantılı ilk arkeolojik buluntuları arasında olan kouros tipli bir Apollon çiziminde, Apollon'un Delphoi menşeli Pythios **epitheton**unun bir kısmının okunabilmesi aynı zamanda Klaros'un edebî gelenekteki ilk bahsiyle de zamandaş olması nedeniyle anlamlıdır. Bu anlam, söz konusu anlatımın Delphoi bağlantılı bir kuruluş mythosu olmasıyla daha da çarpıcı hale gelmektedir. Anadolu'daki yerelüstü ve bölgelerüstü bilicilik merkezlerinin hepsinde rastlanan mitolojik köken hikâyesi olması durumunun, Klaros'ta sonradan ve yapay olarak edinilmemiş, en baştan bir mythos üzerinde şekillenmiş bir kült olması açısından örnek teşkil ettiği söylenebilir.

³⁰ Bkz. s. 98.

³¹ Bkz. s.89.

Didyma ise, bu minvalde Klaros'un tam aksi bir örnektir. Klaros'ta ana tanrıça bağlantılı, fakat bilicilik uzantısı net olmayan yerel bir kültün izleri Apollon biliciliğinden önce görünse de Didyma'da söz konusu olan yerel kültün bilicilik bağlantısı, Klaros'a kıyasla, kült alanının ilk kullanılmaya başlandığı dönemden itibaren biraz daha nettir. Üstelik, Arkaik dönemde de Brankhidai ailesinin güdümünde yerel bir kültle Apollon entegrasyonundan söz etmek mümkündür. Brankhidai ailesinin Didyma'dan Persler tarafından koparılışının ardından bilicilik faaliyetleri durmuş ve yaklaşık 150 yıl sonra tekrar faaliyete geçtiğinde Didyma bu defa Delphoi'a öykünen yeni bir imaja bürünmüştü. Arkaik dönemde **boustrophedon** stilinde ve düz yazı olarak verilen kehanetler artık Delphoi'daki geleneği yansıtıyor ve heksametron olarak veriliyordu. Bu değişimle eş zamanlı olarak, Delphoi bağlantılı köken hikâyeleri de ortaya çıkmaya başlamıştı. Hellenistik dönemden başlayarak Roma döneminde şekillenmeye devam eden bu köken hikâyelerinin ilk kaynağı Didyma'daki rahipler veya bu dönemlerde bilicilik merkezinin kontrolünü elinde bulundurduğu düşünülen Miletos'un politikası olabileceği gibi, zaman içerisinde sözlü ve yazılı gelenekte kendine bir tür yer edinerek, ilk amacından bağımsız olarak şekillenmeye devam etmiş olabilir. Delphoi bağlantısının sonradan oluşturulan bir mitolojik köken hikâyesiyle dayatılması da Arkaik dönemden itibaren Anadolu'da kabul gördüğü bilinen Brankhidai ailesinin bilicilik yeteneklerinden mahrum kalınmasının bir sonucudur. Didyma, varolan en prestijli bilicilik merkezine sırtını dayayarak eski parlak günlerine ulaşmaya çalışmış ve başarılı olmuştur.

Didyma'nın bölgelerüstü öneme sahip bir bilicilik merkeziyken, düzen değişikliğine gitmek zorunda kalması ve aynı önemi başka bir yoldan elde etmeye çalışması, daha evvel değindiğimiz kehanet yöntemi bağlamında da takip edilebilmektedir. Didyma'da Brankhidai ailesi dönemine dair, zar kehaneti uygulandığını düşündürecek aşık kemiği adaklarının izlerine rastlanması ve yazıtlarda tespit edilmiş kehanetlerin düz yazı biçiminde bazen direkt Apollon'un ağzından birinci tekil şahısla, bazen de üçüncü tekil şahısla yazılması haricinde uygulanan yöneme dair bilgimiz bulunmamaktadır, fakat Brankhidai ailesinin yokluğunda faaliyetlerin durmasının da anlaşıldığı üzere, Brankhidaiların kehanet prosedüründe kilit bir rol oynadığı aşikârdır. Brankhidaiların ardından Didyma'da, yalnızca prestijlerini geri kazanmak adına Delphoi'a dayanan bir köken hikâyesi benimsemedikleri aynı zamanda Delphoi'un yöntemini de devşirdikleri

anlaşılmaktadır. Bu yöneme dair tek kaynağımız ise bize kâhine, inziva, oruç, su kaynağı, tanrının tesiri altına girmek gibi Delphoi öğelerinin baskın olduğu bir tablo çizmiştir³². Klaros'ta ise, Delphoi ve Didyma'nın aksine bir kâhinin kehanette bulunduğu anlatılmaktadır³³ ama bu önemli fark dışında uygulanan yöntemin alt başlıklarında yine kapalı bir mekâna çekilme, arınma, oruç, su kaynağı, esrime ve heksametron ile yazılmış cevaplar gibi ortak özellikler öne çıkmaktadır. Bunlara ek olarak, Klaros'ta da zar kehanetine dair sembolik bulgular görülmüş olması Didyma'da olduğu gibi ilk başta aşık kemiğinden zarlar vasıtasıyla kehanette bulunulma ihtimalini gündeme getirmiştir. Bir başka ortak özellikleri ise Yunan Dünyasında bilicilik bağlamında medenî dünya ve vahşi ruhanî dünya arasındaki geçişi simgeleyen kutsal korunun iki kutsal alanda da bulunmasıdır. Klaros'un dışbudak ağaçlarından oluşan kutsal bir korusu varken³⁴, Didyma'nın da tekrar faaliyete geçtiği dönemde planlı ve amaçlı oluşturulduğu anlaşılan kuruluş hikâyelerinde tapınağın Apollon'la ilişkili kutsal bir koruda kurulduğu alt metnine rastlanmaktadır³⁵.

Kutsal koru, su kaynağı, uzak geçmişe dayanan bilicilik ritüellerinin varlığı ihtimalleri, mitolojik temellendirmeler, iki bilicilik merkezinde kurumsal bir sistemin oluşması için hazır bir arka plandı. Bu sistem kutsal alanların yapısal biçimleriyle de uyumlu olarak şekillenmişti. Birincil fonksiyonları bilicilik olan Klaros ve Didyma'nın bilicilik merkezi nitelikleri, kehanet ritüelleri için özel odalar, koridorlar, su kaynağının tapınak alanına entegre edildiği mimarileriyle, danışanlar için bekleme alanları olarak düşünülen stoalı alanlara, kehanet cevapları ve/veya sorularının yazdırıldığı düşünülen **khresmographion** gibi ayrı yapılara da net olarak yansımaktadır. Bunlara ek olarak, Didyma'nın ve Klaros'un bilicilik kurumları olma özellikleri kutsal alan görevlilerinin ünvanlarıyla da takip edilebilmektedir. Klaros'ta **thespiodos**, **prophetes**, **khresmologos**, **hiereus** gibi dinî kadrolar³⁶ arasında kâhinlik görevinin **thespiodos** veya **prophetes**³⁷ tarafından üstlenildiği düşünülürken, Didyma'da **promantis** veya **prophetisin** esas kehanette bulunma işini yapan kâhineler olduğu, **prophetesin** ise kâhinenin kehanetlerini

³² Bkz. dn. 550.

³³ Bkz. dn. 491.

³⁴ Bkz. s. 94.

³⁵ Bkz. s. 106.

³⁶ Bkz. s. 95.

³⁷ Bkz. s. 103.

iletken aracı bir kâhin olduğu sanılmaktadır. Aslında görev tanımlarıyla ilgili net bilgilere sahip olmadığımız bu kadroların varlığı bile sistematik bir operasyonun gerçekleştiğini göstermektedir.

Bilicilik kutsal alanları sınıflandırılırken, yalnızca Anadolu'nun değil tüm antik dünyanın önde gelen bilicilik merkezlerinden olan Klaros ve Didyma özellikle yerelüstü etkiye işaret eden parametrelerin de 0 noktası olmuştur. Anadolu'nun bölgelerüstü ve yerelüstü etkiye sahip bilicilik merkezlerine işaret eden tüm özelliklerin bugüne kadar ulaşılan tama en yakın örneklerine Klaros ve Didyma özelinde rastlanmaktadır. Bu parçaların tamamen birleşmesi de doğru orantılı olarak bize etkileri için en uzun tarih aralığını ve en geniş coğrafi aralığı vermektedir. Klaros'un sesinin yankılandığı en geniş alan Anadolu'dan Britannia'ya kadar tüm Akdeniz havzası olarak nitelendirilebilirken, Apollon bağlantılı bir kutsal alan olarak varlık göstermeye başlamasının üzerinden henüz bir yüzyıl geçmeden, Aristophanes'in bir alıntısı MÖ 5. yüzyılda suyun öteki yakasında rüştünü ispat ettiğini göstermektedir³⁸. Klaros, genel eğilimlerinin belirleyicisi olduğu tüm diğer bilicilik faaliyetleri gibi MS 2. yüzyılda en parlak dönemini yaşamış ve MS 3. yüzyılın sonuyla bilicilik işlevini yitirmeye başlamıştı. Didyma ise ilk dönemlerinde, Herodotos'un aktardıkları dikkate alındığında³⁹, Anadolu'da ve Mısır'da bilicilik merkezi olarak rüştünü ispat etmiş durumdaydı. İlerleyen yüzyıllarda faaliyetleri biçim değiştirerek devam ederken, MS 2. yüzyılda yeni bir parlama dönemine girdiği ve kesin olarak devam ettiği MS 363 yılına kadar⁴⁰ da özellikle Anadolu'daki kentlerin ve Roma imparatorlarının gözünde önemini yitirmediği anlaşılmaktadır.

Apollon'un Anadolu'daki bilicilik alanındaki hakimiyetinin kuzeyden güneye Ege hattı boyunca devam ettiği görülmektedir. Güneye, Karia'ya inildiğinde bölgelerüstü üne sahip olarak tanımlanabilecek tek bilicilik faaliyeti Telmissos menşelidir. Eskiçağ'da Telmissos halkının tüm bireylerinin bilicilik yeteneğine sahip olduğuna dair bir kanının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, Apollon Telmisseus kültü altında da bilicilik faaliyetlerinin

³⁸ Aristophanes'in Ananios'a ait olduğu düşünülen bir şiir mısrasına Bathrokoi eserinde yer vermesi ve şiirin devamında Klaros'tan söz edilmesi nedeniyle, Aristophanes'in hedef kitlesi olan Atina halkı tarafından şiirin çok iyi bilindiğine ve buna bağlı olarak da Klaros'un da aynı ölçüde bilinirliğine yorulmuştur. Bkz. s. 92.

³⁹ Bkz. s. 100.

⁴⁰ Bkz. s. 106.

gerçekleştirdiği önerilmektedir. Telmissos halkının kehanete yatkınlığından kaynağını alan anlatımlara birçok antik kaynakta rastlanmaktadır⁴¹. MÖ 5. yüzyılda tıpkı Klaros gibi Telmissos'un da Aristophanes sayesinde Atinalılar için bilinen bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Klaros'tan farklı olarak, bu defa doğrudan Telmissosluların adına bir oyun söz konusudur ve MÖ 5. yüzyılda Telmissos'un kehanet bağlamında bilinirliği, en azından Aristophanes'in komedyası sergilendikten sonra, oyundan günümüze yalnızca fragmanlar kalmış olmasına rağmen açıktır. Öte yandan, antik kaynaklardaki anlatımlara Telmissosluların kehanetle ilişkisini sergileyen birçok anekdot konu olmuştur. Lydia Kralı Kroisos ve Sardis Kralı Meles'in alâmet yorumlamada meşhur olan Telmissoslulara başvurdukları anlatılanlar arasındadır. Aleksandros'un en çok danıştığı, çeşitli alâmetleri yorumlamasını istediği kâhin de bir Telmissosludur.

Bu efsanevî nitelikte addedilebilecek, fakat Telmissoslularla ilgili antik dönemlerdeki algıyı da yansıtan anlatımların yanı sıra, MÖ 3. yüzyıla tarihlenen iki yazıt⁴² bilicilik faaliyetlerini daha somut temeller üzerine oturtmuş ve dinî bir formasyonun söz konusu olduğunu göstermiştir. Yazıtlar, biliciliğin Telmissos'ta yalnızca halka özgü bir kabiliyet olmakla kalmayarak kurumsal bir kimlik kazandığını ve Apollon kültü çevresinde şekillendiğini göstermektedir. Özellikle bu yazıtlardan biri Halikarnassoslu varlıklı bir kişinin, ailesinin refahına ilişkin başvurusuna karşılık Apollon'un verdiği bir nevî dinî reçete söz konusudur. Apollon'un kehaneti uyarınca onurlandırılmasını ve sistemli kurban törenlerinde bulunulmasını emrettiği tanrılar arasında "Telmissos'un efendisi Apollon" da bulunmaktadır. Başvuru sahibinin Halikarnassoslu biri olması, Telmissos'un antik bellekte bilicilik konusundaki uzmanlık imajı, Apollon Telmisseus'un onurlandırılacak tanrılar arasında olması, hangi Apollon'a ait olduğu açıkça belirtilmeyen kehanetin öznesinin Apollon Telmisseus olduğunu düşündürmektedir. Diğer yazıtta ise bir Apollon Telmisseus rahibinin Telmissos ve Halikarnassos arasında bir toprak ihtilâfında ara buluculuk yapmış olduğu ve Telmissos'un kutsal alan etrafında şekillenen bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıtlardan sonra, Apollon Telmisseus kültüne ilişkin doğrudan bir buluntu olmaması nedeniyle uzun bir aralık oluşmaktadır. Ancak MS 1. yüzyılda, Plinius'un kendi döneminde Telmissosluların dinî faaliyetlerde çok etkin olduğu

⁴¹ Bkz. s. 120-124.

⁴² Bkz. s. 124.

şeklinde yorumlanabilecek bir bahsi bulunmaktadır⁴³. Plinius'un Telmissosluların dinin tüm hizmetlerine gönülden bağlı olduğunu aktarmış olması, bu hizmetlerden birinin antik Yunan dininin önemli bir parçası olan bilicilikle ilişkili olabileceğini düşündürmüştür. Nitekim, Halikarnassos'un Hadrianus dönemindeki Apollon Telmisseus betimlemeli sikkeleri nedeniyle de Telmissos'taki bilicilik faaliyetlerinin en azından MS 2. yüzyıla kadar devam etmiş olabileceği düşünülebilir⁴⁴. Öte yandan, bilicilik merkezi tanımlamasına uyan birçok yerde olduğu gibi, Telmissos'un da bir köken hikâyesi bulunmaktadır. Telmissos'un Aleksandreialı Clemens tarafından kehanetin başlangıç noktası olduğu ve buradaki Apollon sunağının Telmissios adlı kâhinin mezarı olduğu ileri sürülürken⁴⁵, MS 6. yüzyılda Byzantionlu Stephanos⁴⁶ da Telmissosluların kökenini Apollon'un Telmissos adlı oğluna bağlar. Ona göre, Telmissos yerleşimi Zeus'un bir kehaneti uyarınca kurulmuştur. Söz konusu efsane yalnızca bir geç dönem yakıştırması olabilir. Ancak tüm bu özellikler, antik kaynaklardaki anlatımlar, Apollon çerçevesindeki kurumsal yapılaşma ve geç dönemlere kadar ulaşan ünü, Telmissos'u ve Telmissosluları en azından antik dünya insanının gözündeki yeriyle bölgelerüstü öneme sahip bilicilik unsurları arasına yerleştirmiştir.

Lykia'da Apollon hakimiyeti bölgelerüstü, yerelüstü ve de yerel bilicilik ölçeğinde devam etmektedir. Apollon'un esas çıkış noktasının Lykia olması tartışmalı bir konu olsa da antik Yunan insanının gözünde Apollon'un kökeninin Lykia'ya dayanmasının ihtimaller dahilinde olduğu edebî gelenekten anlaşılmaktadır. Bu düşünceyi destekler biçimde de Apollon Lykia'da tapınım gören tanrılar arasında özel bir yere sahiptir ve Lykia'daki en önemli bilicilik faaliyetleri de Apollon'un güdümündedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştiği ve en çok etkiye sahip olduğunu bildiğimiz kutsal alan, bir yazıtta da Lykia'nın **arkhiprophetsi**⁴⁷ olarak baş bilicilik merkezi olduğu teyit edilmiş Patara'ydı. İlk olarak Herodotos'un Patara'da tanrıyla tapınağa kapanan bir **promantisi** örnek vermesiyle haberdar olduğumuz bilicilik faaliyetleri, Herodotos'un hangi tanrının tapınağının söz konusu olduğunu söylememesi ve başka bir detay vermemesi

⁴³ Plin. **NH.** XXX.2.

⁴⁴ Bkz. s. 126.

⁴⁵ Clem. Al. **Strom.** I.26.; Clem. Al. **Protr.** III.13.

⁴⁶ Bkz. s. 124.

⁴⁷ Bkz. s. 150.

nedeniyle havada kalmaktadır⁴⁸. Bulgu yetersizlikleri nedeniyle, başlangıcından itibaren Apollon'la bağlantılı bir kültün varlığından söz edilmesi mümkün olmayan Patara'da bilicilik, Hellenistik dönemin sonunda artık Apollon güdümünde seyretmekteydi.

Apollon ve Patara ilişkisi edebî gelenekte⁴⁹ yaklaşık olarak MÖ 5. yüzyılda görülmeye başlanırken, Patara ve bilicilik bağlantısı MÖ 1. yüzyıla kadar antik kaynaklarda da net değildi. Bilicilik kültürünün doğrudan Apollon'la birlikte anılmaya başlandığı ve bir bütün oldukları net olarak ancak MÖ 2. yüzyıldan itibaren yazıtlarla takip edilebilmektedir⁵⁰. Patara, kökeni eskiye dayandığı anlaşılan ve belki en başta olmasa da daha sonradan Apollonla ilişkilendirilen bilicilik kültürüyle, Eskiçağ insanının aklındaki Apollon'un memleketi olan Lykia'da bulunması ve kentin Lykia'daki stratejik pozisyonun avantajlarının bir araya gelmesi gibi birçok özellikle geniş bir etki alanına sahip olabilecek şartlara sahipti. Bu şartlara, içerisinde su kanalları olan kutsal bir korusu bulunması⁵¹ gibi özellikle büyük bilicilik merkezleri açısından belirleyici bir niteliğin yanı sıra, bilicilik kültürünün kurumsal bir yapısı olduğuna dair önemli göstergeler olan ve zaman içinde kurumun reforme olmasıyla oluşturuldukları düşünülen **prophetes**, **arkhiprophetes**, **hypoprophetes**⁵² gibi doğrudan bilicilik faaliyetleriyle bağlantılı kadroların varlığı da eklendiğinde bilicilik bağlamında öne çıkmak için bütün parçalar yerine oturmuş oluyordu.

Tüm bunlara ek olarak, mitolojik arka planının da oturtulmuş olması, örneğin Vergilius'un Aeneas'ı Italia'ya götüren kehanetin kaynağı olarak Lykia'yı işaret etmesi⁵³ ve sonraki dönemlerde aktarılan anekdotlar Patara'nın bilicilik merkezi olarak hem ne kadar önem arz ettiğini hem de önem kazanmayı ne kadar arzuladığını gösteriyordu. Özellikle, diğer Anadolu bilicilik merkezlerinin tersine, köken hikâyesi Delphoi'a dayandırılmamıştı. Aksine Patara'nın Delphoi'un kuruluşunda rol oynadığına dair bir hikâye tercih edilmişti. Didyma ve Klaros gibi bilicilik merkezlerinden bildiğimiz üzere bu tip merkezlerin Delphoi'a dayanan bir köken hikâyelerinin olması yetkinliklerini ispat etmeleri bakımından çok

⁴⁸ Bkz. s. 138-139.

⁴⁹ Bkz. s.140-142.

⁵⁰ Bkz. s. 142.

⁵¹ Bkz. s. 146.

⁵² Bkz. s. 145 ve149.

⁵³ Bkz. s. 140.

önemliydi, fakat Patara muhtemelen Apollon'un çıkış noktasının Lykia olmasına sırtını dayayarak, alışılmışın dışında bir kurguyu sahiplenmişti. Söz konusu kurguda, Lykia adlı bir nymphenin ve Apollon'un oğlu olan Lykadios önce Patara'yı kurmuş, ardından da Delphoi'daki Apollon tapınağının temellerini atmıştı. Bu hikâye de MS 4. yüzyılın sonlarında Servius'a kadar ulaşmıştı⁵⁴.

Ancak Patara'daki tüm uygun koşullara ve köken hikâyesinin de yansıttığı iddiasına rağmen bilicilik merkezinin Lykia'da belirleyici bir etkiye sahip olduğu anlaşılsa da Lykia'nın ötesindeki etkisini gösteren somut bulgular bulunmamaktadır. Rhodos'ta bulunan ve MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Lindos Kroniğinde⁵⁵ Apollon kehaneti uyarınca yapılan bir adaktan söz edilmesi ve bu bilginin kaynağı olarak çeşitli Hellenistik dönem yazarlarının verilmesi, en azından Lindos halkının belleğinde Lykia'da bir bilicilik merkezinin varlığını göstermekteydi. Bu minvalde, antik kaynaklar Patara'nın bu bağlantıyı üstlendiğini de teyit ediyordu. Yazılı kaynaklarda son olarak MS 8. yüzyılda bilicilik bağlamında ve MS 12. yüzyılda tapınak bağlamında değinilen⁵⁶ Patara'nın Apollon kültünün etkinlik alanının genişliği de tarihsel süreçteki yankısıyla doğru orantılı olmalıdır. Özellikle bilicilik merkezi parametrelerinin hepsine sahip olan Patara'daki yerelüstü öneme sahip Apollon tapınağının yeri tespit edilebildiği takdirde ele geçmesi mümkün yeni yazıtlarla bölgelerüstü karakteri de bir ün olmaktan çıkarak somut bir zemine oturacaktır.

Doğuda Kilikia'ya vardığımızda ise bölgenin bilicilik faaliyetlerinde ortak bir çerçeve dikkati çekmektedir. Bilicilik hizmetinde bulunulduğu düşünülen iki yer olan Sarpedon⁵⁷ ve Mallos'un⁵⁸ ikisinde de kahramanlık kültüne dayalı bilicilik söz konusuyken, kültlere dair esas bilgilerimiz antik kaynaklar vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır ve bilicilik yöntemlerinin **incubatio** olabileceğine dair referanslar bulunmaktadır⁵⁹. Bunlara ek olarak, ikisi de bilicilik özellikleriyle bölgelerüstü üne sahip yerlerdir. Hakkındaki bilgileri yalnızca antik kaynaklar vasıtasıyla edindiğimiz Sarpedon'un kendi bölgesi haricinde, Anadolu ve çevresinin politik süreçlerinde yer alan kişilerce de bilicilik merkezi olarak dikkate

⁵⁴ Bkz. s. 140.

⁵⁵ Bkz. s.142.

⁵⁶ Bkz. s. 142.

⁵⁷ Bkz. s.164.

⁵⁸ Bkz. s. 169.

⁵⁹ Sarpedon'da **incubatio** yönteminin kullanılmış olması zayıf bir iddiadır. Bkz. s. 166.

alındığı anlatılmaktadır. MÖ 2. yüzyılda bir dönem Seleukosların başına geçen Aleksandros Balas'ın başvurusu Diodoros tarafından aktarılırken⁶⁰, cevapların heksametron olarak verildiğini öğrendiğimiz Zosimos⁶¹ da MS 3. yüzyılın son çeyreğine doğru Syria'dan gelen Palmyralıların Roma'ya dair gelecekte kendilerini ne beklediklerini Sarpedon'daki Apollon tapınağına sorduklarını anlatır.

Kilikia'ya has bir bilicilik özelliği olarak karşımıza çıkan kahramanlık kültü kökenli bilicilik Sarpedon'da Apollon ve Artemis'le bağlantılı olarak görülmektedir. Kült, **epithetonunu** da kâhin olduğu söylenen⁶² kahraman Sarpedon'dan almıştır. Antik kaynaklar bilicilik merkezini Apollon ile ilişkilendirirken, yalnızca Strabon Sarpedon bağlamında Artemis Sarpedonia'dan söz etmektedir⁶³. Seleukeia sikkelerinde⁶⁴ Apollon Sarpedonios ile birlikte Artemis'in de olması, ikili bir kült ihtimalini de akla getirmektedir. Nüfuzlu bilicilik merkezlerinde gelenek olduğu üzere, kahraman Sarpedon'u Apollon ile ilişkilendiren ve bilicilik faaliyetlerinin başlangıcına işaret eden bir kahramanlık mythosu da vardı. Söz konusu bu mitolojik köken hikayesini MS 5. yüzyılda Hristiyanlığı ve bir Hristiyan azizeyi yüceltmek amacıyla yazılmış Azize Thekla'nın hayatını anlatan eserden biliyor olmamız, Sarpedon çevresindeki halkın bilicilik faaliyetlerine aslında nasıl bir kadrajdan baktıklarını da göstermektedir. Sarpedon'daki bilicilik faaliyetleri yerilerek, güvenilirmez oldukları anlatılırken aynı zamanda MS 5. yüzyılda da geçmişte bir dönem bilicilik merkezinin faal olduğunun düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Kilikia'nın diğer kahramanlık kültü menşeli bilicilik faaliyetlerinin ev sahibi Mallos'ta ise köken hikâyeleri birbiriyle bağlantılı⁶⁵ iki farklı bilicilik kültü ünleriyle bölgelerüstü nitelikteydi. Mallos'un kuruluş efsanesinde de başrolde olan ve ikisi de kâhin olan Amphilokhos ile Mopsos adlı kahramanların bilicilik uzmanlığındaki ünlerinin antik dünyada ayrı ayrı yankılandığı yazılı kaynaklar vasıtasıyla bilinmektedir. Arkeolojik veriler Mopsos'un varlığı için daha erken bir döneme işaret ederken⁶⁶, Amphilokhos'un özellikle Roma İmparatorluk döneminde baskın olduğu hem sikkeler hem de antik kaynaklar vasıtasıyla takip

⁶⁰ Bkz. s. 165.

⁶¹ Bkz. s. 165.

⁶² Bkz. s. 166.

⁶³ Bkz. s. 164.

⁶⁴ Bkz. s. 168.

⁶⁵ Bkz. s. 169.

⁶⁶ Bkz. s. 170.

edilebilmektedir⁶⁷. İkisi de çeşitli anekdotlarla yazılı kültürde kendine yer bulmuş Amphilokhos ve Mopsos'u Sarpedon'daki bilicilik kültüründen ayıran en önemli özellik Mallos'taki bilicilik faaliyetlerinin Apollon'la ilişkilendirilmemiş olmasıdır⁶⁸. Apollon yalnızca iki kahramanın başlangıç hikâyelerinde bir motif olarak bulunmaktadır, ama bilicilik kültürünün doğrudan kahramanların adlarına faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun başka bölgelerinden ve Akdeniz dünyasının diğer köşelerinden ne kadar ziyaretçi aldıkları bilinmeyen bilicilik merkezlerinin ününün Anadolu sınırlarını aştığı antik kaynaklardaki anlatımlarla sabittir. Arrianos tarafından Aleksandros'un kurban adağında bulunduğu anlatılan Amphilokhos'un bilicilik merkezinin⁶⁹, Abonouteikhos'taki Glykon Neos Asklepios kültürünün öykündüğü kurumlardan biri olarak⁷⁰ karşımıza çıkmasının yanı sıra, Pausanias tarafından da kendi döneminin en güvenilir **manteionu** olduğunun söylenmesi⁷¹ bu kurumun önemini gözler önüne sermektedir. Öte yandan, Mopsos ile ilgili anekdotların⁷², Amphilokhos'a nazaran daha yerel bir etki alanına işaret etmesinin nedeni, sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla, Roma İmparatorluk döneminde hem kentin gözünde hem de dönem yazarlarının gözünde Amphilokhos'un ağır basması olabilir. Ortak bir geçmişe sahip, ortak bir kaderi paylaşmış iki kahramanın çevresinde şekillenen kültürlerin ikisinde de **incubatio** yönteminin kullanıldığına dair çıkarımlar yapmak mümkünken⁷³, aynı coğrafyada ve aynı tarihsel süreçte birinin diğerini nasıl gölgede bıraktığını açıklayabilmek iki kültürün de kurumsal yapılarıyla ilgili daha fazla bilgiye ulaşılmasıyla mümkün olabilir.

Yerelüstü ve bölgelerüstü bilicilik merkezleri değerlendirilirken, kendi aralarında alt gruplara ayrıldıkları görülmektedir. Bilicilik faaliyetlerinin antik dünyadaki şöhretleri ve etkileri üzerinden yapılan ayrımlarla oluşan bu alt gruplar mevcut bilgiler ışığında belirlenirken, yeni bulguların ortaya çıkmasıyla değişkenlik göstermeleri de muhtemeldir. Uzaklardan danışanların geldiğine dair somut verilerimiz olmamasına karşın, antik dünya insanların gözünde bilicilik konusundaki yetkinliğiyle bilindiğine antik kaynaklardaki anlatımlar ya da

⁶⁷ Bkz. s. 170.

⁶⁸ Bkz. s. 174.

⁶⁹ Bkz. s. 170.

⁷⁰ Bkz. s. 172.

⁷¹ Bkz. s.171.

⁷² Bkz. s. 173.

⁷³ Bkz. s.171 ve173.

referanslarla emin olduğumuz Telmissos, Erythrai, Sarpedon, Mallos bilicilik bağlamında bölgelerüstü üne sahip olan kutsal alanların bulundukları yerler olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan bölgelerüstü üne sahip olduğu antik kaynaklar vasıtasıyla anlaşılan Herakleia Pontike ve Sinope'deki bilicilik unsurlarının mitolojik çerçeveden çıkarak faal bilicilik merkezleri olarak çalışmış olmaları bulgu yetersizliği nedeniyle şüphelidir. Bununla birlikte, Klaros'taki, Didyma'daki ve Kalkhedon'daki Apollon bilicilik merkezleriyle Abonouteikhos'taki Glykon Neos Asklepios biliciliğinin hem bölgelerüstü üne hem de aldıkları başvurularla bölgelerüstü etkiye sahip oldukları kesin olarak bilinmektedir. Etkisi Anadolu dışına çıkmamış, fakat bulunduğu mikrobölge haricinde, Anadolu'nun başka bölgelerinden ziyaretçileri olduğu anlaşılan, yerelden daha büyük ölçekte bir alana nüfuz ettiği bilinen, yerelüstü etki ve öneme sahip, bilicilik merkezi tanımlamasını karşılayacak özellikte Aigai, Gryneion gibi kutsal alanlar da bulunmaktadır. Aigai ile Gryneion'daki Apollon kadar net olarak ilk fonksiyonu bilicilik olmasa da Aleksandreia Troas'taki Smintheion'un da bilicilik özelliğiyle yerelüstü etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. Patara'daki Apollon Patroos kutsal alanının ise öne çıkan fonksiyonunun bilicilik olduğu ve Lykia'da nüfuzunun çok güçlü olduğu açıktır. Bölgelerüstü üne de sahip olduğu rahatlıkla tespit edilen kültün, ününe paralel bir etki alanının olduğu düşünülmektedir. Bu kutsal alanların bilicilik özellikleriyle öne çıkmalarının ardındaki parametreler elimizdeki mevcut verilerle şekillenmiştir. Yeni bulguların ortaya çıkmasıyla bilicilik merkezi tanımlamalarının daha somut temeller üzerine oturması ve yeni parametrelere işaret etmesi beklenmektedir.

C. Yerel Bilicilik Unsurları

Anadolu'nun yerel bilicilik kurumları, ün ve etkileriyle merkez olarak değerlendirilenlerle benzer bir arz-talebin ürünüydüler, fakat faaliyetleri ya da ünleri bilicilik merkezi olarak adlandırdığımız kurumlara göre daha mütevazı ölçekteydi. Biliciliğin dinin çok önemli bir parçası olması ve antik Yunan dünyasında tapınakların en azından potansiyel olarak ziyaretçilerin sorularına cevap bulabilecekleri yerler olması, Anadolu'da yerel bilicilik unsurlarının nicelik açısından baskınlığının nedenlerinin başında sayılabilir. Öte yandan, kırsal kesimlerde ya da büyük bilicilik merkezlerinin uzağında yaşayan halkın yakınlardaki bir kutsal alana tanrının fikrini öğrenmek için gitmesi maddî ve lojistik olarak daha kolay uygulanabilirdi. Bu durum Anadolu'da özellikle Ege coğrafyasının farklı kesimlerinde nispeten ortak özelliklere sahip, fakat detaylarda ayrılan bir bilicilik görüntüsü ortaya koyuyordu. Bu hem coğrafi koşulların hem mikrobölgeler içinde etkileşimin hem de tarihsel süreçlerin yerel bilicilik faaliyetlerinin şekillenmesindeki etkilerini göstermektedir.

Mysia'da faaliyetlerine dair karanlıkta olduğumuz Adrasteia⁷⁴ ve Zeleia⁷⁵ yerleşimlerinde bilicilik bağlamında varlık göstermiş olduğu düşünülen Apollon ve Artemis ikilisi kaynaklı faaliyetler, muhtemelen MÖ 4. yüzyıl sonrasında devam etmemişti. Faaliyetlerin içeriğine dair somut verilerin olmaması, varolan verilerin de faaliyetlerin çapı ile ilgi pek bilgi vermemesi nedeniyle bunlar ya yerel ölçekte kalmış ya da Mysia'nın sınırlarını aşmadığı düşünülen bilicilik uygulamaları olarak değerlendirilmektedirler.

Lydia'da ise Thyateira'da bir nevî türbe biliciliği, Panda'da Apollon biliciliği ve Saittai'da hangi tanrıya ait olduğu bilinmeyen bir bilicilik faaliyeti söz konusudur. Bu üç farklı yerel ölçekte seyrettiği düşünülen faaliyetin her biriyle ilgili şimdilik yalnızca birer yazıt buluntusu vardır. Thyateira'daki bilici bir kadına ait mezar yazıtından⁷⁶, ona başvuranların gece ya da gündüz beliren bir görüntüyle kehanetleri öğrendikleri anlaşılmaktadır. Hakkında başka bilgi olmaması nedeniyle de varolan bulgular küçük çaplı yerel bir bilicilik unsurunu düşündürmektedir. Öte yandan Lydia'da karşımıza çıkan Panda ve Saittai bağlantılı iki yazıt da sınırlı çapta faaliyetleri akla getirmektedir. Panda'daki Apollon bağlantılı bilicilik, tek bir yazıt

⁷⁴ Bkz. s. 37

⁷⁵ Bkz. s. 40

⁷⁶ Bkz. s. 66.

vasıtasıyla MS 2. yüzyıla tarihlenmektedir. MÖ 3. yüzyıla tarihlenen ve Magnesia ile Smyrna arasındaki bir anlaşmayla ilgili olan bir başka yazıtın Panda'daki Apollon tapınağında da sergileneceğini içermesi, buradaki Apollon kutsal alanının bilicilik dışında da fonksiyonları olduğunu göstermektedir. Bu durum, Panda'daki Apollon tapınağının Anadolu'da biliciliğin yeniden yükseliş devri olarak kabul edilen MS 2. yüzyılda yeni bir özellik kazanarak yerel ölçekte hizmet vermiş olabileceğini düşündürmektedir⁷⁷. Saittai'da ise Angelos Hosios ve Dikaïos için bir kâhinin kehaneti uyarınca adakta bulunulması, Ege'nin iç ve kırsal kesimlerinde ağırlıklı rastlanan yerel bir bilicilik faaliyetine⁷⁸ işaret etmektedir.

Birkaç istina hariç, bu tip yerel bilicilik unsurlarının, ortak özellikleri arasında yöntemleriyle ilgili bulgu eksikliği de bulunmaktadır. Antik kaynaklarda özellikle detaylı bir şekilde anılmamaları ve genel olarak çok az sayıda yazıt vasıtasıyla varlıklarından haberdar olunması, yöntemlerinin de çoğunlukla bilinmemesine neden olmuştur. Phrygia'da da bu şekilde yöntemi bilinmeyen bir başka kırsal ve yerel olarak tabir edebilebilecek synkretik bir bilicilik oluşumu dikkat çekmektedir. Akmonia yakınlarında bulunmuş, MS 4. yüzyıl başına tarihlenen yazıtta⁷⁹ Hristiyanlığın yükselişine istinaden şekillendiği düşünülen bir pagan oluşumu görülmektedir. Gizem kültü öğeleri, Hekate ve Zeus'un yanı sıra kehanet veren ve kurucu Apollon'un birlikte anıldığı yazıtta onurlandırılan Epitynkhanos yurdunda kehanette bulunabildiğini söylemektedir. Paganizmin Hristiyanlığa karşı pasif direnişinin⁸⁰ bir örneği sayılabilecek bu yazıtta da açıkça söylendiği gibi söz konusu kâhin yalnızca yurdu sınırlarında kehanette bulunabiliyordu. Öte yandan Phrygia'da, Hierapolis'te yöntemiyle ilgili antik kaynaklar vasıtasıyla doğrudan bilgi vermese de yazıt buluntuları sayesinde bize bir fikir veren bilicilik faaliyetlerine rastlanmaktadır. Yazıtlardan harf biliciliği yapıldığı anlaşılan Apollon Kareios tapınak kompleksinde harf biliciliği haricinde de bilicilik faaliyetlerinin yürütülmüş olabileceği düşünülmektedir. Apollon kültü olasılıkla diğer fonksiyonları yanında özellikle Hierapolislilerin danıştıkları bir bilicilik hizmetini de içeriyordu⁸¹.

⁷⁷ Bkz. s. 67.

⁷⁸ Bkz. s. 68.

⁷⁹ Bkz. s. 75.

⁸⁰ Benzer bir pasif direniş örneği olarak zar kehanetleri bkz. Nollé 2007, s. 289-291.

⁸¹ Bkz. s. 69.

Bölgelerüstü bilicilik merkezlerinin ev sahibi Ionia'da tek yerel ölçekte değerlendirilebilecek bilicilik faaliyetinin hangi tanrıya ait olduğuna dair çelişkili anlatımlar bulunmaktadır. Pausanias, Yunanistan'da başka bir yerden bahsederken örnek olarak Smyrna'da bir ses kehaneti tapınağı olduğunu aktarmış⁸², fakat tapınağın hangi tanrıya ait olduğunu belirtmemiştir. Öncesinde bahsettiği Thebai'daki tapınak Apollon tapınağı olduğu için, ses kehanetinin de Apollon ile ilişkili olduğu çıkarımına varılabilir. Bununla birlikte, Strabon'un Klazomenai'dan Smyrna'ya doğru yaptığı tasvirde bir Apollon tapınağından söz etmesi⁸³ de bu fikri destekliyor gibi görünse de Smyrna'da bir süre yaşamış Aristeides'in bir tanrıçanın sunağında ses kehanetlerinin verildiğini söylemesi⁸⁴ bu çıkarıma gölge düşürmektedir. Yeterli veri olmaması nedeniyle yerel ölçekte kültürler arasında dahil edilen ses biliciliğinin yankılarının 19. yüzyılda Smyrna'da kutlanan Saint Jean bayramında görülmesi⁸⁵ ya aslında daha etkili bir kültürle karşı karşıya olunduğunu, fakat buluntu yetersizliğinden bütün resmi göremediğimizi ya da yerel bir kültürün toplumsal bellekte zamana nasıl direnebildiğini gösterir.

Güneye, Karia'ya gelindiğinde ise, Karia'nın iç kesimlerinde hâkim yerel bilicilik kültürleri göze çarpmaktadır. Tralleis'in Apollon Pythios biliciliğine dair verileriyle⁸⁶, Titius Livius'un Hierakome'de heksametron kehanetler verdiği söylenen bir Apollon tapınağı olduğu bilgisi⁸⁷ eşleştirildiğinde ortaya kent merkezinden uzakta bilicilik yapılan bir kutsal alan olduğu fikri çıkmaktadır. Öte yandan Pythia festivalinin Hierakome'de kutlanıldığı önerisiyle, Samothrake'de bulunan festivalle ilgili bir yazıt göz önünde bulundurulduğunda⁸⁸, Pythia festivalinin bölgelerüstü öneme sahip olduğu söylenebilirken, burada gerçekleşen bilicilik faaliyetlerinin Tralleis sınırlarını aşmamış ve yerel ölçekte kalmış olması yüksek ihtimallidir.

Tralleis ile Hierakome'de görülen durumun bir benzeri de Panamara ekseninde gerçekleşmiştir. Stratonikeia'ya bağlı bir kutsal alan olan Panamara'da zaman içinde Zeus Panamaros ve Hekate Soteira dışında kültürlerin de dahiliyle

⁸² Bkz.s. 79.

⁸³ Bkz. s.80.

⁸⁴ Bkz. s.80.

⁸⁵ Bkz.s. 81.

⁸⁶ Bkz. s.108.

⁸⁷ Bkz. s.111

⁸⁸ Bkz.s. 110.

synkretik bir pota oluşmuştu. Panamara birliğinin merkezi olduğu bilinen⁸⁹ Karia'nın önde gelen kültlerinden Zeus Panamaros'un kutsal alanı birçok başka tanrıyla bir arada bulunmasıyla da bağlantılı olarak festivallere, gizem kültlerine de ev sahipliği yapıyordu. Panamara'da bilicilik faaliyetlerine şahitlik eden buluntuların, Panamara'nın MÖ 1. yüzyılda Stratonikeia'ya bağlanarak birlik merkezi işlevini yitirdiği döneme tarihlendikleri düşünülmektedir⁹⁰. Birliğe ve kutsal alana dair kısıtlı bilgilerimiz olmasına rağmen, Erken Hellenistik dönem ve Roma dönemi arasına tarihlenen yazıtlar kutsal alanın çok fonksiyonlu karakterini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Zeus Panamaros yerelüstü öneme sahip bir kutsal alanken, belki de yerel ölçekte olarak tanımlanabilecek ve kültün geri kalanıyla aynı tarihsel süreci paylaşmayan bir bilicilik faaliyetine de ev sahipliği yapıyordu.

Karia'nın bir başka önemli kutsal alanı olan Labraunda'da da benzer bir eğilim görülmektedir. Labraunda'da gerçekleşmiş olması muhtemel bilicilik faaliyetlerinin de külte hangi noktada dahil olduğu bilinmemekte, sınırlı ve net olmayan veriler ışığında kültle zamansal olarak aynı kaderi paylaşmamış oldukları ihtimali düşünülmektedir. Hekatomnidlerin hakimiyetiyle birlikte bir çeşit hanedanlık kültü haline gelen Zeus Labraundos'un özellikle kutsal alan dışında Mylasa'da izine rastlanırken, Karia'nın ve Ionia'nın çeşitli yerlerinde de bulunan adak yazıtlarıyla etkisi takip edilebiliyordu⁹¹. Birincil özelliği bilicilik olmayan tanrının kutsal alanıyla ilgili, antik kaynaklarda balık biliciliğine dolaylı olarak işaret eden anlatımların olması⁹², Mylasa civarında bulunmuş bir yazıtta bir **khresmologos**un Zeus Labraundos'a adakta bulunduğu görülmesi⁹³ ve kutsal alanda su ve kutsal koru öğelerinin bulunmasıyla birlikte değerlendirilerek olası⁹⁴ bir bilicilik faaliyeti üzerinde durulmaktadır.

Panamara ve Labraunda kutsal alanlarındaki vaziyetin aksi yönünde, Karia'nın iki yerleşiminde de ufak çapta bilicilik faaliyetleri olduğu görülmektedir. MÖ 2. yüzyılda Olymos'taki Artemis ve Apollon kültünün dinî kadrosunda kâhinlerin de olduğu anlaşılrken⁹⁵, Kys yerleşimi civarında bulunmuş bir

⁸⁹ IK 22 3;4;5;6;7;9;10.; Oppermann 1924, s. 30-31.

⁹⁰ Bkz. s. 114.

⁹¹ N. Carless-Unwin, "The Travels of Zeus Labraundos", **The Travels of Zeus Labraundos, in Labrys. Studies Presented to Pontus Hellström**, 2014, 43-56, s. 43-44.

⁹² Bkz. s.117.

⁹³ Bkz. s.117.

⁹⁴ Bkz. s.118.

⁹⁵ Bkz. s.115.

Hellenistik dönem yazıtında Apollon Khresmodotes'in⁹⁶ geçmesi yörede Apollon'un kehanet veren **epitheton**uyla anıldığı yerel ölçekte bir tapınakta bilicilik faaliyetlerinin söz konusu olduğunu düşündürmektedir.

Karia'daki son bilicilik bağlantılı yer ise anakara Yunanistan kökenli bir Apollon kültüdür. Apollon Karneios kültünün bilicilik faaliyetleri bulunan bir kâhin yazıtı⁹⁷ vasıtasıyla sabitken, faaliyetlerin çapı konusunda yorum yapmayı kolaylaştıracak kadar veri bulunmamaktadır. Öte yandan, Apollon'un **epitheton**ununa adını veren kâhin Karnos⁹⁸ ile Sparta'da gerçekleşen Karneia festivalindeki olası bilicilik öğeleri⁹⁹ de kültün bu fonksiyonunun altını çizmektedir. Bununla birlikte, Knidos'taki kült mitolojik bir köken hikayesiyle eşleştirilebilen az sayıda yerel bilicilik unsurundan biridir.

Oldukça ortak bir kehanet kültürü ihtiva ettiğini söyleyebileceğimiz Lykia'daki yerel bilicilik faaliyetleri genellikle Apollon ekseninde sürdürülmüştür. Oinoanda'da MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen bir Apollon rahibinin mezar yazıtında, rahibin kehanette bulunduğu söz edilmesi¹⁰⁰, yaklaşık olarak aynı dönemde Oinoandalıların Klaros'a başvurmasıyla¹⁰¹ birlikte değerlendirilerek yerel boyutta bir bilicilik faaliyetinin bir dönem Oinoanda sınırları içerisinde gerçekleşmiş olabileceğini, ancak daha önemli konular için yetkinliği kanıtlanmış merkezlerin tercih edildiğini göstermektedir. Oinoanda'daki söz konusu biliciliğin kurumsallaşmamış bir yapısı olduğu da kehanette bulunabildiği söylenen Apollon rahibinin bir kâhin unvanına sahip olmamasından anlaşılmaktadır.

Lykia'nın Apollon dışında bir tanrıyla ilişkili olduğunu bildiğimiz tek bilicilik unsuru Tlos'taki Kronos kültüdür. Kentteki Kronos güdümünde bilicilik faaliyetleri MS 2. yüzyıla tarihlenen yazıtlar vasıtasıyla bilinmektedir¹⁰². Bölgenin önde gelen tanrısı Apollon Patroos kültünün MS 2. yüzyıldaki kurumsal kimliğine¹⁰³ öykünerek oluşturmuş oldukları muhtemel düzen, Kronos kâhinlerinin aldıkları **arkhiprophetes** unvanıyla anlaşılmaktadır, fakat Patara etkisindeki bu

⁹⁶ Bkz.s. 112.

⁹⁷ Bkz. s.129.

⁹⁸ Bkz. s.128.

⁹⁹ Bkz. s.128.

¹⁰⁰ Bkz.s. 131.

¹⁰¹ Bkz.s. 132.

¹⁰² Bkz.s. 134.

¹⁰³ Bkz. s.150.

kurumsal kimlik Kronos biliciliğinin yerel hatta belki de kentsel bir etki alanından daha fazlası olduğunu göstermez.

Patara'daki Apollon'un dolaylı ya da doğrudan etkilemiş olabileceği bir başka bilicilik kültü ise Sidyma'da görülmektedir. Artemis ve Apollon'un bir kâhininin onurlandırıldığı yazıttan¹⁰⁴ yola çıkılarak varolduğu düşünülen kültün başlangıç noktasının bir Apollon Patroos kehaneti¹⁰⁵ olmasının ihtimal dahilinde olabilir. Bununla birlikte Patara'da varlığı artık bilinen Leto, Artemis ve Apollon üçlüsüne¹⁰⁶ ait kültün iki bileşeninin Sidyma'daki bilicilik faaliyetinin tanrıları olması, Patara'daki bilicilik merkezinin çevredeki etkisini göstermekte ve Patara'nın gölgesinde kalan Sidyma'daki oluşumun yerel ölçekte faaliyetlere sahne olduğuna işaret etmektedir.

Pausanias'ın örneklendirmesinden yola çıkılarak¹⁰⁷ Lykia'da bölgelerüstü üne sahip olabileceği önerilmiş, fakat etki alanıyla ilgili bizim için karanlıkta kalan bir başka Apollon bilicilik kültü de Kyaneai'daydı¹⁰⁸. Kökeninin MÖ 4. yüzyıl öncesinde varolan yerel bir kültle dayandığı düşünülen Apollon Thyrkseus kültü, Lykia'da bilicilik bağlamında Apollon dışında ortak özelliklerden biri olan su unsuruyla bölgenin kehanet karakteristiğini de yansıtıyordu. MS 3. yüzyılda faaliyetlerin devam ettiğini III. Gordianus döneminde “Kyaneailıların kehaneti” lejantlı sikkelerden anladığımız bir su kaynağına dayalı bilicilik faaliyetinin yalnızca Pausanias'ın eserinde başka bir kültle benzerlikleri nedeniyle örnek olarak kısaca değinmesine dayanarak kesin bir kanıda bulunmak mümkün değildir, fakat Lykia'daki bilicilik faaliyetlerinin antik kehanet ritüellerinde önemli bir araç olan su etrafında şekillenmesi dolayısıyla Lykia'daki bilicilik faaliyetlerinin yetkinliğine dair inancın artmasıyla Kyaneai, Lykia dışından gelen meraklı ziyaretçilerin başvurularına sahne olmuş olabilirdi. Ancak, buluntu yetersizliği nedeniyle diğer yerelüstü etkiye sahip merkezlerde takip edilebilen parametrelerin Kyaneai'da ne ölçüde karşılık bulduğu bilinmemektedir.

Lykia'daki su bağlamında biliciliğin diğer yerel temsilcileri ise Soura ve Limyra'daydı. Soura'daki Apollon Sourios tapınağı kutsal korusu ve su kaynağı ile kehanet bağlamının önemli öğelerine sahipti. Kült rahiplerinin balıkların

¹⁰⁴ Bkz.s. 136.

¹⁰⁵ Bkz. s. 137.

¹⁰⁶ Bkz. s. 144.

¹⁰⁷ Bkz. dn. 861.

¹⁰⁸ Bkz. s. 154.

hareketlerini yorumladığına dair kehanet işleminin nasıl geliştiği konusunda detaylarda ayrılan anlatımlar vardı¹⁰⁹. Kökeninin Apollon öncesine dayandığı düşünülen kültün etki alanının genişliğine dair delil olmadığı gibi, Apollon Sourios'un biliciliğe dair özellikleri yazıtlarda karşımıza çıkmamaktadır. Lykia'nın bir başka su bağlantılı bilicilik faaliyeti tıpkı Kyaneai'da olduğu gibi MS 3. yüzyılda Limyra sikkeleriyle doğrulanmaktadır. "Limyralıların kehaneti" lejantlı bu sikkeler haricinde, Limyra'daki biliciliğe dair anlatımlar Soura'daki balık hareketlerinin takibiyle elde edilen kehanet cevaplarını hatırlatmaktadır¹¹⁰. Bu da birbirine yakın üç Lykia lokasyonunda yaklaşık olarak benzer bir bilicilik kültürü olduğuna dair bir resim çizmektedir.

Pisidia'nın Termessos kentinde ise biliciliğin kent kültürünün önemli bir parçası olduğu birbirinden farklı kehanet öğelerinin izleriyle takip edilebilmektedir. Anadolu'nun güneyinde yaygın olan ve yerel olarak niteleyebileceğimiz zar kehaneti faaliyetlerine¹¹¹ ev sahipliği yaptığını bildiğimiz Termessos'ta bulunmuş bir rüya kehaneti yazıtı Apollon ya da Mousalarla ilişkilendirilirken, Eleusis gizemlerinin bir kâhinesinin varlığını ortaya koyan bir yazıtın¹¹² olması da kentin bilicilik konusunda zenginliğini gözler önüne serer. Ayrıca, Herodotos'tan yola çıkılarak Ares'in güdümünde bilicilik faaliyetlerinin burada gerçekleşmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Ares bağlamında, Side, Ikonion ve Syedra'nın da başvuruda bulunan kentler olduğu önerilmiştir¹¹³. Ares ile ilgili önerilerin kesin olarak doğruluğunun kabul edilmesi durumunda yerelüstü bir bilicilik faaliyetinin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz, fakat elimizdeki somut veriler yerelüstü bir hareketlilikten daha ziyade bilicilik faaliyetlerindeki niceliğe işaret etmektedir.

Yerel çapta etkinliği olduğu düşünülen bilicilik uygulamaları, küçük ve büyük kırsal yerleşimlerde karşımıza çıkan ve çoğunlukla Anadolu'nun güneyinde rastlanan harf ve zar biliciliğinde¹¹⁴ ve yerelüstü ya da bölgelerüstü bilicilik faaliyetlerinde olduğu gibi özellikle MS 2. yüzyılda başlayıp MS 3. yüzyılda da devam eden, kehanet rönesansı olarak adlandırılan¹¹⁵ dönemde yoğunlukla takip edilebiliyordu. Bu canlanmanın arkasında Roma imparatorluğunun doğusunda

¹⁰⁹ Bkz. s. 158.

¹¹⁰ Bkz. s. 160.

¹¹¹ Bkz. dn. 896.

¹¹² Bkz. s. 163.

¹¹³ Bkz. s. 162.

¹¹⁴ Nollé 2007, s. 281-285.

¹¹⁵ a.g.e., s. 291.

yükselen dindarlık akımları ve İkinci Sophistik akımına mensup sophistlerin kültürel alanda tanrıların imajını yeniden ele alması vardı. Buna ek olarak, bu yükseliş Paganizm'in Hristiyanlığa karşı pasif direnişinin de göstergesi olarak da kabul edilmektedir¹¹⁶. Panda, Hierapolis, Smyrna, Labraunda, Sidyma, Tlos, Kyaneai ve Termessos'un bilicilikle ilişkili buluntuları MS 2. yüzyılda bilicilik bağlamında bir hareketliliğe işaret ederken, Saittai, Soura ve Limyra için bu tarih MS 3. yüzyıldı. Akmonia ve Thyateira'daki Hristiyanlığın gölgesinde kalmış ve bir kutsal alanla doğrudan bağlantıları net olmayan tekil buluntular ise MS 4. yüzyıla tarihleniyordu. Karia'da ise bilicilik için MS 2. yüzyıl tarihi veren Labraunda ve MÖ 2. yüzyıl tarihi veren Olymos dışında bilinen Hierakome, Kys, Panamara ve Knidos'taki faaliyetler MÖ 1. yüzyılı işaret etmektedir.

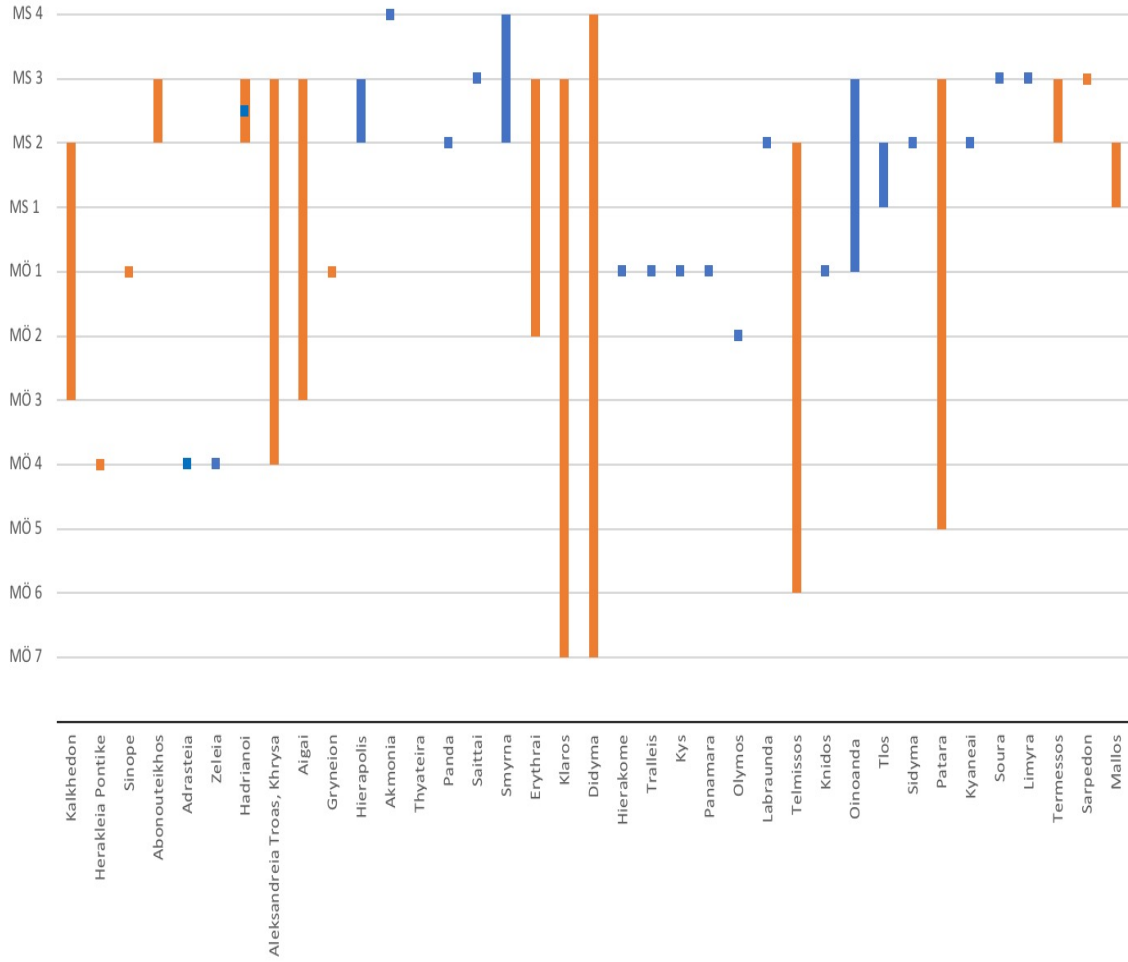
Yerel bilicilik unsurlarıyla ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da unvan ve kadrolarıyla kurumsallaşmamış kültler genellikle yerel ölçekte biliciliği düşündürmektedir, fakat bazı yerel ölçekte bilicilik unsurlarının yazıtlarında kâhin unvanına rastlanması, kurumsallığın tek başına bir sonuca ulaştırmadığını göstermektedir. Öte yandan, buluntu kısıtlılığı nedeniyle gerekli bağlantılar kurulamayarak, yerel olarak nitelendirilen bazı bilicilik kültürünün, ilerleyen zamanda ortaya çıkabilecek buluntular ışığında yerelden daha geniş bir ölçekte etki alanlarının olduğunun ortaya çıkması da olası bir neticedir. Ayrıca, yerel ölçekte bilicilik faaliyetlerinde bulunmuş, fakat arkasında epigrafik buluntu bırakmamış birçok tapınağın da olması muhtemeldir.

Anadolu genelinde hem yerel hem yerelüstü hem de bölgelerüstü bilicilik unsurlarının coğrafi özellikler ve buna bağlı olarak sosyokültürel ve politik süreçlerin sonucunda farklılıklarına rağmen, ortak ya da yakın eğilimler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bilicilik unsurlarının bulunduğu coğrafya tek başına önem arz etmelerinde belirleyici olmamasına rağmen, coğrafyanın sunduğu ve mikrobölgeler içinde çerçevesine aldığı diğer koşullar bilicilik kutsal alanlarının kaderini tayin etmede yadsınamaz bir rol oynamıştır.

¹¹⁶ Nollé 2007, s. 288-289.

Yer	Tanrı/Kahraman	Antik Kaynak	Yazıt	Sikke	Diğer Buluntular
Kalkhedon	Apollon Khresterios	✓	✓	✓	X
Herakleia Pontike	x (Nekromanteion)	✓	X	✓	✓
Sinope	Autolykos	✓	X	X	X
Abonouteikhos	Glykon Neos Asklepios	✓	✓	✓	✓
Adrasteia	Apollon Aktaios ve Artemis	✓	X	✓	X
Zelea	Apollon Pythios ve Artemis	✓	✓	X	X
Hadrianoi	Zeus Kersoullos ve Zeus Ksyreos	X	✓	X	X
Aleksandreia Troas, Khrysa	Apollon Smintheus	✓	✓	✓	✓
Aigai	Apollon Khresterios	X	✓	✓	✓
Gryneion	Apollon	✓	✓	✓	X
Hierapolis	Apollon Kareios	✓	✓	✓	✓
Akmonia	Apollon Arkhegetes Khresmodotes	X	✓	X	X
Thyateira	Mysteria?/Türbe Biliciliği?	X	✓	X	X
Panda	Apollon	X	✓	X	X
Saittai	?	X	✓	X	X
Smyrna	Apollon	✓	X	X	X
Erythrai	Sibylla	✓	✓	✓	✓
Klaros	Apollon Klarios	✓	✓	✓	✓
Didyma	Apollon Didymaios	✓	✓	✓	✓
Hierakome	Apollon	✓	X	✓	X
Tralleis	Apollon Pythios (Hierakome?)	X	✓	✓	X
Kys	Apollon Khresmodotes	X	✓	X	X
Panamara	Zeus Panamaros	X	✓	X	X
Olymos	Apollon ve Artemis	X	✓	X	X
Labraunda	Zeus Labraundos	✓	✓	X	✓
Telmissos	Apollon Telmisseus	✓	✓	✓	X
Knidos	Apollon Karneios	X	✓	✓	✓
Oinoanda	Apollon	X	✓	X	—
Tlos	Kronos	—	✓	—	✓
Sidyma	Apollon ve Artemis	X	✓	X	X
Patara	Apollon Patroos	✓	✓	✓	✓
Kyaneai	Apollon Thrykseos	✓	X	✓	✓
Soura	Apollon	✓	✓	X	✓
Limyra	?	✓	—	✓	—
Termessos	Ares/Rüya/Mysteria	✓	✓	X	X
Sarpedon	Apollon/ Artemis	✓	—	✓	—
Mallos	Mopsos /Amphilokhos	✓	✓	✓	X

Levha 3.1: Bilicilik Tanrıları ve Buluntu Listesi.

Levha 3.2: Bilicilik Faaliyetlerinin Tarihsel Aralığı¹¹⁷.

¹¹⁷ Maviyle işaretlenenler yerel bilicilik kültürlerini, turuncuyla işaretlenenler yerelüstü ve bölgerüstü bilicilik kültürlerini göstermektedir.

Yer	En erken	En geç	Yerel	Yerelüstü	Bölgelerüstü	Kurumsal	Yöntem	Mitolojik Köken
Kalkhedon	MÖ 3	MS 2			✓	✓	✓	✓
Herakleia Pontike	MÖ 4				*		✓	✓
Sinope		MÖ 1			*		✓	✓
Abonouteikhos	MS 2	MS 3			✓	✓	✓	✓
Adrasteia		MÖ 4	✓					✓
Zeieia	MÖ 4		✓					
Hadrianoi	MS 2	MS 3	✓ (Z.Ksyreos)	✓ (Z. Kersoullos)		✓		
Aleksandreia Troas	MÖ 4	MS 3		✓	*	✓	✓	✓
Aigai	MÖ 3	MS 3		✓				?
Gryneion		MÖ 1		✓	*			✓
Hierapolis	MS 2	MS 3	✓				✓	✓
Akmonia		MS 4	✓			?		
Thyateira			✓				✓	
Panda		MS 2	✓			✓		
Saittai		MS 3	✓			✓		
Smyrna	MS 2	MS 4	✓				✓	
Erythrai	MÖ 2	MS 3			✓	✓	✓	✓
Klaros	MÖ 7/6	MS 3			✓	✓	✓	✓
Didyma	MÖ 7/6	MS 4			✓	✓	✓	✓
Hierakome		MÖ 1	✓				✓	
Tralleis		MÖ 1	✓					
Kys		MÖ 1	✓					
Panamara		MÖ 1	✓			✓		
Olymos	MÖ 2	?	✓			✓		
Labraunda		MS 2	✓			✓		
Telmissos	MÖ 6	MS 2			* (✓)		✓	✓
Knidos		MÖ 1	✓				✓	✓
Oinoanda	MÖ 1	MS 2/3	✓					
Tlos	MS 1	MS 2	✓			✓		
Sidyma		MS 2	✓			✓		
Patara	MÖ 5	MS 3		✓	*	✓	✓	✓
Kyaneai		MS 2	✓				✓	
Soura		MS 3	✓			✓	✓	
Limyra		MS 3	✓				✓	
Termessos	MS 2	MS 3	✓				✓	
Sarpedon		MS 3		✓	*		✓	✓
Mallos	MS 1	MS 2		✓	*		✓	✓

Levha 3.3: Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik Faaliyetleri¹¹⁸.

¹¹⁸ Bölgelerüstü üne sahip olanlar yıldız lejandıyla belirtilmiştir.

SONUÇ

Bilicilik, kişisel soru ve sorunlardan, devletlerin geleceğini tayin etmeye kadar Eskiçağ'da hayatın her alanında ilahî otoritenin etkisini gözler önüne serer. Bilicilik vasıtasıyla elde edilen kehanetlerin, tavsiye, uyarı ve yorum işlevi görerek Eskiçağ insanların ve devletlerinin karar alma süreçlerinde genelgeçer bir kabüle sahip olduğu, toplumda kendine bulduğu yerden anlaşılmaktadır. Çok tanrılı dinin iletişim mekanizması olmasıyla, bir yandan Eskiçağ insanın maneviyatını tatmin ederken, öte yandan toplumsal işleyişin korunması, varolan düzenin bozulmaması adına çeşitli biçimlerde güvence rolünü üstlendiği de görülmektedir. Toplumun her zerresine işlediği anlaşılan biliciliğin, somut olarak da Eskiçağ coğrafyasının birçok yerine yayılmış olması şaşırtıcı değildir ve bu coğrafyanın büyük bir parçası olan Anadolu'da bilinen tüm özellikleriyle temsil edilmiştir.

Kutsal alanların etki alanlarına dair yapılan bölgelerüstü, yerelüstü ve yerel gibi tanımlamalar, bu çalışma kapsamında, Anadolu ölçeğindeki bilicilik unsurlarının sınıflandırılmasında kullanılmıştır. Yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü bilicilik faaliyetlerinin sınıflandırılmasını mümkün kılan yöntemde, öncelikle Anadolu'daki bilicilik faaliyetleri olarak antik kaynaklar, epigrafik ve numismatik buluntular ışığında belirlenmiş ve incelenmiştir. Ardından elde edilen verilerin birbirleriyle karşılaştırılması sonucunda yapılan değerlendirmede yerel, yerelüstü ve bölgelerüstü nüfuz alanlarına sahip olan unsurlar farklı ve ortak özellikleriyle birbirinden ayrılmıştır. Eldeki verilere göre belirlenen bu özellikler, söz konusu sınıflandırmanın parametreleri olarak kabul edilerek, bilicilik faaliyeti bazında tekrar incelenmiştir. Bu çalışma, biliciliğin antik Yunan toplumsal hayatındaki rolünün büyük bilicilik merkezlerinden, çok fonksiyonlu diğer büyük kutsal alanlara, daha küçük çaptaki kutsal alanlara ve de kırsala ne derece uzandığını gözler önüne sermiştir.

Eskiçağ'da önemli merkezleriyle bilinen ve çok rağbet gören bu dinî faaliyetin yerel ölçekte yansımalarının olması kaçınılmazdı. Ancak, bu yansımalar yerelüstü ve bölgelerüstü olarak nitelendirilen ve hatta bilicilik merkezi olarak adlandırılan kutsal alanların sahip olduğu tüm özellikleri her zaman barındırmıyordu. Bu doğrultuda da öne çıkan özellikler sınıflandırmanın parametrelerini oluşturmuşlardır. Buna göre, biliciliğin hangi tanrının güdümünde

yapıldığı en önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Eskiçağ dünyasının geri kalanında olduğu gibi, Anadolu’da da bilicilik tanrısı olarak en çok öne çıkan tanrının Apollon olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu özellik yerelüstü ve bölgelerüstü bilicilik unsurlarında olduğu kadar yerel ölçekte de ağır basmaktaydı. Bu da diğer parametreler olmaksızın sağlıklı bir değerlendirme yapılamayacağını ilk işaretlerinden biri olmuştur.

Kutsal alanların coğrafi konumunun özellikleri de sınıflandırmada büyük rol oynamıştır. Konumunun elverişliliği, denize yakınlığı, sınır veya kavşak kabul edilebilecek bölgelerde bulunması yerellik ve yerelüstülük bağlamlarında belirleyici bir durumdur. Ek olarak, bilicilik faaliyetlerinin gerçekleştiği bir kutsal alanın, bilicilik geleneği gelişmiş bir bölgede yer alıyor olmasının ve hatta konumuyla bağlantılı olarak şekillenmiş sosyo-politik şartların da farklı etki alanlarına işaret ettiği anlaşılmıştır.

Kutsal alanın veya bilicilik kültürünün kehanet bağlantılı mitolojik bir köken hikâyesi olması yerel bilicilik unsurlarında da bazen karşımıza çıkmasına rağmen, yerelüstü ve bölgelerüstü kategorisinde ele alınan kutsal alanların neredeyse hepsinde görüldüğü tespit edilmiştir. Bu da mitolojik köken hikâyelerinin büyük çaptaki bilicilik merkezleri için önemli bir ortak nokta olduğunu gözler önüne sermiştir.

Benzer biçimde bilicilik faaliyetlerinin kurumsal bir çerçevede gerçekleşmiş olması da yerelüstü ve bölgelerüstü bilicilik merkezleri için belirleyici kabul edilmiştir. Bilicilik merkezlerinin çoğunda kurumsallık özelliği yansıtan bilicilikle bağlantılı özel dinî kadrolar ve mekânlar söz konusudur, fakat bu özelliğin yerel ölçekte bazı bilicilik faaliyetlerinde de görülmesi, bizi tekrar bu parametrelerin birlikte değerlendirilmesi gerekliliğine getirmektedir. Öte yandan, veri kısıtlılığı nedeniyle doğrudan parametrelerin içerisinde yer verilmeyen fakat buluntuların artmasıyla oynadığı rolün büyüklüğünün anlaşılması beklenen bir özellik de kehanet yöntemidir. Elimizdeki kısıtlı verilerle, **ethusiasmos** yöntemi kullanıldığı düşünülen kutsal alanların daha geniş çapta etkinlik alanına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Bu parametreler göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu’nun çeşitli yerlerinden ziyaretçileri olduğu anlaşılan yerelüstü öneme sahip bilicilik kutsal alanlarının ve hem Anadolu hem de Akdeniz coğrafyasının çeşitli yerlerinden ziyaretçileri olan bölgelerüstü bilicilik kutsal alanlarının Anadolu’da varlık

gösterdiği anlaşılmıştır. Bölgelerüstü öneme ve üne sahip olup bu nedenle de bilicilik merkezi olarak adlandırılabilenler arasında Kalkhedon'daki Apollon Khresterios, Abonouteikhos'taki Glykon Neos Asklepios, Klaros'taki Apollon Klarios, Didyma'daki Apollon Didymaios, Erythrai'daki Sibylla ve Telmissos'taki Apollon Telmisseus kutsal alanları bulunmaktadır. Yerelüstü öneme sahip olanlar ise, Hadrianoi'daki Zeus Kersoullos, Smintheion'daki Apollon Smintheus, Aigai'daki Apollon Khresterios, Gryneion'daki Apollon, Patara'daki Apollon Patroos, Sarpedon'daki Apollon Sarpedonios, Mallos'taki Amphilokhos ve Mopsos kutsal alanlarıdır. Bu sınıflandırmanın istisnası ise Herakleia ve Sinope gibi bilicilik faaliyetlerine gerçekten ev sahipliği yaptıkları şüpheli, fakat mythoslar vasıtasıyla Eskiçağ insanın belleğinde bilicilik merkezleri olarak yer işgal ettikleri bilinen ve bölgelerüstü bir üne sahip olduğu anlaşılan yerlerdir. Bununla birlikte, yerelüstü özellik gösteren, fakat ünü bölgelerüstüne ulaşmış olan Patara, Sarpedon ve Mallos gibi yerlere de ayrıca değinmek gerekir. Bunların arasında özellikle Patara'nın yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla bölgelerüstü kulvarda rüşünü ispat etmeye en yakın aday olduğu düşünülmektedir. Abonouteikhos'taki Glykon Neos Asklepios kültü, bilicilik merkezi olmanın gerekliliklerini çok iyi anlamış bir zihnin ürünü olarak kurulması nedeniyle dikkat çekicidir. Hadrianoi'daki Zeus Kersoullos kültürünün ise, Glykon Neos Asklepios kadar iddialı özelliklere sahip olmasa da üç bölgenin kesişiminde kalmanın avantajını yaşadığı anlaşılmıştır. Hem Akdeniz coğrafyasının hem de Anadolu'nun en önemli bilicilik merkezleri olan Klaros ve Didyma ise sahip oldukları tüm özelliklerle, bilicilik faaliyetlerini sınıflandırmamızı sağlayan parametreler için başlangıç noktası olmuşlardır.

Yerel bilicilik unsurlarında ise yerelüstü ve bölgelerüstünde olduğu gibi Apollon ağırlığını korumaya devam etmektedir. Anadolu'daki dağılıma bakıldığında yerel unsurların nicelik olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri arasında, Eskiçağ insanının bütünüyle vâkıf olduğu ve hayatının büyük bir parçası haline getirdiği bir faaliyetin, maddî ve lojistik olarak kolay ulaşılabilir olması ihtiyacı öne çıkarken, bilicilik faaliyetlerinin tanrılarla bağlantılı her mekânda potansiyel olarak gerçekleşme olasılığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Öte yandan, bilicilik faaliyetlerinin etkinlik alanlarının genişliğinin ve öneminin, bilinirlikleri ve güvenilirlikleriyle doğru orantılı olduğu görülmektedir. Bu nitelikleri elde etmek için de bilicilik bağlamında belirli bir düzenin olması gerektiği anlaşılmaktadır. Buluntuların ve bunlara bağlı olarak belirlenen parametrelerin

ışığında, yerel olarak değerlendirilenlerin çok azı belirli bir düzene işaret etmektedir. Ancak, yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla, özellikle kurumsallık özelliği gösteren bazı yerel bilicilik unsurlarının yerelüstü veya bölgelerüstü öneme sahip olduğunu anlama ihtimalimiz olduğu gibi, tam anlamıyla yerel ve çok küçük çapta bilicilik faaliyetlerinin günümüze hiç buluntu bırakmamış olması ihtimali de unutulmamalıdır.

Yerel bilicilik faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı düşünülen yerler arasında Adrasteia, Zeleia, Thyateira, Saittai, Panda, Akmonia, Hierapolis, Smyrna, Tralleis, Hierakome, Panamara, Labraunda, Olymos, Kys, Knidos, Oinoanda, Tlos, Sidyma, Kyaneai, Soura, Limyra ve Termessos bulunmaktadır. Bunların arasında, mitolojik hafızanın ürünü olması muhtemel olan Adrasteia ve Zeleia aslında hiç faaliyet göstermemiş olabilir. Öte yandan faaliyette bulundukları varsayıldığı takdirde, Olymos ve Sidyma ile birlikte, Apollon ve Artemis'in birlikte anıldığı bilicilik kültürleri arasına girmektedirler. Thyateira, Saittai, Panda ve Akmonia'daki faaliyetler ise kırsal bilicilik faaliyetlerine örnek teşkil etmektedirler. Tralleis, Hierakome, Panamara ve Labraunda'nın ise çok fonksiyonlu kutsal alanlar olup, diğer fonksiyonlarıyla yerelden daha büyük bir ölçekte etkin oldukları bilinse de bilicilik bağlamında yerel bir çapa işaret ettikleri düşünülmektedir. Smyrna, Kys, Knidos, Oinoanda, Kyaneai ve Soura'da Apollon'un yerel bilicilik faaliyetleri tespit edilmiştir. Limyra'da ise, Kyaneia ve Soura'da olduğu gibi mikrobölgesinin bilicilik kültürünün özelliklerini yansıtarak suyla bağlantılı bir kült olduğu görülmektedir. Termessos ise farklı bilicilik türlerine işaret eden buluntularıyla bir yerel bilicilik potasına sahiptir.

Çalışmanın sonuçlarından biri de mikrobölgeler içerisindeki etkileşimin bilicilik faaliyetlerine etkisinin ortaya konmuş olmasıdır. İonia'da Smyrna hariç, Anadolu sınırlarını aşmış bölgelerüstü öneme sahip bilicilik merkezleri görülürken, Karia'da çok fonksiyonlu iki Zeus kutsal alanı olan Panamara ve Labraunda dışında, bilicilik bağlamında Apollon hakimiyeti söz konusudur. Aynı şekilde, Aeolis'te, Troas'ta ve Lykia'da da bilicilik, Tlos'taki Kronos bilicilik kültü haricinde, Apollon'un elindedir. Kilikia'da ise kahramanlık biliciliği kendine bir yer edinmiştir. Pisidia'da küçük çapta bilicilik etkinliklerinin dışında zar biliciliği, coğrafi bölgesindeki dönemsel yönelimlere işaret etmektedir.

Bir başka husus ise mağara, su kaynağı ve koruların bilicilik bağlamındaki öneminin Anadolu ölçeğinde de takip edilebilmiş olmasıdır. Özellikle Herakleia,

Adrasteia, Aigai, Erythrai, Sarpedon ve Hierapolis'te, mağara önemli bir özellik olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte, Klaros ve Didyma gibi önde gelen merkezlerde de yapay mağaraları hatırlatan münzevî odaların olması, bu yüzey şekliyle biliciliğin ne derece ilişkilendirildiğini gözler önüne sermektedir. Su kaynaklarının da aynı şekilde, Abonouteikhos, Erythrai, Klaros, Didyma, Labraunda, Telmissos, Patara, Kyaneai, Soura ve Limyra'da bilicilik faaliyetlerinin büyük bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Koruları olduğu bilinen Smintheion, Gryneion, Klaros, Didyma, Labraunda, Patara ve Soura ise bilicilik faaliyetleriyle kutsal koruların bağlantısının Anadolu'daki gücünü göstermiştir. Klaros ve Didyma bu üç özelliği de yansıtan kutsal alanlar olarak öne çıkarken, Erythrai mağara ve su, Labraunda, Patara ve Soura su ve koru bağlantılarıyla onu takip etmektedir.

Bilicilik faaliyetlerinin tarihlendirilmesi yapılırken en erken buluntu ve en geç buluntu dikkate alınmıştır. Özellikle başka fonksiyonlara da sahip kutsal alanlarda tarihsel süreç bilicilik faaliyetlerinin süresini yansıtmamaktadır. Antik Yunan çerçevesindeki, Anadolu bilicilik faaliyetleri için genel tarih aralığı olarak MÖ 7.- MS 4. yüzyıllar verilebilir. Yerel bilicilik faaliyetlerinin, Anadolu'da zar ve harf biliciliğinin yükselişe geçtiği dönem olan MS 2.-3. yüzyıllarda daha fazla varlık göstermesi de dikkat çekicidir. Öte yandan, yerelüstü ve bölgelerüstü önemdeki bilicilik merkezlerinin daha uzun süre faaliyet gösterdiği anlaşılmıştır. Tez çerçevesinde tespit edilen tarihsel süreçlerin yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla değişmesi mümkündür. Aynı şekilde, ortaya çıkacak buluntularla sınıflandırmada kullanılan parametrelere de yenilerini eklemek mümkün olacaktır. Bu çalışmadaki tanımlamalar, mevcut verilerle Anadolu'daki bilicilik faaliyetlerinin ortak eğilimlerinden yola çıkılarak yapılmıştır. Sonuçların büyük kısmı farklı yönleriyle coğrafya-kader ilişkisini düşündürse de tespit edilen istisnalar genellemelere dikkatle yaklaşılması gerektiğini göstermiştir.

KAYNAKÇA

- ADIEGO, I. J.: 2006
The Carian Language, Brill.
- ALMAGOR, E.: 2019
“Apollodoros of Erythrai (422)”, **Brill’s New Jacoby**, General Editor: I. Worthington, Çevrimiçi, 28 Ağustos 2019 http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a422.
- AKAR TANRIVER, D. S.: 2009
“Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- AKYÜREK ŞAHİN, N. E.: 2000
“Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaïos”, **Olba** 18, 267-280.
- AKYÜREK ŞAHİN, N. E.: 2004
“Anadolu’da Hosios kai Dikaïos Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)”, **Arkeoloji ve Sanat**, 118, 2004, 1-18.
- AKYÜREK ŞAHİN, N. E., UZUNOĞLU, H.: 2019
“New Inscriptions from the Museum of Bursa”, **Gephyra**, 17, 239-285, n.2.
- AMANDRY, P.: 1950
La mantique apollonienne à Delphes, Paris.
- AUZÉPY, M.F.: 2009
“Marmara Bölgesi Yüzey Araştırması 2007 Çalışma Dönemi 26 Ağustos-7 Eylül”, **AST** 26.3, 347-360.
- AYDAŞ, M.: 2004
“New Inscriptions from Asia Minor”, **EA** 37, 2004, 121-125.
- BARAN, A.: 2010
Hekatomnidler öncesinde Karia Mimarisi, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 262, 2010.
- BATTISTONI, F., ROTHENHÖFER, P.: 2013
“Inschriften aus dem Raum Keles und Orhaneli”, **EA**, 46, 101-165.
- BATTAGLIA, G.B.: 1988
“Glykon”, **LIMC**.
- BEARD, M.: 1986
“Cicero and Divination: The Formation of a Latin Discourse,” **JRS** 76, 33-46.
- BEAN, G.E.: 1954
“Notes and Inscriptions from Caunus” **JHS** 74 no 21, 85-110, 85-87.

- BEAN, G.E.: 1966 **Aegean Turkey: An Archaeological Guide**, London.
- BEAN, G.E.: 1966 "Two inscriptions from Aeolis", **Belleten** XXX, 525-537.
- BEAN, G.E.: 1978 **Lycian Turkey, An Archaeological Guide**, London.
- BEAN, G.E.: 2000 **Eski Çağ'da Menderes'in Ötesi**, Arion, İstanbul.
- BEAULIEU, P.: 2014 "Nabû and Apollo: the two faces of Seleucid religious policy", F. Hoffmann, K. S. Schmidt, eds., **Orient und Okzident in Hellenistischer Zeit**, Verlag Patrick Brosse, Vaterstetten, 2014, 13-20.
- BEEKES, R.: 2003 "The Origin of Apollo", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, Volume 3, Issue 1 (Jan 2003), 1-21.
- BEERDEN, K.: 2013 **World Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context**, Religions in the Roman World, 176. Leiden: Brill.
- BEHRWALD, R., BLUM, H., SCHULER, C., ZIMMERMANN, M.: 1998 "Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung IV", **Lykische Studien** 4. Feldforschungen auf dem Gebiet von Kyaneai (Yavu-Bergland), hrsg. von F. Kolb (Asia Minor Studien Bd. 29), 1998, 177-205.
- BERGES, D., NOLLÉ, J.: 2006 **Knidos**, Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt, David Brown Book Company.
- BERGES, D., TUNA, N.: 2000 "Das Apollonheiligtum von Emecik, Bericht über die Ausgrabungen 1998 und 1999", **MDAI(I)** 50, 2000, 171-214.
- BIRGE, D.E.: 1982 **Sacred Groves in the Ancient Greek World**, Berkeley.
- BIRLEY, E.: 1974 "Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo", **Chiron** 4, 1974, 511-513.

- BLÜMEL, W.: 1987
Die Inschriften von Mylasa. Teil I: Inschriften der Stadt, **IK 34**, Bonn.
- BLÜMEL, W.: 1988
Die Inschriften von Mylasa. Teil II: Inschriften aus der Umgebung der Stadt, **IK 35**, Bonn.
- BLÜMEL, W.: 1989
“Neue Inschriften aus der Region von Mylasa (1988) mit Nachträgen zu I.K. 34–35”, **EA 13**, 1989, 1–15.
- BODNAR, E. W., FOSS, C.: 2003
Cyriac of Ancona: Later Travels. The I Tatti Renaissance Library, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- BOHN, R.: 1889
Altertümer von Aegae, Berlin.
- BORCHHARDT, J.: 1975
Myra Eine Lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, Berlin.
- BOSSERT, H. T.: 1948-1949
“Sur quelques problèmes historiques des inscriptions de Karatepe”, **Revue Hittite et Asianique** 9/49 (1948-1949) 1-9.
- BOUCHÉ-LECLERCQ, A.: 1879-1882
Histoire de la divination dans l'antiquité, 4 vols., Paris.
- BOWDEN, H.: 2013
“Seeking Certainty and Claiming Authority: The Consultation of Greek Oracles from the Classical to the Roman Imperial Periods” in Veit Rosenberger, ed. **Divination in the Ancient World**, Potsdamer Altertumswissenschaftlichen Beiträge 46, Stuttgart, 41-60.
- BREMMER, J. N.: 2003
The Rise and fall of the afterlife, Routledge, New York, London.
- BREMMER, J. N.: 2015
“Ancient Necromancy: Fact or Fiction?”, **Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance**, ed. K. Bielawski. Warsaw, 119-141.
- BRESSON, A.: 2007
“Hamaxitos en Troade”, J. Dalaison (ed), **Espaces et pouvoirs dans l'Antiquité de l'Anatolie à la Gaule**.

- Hommages à Bernard Rémy, Grenoble, 139-158.
- BRINGMANN, K., STEUBEN, H.: 1995 **Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer. Teil 1: Zeugnisse und Kommentare**, Berlin.
- BRÜGER, M.M.: 1893 "Die Karischen Inschriften", **Labraunda. Swedish Excavations and Researches**, Vol. II- Part 4, Stockholm.
- BRYCE, T.R.: 1986 **The Lycians**, Copenhagen.
- BRYCE, T.R.: 1990 "Lycian Apollo and the Authorship of the "Rhesus"", **The Classical Journal**, Vol. 86, No. 2, Dec., 1990 - Jan., 1991, 144-149.
- BURCKHARDT, J.: 1898-1902 **Griechische Kulturgeschichte**, 4 vols., Berlin, Stuttgart.
- BURKERT, W.: 1975 "Apellai und Apollon", **Rheinisches Museum für Philologie**, 118. Bd., H. 1/2, 1975, 1-21.
- BURKERT, W.: 1979 "Kynaithos, Polycrates and the Homeric Hymn to Apollo", **Arktouros: Hellenic studies presented to B. M. W. Knox**, ed. G. W. Bowersock, W. Burkert, M. C. J. Putnam, Berlin, De Gruyter, 1979, 53-62.
- BURKERT, W.: 1985 **Greek religion**, Cambridge: Harvard University Press.
- BURKERT, W.: 1987 **Ancient Mystery Cults**, Harvard University Press, Cambridge.
- BURKERT, W.: 1999 **İlkçağ Gizem Tapıları**, Çev. Sina Şener, İmge Kitabevi Yayınları.
- BURKERT, W.: 2005 "Signs, Commands, And Knowledge: Ancient Divination Between Enigma And Epiphany". **Mantike, Studies in Ancient Divination**. Leiden, Brill.

- BURSIAN, C.: 1882
 “Der Rhetor Menandros und seine Schriften”, **Abhandl. der bayer. Akad. der Wissenschaften**, XVI, 1882.
- BUDIN S.L.: 2003
 “Pallakai, Prostitutes, and Prophetesses”, **Classical Philology**, Vol. 98, No. 2, April 2003, 148-159.
- BUDIN S.L.: 2008
The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity, Cambridge University Press.
- BUDIN S.L.: 2005
Paroles d’Apollon, Pratiques et traditions oraculaires dans l’Antiquité tardive (IIe-VIe siècles), Brill, Boston.
- BUSINE, A.: 2006
 “The Officials of Oracular Sanctuaries in Roman Asia Minor”, **Archiv für Religionsgeschichte**, 8. Band, 2006, 275-316.
- BUSINE, A.: 2006b
Ancient Smyrna: A history of the city from the earliest times to 324 A.D., Oxford, 1938.
- CADOUX, C. J.: 1938
Ancient Smyrna: A history of the city from the earliest times to 324 A.D., Oxford.
- CAMASSA, G.: 1980
 “Calcante, La Cecita' Dei Calcedoni E Il Destino Dell'eroe Del Bronzo Miceneo”, **Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia, Serie III**, Vol. 10, No. 1, 25-69.
- CARATELLI, G.P.: 1964
 “XPHZMOI di Apollo Kareios e Apollo Klarios'a Hierapolis in Frigia,” **Annuario della Scuola Archeologica di Athene**, 61-62 (1963-64) 357-370.
- CARLESS-UNWIN, N.: 2014
“The Travels of Zeus Labraundos”, The Travels of Zeus Labraundos, in Labrys. Studies Presented to Pontus Hellström, 2014, 43-56.
- CARRUBA, O.: 1966
 “Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanza”, **Studien zu den Boğazköy-Texten 2**, Wiesbaden.

- CASTER, M.: 1938 **Études sur Alexandre ou le Faux Prophète de Lucien**, Collection d'études anciennes, Paris, Les Belles Lettres.
- CEYLAN, A, RITTI, T.: 1997 "A New Dedication to Apollo Kareios", **EA**, 28, 1997, 57-67.
- CHANIOTIS, A.: 1988 **Historie und Historiker in den griechischen Inschriften: Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie, (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, 4.)** Stuttgart, Steiner.
- CHANIOTIS, A.: 1991 "Epigraphic Bulletin for Greek Religion", **Kernos** 4, 1991, 287-311.
- CHANIOTIS, A.: 2002 "Old Wine in a New Skin: Tradition and Innovation in the Cult Foundation of Alexander of Abonouteichos". E. Dabrowa, **Tradition and Innovation in the Ancient World** (Electrum 6), Krokow, 67-85.
- CHANIOTIS, A., MYLONOPOULOS J.: 2005 "Epigraphic Bulletin for Greek Religion 2002" (2005), **Kernos**, 18, 2005, 425-474.
- CLERC, M.A.: 1886 "Les Ruines d'Aegae en Eolie", **BCH**, 10, 1886, 275-296.
- CORRSEN, P.: 1913 "Die Erythraeische Sibylle", **MDAI (A)** 38, 1913, 1-22.
- CORSTEN, T.: 1991 Die Inschriften von Prusa ad Olympum. Teil I. **IK 39**, Bonn.
- COOK, J. M.: 1973 **The Troad**. An Archaeological and Topographical Study, Oxford, Clarendon Press.
- COX, MILLER, P.: 1994 **Dreams in Late Antiquity: Studies in the Imagination of a Culture**, Princeton.

CRAMPA, J.:1972

The Greek Inscriptions, Part 2", **Labraunda, Swedish Excavations and Researches**, Vol. III:2, Stockholm, 1972.

CUMONT, F.: 1913

Catalogues des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquantenaire, Bruxelles.

ÇAMBEL, H., RÖLLIG, W., HAWKINS, J.: 2011

Karatepe-Aslantas, The Inscriptions, Facsimile Edition. Vol 2, Berlin, Boston: De Gruyter.

DAGRON, G.: 1978

Vie et Miracles de Sainte Thècle, Subsidia hagiographica, 62, Bruxelles.

D'ANDRIA, F.: 2008

"Hiérapolis in Phrygia: new studies of the Sanctuary and the oracle of Apollo", **Arkeoloji Dergisi**, 2, 2008, 47-55.

D'ANDRIA, F.: 2013

"Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia", **MDAI(I)**,63, 2013, 157-217.

D'ANDRIA, F.: 2013b

"«La Reine des Nymphes» Eaux Et Paysages Urbains À Hiérapolis De Phrygie", **Revue Archéologique**,1, 2013, 115-124.

D'ANDRIA, F.: 2014

"Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 36. **KST**, 2014, cilt 1, 203-222.

D'ANDRIA, F.,
CAGGIA, M.P.,
ISMAELLI T.: 2014

Hierapolis di Frigia 1-10, Ege Yayınları.

D'ANDRIA, F.: 2015

"Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) 2014 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", **KST**, 37, Cilt 2, 2015, 157-174.

DE LA GENIÈRE, J.:
1992

Cahiers de Claros I, Paris, 1992.

DE LA GENIÈRE, J.:
1998

“Klaros: Bilan provisoire de dix
campagnes de fouilles”, **REA**, 100,
1998, 235-268.

DE LA GENIÈRE, J.,
JOLIVET, V., COLLAS-
HEDDELAND, E.,
DEWAILLY, M.,
GAUTHIER PH.,
ROBERT R., ŞAHİN, N.,
VERGER, ST.: 2003

Cahiers de Claros II. L’aire des
sacrifices, Paris.

DESCHAMPS, D.,
COUSIN, G.: 1887

“Le sénatus-consulte de Panamara”,
BCH, 11, 1887, 225-239.

DESCHAMPS, D.,
COUSIN, G.: 1887b

“Emplacement et ruines de la ville de
Kys en Carie”, **BCH**, 11, 1887, 305-
311.

DESCAT, R.: 2013

“Tombes de fondateurs dans les villes
de Carie: Les exemples de Telmessos et
de Syangela”, **Le Mort dans la ville,
2èmes Rencontres d’archéologie de
l’IFEA**, Istanbul, Turquie, IFEA - Ege
yayınları, 2013, 135-142.

DEPPERT-LIPPITZ, B.:
1984

**Die Münzprägung Milets vom vierten
bis ersten Jahrhundert v. Chr**, Aarau:
Verlag Sauerländer, 1984.

DEWAILLY, M.: 2001

“Le Sanctuaire d’Apollon À Claros:
place et fonction des dieux d’après leurs
images”, **Mélanges de l’École
Française de Rome. Antiquité**, 113: 1,
2001, 365-382.

DIETRICH, B.C.: 1990

“Early Oracular Practice: Inspiration by
Divination”, **Mediterranean Studies**,
Vol.2, Greece & the Mediterranean,
1990, 7-20.

DIGNAS, B.: 2002

**Economy of the Sacred in the
Hellenistic and Roman Asia Minor**,
Oxford.

DILLON, M.: 2007

**Omens and Oracles : Divination in
Ancient Greece**, New York,
Routledge.

DINDORF, L.A.: 1832

Chronicon Paschale, E. Weber, Bonn,

DİNGİL CLUZEAU, F.:
2014

"An Homeric Dream Oracle from
Termessos," *Adalya* 17, 2014, 159-179.

DOĞER, E., ORTAÇ,
H.:2018

"Osmanlı Dönemi'nde Güzelhisar-ı
Menemen Kazası Tahrirlerinden (15.-
17. Yüzyıllar) Hareketle Apollon
Gryneion Kutsal Korusu'nun Sınırları
Üzerine Yeni Veriler", **Myrina ve
Gryneion Arkeolojik Yüzey
Araştırmaları**, Aliğa Kent Kitaplığı,
45-59.

DOUBLET, G.,
DESCHAMPS, G.: 1890

"Inscriptions de Carie", **BCH**, 14, 1890,
603-630.

DÖRNER, F.K., ASHERI,
D.,
HOEPFNER, W.,
ERICHSEN, A.,
ASHERI, D.: 1972

**Forschungen an Der Nordküste
Kleinasien**, Denkschriften /
Österreichische Akademie Der
Wissenschaften, Philosophisch-
Historische Klasse, Verl. d. Österr.
Akad. d. Wiss., Böhlau.

DREW-BEAR, T.,
SONNABEND, H.: 2017

"Hierapolis", **Brill's New Pauly**,
Antiquity volumes edited by: H.
Cancik, H. Schneider, English Edition
by: C. F. Salazar, Classical Tradition
volumes edited by: M. Landfester,
English Edition by: F. G. Gentry,
Çevrimiçi 2017,
[http://dx.doi.org/10.1163/1574-
9347_bnp_e512840](http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e512840).

DUBOIS, M. M.,
HAUVETTE-
BESNAULT A.: 1881
Edmonds, FAC

"Inscriptions de Tralles", **BCH**, 5,
1881, 340-348.

J. M. Edmonds, *Fragments of Attic
Comedy* 3 vols. (1957-61)

EHLING, K., POHL, D.,
SAYAR, M.H.: 2004

**Gottheiten und Kulte als Indikatoren
von Akkulturationsprozessen im
Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien
Band 53: Kulturbegegnung in einem
Bruckland.

VON EHRENHEIM, H.:
2009

Identifying incubation areas in pagan
and early christian times, *Proceedings
of the Danish Institute at Athens* 6,

- ELLIS-EVANS, A.: 2017
- 2009, 237-276, (Çevrimiçi) 2019, tidsskrift.dk/pdia/article/view/19810.
Mouse-Killing Apollo and His Coinage: New Light on the Mint of Alexandria Troas in the Hellenistic Period, American Numismatic Society, New York, 15 Eylül 2017 (Çevrimiçi),
<http://numismatics.org/news/lectures/>.
- ENGELMANN, H.,
 MERKELBACH, R.: 1973 Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai. Teil II: Nr. 201-536., **IK II 2**, Bonn.
- ENGELMANN, H.,
 KNIBBE, D.
 MERKELBACH, R.: 1980 Die Inschriften von Ephesos. Teil IV: Nr. 1001-1445 (Repertorium), **IK 14**, Bonn.
- ENGELMANN, H.: 1995 H. Engelmann, "Die Bauinschriften des Prytaneions von Ephesos", **Lebendige Altertumswissenschaft**. Festgabe Zur Vollendung Des 70. Lebensjahres Von Hermann Vetters, 155-157.
- ENGELMANN, H.: 2012 "Inschriften von Patara", **ZPE** 182, 2012, 179-201.
- ENGELMANN, H.: 2012b "Inschriften", **Das Theater von Patara, Ergebnisse der Untersuchungen 2004 bis 2008**, K. Piesker/J. Ganzert (Hg.), Istanbul, 2012, 219-229.
- FABRICUS, E.: 1885. "Der Tempel des Apollon Chresteros bei Aigai." **Athenischen Mitteilungen**, 10, 272-274.
- FARNELL, L.: 1896-1909 **The Cults of Greek States**, Oxford: Clarendon Press.
- FESTUGIÈRE, A.J.: 1939 "Caster (Marcel). Études sur Alexandre ou le Faux Prophète de Lucien., 1938", **REG**, 1939, 230-233.
- FERRARY, J.L.: 2010 "Le sanctuaire de Claros à l'époque hellénistique et romaine", J. de La Genière, A. Vauchez, J. Leclant (éds), **Les sanctuaires et leur rayonnement dans le monde méditerranéen de**

- FERRARY, J.L.: 2015
- l'Antiquité à l'époque moderne, Cahiers de la villa « Kérylos », 21, 2010, 91-114.**
- FITZGERALD
JOHNSON, S.: 2006
- Les mémoires de délégations du sanctuaire oraculaire de Claros, d'après la documentation conservée dans le Fonds Louis Robert, Vol.1-2, Paris.**
- FLACELIÈRE, R.,
ROBERT, J., ROBERT,
L.: 1939
- The Life and Miracles of Thekla: A Literary Study, Washington, DC: Center for Hellenic Studies.**
- FLENSTED-JENSEN, P.:
2004
- "Bulletin épigraphique", REG, 1939, 445-538.**
- FLOWER, M. A.: 2007
- "Karia", ed. M. H. Hansen, T. H. Nielsen, An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford University Press, 2004, 1108-1137.**
- FONTENROSE, J.: 1978
- The Seer in Ancient Greece, Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.**
- FONTENROSE, J.: 1988
- The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses, Berkeley.**
- FREI, P.: 1990
- Didyma: Apollo's oracle, cult, and companions, Berkeley, University of California Press.**
- FUNKE, P.: 2009
- "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit," ANRW II 18.3, 1990, 1729-1864.**
- FUNKE, P.: 2013
- "Integration und Abgrenzung. Vorüberlegungen zu den politischen Funktionen überregionaler Heiligtümer in der griechischen Staatenwelt", Archiv für Religionsgeschichte 11, 2009, 285-297.**
- "Some Introductory Remarks", P. Funke, M. Haake, Greek Federal States and Their Sanctuaries.**

Identity and Integration, Einzeltitel
Steiner ,1. Edition 2013, 9-12.

FUNKE, P.: 2014

“Überregionale Heiligtümer – Orte der Begegnung mit dem Fremden”, R. Rollinger, K. Schnegg, **Kulturkontakte in Antiken Welten: vom Denkmodell zum Fallbeispiel**, Proceedings des internationalen Kolloquiums aus Anlass des 60. Geburtstages von Christoph Ulf, Innsbruck, 26. bis 30. Januar 2009, Peeters, 2014, 53-66.

FUNKE, P.,
OLSHAUSEN, E.,
ENGELMANN, H.: 2018

“Erythrae”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry, (Çevrimiçi) 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e402180.

FURTWÄNGLER, A.:
2006

“Didyma,” in Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien: Geplantes und Erreichtes, Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei), **Byzas 3**.

GAGNIERS, J.: 1969

J. Gagniers, **Laodicée du Lycos: le nymphée; campagnes 1961-1963**, Québec, Presses de l'Université Laval.

GAUTHIER, P.: 1999

“Nouvelles Inscriptions de Claros: Décrets d'Aigai et de Mylasa pour des Juges Colophonien”, **REG**, 1-36.

GEYER, J.B.: 1981

“Mice and Rites in 1 Samuel V-VI”, **Vetus Testamentum**, Vol. 31, 3, Jul., 1981, 293-304.

GONZALES, M.: 2005

“The Oracle and Cult of Ares in Asia Minor”, **Greek, Roman, and Byzantine Studies 45**, 2005, 261-283.

GOW, A. S. F., PAGE D.
L.: 1968

The Greek Anthology: Garland of Philip and some Contemporary Epigrams, 2 vols. 1968.

- GRAF, F.: 1985 **Nordionische Kulte: religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia**, Schweizerisches Institut in Rom.
- GRAF, F.: 1992 "An Oracle against Pestilence from a Western Anatolian Town", **ZPE**, 92, 1992, 267-279.
- GRAF, F.: 1993 "Bois sacrés et oracles en Asie Mineure", **Actes du Colloque International (Naples 1989)**, Naples, Publications du Centre Jean Bérard, 1993, 23-29, (Çevrimiçi) 2018, <<http://books.openedition.org/pcjb/323>>.
- GRAF, F.: 2005 "Rolling the Dice for An Answer" Johnston, S., & Struck, P. T. (Eds.), **Mantikê**, Leiden, The Netherlands: Brill, 2005, 55-97.
- GRAF, F.: 2009 **Apollo**, Oxon, Routledge.
- GRAF, F.: 2009b "Zeus and his Parhedroi in Halikarnassos", **A Study on Religion and Inscriptions**, Estudios de Epigrafía Griega, A. Martínez Fernández (ed.), La Laguna 2009, 333-348.
- GRAF, F.: 2013 "Dangerous Dreaming: The Christian Transformation of Dream Incubations", **Archiv für Religionsgeschichte**, Volume 15, Issue 1, 117-142.
- GRAF, F.: 2018 "Adrastea," **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e103890.
- GRAF, F.: 2018b "Labrys", **Brill's New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H.

- Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry, 2018 (Çevrimiçi),
<http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e627630>.
- GRAF, F., FOLKERTS, M.: 2020
- GREAVES, A.M.: 2010
- GREAVES, A.M.: 2012
- GRÉGOIRE, H.: 1933
- GUIZZI, F. 2014
- GÜNTHER, W.: 1971
- HADLEY, R. A.: 1974
- HAHLAND, W.: 1964
- HALLIDAY, W.R.: 1913
- HANELL, K.: 1934
- “Autolycus”, **Brill’s New Pauly**, ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e210180.
- The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period**, Chichester/Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- “Divination At Archaic Branchidai, Didyma: A Critical Review”, **Hesperia** Vol. 81, No. 2 (April-June 2012), 177-206.
- “Notes épigraphiques”, *Byzantion* 8, 1933, 49-88.
- “Mopso protettore di Hierapolis”, **Scant** 20.2, 2014, 31-44.
- “Das Orakel von Didyma in hellenistischer Zeit: Eine Interpretation von Stein-Urkunden”, **MDAI(I) Beiheft** 4, Tübingen, Wasmuth, 1971, 23-55.
- Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus”, **JHS**, Vol. 94, 1974, 50-65.
- “Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr.”, **JDAI** 79, 1964, 142-240.
- Greek Divination: A Study of Its Methods and Principles**, London.
- Megarische Studien**, Lund.

HANSEN, M.H.,
NIELSEN, T.H.: 2004

An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford: Oxford University Press.

HARVEY, D.: 1991

“Herodotos, I, 78 and 84: “Which Telmessos?”” **Kernos**, 4, 1991, 245-258.

HASLUCK, F.W.: 1909

Cyzicus, Cambridge.

HASSOULLIER, B.: 1898

RPh XXII, Paris, Klincksieck.

HASSOULLIER, B.: 1920

“Inscriptions de Didymes. Classement chronologique des comptes de la construction du Didymeion”, **Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes**; Paris, Vol. 44, Iss. 3, 1920, 248-277.

HEBERDEY, R.
WILHELM, A.: 1896

Reisen in Kilikien. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» 44, 6, 1896.

HEBERDEY, R., ERNST,
K.: 1897

Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» 45,1, Vienna.

HELLSTRÖM, P.,
THIEME, T.: 1982

P. Hellström, T. Thieme, “The Temple of Zeus”, **Labraunda, Swedish Excavations and Researches**, Vol. I:3, Stockholm, 1982.

HELLSTRÖM, P.: 1991

“The Architectural Layout Of Hecatomnid Labraunda”, **Revue Archéologique**, Fasc. 2, 1991, 297-308.

HERDA, A.: 2006

Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molopoi-Satzung, Milesische Forschungen 4, Mainz am Rhein.

- HERDA, A.: 2016
 “Megara and Miletos: Colonising with Apollo, A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States, *Mégarika*”, **Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire**. Textes réunis et édités par Adrian Robu et Iulian Bîrzescu, Paris, 15-127.
- HIGBIE, C.: 2003
The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past, Oxford University Press.
- HIGBIE, C.: 2019
 Xenagoras (240)”, **Brill’s New Jacoby**, General Editor: Ian Worthington (Macquarie University). (Çevrimiçi) 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a240.
- HICKS, E.L.: 1894
 “Inscription on a limestone block”, **JHS**, 14, 1894, 377-80.
- HILL, G.F.: 1916
 “Apollo and St. Michael: Some Analogies”, **JHS**, Vol. 36, 1916, 134-162.
- HIRSCHMANN, V.: 2003
 “Der Schatten der Unsterblichkeit. Der Priester und Prophet Epitynchanos”, **EA** 36, 2003, 137-152.
- HOEPHNER, W.: 1966
Herakleia Pontike-Ereğli Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tituli Asiae minoris Ergänzungsbände 1 = Forschungen an der Nordküste Kleinasien, 2 = Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. 89, Vienna.
- HORNBLOWER, S., SPAWFORTH, EIDINO W E.: 2014
The Oxford Companion to Classical Civilization, Oxford University Press.
- HOUGHTON, A., LORBER, C.: 2002
Seleucid Coins: A Comprehensive Catalogue, Part I, Seleucus I through Antiochus III, Volume I, American Numismatic Society.

- IDidyma A. Rehm, R. Harder, **Didyma, II, Die Inschriften**, DAI, Berlin 1958.
- IMHOOF-BLUMER, F.: 1898 “Coin-Types of Some Kilikian Cities”, **JHS**, 18, 1898, 161-181.
- ISAGER, S.: 1998 “The Pride of Halikarnassos”, **ZPE** 123, 1998, 1-23.
- ISMAELLI, T.: 2009 “Il monopteros del Santuario di Apollo. a Hiérapolis. Alla ricerca della sede dell'oracolo alfabetico”, **MDAI(I)**, 59, 2009, 131-192.
- IŞIK, F., İŞKAN, H., ÇEVİK, N.: 2001 “Miliarum Lyciae, Patara Yol Kılavuz Anıtı, Ön Rapor”, **Lykia** 4, 1998-1999, Antalya.
- JACOBSTHAL P., JONES, A. H. M.: 1940 “A Silver Find from South-West Asia Minor”, **JRS**, Vol. 30, Part 1, 1940, 16-31.
- JACQUEMIN, A., MULLIEZ, D., ROUGEMONT, G.: 2012 **Choix d'Inscription de Delphes, traduites et commentées**, Boccard.
- JANKO, R.: 1994 **The Iliad: A Commentary: Volume 4**, Books 13-16, Cambridge University Press.
- JEPPESEN, K., STRONG, D.: 1964 K. Jeppesen, D. Strong, “Discoveries at Halicarnassos. New Fragments of the Amazon Frieze of the Mausoleum”, **Acta Archaeologica** xxxv, 1964, 195-203.
- JOHNSTON, A.: 1984 “Hierapolis Revisited”, **Numismatic Chronicle**, 144, 1984, 52-80.
- JOHNSTON, S.I., STRUCK, P.T.: 2005 **Mantikê: Studies in ancient divination**. Leiden: Brill.
- JOHNSTON, S.I.: 2008 **Ancient Greek Divination**, Oxford, Wiley-Blackwell.
- JONES, C.: 2012 “Zeus Anabetos and Kersoullos”, **ZPE**, Bd. 180, 233-236.

JONES, H. L.: 1924

The Geography of Strabo,
Cambridge, Mass., Harvard University
Press.

KALETSCHEK, H.: 2018

“Labraunda, Labranda”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, Helmuth Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry, 2018 (Çevrimiçi), http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e627590.

KALETSCHEK, H.: 2018b

“Olymos”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry 2018 (Çevrimiçi) http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e830100.

KALETSCHEK, H.: 2018c

“Telmissos”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry 2018 (Çevrimiçi) http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1203210.

KÄPPEL, L.: 2020

“Podaleirius”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 Mayıs 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e929250.

KARASALIHOĞLU, M.:
2011

“Antik Çağdan Bugüne Glykon Kültü”,
Yüksek Lisans Tezi, Anadolu
Üniversitesi.

KEIL J., PERMERSTEIN,
A.: 1908

**Bericht über eine Reise in Lydien und
der südlichen Aiolis**, Wien.

- KINDT, J.: 2012 **Rethinking Greek Religion**, Cambridge, Cambridge University Press.
- KING, C.J.: 2004 **Alexander and Divination: Dreams, Omens, and Aristander of Telmessus in the Alexander Historians**, Brown University.
- KING, C.J.: 2013 "Plutarch, Alexander, and Dream Divination", **Illinois Classical Studies**, No. 38, 2013, 81-111.
- KINNS, P.: 1986 **The coinage of Miletus**, Numismatic Chronicle, 146, 1986, 234-260.
- KNIBBE, D.: 1981 "Der Staatsmarkt. Die Inschriften des Prytaneions: die Kureteninschriften und sonstige religiöse Texte", **Forschungen in Ephesos** 9.1.1, Vienna.
- KNIBBE, D.: 1991 "Das "Parthermonument" von Ephesos: (Parthersieg)altar der Artemis (und Kenotaph des L. Verus) an der "Triodos"", **Berichte und Materialien Österreichisches Archäologisches Institut** Heft 1, 1991, 5-18.
- KOKKINIA, C.: 2000 **Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis, Euergetismus und soziale Elite in Lykien**, Bonn, Habelt.
- KOLB, F.: 1999 "Kulte und Heiligtümer im archaischen und klassischen Lykien" **Religions du Pont-Euxin: actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide) 1997**, Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 1999, 155-172.
- KOLB, F., ZIMMERMANN, M. "Forschungsziel, Forschungsstand und historische Einleitung, in: Kyaneai 1989", MDAI(I) 41, 1991, 187-264 (Taf. 29-37), 188-203.
- KONUK, K., ASHTON, R. H. J., KINNS, P., MEADOWS, A. R.: 2002 "The Hecatomnus Hoard (CH 5.17, 8.96, 9.387)", A. R. Meadows and U. Wartenberg (eds.), **Coin Hoards 9**, London, 2002, 95-158.

- KONUK, K.: 2013
 “Coinage and Identities under the Hekatomnids”, **4th Century Karia Defining A Karian Identity Under The Hekatomnids**, *Varia Anatolica* XXVII, 2013, 101-121.
- KONUK, K.: 2016
 “On Some New Lycian Coin Types.”, **Philia** 2, 2016, 20-27.
- KORKUT, T.: 2014
 “Die Götterdarstellungen auf den Münzen von Tlos”, **Marburger Winckelmann-Programm**, Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 2014, 17-33.
- KRAPPE, A.H.: 1941
 “ΑΠΟΛΛΩΝ ΣΜΙΝΘΕΥΣ”, **Classical Philology**, The University of Chicago Press, Vol. 36, No. 2, Apr., 1941, 133-141.
- KUBITSCHKEK, W., REICHEL, W.: 1893
 “Bericht über eine in Sommer 1893 ausgeführte Reise in Karien”, **Anzeiger der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Classe** 30, 1893, 92-105.
- LABADIE, M.: 2014
 “L'oracle d'Amphilochos à Mallos: retour sur la question des modalités de la consultation”, **Kentron** 30, 2014, 131-146.
- LACROIX, L.: 1949
 “La statue masculine”, **Les reproductions de statues sur les monnaies grecques: La statuaire archaïque et classique**, Presses universitaires de Liège, s. 42-100.
- LANE FOX, R.: 1986
Pagans and Christians, Penguin Books.
- LANG, A.: 1901
 “Apollo Smintheus, Rats, Mice, And Plague”, **CR**, Cambridge University Press, Vol. 15, 6, July 1901, 319-320.
- LARSON, J.: 2016
Understanding Greek Religion. A Cognitive Approach. (Understanding the Ancient World.) London/New York, Routledge.

- LATTE, K.: 1940 "The Coming of Pythia", **The Harvard Theological Review**, Vol. 33, No. 1, Jan., 1940, 9-18.
- LAUMONIER, A.: 1958 **Les cultes indigènes en Carie**, Paris.
- LAURENCE, C., PASCAL, M.: 2011 "Présentation du modèle 3D d'Alâzeytin", **Anatolia Antiqua**, 19, 2011, 377-384.
- LAURENT, V.: 1928 "Une nouvelle inscription grecque de Chalcédoine", **Échos d'Orient**, tome 27, n°149, 1928, 24-44.
- LEAF, W.: 1923 **Strabo on the Troad**, The University Press.
- LEHMANN, P.W.: 1978 "New Light on Skopas", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists**, Vol. 15, No. 1/2, 1978, 67-71.
- LEHMER, C., WÖRRLE, M.: 2006 "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi IV, Aizanitica Minora II", **Chiron**, München, 46-111.
- LENGER, D.S.: 2011 "Nerede Basıldığı Bilinmeyen ÖY Lejandlı Sikkeler", **Mediterranean Journal of Humanities**, I/2, 151-161.
- LEPKE, A., SCHULER, C., ZIMMERMANN, K.: 2015 "Neue Inschriften aus Patara III: Elitenrepräsentation und Politik in Hellenismus und Kaiserzeit", **Chiron** 45, 2015, 291-384.
- LLEWELYN, S.: 2000 "Contests of the Gods", **EA** 32, 147-149.
- LOLLING, H. G.: 1881 "III. Inschrift aus Zeleia" **MDAI(A)**, 6, 229-232.
- MACKAY, T.S.: 1990 "Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia", **ANWR**, II.18. 3, 1990, 2045-2129.
- MAGIE, D.: 1950 **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ**, Vol. 2, Princeton University Press, 1950.

- MALAY, H.: 1999 **Researches in Lydia, Mysia and Aiolis** (ETAM 23), Wien.
- MALAY, H.: 2004 "Dedication of a Herm to Zeus Ariou", **EA**, 37, 2004, 179-180.
- MAREK, C.: 2020 "Abonutichus", Brill's New Pauly, Antiquity volumes ed. H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e100960.
- MAURIZIO, L.: 1995 "Anthropology and Spirit Possession: A Reconsideration of the Pythia's Role at Delphi," **JHS** 115, 69-86.
- MCCUTCHEON, R.T.: 1999 **The Insider-Outsider Problem in the Study of Religion**, A Reader-Bloomsbury Academic, New York.
- M.M. BRÜGER.: 1983 "Die Karischen Inschriften", **Labraunda. Swedish Excavations and Researches**, Vol. II - Part 4, Stockholm, 1983.
- MERKELBACH, R.: 1968 "Zum Mirakel des Zeus Panamaros", **ZPE**, 2, 1968, 39-40.
- MERKELBACH, R.: 1970 "Ein Orakel des gryneischen Apollon", **ZPE**, 5, 48.
- MERKELBACH, R.: 1974 "Inschrift aus Thyateira." **ZPE**, 15, 208.
- MERKELBACH, R., DÖRNER, F. K., ŞAHİN, S.: 1980 Die Inschriften von Kalchedon, **IK** 20, Bonn.
- MERKELBACH, R.: 1991 "Ein Orakel des Apollon für Artemis von Koloe", **ZPE**, 88, 1991, 70-72.
- MERKELBACH, R.: 2000 "Der Glanz der Städte Lykiens. Die Festrede des Literaten Hieron TAM II 174" **EA** 32, 2000, 115-125.

- MERKELBACH, R., STAUBER, J.: 1996 "Die Orakel des Apollon von Klaros", **EA**, 27, 1996, 1-54.
- MERKELBACH, R., STAUBER, J.: 1996b **Steinepigramme aus dem griechischen Osten II**, Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos), Stuttgart/Leipzig.
- MERKELBACH, R., STAUBER, J.: 2001 **Steinepigramme aus dem griechischen Osten III**, Der "Ferne Osten" und das Landesinnere bis zum Tauros, Munich.
- MERKELBACH, R., STAUBER, J.: 2002 **Steinepigramme aus dem griechischen Osten IV**, Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina, Leipzig.
- METZLER, D.: 1990 "Der Seher Mopsos auf den Münzen der Stadt Mallos", **Kernos** 3, 1990, 235-250.
- MEYER, G.: 2008 "Les ruines de Smyrne dans les relations des voyageurs (XVIIe-XIXe siècles), Étude préliminaire", **Journal des savants**, 2008, 278-381.
- Milet III G. Kawerau, A. Rehm, T. Wiegand, **Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899 (Band 1,3): Das Delphinion in Milet**, Berlin, 1914.
- Milet VI 2 P. Herrmann, **Inschriften von Milet. Teil 2, Inschriften n. 407-1019**. Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, VI, 2. Berlin, 1998.
- MILNER, N. P.: 2000 "Notes and Inscriptions on the Cult of Apollo at Oinoanda", **Anatolian Studies**, Vol. 50, 2000, 139-149.
- MIRON, A.V.B.: 1996 "Alexander von Abonuteichos. Zur Geschichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon", in W. Leschhom, A.V.B. Miron, and A. Miron (eds.), **Hellas und der griechische Osten**.

- Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt, Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag, Saarbrücken, 153-188.
- MITCHELL, S.: 1995
- Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor**, II, The Rise of the Church. Oxford, Clarendon Press.
- MOUSHMOV, N.: 2003
- Ancient Coins of the Balkan Peninsula**, (1921) Translated by Denitsa Genkova, Dave Surber, and Slavei Theodore Slaveev.
- MORETTI, J.C., BRESCH, N., BONORA, ISABEL., LAROCHE, D., RISS, O.: 2014
- Le temple d'Apollon et le fonctionnement de l'oracle" **Le Sanctuaire de Claros et son oracle**, Colloque International Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 13-14 Janvier 2012, Lyon, 2014, 33-49.
- MUTLU, S.: 2016
- "Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları", **Stratonikeia Çalışmaları 1: Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, 2016, 79-94.
- NICE, A.: 2005
- "The Reputation of the 'Mantis' Aristander*", **Acta Classica XLVIII**, 2005, 87-102.
- NICOLET-PIERRE, H.: 1971
- "Monnaies de bronze de Cilicie (Séleucie du Kalykadnos)", **Revue numismatique**, 6e série, Tome 13, 1971, 26-37.
- NISSEN, C.: 2001
- "Un oracle médical de Sarpédon à Séleucie du Calycadnos", **Kernos** 14 2001, 111-131.
- NEUMANN, G.: 1979
- "Namen und Epiklesen Lykischer Götter" **Florilegium Anatolicum, Mélanges Offerts à Emmanuel Laroche**.
- NEWTON, C.T.: 1863
- A history of discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae** (Band 2, Teil 2), London.
- NOLLÉ, J.: 2001
- Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse. Band II: Griechische und

- lateinische Inschriften (5-16) – Papyri – Inschriften in sidetischer Schrift und Sprache – Ergänzungen und Berichtigungen – Konkordanzen – Epigraphische Indices, **IK 44**, Bonn.
- NOLLÉ, J.: 2007
- Kleinasiatische Losorakel. Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance** (Vestigia), München.
- NÜNLIST, R., VON BREDOW, I., HILD, F.: 2019
- “Sarpedon”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F.G. Gentry. (Çevrimiçi), 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1101800.
- OGDEN, D.:2013
- Dragons, Serpents, and Slayers in the Classical and Early Christian Worlds**. New York: Oxford University Press.
- OIKONOMOS, K.: 1868
- Étude sur Smyrne**, tr. par B.F. Slaars, Imp. B. Tatikian, İzmir.
- ONUR, F.: 2001
- “The Lamp-stand Offerings of Primipilarius Flavius Bassus to Apollo Patroos in Patara”, **EA** 33, 2001,169-173.
- ONUR, F.: 2002
- “Antik Veriler Işığında Lykia’nın Hidrografyası”, **Likya İncelemeleri I**, İstanbul, 2002, 53-61.
- ONUR, F.: 2011
- “New Inscriptions From Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)”, **Olba**, 19, 325-348.
- ONUR, F.: 2019
- “An Investigation around Kragos in Lycia: The Question of Sidyma and Kalabatia”, **Adalya** 22, 2019, 259-296.
- OPPERMAN, H.: 1924
- Zeus Panamaros**, Verlag von Alfred Töpelmann, Giessen.

ÖNER, E., AKBULUT,
H.:2015

“Paleocoğrafik – Jeoarkeolojik
Bulgular Işığında Patara Apollon
Tapınağı’nın Yerinin Tartışılması:
Patara Apollon Tapınağı Kısık
Boğazı’nda mıydı? (Eşen Ovası –
Muğla/Antalya)”, **Ege Coğrafya
Dergisi**, 24/2, 2015, 69-106.

ÖNDER, S.: 2013

“Karia’da Zeus Kültü ve Epithetleri”,
İstanbul Üniversitesi.

ÖZGÜNEL, C.: 2003

“Das Heiligtum des Apollon Smintheus
und die Ilias”, **Studia Troica** 13, 261-
291.

ÖZGÜNEL, C.: 2008

“Apollon Smintheus Kültü”, **Arkeoloji
Dergisi** XII, 2008-2, 1. Uluslararası
Antik Dönemde Kehanet ve Apollon’un
Anadolu Kültleri Sempozyum
Bildirileri 17-20 Ağustos 2005, Ege
Üniversitesi, İzmir.

PARKE, H.W.,
WORMELL, D.E.W.:
1956

The Delphic Oracle, 2 vols., Oxford.

PARKE, H.W.: 1967

Greek Oracles, London.

PARKE, H.W.: 1967

**The Oracles of Zeus: Dodona,
Olympia, Ammon**, Oxford.

PARKE, H.W.: 1982

“The Attribution of the Oracle in
Zosimus, New History 2. 37”, **The
Classical Quarterly**, Vol. 32, No. 2,
441-444.

PARKE, H.W.: 1985

The Oracles of Apollo in Asia Minor,
London.

PARKE, H.W.: 1985b

“The Massacre of the Branchidae”,
JHS, Vol. 105, 1985, 59-68.

PARKE, H.W.: 1988

**Sibyls and Sibylline Prophecy in
Classical Antiquity**, London,

PARKER, R.: 2000

“Greek States and Greek Oracles,” in
**Crux: Essays Presented to G.E.M. de
Ste. Croix on his 75th Birthday**,
History of Political Thought 6. 1-2, eds.
P.A. Cartledge and F.D. Harvey (1985),

- 298-326, yeniden basım: R. Buxton ed., **Oxford Readings in Greek Religion**, Oxford, 76-108.
- PARKER, R.: 2011 **On Greek Religion**, Cornell Studies in Classical Philology, 60. Ithaca, NY; London: Cornell University Press.
- PARKER, R.: 2019 “Concluding Remarks”, P. Funke, M. Haake, **Griechische Heiligtümer als Handlungsorte. Zur Multifunktionalität supralokaler Heiligtümer von der frühen Archaik bis in die römische Kaiserzeit**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, 321-329.
- PATON, W. R., MYRES, J. L., HICKS, E. L.: 1894 “Three Karian Sites: Telmissos, Karyanda, Taramptos”, **JHS**, Vol. 14, 1894, 373-380.
- PATON, W. R., MYRES, J. L.: 1896 W. R. Paton, J. L. Myres, “Karian Sites and Inscriptions”, **JHS**, XVI, 1896, 188-271.
- PATON, W.R.: 1900 “Sites in E. Karia and S. Lydia”, **JHS**, 20, 1900, 57-80.
- PATON, W.R.: 1907 “Zeus Askraios”, *The Classical Review*, Vol. 21, No. 2, 1907, 47-48.
- PAZ DE HOZ, M.: 1999 **Die Lydischen Kulte im Lichte der Griechischen Inschriften**, Rudolf Habelt.
- PEASE, A.S.: 1920 **M. Tulli Ciceronis De Divinatione**, Illinois Studies in Language and Literature 6, Urbana, Ill.
- PERDRIZET, P.: 1903 “Une Inscription d'Antioche qui reproduit un oracle d'Alexandre d'Abonotichos”, **CRAI**, 1903, 62- 66.
- PETERSEN, E.A.H., VON LUSCHAN, F.: 1889 **Reisen im südwestlichen Kleinasien. Vol. II, Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratiss**, Vienna.
- PETTERSON, M.: 1992 **Cults of Apollo at Sparta: The Hyakinthia, the Gymnopaediai, and the Karneia**, Stockholm.

- PETZL, G.: 1987 Die Inschriften von Smyrna, **IK 24**, Teil II,1, Bonn.
- PLEKET, H.W.: 2001 "De Novis Libris Iudicia", **Mnemosyne**, 54(2), 2001, 218-255.
- PIKE, K.: 1967 **Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior**. 2nd edition. The Hague: Mouton.
- PIPPIDI D.M.: 1975 **Scythica Minora: Recherches sur les Colonies Grecques du Littoral Roumain de la Mer Noire**. Bucharest.
- POLLARD, J.: 1965 "Delphica", **The Annual of British School at Athens**, Vol. 55, 1965, 195-199.
- POLJAKOV, F. B.: 1989 Die Inschriften von Tralleis und Nysa. Teil I: Die Inschriften von Tralleis, **IK 36,1.**, Bonn.
- PONTREMOLI, E.,
HAUSSOULLIER B.:
1903 Didymes, Fouilles de 1895 et 1896, Paris, Ernest Leroux.
- POTTER, D.: 1990 **Prophecy and history in the crisis of the Roman Empire: a historical commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle**, Oxford.
- POTTER, D.: 1994 **Prophets and Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius**, Cambridge, Mass.
- POWELL, A.: 2017 **A companion to Sparta**, Blackwell.
- RADT, W.: 1970 **Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos**, Tübingen.
- RAGONE, G.: 1990 "Il Tempio di Apollo Gryneios in Eolide", **Studi Ellenistici** 3, 9-112.
- RAIMOND, E.: 2002 "Patara, un Foyer religieux aux Ier et IIe millénaires a.C.", **BCILL 109: Hethitica XV**, Peteers: Leuven, 195-215.

- RAIMOND, E.: 2014
 “Un oracle sarpédonien dans la vie et les miracles de Sainte Thècle”, **Deus Medicus**: Actes du Colloque organisé à Louvain-la-Neuve les 15 et 16 juin 2012 par le 'Centre d'Histoire des Religions Cardinal Julien Ries', Homo Religiosus 12, Brepolis, 2014, 285-297.
- RAMSAY, W.M.: 1883
 “The Cities and Bishoprics of Phrygia”, **JHS**, 4, 1883, 370-426.
- RAMSAY, W.M.: 1883b
 “Inscriptions inédites de l'Asie Mineure”, **BCH**, 7, 1883, 258-278, s.276-277.
- RAMSAY, W.M.: 1934
 “Neryllinus”, **CR**, Vol. 48, No.1, Feb. 1934, 9-13.
- RAYET, O.: 1877-1885
Milet et le golfe latmique: Tralles, Magnésie du Méandre, Priène, Milet, Didymes, Héraclée du Latmos: fouilles et explorations archéologiques, faites aux frais de MM. Les barons G. et T. de Rothschild et publiées sous les auspices du ministère de l'Instruction publique et des beaux-arts. Collab. D'Albert Thomas, Paris, J. Baudry, vol. 1, 1877-1889; vol. 2, 1880-1885.
- REINACH, A.J.: 1907
 “Bulletin épigraphique”, **REG**, 1907, 38-96.
- REINACH, S.: 1891
 “Deux inscriptions de l'Asie Mineure”, **REG**, 4, 1891, 268-286.
- REITZENSTEIN, D.: 2014
 “Neue Inschriften aus Tlos: Kronoskult, Agonistik und Euergetismus”, **Chiron** 44, 2014, 551-612.
- RENBURG, G. H.: 2017
Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World, Leiden, Brill 2017.
- RICHER, N.: 2009
 “Les Karneia de Sparte (et la date de la bataille de Salamine)”, **Sparta and Laconia: from Prehistory to Pre-Modern**, British School at Athens Studies, Vol. 16, 2009, 213-223.

- RICL, M.: 1991 "Hosios ve Dikaïos I", **EA** 18, 1991, s. 1-70.
- RICL, M.: 1997 The Inscriptions of Alexandria Troas, **IK 53**, Bonn.
- RIGSBY, K.: 1996 **Asyia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World**, University of California Press.
- RITTI, T.: 1985 **Fonti letterarie ed epigrafiche** (Hierapolis - Scavi e Ricerche, I), Roma.
- ROBERT, L.: 1932 "Epigraphica", **REG**, 1932, 199-203
- ROBERT, L.: 1937 **Études anatoliennes**, Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, E. Boccard.
- ROBERT, L.: 1949 "Divinités d'Anatolie", **Hellenica** VII, 1949.
- ROBERT, L.: 1958 "Rapport sur les fouilles de Claros en 1957", **Türk Arkeoloji Dergisi**, VIII, Ankara 1958, 28-30.
- ROBERT, L.: 1958b "Relief Votifs et Cultes d'Anadolu", **Anadolu** 3, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1958, 103-133.
- ROBERT, L.: 1959 "Rapport sur les fouilles de Claros en 1958", **Türk Arkeoloji Dergisi**, IX, 1959, 35-36.
- ROBERT, L.: 1960 Addenda aux tomes I-X", **Hellenica** XI/XII, Paris, 1960, 542-595.
- ROBERT, L.: 1962 **Villes d'Asie Mineure**. Études de géographie ancienne, seconde édition, Paris, E. de Boccard.
- ROBERT, L.: 1969 "Inscriptions", ed. J. Gagniers, **Laodicée du Lycos: le nymphée; campagnes 1961-1963**, Québec: Presses de l'Université Laval, 1969, 247-389.

- ROBERT, L.: 1969-1974, 1989-1990 **OMS**, 7 vols. Amsterdam.
- ROBERT, L.: 1978 "Les conquêtes du dynaste lycien Arbinas", **Journal des Savants**, 1978, 1-2, 3-48.
- ROBERT, L.: 1980 **À travers l'Asie Mineure : poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie**, Athènes, École française d'Athènes.
- ROBERT, L.: 1983 "Documents d'Asie Mineure", **BCH** 107 1, 1983, 497-599.
- ROBERT, L., ROBERT, J.: 1954 **La Carie. Histoire et Géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques. T. II, Le plateau de Tabai et ses environs**, Paris.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1956 "Bulletin Epigraphique", **REG**, 69, 1956, 104-191.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1959 "Bulletin Epigraphique", **REG**, 72, 1959, 149-283.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1966 "Bulletin épigraphique", **REG**, 79, 1966, 335-449.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1982 "Bulletin Epigraphique" **REG**, 95, s. 322-432.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1989 **Décrets Hellénistiques I**, Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- ROBERT, J., ROBERT, L.: 1992 "Décret de Colophon pour un chresmologue de Smyrne appelé à diriger l'oracle de Claros", **BCH** 116, 1992, 279-291.
- RUSSEL, T.J.: 2016 **Byzantium and the Bosphorus: A Historical Study, from the Seventh Century BC.**, Oxford University Press.
- SAYAR, M.H.: 1998 Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften. Vienna: Verlag

der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

SAYAR, M. H.

“Mallus”, **Brill’s New Pauly**, Antiquity volumes edited by: H. Cancik, H. Schneider, English Edition by: C. F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: M. Landfester, English Edition by: F. G. Gentry. (Çevrimiçi), 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e719780.

SCHOFIELD, M.: 1986

“Cicero for and against Divination,” **JRS** 76, 47-65.

SCHNEIDER, P.: 1991

“Die Heilige Strasse II”, Didyma Wegweiser 23, **Antike Welt** 1991, 59-60.

SCHULER, C.: 2015

“A legal text and other fragments of Hellenistic Inscriptions from Patara”, **Kumdan Kente Patara Kazılarının 25 Yılı**, 2015, 497-503.

SCHULER, C.,
ZIMMERMANN, K.:
2012

“Neue Inschriften aus Patara I: Zur Elite der Stadt in Hellenismus und früher Kaiserzeit”, **Chiron** 42, 2012, 567-626.

SCHWABL, H.: 1993

“Zum Kult des Zeus in Kleinasien”, in G. Dobesch – G. Rehrenböck (Hrsg.), **Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Symposiums vom 23. bis 25. Oktober 1990, Wien, 329-338.**

SCHWERTHEIM, E.:
1987

Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia, **IK 33**, Bonn.

SCHWERTHEIM, E.:
1989

“Die Heimat des Aelius Aristides”, H.-J. Drexhage- J. Sünskes ed., **Migratio et Commutatio**, Festschrift Th. Pekary, 249-257.

- SCHWEYER, A.: 2002 **Les Lyciens et la mort - une étude d'histoire sociale**, Varia Anatolica XIV, Paris.
- SEMERARO, G.: 2008 The sanctuary of Apollo in Hiérapolis: a stratigraphical approach to a cult context", **Arkeoloji Dergisi** , 2, 2008, 179-190.
- SEMERARO, G.: 2014 "Archaeology of the Cult in the Sanctuary of Apollo in Hierapolis", **Scant** 20.2, 2014, 11-29.
- SEMERARO, G.: 2014b "Ricerche nel Santuario di Apollo (2007-2011)", F. D'Andria, M.P. Caggia, T. Ismaelli (edd.), **Hierapolis di Frigia** VIII,1, Le attività delle campagne di scavo e restauro (2007-2011), 2014.
- SERVAIS, J.: 1967 "ΣΤΕΜΜΑΤ' ΕΧΩΝ ΕΝ ΧΕΡΣΙΝ", **L'Antiquité Classique**, T. 36, Fasc. 2, 1967, 415-456.
- SEZGİN, Y.: 2012 "Antik Dönemde Pergamon-Aigai İlişkileri", **Arkeoloji Dergisi** XVII, 81-96.
- SEZGİN, Y.: 2013 "Aiolis'de Bir Dağ Kenti: Aigai", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, Ocak-2013, 95-116.
- SEZGİN, Y.: 2017 **Gelenekle Gelecek Arasında Kalmış Bir Bölge: Yunt Dağı (Sorunlar ve Öneriler)**, Aigai-Yunt Dağının Kısa Tarihi ve Aigai Antik Kenti, Manisa.
- SNG ASH SNG, Great Britain V, Ashmolean Museum, Oxford, London, 1951-2008.
- SNG COP SNG, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Bosphorus-Bithynia, Munksgaard, Kopenhag, 1942-1979.
- SNG AULOCK SNG, Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock, Berlin, 1957-1967.

SNG FINLAND	SNG, Finland, The Erkki Keckman Collection in the Skopbank, Helsinki. Part 1: Karia, Helsinki, 1994, Part II: Asia Minor except Karia, 1999.
SNG FRANCE	SNG, France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, Paris, 1993-2003.
SNG MÜNCHEN	SNG, Deutschland, München Staatliche Münzsammlung, 1968-
SNG TURKEY 3.1	SNG, Turkey 3, Çanakkale Museum, Volume 1. Roman Provincial Coins of Mysia, Troas, etc, 2009, Roman Provincial Coins of Mysia, Troas etc.
SNG TÜBINGEN	SNG Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen, 1981-1998.
SOKOLOWSKI, F.: 1955	Lois sacrées de l'Asie Mineure , De Boccard, Paris.
STAVRIANOPOULOU, E.: 2005	“Die Würde des Priesters ist unantastbar”, Die Welt der Rituale. Von der Antike bis zur Gegenwart , Darmstadt.
STENTON, E. C. COULTON, J. J.: 1986	E. C. Stenton, J. J. Coulton, “Oinoanda: the water supply and aqueduct”, Anatolian Studies , Vol. 36, 1986, 15-59.
STROBEL, K., WIRBELAUER, E.: 2020	“Calchedon”, Brill's New Pauly , Ed. Hubert Cancik and et al. Brill Reference Online, English Edition by: Christine F. Salazar, Classical Tradition volumes edited by: Manfred Landfester, English Edition by: Francis G. Gentry. (Çevrimiçi) 31 May 2020, < http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e605620 >.
STRONK, J.P.: 2019	“Polycharmos (640)”, Brill's New Jacoby , General Editor: Ian Worthington (Macquarie University). (Çevrimiçi) 18 December 2019, http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_bnj_a640 .

- STRUCK, P.T.: 2016
Divination and Human Nature, A Cognitive History of Intuition in Classical Antiquity, Princeton University Press.
- ŞAHİN, M. Ç.: 1982
Die Inschriften von Stratonikeia. Teil II,1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung. **IK 22 1**, Bonn.
- ŞAHİN, M. Ç.: 1990
Die Inschriften von Stratonikeia. Teil II, 2: Neue Inschriften und Indices. **IK 22 2**, Bonn.
- ŞAHİN, M. Ç.: 2002
“New Inscriptions from Lagina, Stratonikeia and Panamara”, **EA 34**, 2002, 1-21.
- ŞAHİN, M. Ç.: 2008
“Recent Excavations at Stratonikeia and New Inscriptions from Stratonikeia and its Territory”. **EA 41**, 2008, 53-81.
- ŞAHİN, N., DEBORD, P.: 2011
“Découvertes récentes et installation du culte d'Apollon pythien à Claros”, **Pallas**, 87, 2011, 169-204.
- ŞAHİN, N.: 2014
“Claros. Les Campagnes de 2010 et 2011 nouveaux apports”, **Le Sanctuaire de Claros et son oracle**, Colloque International Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 13-14 Janvier 2012, Lyon, 2014, 13-31.
- ŞAHİN, N.: 2017
“Claros. Aux Origines Du Culte d'Apollon”, **Quand Naissent Les Dieux Fondation Des Sanctuaires Antiques: Motivations, Agents, Lieux**, École Française de Rome, 2017, 85-97.
- ŞAHİN, S.: 2008
“Kaiserbauten und Kaiserehrungen in Patara”, **Asia Minor Studien 65, Vom Euphrat bis zum Bosphorus**, Habelt Verlag, Bonn, 2008, 597-610.
- ŞAHİN, S.: 2012
“Kragos Oros, Titanis Petra ve Patara Apollon Tapınağı, Lykia'nın Tarihi Coğrafyası'na İlişkin Bir Lokalizasyon Denemesi”. (Çev.: N. E. Akyürek Şahin), **Eskiçağ Yazıları 3**, 2012, 1-28.

TALAMO, C.: 2003

“Testimonia”, **Cahiers de Claros II. L’aire des sacrifices**, J. de la Genière, vd., Paris, 2003, 219-244.

TACHEVA-HITOVA, M.: 2015

M. Tacheva-Hitova, **Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC-4th Century AD)**, Brill, Leiden.

TEKİN, O.: 2017

“Gryneion ve Sikkeleri”, **Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları**, Aliğa Kent Kitaplığı, İzmir, 101-113.

TIB 9

Klaus Belke, **Tabula Imperii Byzantini** Paphlagonien und Honōrias, Vienna, 1996.

THOMSEN, A.: 1995

“Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai, Eine Quellfassung bei Kyaneai-das Orakelheiligtum des Apollon Thyrxus?”, F. Kolb (Hg.), **Lykische Studien 2: Forschungen auf dem Gebiet der Polis Kyaneai in Zentrallykien. Bericht über die Kampagne 1991** (Asia Minor Studien 18), Bonn 1995, 43-48.

TOMASCHITZ, K.: 1998

Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords (Oesterr. Akad. Wiss., Ph.-Hist. Klasse, Denkschriften Band 264; Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris no. 21; Vienna.

TUCHELT, K.: 1973

“Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma: Eine Untersuchung der inschriftlichen und archäologischen Zeugnisse” **MDAI(I)-BH 9**, Tübingen.

TUCHELT, K.: 1991

“Branchidai-Didyma: Geschichte und Ausgrabung eines antiken Heiligtums”, (Zaberns Bildbände zur Archäologie 3), **Antike Welt**, 1991.

ULF, C.: 2019

“Merkmale supralokaler und überregionaler Heiligtümer im Kontext der Formierung der Polis”, P. Funke, M. Haake, **Griechische Heiligtümer als Handlungsorte. Zur**

- USTINOVA, Y.: 2009
- UYGUN, Ç.: 2018
- VERNANT, J.P.: 1974
- VICTOR, U.: 1997
- VIGOURT, A.: 2001
- VON AULOCK, H.: 1963
- VON AULOCK, H.: 1974
- WADDINGTON, W.H.,
BABELON E., REINACH
T.: 1904
- WEBER, U.: 2008
- WEBER, U.: 2015
- WEGEHAUPT, W.,
BRINKMANN A.: 1903
- WEST, M.L.: 1967
- Multifunktionalität supralokaler
Heiligtümer von der frühen Archaik
bis in die römische Kaiserzeit**, Franz
Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, 31-56.
- Caves and the Ancient Greek Mind:
Descending Underground in the
Search for Ultimate Truth**, Oxford.
- “The Temple of Kronos at Tlos”,
Festschrift für Heide Froning, 2018,
511-531.
- Divination et rationalité**, Paris,
Éditions du Seuil.
- Lukian von Samosata: Alexandros
oder der Lügenprophet**, Religions in
the GraecoRoman World 132, Leiden,
Brill.
- Les présages: impériaux d'Auguste -
à Domitien**, Paris, Éditions de Boccard.
- Die Münzprägung der kilikischen Stadt
Mopsus, **Archäologischer Anzeiger**,
1963, 231-273.
- “Die Münzprägung des Gordian III und
der Tranquillina in Lykien”, **MDAI(I)
Beiheft 11**, Tübingen, 1974.
- Recueil général des monnaies
grecques d'Asie Mineure**, I, 2, Paris.
- “A New Oracle Inscription from
Didyma on the Cult of the Horae in the
Late Imperial Era”, **MDAI(I)** 58, 2008,
243-260.
- “Der Altar des Apollon von Didyma”,
MDAI(I) 65, 2015, 5-61.
- “Zum orakel von Tralleis”,
Rheinisches Museum für Philologie,
58, 1903, 638-640.
- “Oracles of Apollo Kareios”. A Revised
Text, **ZPE** 1, 1967, 183-187.

- WEINREICH, O.: 1969
 “Alexander der Lügenprophet und seine Stellung in der Religiosität des zweiten Jahrhunderts”, **Neue Jahrbücher für das klassische Altertum** 47, 1921, 129-151, Yeniden basım: Ausgewählte Schriften, ed. G. Wille, I, Amsterdam, 520-551.
- WIEGAND, T.: 1904
 “Reisen in Mysien”, **Athenische Mitteilungen** 29, 254-339.
- WIEGAND, T.: 1924
Achter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Berlin.
- WILAMOWITZ-MÖLLENDORFF, U.: 1903
 “Apollon”, **Hermes**, vol. 38, no. 3, 1903, 575-586.
- WÖRRLE, M.: 1988
Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien, Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda”, Vestigia vol. 39; München.
- YILMAZ, F.: 2015
 “Antikçağ’da Glykon Kültü”, **Eskiçağ Yazıları**, 7, Istanbul, 157-222.
- ZIMMERMANN, M.: 2007
 “Die Archiereis des Lykischen Bundes. Prosopographische Überlegungen zu den Bundespriestern”, C. Schuler (Hrsg.), **Griechische Epigraphik in Lykien**. Eine Zwischenbilanz (Ergänzungsbände TAM Nr. 25, Österreichische Akademie der Wissenschaften), Wien, 2007, 111-120.

ÖZGEÇMİŞ

DOĞUM TARİHİ VE YERİ: 02.09.1985, İstanbul

EĞİTİM

1992-1997: Özel Doğu İlköğretim Okulu

1997-2003: Saint Michel Fransız Lisesi

2003-2004: Saint Mary's Üniversitesi, İngilizce Hazırlık Programı

2004-2005: Saint Mary's Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Klasik

Medeniyetler Bölümü

2005-2009: Toronto Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Klasik Diller Bölümü,
Klasik Medeniyetler ve Klasik Diller Çift Anadal

2009- 2013: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi
Yüksek Lisans Programı, "Karia'da Zeus Kültü ve Epithetleri" (Danışman: Prof.
Dr. Mustafa H. SAYAR)

YABANCI DİLLER:

İngilizce, Fransızca, Eski Yunanca, Latince, Almanca (B1.2).

AKADEMİK YÜKSELTİLME VE ATANMALAR:

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Araştırma
Görevlisi: 27.06.2014

BURSLAR

TÜBİTAK Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma Bursu 2214/A, Haziran 2019.

HAKEMLİ KONGRE / SEMPOZYUM BİLDİRİ KİTAPLARINDA YER ALAN YAYINLAR

Letoon Üç Dilli Yazıtı Üzerine Genel Bir Değerlendirme

ÖNDER S.

Patara VII.1 Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı / From Sand Into a City 25 Years of Patara
Excavations, Antalya, Türkiye, 11 - 13 November 2013, ss.437-444.

Ammianus Marcellinus ve Libanius'un Anlatımlarında M.S. 4. yy.'da Antiocheia
Hakkında Bazı Notlar

SAYAR M. H. , ÖNDER S.

Uluslararası Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, Hatay, Türkiye, 21 - 24 March 2013,
ss.121-125.

Foreign Judges in Caria

ÖNDER S. , SAYAR M. H.

Atti del convegno internazionale per i cinquanta anni della Missione archeologica italiana, İstanbul, Türkiye, 26 - 28 February 2011, ss.227-229.

DİĞER DERGİLERDE YAYINLANAN MAKALELER

Tanrıların En Yunanı Apollon: Kehanet ve Şifa

ÖNDER S.

Toplumsal Tarih Dergisi, ss.86-90, 2016. (Hakemsiz Dergi)

YAYINLANMAYAN BİLDİRİLER

Yazıtlar Işığında Eskiçağda Bolu ve Çevresinde Dinsel İnanışlar

ÖNDER S.

5. Uluslararası Bolu Tarihi Kültürü ve Köroğlu Sempozyumu, Bolu, Türkiye, 26 - 29 September 2014.

Epithets of Zeus in Caria

ÖNDER S.

II. Greek Turkish Epigraphy Symposium, Antalya, Türkiye, 23 - 25 May 2012.

Two Coastal Oracular Shrines of Bithynia

ÖNDER S.

Anatolian Landscapes, IFEA, İstanbul, 5-6 April 2018. (YAYINA HAZIR)

YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE KAZILAR

Trakya Bölgesi Yüzey Araştırmaları (Ekip Üyesi), 2011-2012.

Çukurova Bölgesi Yüzey Araştırmaları (Ekip Üyesi), 2011-2012.

Bolu İli Yüzey Araştırması (Ekip Üyesi), 2013-2014.

Letoon Antik Kenti Arkeolojik Kazıları (Ekip Üyesi), 2012-2014.

Parion Antik Kenti Arkeolojik Kazıları (Ekip Üyesi), 2012-2014.

Aizanoi Antik Kenti Arkeolojik Kazıları (Ekip Üyesi), 2012-2016.

Küçükçekmece Göl Havzası Bathonea Arkeolojik Kazıları (Ekip Üyesi), 2016.